

Utjecaj tercijarizacije gospodarstva na objektivne odrednice kvalitete života

Crnić, Silvia

Doctoral thesis / Disertacija

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Economics and Business / Sveučilište u Rijeci, Ekonomski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:192:955370>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-05**

SVEUČILIŠTE U RIJECI
EKONOMSKI FAKULTET

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Economics and Business - FECRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
EKONOMSKI FAKULTET

SILVIA CRNIĆ

**UTJECAJ TERCIJARIZACIJE
GOSPODARSTVA
NA OBJEKTIVNE ODREDNICE
KVALITETE ŽIVOTA**

DOKTORSKI RAD

Mentor: Prof. dr. sc. Zoran Ježić

Rijeka, 2024.

UNIVERSITY OF RIJEKA
FACULTY OF ECONOMICS AND BUSINESS

SILVIA CRNIĆ

**THE IMPACT OF THE
TERTIARISATION OF ECONOMY ON
THE OBJECTIVE DETERMINANTS OF
THE QUALITY OF LIFE**

DOCTORAL THESIS

Rijeka, 2024.

Mentor rada: Prof. dr. sc. Zoran Ježić, Ekonomski fakultet, Sveučilište u Rijeci

Doktorski rad obranjen je dana 1. veljače 2024. godine na Ekonomskom fakultetu u Rijeci, Sveučilište u Rijeci, pred povjerenstvom u sastavu:

1. Dr. sc. Nada Denona Bogović, redovita profesorica Ekonomskog fakulteta u Rijeci, predsjednica povjerenstva,
2. Dr. sc. Saša Drezgić, redoviti profesor Ekonomskog fakulteta u Rijeci, član,
3. Dr. sc. Marinela Krstinić Nižić, redovita profesorica Fakulteta za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu u Iki, članica.

ZAHVALE

Neizmjerne hvala mom mentoru prof. dr. sc. Zoranu Ježiću jer je vjerovao u mene i kada ja nisam.

Hvala mojoj mentorici prof. dr. sc. Nadi Karaman Aksentijević jer me je svojim savjetima i podrškom usmjerila na pravi put.

Hvala mojoj prvoj učiteljici Smiljki Švarc jer mi je svojom predanošću i nježnošću usadila ljubav prema učenju.

Hvala mojoj noni jer mi je svojom mudrošću i znanjem bila uzor, a svojom ljubavlju potpora!

Hvala mojoj mami jer je u svakom trenutku mog života bila neumorni oslonac i izvor neizmjernog razumijevanja i stabilnosti! Hvala joj na vedrini koja me grije poput sunca!

Hvala mom suprugu jer me nesebično voli, bodri i potiče, hvala mu na strpljenju i razumijevanju! Hvala mu jer je s njim ljubav jednostavna i predivna!

Hvala mojoj cijeloj obitelji jer su uvijek tu za mene! Hvala Marici, Elli, Lauri, Dolores, Antoneli, Emi, Mišelu, Arsenu, Filipu jer su moj mali krug velikih ljudi!

Hvala mojim prijateljicama Maji, Tei i Gogi na svojoj radosti druženja!

Hvala mojim djevojčicama Uni i Evi jer od kada su tu - sve je za njih!

SAŽETAK

Polazište, ujedno i stremljenje svakoga društva, jest ostvariti ekonomski razvoj. Ekonomski razvoj predstavlja proces koji uključuje održivi i uključivi rast koji se uspješno pretače u poboljšanje kvalitete života. U tome pogledu kao mjera ekonomskoga razvoja prepoznata je kvaliteta života.

Proces razvoja sagledava se u kontekstu strukturne transformacije, procesa koji opisuje, ali i pokreće ekonomski razvoj. Strukturnu transformaciju u suvremeno doba obilježava tercijarizacija. Tercijarizacija predstavlja proces u kojem uslužne djelatnosti povećavaju razmjernu važnost u agregatnoj strukturi gospodarstva, a pritom u pravilu bilježe relativno nižu produktivnost u odnosu na proizvodni sektor te mogu imati negativan učinak na ekonomski rast. Međutim, ekonomski rast samo je jedna komponenta razvoja, stoga, odmičući se od jednodimenzionalnoga promatranja ekonomskoga razvoja kroz ekonomski rast, analiziran je odnos između strukturne transformacije kao pokretača razvoja i objektivnih odrednica kvalitete života kao mjera razvoja.

Cilj je ovog doktorskog rada proširiti znanstvene spoznaje o tercijarizaciji i njezinim potencijalnim efektima na ekonomski razvoj promatran u svojoj multidimenzionalnosti.

Svrha istraživanja jest istražiti utjecaj tercijarizacije kao sastavnice i determinante ekonomskoga razvoja na kvalitetu životu, mjerenu njezinim objektivnim odrednicama u zemljama Europske unije, odnosno istražiti međuovisnost zaposlenosti u tercijarnome sektoru i indeksa ljudskoga blagostanja – HDI-a.

Za potrebe empirijskoga istraživanja u radu su korištene dvije istraživačke metode: kvalitativna i kvantitativna. Metodom triangulacije premošćene su tradicionalne podjele između ove dvije metode u korist obogaćenijeg i sveobuhvatnijeg istraživanja.

U cilju produblivanja spoznaja o kvaliteti život kao mjeri ekonomskoga razvoja provedeno je kvalitativno istraživanje metodom dubinskih intervjua. Provedenim kvalitativnim istraživanjem kao ključne domene objektivne dimenzije kvalitete života kao mjere razvoja detektirani su materijalni uvjeti života, zdravlje i obrazovanje.

Provedenom ekonometrijskom analizom (dinamičkom panel analizom) ispitana je veza između tercijarizacije i objektivnih odrednica kvalitete života u 27 zemalja članica Europske unije. Dokazan je pozitivan i statistički značajan utjecaj tercijarizacije na objektivne odrednice kvalitete života. Rezultati istraživanja potvrdili su temeljnu znanstvenu hipotezu da strukturna

transformacija ima značajan utjecaj na ekonomski razvoj i bolje opisuje promjene u kvaliteti života od ekonomskoga rasta.

Svrha ovog doktorskog rada je doprinijeti povećanju znanstvenih činjenica i empirijski argumentirati saznanja o tercijarizaciji i njezinu utjecaju na ekonomski razvoj u zemljama Europske unije i tako pomoći u stvaranju podloge za učinkovitije donošenje odluka u procesu usmjeravanja strukturnih promjena, a kako bi se poboljšala kvaliteta života i ostvario ekonomski razvoj.

Znanstveni doprinos ostvaren je u teorijskom, metodološkom i aplikativnom području. Znanstveni teorijski doprinos ogleda se u sustavnom i kritičkom pregledu te sintezi postojeće znanstvene literature s tri različita područja: ekonomski razvoj, kvaliteta života i strukturna transformacija. Metodološki doprinos ogleda se odabiru dvije metode istraživanja na način da se rezultati kvalitativnog istraživanja koriste kao input za kvantitativno istraživanje. Aplikativni doprinos istraživanja ogleda se u prikazanom utjecaju tercijarizacije na kvalitetu života, a što predstavlja spoznaju koja može biti od koristi donositeljima ekonomskih politika.

Ključne riječi: tercijarizacija, ekonomski razvoj, kvaliteta života, EU, indeks ljudskoga blagostanja

ABSTRACT

The foundation, as well as the aspiration of every society, is to attain economic development. Economic development represents a process that encompasses sustainable and inclusive growth, effectively translating into improvements in the quality of life. In this context, the quality of life is perceived as a measure of economic development.

Economic development is examined in the context of structural transformation, a process that describes but also initiates development. The contemporary structural transformation is predominantly embodied in tertiarization. Tertiarization denotes a process in which services increase their relative significance in the overall economic structure, albeit often characterized by relatively lower productivity compared to the manufacturing sector, with a possible adverse impact on economic growth. Nonetheless, economic growth constitutes merely one facet of development. Thus, we move beyond a unidimensional scrutiny of economic development solely through economic growth and scrutinize the correlation between structural transformation as a developmental catalyst and the objective determinants of the quality of life as a measure of development.

The objective of this thesis is to amplify the understanding of tertiarization and its potential implications for economic development as perceived in its multidimensional nature.

The purpose of this research is to delve into the ramifications of tertiarization, functioning as both a constituent and a determinant of economic development, on the quality of life measured by its objective determinants across the European Union member countries that is, to investigate the interdependence of employment within the tertiary sector and the Human Development Index (HDI).

For the purpose of empirical inquiry, two distinct research methodologies were employed in the study: qualitative and quantitative. The triangulation method was implemented to transcend conventional dichotomies between these approaches, fostering a more enriched and comprehensive research framework.

To enhance our understanding of the quality of life as an indicator of economic development, qualitative research employing in-depth interviews was conducted. Through the conducted qualitative research, the material living conditions, health and education were identified as the pivotal domains of the objective dimension of the quality of life as a measure of development.

The empirical examination, employing econometric analysis (dynamic panel analysis), scrutinizes the relationship between tertiarization and the objective determinants that shape the

quality of life across the 27 EU member states. The findings conclusively establish a positive and statistically significant influence of tertiarization on these objective determinants of the quality of life. Consequently, the research outcomes corroborate the foundational scientific hypothesis that structural transformation exerts a significant impact on economic development and describes changes in the quality of life better than economic growth.

The central purpose of this doctoral dissertation is to augment the existing body of scientific knowledge and to empirically substantiate the understanding surrounding tertiarization's effects on economic development within the European Union countries. By doing so, it aims to establish a robust foundation for more effective decision-making throughout the course of guiding structural alterations. This endeavor ultimately seeks to enhance the quality of life and facilitate the attainment of economic development objectives.

The scientific contribution has been achieved in the theoretical, methodological, and applied domains. The scientific theoretical contribution is evident in a systematic and critical review and synthesis of existing scientific literature in three distinct areas: economic development, quality of life, and structural transformation. The methodological contribution is reflected in the selection of two research methods, where the results of qualitative research serve as input for quantitative research. The applied contribution of the research is demonstrated in the presented impact of tertiarization on the quality of life, providing insights that can be beneficial for policymakers in the economic domain.

Key words: tertiarization, economic development, quality of life, EU, Human Development Index

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
1.1. Predmet istraživanja	3
1.2. Svrha i cilj istraživanja	4
1.3. Pregled dosadašnjih istraživanja	5
1.4. Istraživačke hipoteze i metodologija	9
1.5. Struktura rada	12
2. Novi pristupi definiranju ekonomskoga razvoja	14
2.1. Teorijska razrada konceptualnoga okvira ekonomskoga razvoja	16
2.2. Evolucija ekonomike razvoja	24
2.2.1. Rana promišljanja o ekonomici razvoja	29
2.2.2. Prva generacija razvojnih ekonomista	31
2.2.3. Druga generacija razvojnih ekonomista	45
2.2.4. Treća generacija razvojnih ekonomista	54
2.3. Čimbenici ekonomskoga razvoja	63
2.4. Ciljevi i mjere ekonomskoga razvoja	74
3. Kvaliteta života kao mjera ekonomskoga razvoja	103
3.1. Povijesni razvoj istraživanja kvalitete života	105
3.1.1. Istraživanje kvalitete života u domeni ekonomije	107
3.1.2. Terminološko određenje i definicije kvalitete života	110
3.2. Pristupi konceptualizaciji kvalitete života kao pokazatelja ekonomskoga razvoja	117
3.2.1. Rezultati kvalitativnoga istraživanja o kvaliteti života kao pokazatelja ekonomskoga razvoja	123
3.3. Objektivna i subjektivna dimenzija kvalitete života	129
3.4. Odabrani pokazatelji objektivne dimenzije kvalitete života kao mjera razvoja	137
4. Strukturna transformacija gospodarstva i ekonomski razvoj	148
4.1. Teorije strukturne transformacije	157
4.2. Odnos strukturne transformacije i ekonomskoga rasta	157
4.3. Analiza utjecaja tercijarizacije na objektivnu dimenziju kvalitete života u zemljama Europske unije	197
5. Zaključak	211
Popis shema.....	258
Popis grafova	258
Popis tablica	258
Long Abstract.....	259

UVOD

Ekonomski razvoj jedna je od najvažnijih tema ekonomskih istraživanja. Ranijih godina fokus istraživanja ekonomskoga razvoja bio je u velikome dijelu usmjeren isključivo na ekonomski rast. Ni jedan društveni cilj nije se proklamirao tako odlučno kao ekonomski rast, no u novije vrijeme fokus interesa sve se češće pomiče prema novim ciljevima i drugačijim mjerilima kao što je i kvaliteta življenja.

Koncept kvalitete života nameće se kao mjera koja prati ekonomske, ali i druge važne dimenzije razvoja društva poput obrazovanja, zdravlja, kvalitete okoliša, ljudskih prava i slično, i sve češće smatra se novim, višedimenzionalnim i mnogo složenijim ciljem razvoja zemalja – prvenstveno bogatih, postindustrijskih zemalja koje su zagazile u takozvanu *eru kvalitete* u kojoj je kvaliteta glavni cilj, mjera i kriterij života. U pozadini ere kvalitete konkurencija u kvaliteti postala je sve intenzivnija i njezin razvoj ključan je ekonomski trend. Govoreći o razvoju iz prizme kvalitete, govori se o usmjerenosti na učinkovitost i djelotvornost poslovnih procesa, ali i ravnoteži proizvodnje, ekologije i života (Kuan i Linn, 2019, str. 33).

S jedne strane, povezanost kvalitete života i ekonomskoga rasta neosporna je i često istraživana (Max-Neef 1995; Easterly 1999; Barro 2002; Easterlin i Angelescu 2012; Murgas i Böhm 2015). S druge strane, neupitna je i povezanost sektorske strukture gospodarstva i ekonomskoga rasta i razvoja (Baumol 1967; Kuznets 1971, 1973; Fuchs 1980; Gemmill 1982; Dasgupta i Singh 2005; Acevedo et al. 2009; Felipe et al. 2009; Rodrik 2010; Hausmann 2012; Ghani i O'Connell 2014; Herrendorf et al. 2014; McMillan et al. 2017; Xinshen, McMillan i Rodrik 2017; Atolia et al. 2020; Schlogl i Sumner 2020, Andriansyah i Rifai 2023).

Za bolje razumijevanje tijekova ekonomskoga razvoja i njegovih činitelja zanimljivo je promatrati utjecaj promjena u sektorskoj strukturi gospodarstva na kvalitetu života. Uzevši u obzir činjenicu da u strukturi razvijenih gospodarstva upravo uslužne djelatnosti igraju ključnu ulogu, te da dio odrednica kvalitete života proizlazi upravo iz uslužnih djelatnosti, analiza odnosa tercijarizacije i objektivnih komponenti kvalitete života pojasnit će utjecaj strukturne transformacije na kvalitetu života, odnosno na ekonomski razvoj.

Ideja da struktura gospodarstva i promjene u njezinu obrascu utječu na rast stara je koliko i gospodarstvo (Reinert 1993, 1995). U suvremeno doba studije o vezi strukturne transformacije i ekonomskoga rasta usredotočene su na dva procesa: tercijarizaciju ili stvaranje uslužnoga društva (usp. i Bell 1974; Chenery i Taylor 1968; Fuchs 1968; Chen et al. 2023; Peračković et

al. 2023) i deindustrijalizaciju koja je započela u gospodarskoj krizi 1970-ih godina prošloga stoljeća (usp. i Blackaby 1978; Gemmell 1982; Grömling et al. 2023). Tercijarizacija, odnosno proces povećanja udjela tercijarnoga sektora u gospodarstvu, ima „revolucionarne“ razmjere (Fuchs, 1968, str. 2) i može se reći da su u 21. stoljeću sve ekonomski napredne zemlje postale „uslužne ekonomije” koje zapošljavaju više od polovine svoje radne snage u uslužnim djelatnostima. Znanstveni interes za analizu utjecaja tercijarizacije na ekonomski rast i razvoj proizašao je upravo iz činjenice da tercijarni sektor čini najveći udio strukture gospodarstva razvijenih zemalja i sve je više integriran u ukupni proizvodni sustav. Za njega je sve više vezano stvaranje zaposlenja, dodane vrijednosti i prihoda, ali i procesi poput integracije tržišta i globalizacija (WTO 2019).

O odnosu tercijarizacije i ekonomskoga rasta govori hipoteza poznata pod nazivom *Baumolova bolest troškova* (Baumol 1967). Analizirajući zašto u tercijarnome sektoru dolazi do dihotomije produktivnosti i plaća, Baumol (1967) je došao do zaključka da tercijarni sektor karakterizira manji potencijal stvaranja inovacija, a time i unaprjeđenja produktivnosti, jer je supstitucija rada kapitalom gotovo nemoguća. Tercijarizacija stoga može značiti usporavanje agregatnoga rasta produktivnosti jer se sastav proizvodnje pomiče od industrije s brzim rastom produktivnosti prema onima s tehnologijama u stagnaciji. Međutim, u novije vrijeme Baumolovi pesimistični zaključci o negativnome odnosu tercijarizacije, produktivnosti i ekonomskoga rasta ublaženi su dvama ključnim parametrima – efikasnosti pružanja usluga uslijed novih tehnologija poput digitalizacije, ali i efikasnosti usluga u povećanju ljudskoga kapitala (Pugno 2002, str. 17).

Osim utjecaja na produktivnost i ekonomski rast tercijarizacija značajno utječe i na druge segmente razvoja društva. Polazeći od jednostavnijih pretpostavki, primjerice, da pružanje boljih usluga u području obrazovanja i zdravstva, bankarstva i osiguranja te komunikacije i transporta, podiže kvalitetu života u zemlji, do pretpostavke da tercijarizacija, posebno procesi poput digitalizacije, imaju veliki potencijal u poticanju zelene tranzicije, koja je pak ključna za očuvanje okoliša. Ovim postavkama otvara se istraživački interes za analizu na koji način tercijarizacija utječe na cjelokupni razvoj društvenih zajednica.

Utjecaj stupnja tercijarizacije na objektivne odrednice kvalitete života pretpostavlja razvijenost usluga, odnosno širenje spektra i razine usluga koje se pružaju. Rapidna pojava novih uslužnih djelatnosti dovodi do velike dinamike promjena u tercijarnome sektoru, što za posljedicu ima čestu promjenu klasifikacija djelatnosti. Dinamika promjena je tako velika da je u razvijenim zemljama sve razvidnija podjela na tercijarni sektor u užemu poimanju te na kvartarni i

kvintarni sektor. S obzirom na to da će se istraživati odnos tercijarizacije i kvalitete života u zemljama EU-a, koje imaju vrlo visok udio tercijarnoga sektora u strukturi gospodarstva, istraživanje će se usmjeriti na zastupljenost djelatnosti tercijarnoga sektora u širem poimanju, odnosno razvoj svih uslužnih djelatnosti. To će omogućiti diferencijaciju zemalja u pogledu razvijenosti sektora usluga i pridonijeti objektivnosti istraživačkih rezultata.

1.1. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja jest utjecaj tercijarizacije na objektivne odrednice kvalitete života. Objektivne odrednice kvalitete života promatraju se kao mjera razvoja iz čega proizlazi da je u istraživanju promatran utjecaj tercijarizacije na ekonomski razvoj.

Strukturna promjena proces je neodvojiv od ekonomskoga razvoja. Različiti teoretičari kroz vrijeme različito su ocjenjivali važnost procesa strukturne transformacije za ekonomski rast i razvoj, no činjenica je da su promjene u strukturi gospodarstva nezaobilazni fenomen na putu razvoja o čemu svjedoče povijesna iskustva razvijenih zemalja. Suvremeni ekonomisti opet naglašavaju važnost strukturnih promjena kao procesa koji ne samo opisuje već i uvjetuje razvoj.

Strukturnu transformaciju nakon 90-tih godina prošlog stoljeća do danas obilježava tercijarizacija u širem smislu, odnosno porast razmjerne važnosti tercijarnoga sektora u agregatnoj strukturi gospodarstva. Proces tercijarizacije po svojim se obilježjima znatno razlikuje od procesa industrijalizacije. Kako pokazuju Kaldorovi zakoni (Kaldor 1966), postoji snažna uzročna veza između industrijalizacije, rasta produktivnosti i ekonomskoga rasta, dok tercijarizacija u svojoj suštini znači deindustrijalizaciju. Nadalje, rast produktivnosti u tercijarnome sektoru manji je od rasta produktivnosti u sekundarnome sektoru. Naime, rastom udjela tercijarnoga sektora javlja se fenomen poznat kao *Baumolova bolest rasta* kojim se opisuju okolnosti u kojima stagnirajući sektor (onaj s relativno sporim rastom produktivnosti) također ima rastući udio nominalne proizvodnje. Međutim, u ovome radu polazi se od teze da je ekonomski rast samo jedan segment razvoja, što otvara značajan prostor za analizu utjecaja tercijarizacije na ukupan razvoj, mjeren objektivnim odrednicama kvalitete života.

1.2. Svrha i cilj istraživanja

Polazišna ideja istraživanja jest odmaknuti se od ekonomskoga rasta kao isključive determinante i mjere ekonomskog razvoja te produbiti spoznaje o strukturnoj transformaciji kao odrednici razvoja te kvaliteti života kao konceptu koji na sveobuhvatan i cjelovit način opisuje i mjeri ekonomski razvoj.

Namjena doktorskog rada jest određivanje konceptualnoga okvira razvoja društva uz distinkciju niza kategorija, teorijskih saznanja i empirijskih istraživanja kao i istraživačkih rakursa, koji se u literaturi vežu uz ekonomski razvoj, u cilju upotpunjavanja analize ekonomske komponente razvoja (ekonomskoga rasta) bitnim komponentama kvalitete života. Na taj način želi se ukazati na vrijednost pristupa kvalitete života kao okvira za praćenje razvoja koji podupire kompleksnost društvenih ciljeva, koji uključuju ekonomski rast, ali i unaprjeđivanje zdravlja, obrazovanja, sigurnosti i slično. Tako se stvara teorijska pretpostavka uspostave učinkovitoga mjernog okvira koji prati i potiče razvoj u svojoj njegovoj kompleksnosti, te daje važne i višedimenzionalne inpute kreatorima javne politike. Također, time se prevladava problem parcijalnoga sagledavanja koncepta razvoja, što se identificira kao ključan nedostatak indikatora ekonomskoga rasta u ovoj funkciji.

Proces razvoja posebno se sagledava u kontekstu strukturne transformacije, procesa koji opisuje, ali i pokreće ekonomski razvoj. U tome značenju zanimljiv je odnos između strukturne transformacije kao pokretača razvoja i objektivnih odrednica kvalitete života kao mjera razvoja. Ključan naglasak u radu jest na analizi procesa tercijarizacije u širem smislu, kao ključne dimenzije strukturne transformacije razvijenih društva, njezinih determinanti i konsekvenci, te analizi odnosa tercijarizacije i objektivnih odrednica kvalitete života.

Tako je, kao osnovni cilj istraživanja, postavljena analiza utjecaja sektorske transformacije, promatrane kroz tercijarizaciju u njezinu širem poimanju, na kvalitetu života i to posredstvom promjena odabranih objektivnih odrednica kvalitete života koje se u radu koriste kao mjeritelji ekonomskoga razvoja.

Svrha istraživanja jest dati doprinos u razumijevanju utjecaja tercijarizacije kao sastavnice i determinante ekonomskoga razvoja na kvalitetu životu, mjerenu njezinim objektivnim odrednicama.

1.3. Pregled dosadašnjih istraživanja

Ekonomski razvoj tendencija je svake ekonomije. Stavovi o njegovim determinantama i iz njih proizašlih vizija i mjera mijenjali su se kroz povijest. Dugi niz godina prevladavala je svojevrsna opsjednutost ekonomskim rastom (Maxton 2011, str. 208), no s vremenom on se ipak pokazao kao nepotpuna jedinstvena metoda evaluacije razvoja (Michaelson et al. 2009, str. 12), čemu, između ostaloga, u prilog govori i činjenica da ekonomski rast nije analogan rastu životnoga zadovoljstva (Easterlin, 1996; Clark, Frijters i Shields 2008, str. 96) i kvaliteti života (Easterly 1999, str. 268). Propitujući ekonomske aspekte i posljedice globalne krize koje je započela 2007. godine, Friedman (2009) preispituje cijeli model rasta, razvijen unazad pola stoljeća, smatrajući ga neodrživim u ekonomskome i ekološkome pogledu. Složenost suvremenoga svijeta ne odražava se u shvaćanju ekonomskoga razvoja kao povećanja ukupnog outputa gospodarstva ili dohotka po glavi stanovnika, pa se takve definicije počinju smatrati prejednostavnima i nedostatnima. Tijekom posljednjih pedesetak godina događa se značajan pomak u raspravi o ekonomskome razvoju i njegovim načinima mjerenja. Ekonomska performansa i razvoj počinju se odvojeno promatrati polazeći od pretpostavke da je pogrešno ekonomski razvoj poistovjetiti s ekonomskim rastom. Nakon što je više od pola stoljeća vladao uvriježeni stereotip ekonomskoga rasta kao sinonima za ekonomski razvoj, potaknuta ekonomskim krizama, stanjem okoliša i ograničenim resursima, društvenim nejednakostima i uvjetima života – gospodarstva se sve više okreće i drugačijim vizijama razvoja (Abdallah et al. 2009, str. 14). Daly ističe da je ekonomski rast kvantitativni porast na fizičkoj skali, a razvoj kvalitativno poboljšanje ili širenje potencijala, stoga je važno napraviti i određeni odmak od praćenju razvoja isključivo kroz prizmu ekonomskoga rasta dopunjujući ekonomske indikatore i drugim pokazateljima (Daly 2005, str. 102-3).

Iako ovakvim pristupom ekonomski rast kao primarni cilj gubi svoju apsolutnu dominaciju, ipak zadržava veći dio svojega izvornog značaja. Razlog tomu leži u tradicionalnome, nepotpunom poimanju ekonomskoga razvoja kao istoznačnice ekonomskoga rasta. Ekonomski ciljevi tako su dugo smatrani mjerodavnima da ih se posljedično započelo smatrati nepromjenjivim zadatostima (Galbraith, 1964, str. 117).

Ipak, prepoznavanje potrebe da se pri mjerenju ekonomskoga razvoja gleda šire od ekonomskog outputa potaknulo je evoluciju brojnih koncepata poput životnih uvjeta i kvalitete života, a u novije vrijeme i socijalne isključenosti, društvenoga kapitala, društvenoga razvoja te kvalitete društva (Fahey et al. 2003, str. 12). Još 1964. godine bivši američki predsjednik Lyndon

Johnson izjavio je: „Snažno društvo više se brine o kvaliteti negoli o kvantiteti svojih ciljeva¹“. Kvaliteta života tako postaje najvažniji cilj u modernome bogatom društvu koje je doseglo „granice rasta“ (Glatzer 2001, str. 436) i postaje novo mjerilo za procjenu društvenoga napretka (Glatzer 2001, str. 437) namećući se kao sistemski okvir za utvrđivanje javnih politika (Schalock et al. 2002, str. 458).

Kvaliteta života neupitno je u odnosu s ekonomskim rastom (Easterlin i Angelescu 2012, str. 134), iako je, također, činjenica da se promjene u bruto domaćem proizvodu ne pretaču automatski u svakodnevni život ljudi te ne postoji linearan odnos između rasta bruto domaćega proizvoda i povećanja životnoga standarda i kvalitete života (Hajduova et al. 2014, str. 748).

Razdoblje kritičkoga propitivanja BDP-a u ekonomskoj literaturi aktualiziralo je koncept kvalitete života koji pokušava identificirati granice BDP-a kao pokazatelja ekonomskoga i društvenoga razvoja. Ideja nije zamijeniti BDP i njegov konceptualni temelj – nacionalne račune koje pružaju važne informacije o materijalnome bogatstvu, već je cilj relativizirati prevagu BDP-a u javnoj raspravi (Fahey et al. 2003, str. 58), odnosno staviti u fokus druge ekonomske pojmove poput strukturne transformacije, u cilju boljega razumijevanja promjena u kvaliteti života kao pokazatelja razvoja. Evolucija pokazatelja kvalitete života u odnosu na indikator BDP-a proces je pokušaja sažimanja i razumijevanja stanja modernoga društva na sveobuhvatan i cjelovit način polazeći od ideje da je ključna korist koju narod ima od svojega bogatstva, a ne samo bogatstvo (UNDP 1994). Porast empirijskoga istraživanja kvalitete života rezultat je stvaranja novih ciljeva ekonomskoga razvoja kao i promjena u vrijednosnim orijentacijama. U Europskoj uniji poboljšanje životnih uvjeta i kvalitete života u državama članicama jedna je od glavnih briga i ciljeva politike Europske unije, što stoji, primjerice, i u Ugovoru iz Maastrichta, ali i u novijemu ugovoru iz Lisabona kojim se pomiču ciljevi razvoja od tradicionalne usmjerenosti na kvantitativni rast. Međutim, model ekonomskoga razvoja, vođen takvim ciljevima, mora se temeljiti na informacijama koje donositeljima odluka omogućuju rano prepoznavanje problema, postavljanje prioriteta, te praćenje i procjenu utjecaja, učinkovitosti i uspješnosti programa i mjera.

U razumijevanju promjena u različitim ekonomskim domenama, uključujući razvoj, rast, ali i kvalitetu života, može pomoći promatranje promjena u sektorskoj strukturi gospodarstva (Herrendorf et al. 2014). Još u ranoj literaturi o razvoju ističe se razlika između procesa ekonomskoga rasta i razvoja te se ekonomski razvoj promatra kao proces strukturne

¹ Citat iz govora Lyndona Johnsona "Veliko društvo" održanog 22. svibnja 1964. godine [dostupno na: https://www.ushistory.org/documents/great_society.htm, pristupljeno: 2. travnja 2018.].

transformacije (Lewis 1954). Strukturna transformacija odnosi se na preraspodjelu gospodarske aktivnosti preko sektora poljoprivrede, proizvodnje i usluga (Herrendorf et al. 2014). Kuznets (1973) navodi strukturnu transformaciju kao jedan od šest glavnih obilježja modernoga ekonomskog rasta.

Sektorska strukturna transformacija pojava je koja uključuje četiri povezana procesa: opadajući udio poljoprivrede u BDP-u i strukturi zaposlenosti; migracije iz ruralnoga u urbano područje koje stimuliraju proces urbanizacije; porast moderne industrije i uslužnih djelatnosti; i demografsku tranziciju od visokih stopa nataliteta i mortaliteta (čestim u zaostalim ruralnim područjima) na niske stope nataliteta i mortaliteta (Timmer 2007). U ekonomskoj literaturi analizira se povezanost strukturne transformacije i ekonomskoga rasta. Postoje dvije glavne struje o tome kako su sektorska struktura i rast povezani. Prema neoklasičnome pogledu, sektorska struktura relativno je nevažan nusproizvod rasta. Međutim, znanstvenici povezani sa Svjetskom bankom, uključujući Kuznetsa (1971, 1973), Rostowa (1971), Chenerya i Syrquina (1975) te Baumola i suradnike (1989), smatraju da promjene u sektorskoj strukturi dovode do rasta (Echevarria 1997). Zabilježeno je da zemlje prolaze kroz značajnu strukturnu transformaciju i tijekom razdoblja gospodarske stagnacije, pa čak i pada (Bah 2008). Važnost strukturne transformacije u gospodarskome razvoju bila je središnja tema u istraživanju razvoja 1960-ih i 1970-ih godina prošloga stoljeća, dok je u novije vrijeme tema opet aktualna. Jezgra novijih pristupa jest model koji nadrasta neoklasični model nadogradnjom strukturnih transformacija kao djelatnih, neophodnih sastavnica ekonomskog rasta i razvoja (ibidem).

Strukturnu transformaciju u suvremeno doba karakterizira tercijarizacija u širemu opsegu, odnosno porast udjela tercijarnoga sektora – sektora usluga. Produktivnost rada pokreće prijelaz radne snage između sektora. Međutim, visoka produktivnost rada u većini uslužnih djelatnosti nije odrednica njihove kvalitete (Ambrožová 2014). U mnogim uslužnim djelatnostima visoka kvaliteta usluge posljedica je povećanja broja zaposlenih, primjerice, u zdravstvu, obrazovanju, kulturi i sigurnosti, a osobito u znanstvenim djelatnostima, trgovini i prijevozu (ibidem). Valja uočiti da si zemlje na višoj ekonomskoj razini (mjereno BDP-om po stanovniku) mogu „priuštiti“ značajnije financiranje netržišnih usluga iz državnoga proračuna (Cuadrado-Roura i Maroto-Sanchez 2011).

Tercijarni sektor u njegovu širemu značenju od presudne je važnosti za gospodarstva svih zemalja Europske unije. Znatno prevladavajući udio tercijarnoga sektora (sa 75% ili više udjela u dodanoj vrijednosti BDP-a i u zaposlenosti) primjetan je u skupini zemalja koje su na ekonomskoj razini iznad prosjeka Europske unije (ibidem). Istovremeno pokazatelji ukazuju da

je u pojedinim zemljama udio uslužnih djelatnosti visok unatoč relativno niskim dohodcima po glavi stanovnika (Bah 2008). Strukturna transformacija i širenje udjela tercijarnoga sektora utječe i na ukupan rast produktivnosti. Naime, pretpostavka je da rast udjela uslužnoga gospodarstva u ukupnoj proizvodnji usporava ukupan rast produktivnosti posljednjih desetljeća. Rast produktivnosti rada i ukupne faktorske produktivnosti bio je spor od ranih 2000-ih, a u nekim regijama poput Europske unije čak i dulje.

Oživljavanje rasta produktivnosti u kontekstu strukturne transformacije i širenja tercijarnoga sektora jedan je od ključnih prioriteta zemalja Europske unije, s naglaskom na vezu između digitalizacije i produktivnosti, osobito na digitalne platforme i ulaganja u nematerijalnu imovinu. U tome kontekstu, osim u značenju izazvane recesije, zanimljiv je utjecaj nedavne COVID-19 pandemije na gospodarska kretanja. COVID-19 pandemija dovela je do krize koja se može smatrati najdramatičnijom globalnom recesijom od Drugoga svjetskog rata (Criscuolo 2021, str. 1). Recesija, koju je pandemija izazvala, bila je jedinstvena na mnogo načina. Pad gospodarske aktivnosti u 2020. godini bio je vrlo iznenađan i dubok u usporedbi s prethodnim globalnim krizama iako je odgovor javnih politika u mnogim zemljama bio brz i značajan (Barrett et al. 2021, str. 3). Učinak krize na sektore i zemlje bio je različit – neki su sektori bili više pogođeni od drugih sektora ovisno o njihovoj sposobnosti rada i prodaje na daljinu te ovisno o tome kako su mjere socijalnoga distanciranja utjecale na njihovo poslovanje. Pojedine industrije ostale su gotovo nepromijenjene, neke su imale priliku za rast, a neke su bile u potpunosti zaustavljene. Veće korištenje digitalnih tehnologija zbog pandemije COVID-a 19 utjecalo je na strukturne promjene koju je pandemija pokrenula i može pružiti prilike i izazove za gospodarstva (D'Adamo et al. 2021, str. 3). Rast uslužnoga sektora kočio je rast ukupne produktivnosti. Međutim, promjene u gospodarstvu, uzrokovane COVID-om 19, potaknule su nadu da posljedice pandemije mogu biti i podizanje produktivnosti.

Neupitno je da je COVID kriza dovela do međusektorske preraspodjele gospodarske aktivnosti. Sektori kao što su turizam, zabava, maloprodaja, poslovna putovanja i zračni promet općenito značajno su se smanjili za vrijeme krize, a ostaje za vidjeti u kojoj mjeri je to trajna promjena. Drugi sektori poput zdravstva i informacijskih i komunikacijskih tehnologija mogli bi i u budućnosti znatno rasti. Osim na međusektorsku ova je kriza utjecala i na unutarsektorsku preraspodjelu i dodatno potaknula proces kreativnoga uništenja. Za očekivati je da takva preraspodjela ima utjecaja i na ukupnu produktivnost. Nadalje, COVID-19 kriza osnažila je aktualne trendove koji se osim na digitalnu tranziciju odnose i na zelenu tranziciju i (de)globalizaciju (D'Adamo et al. 2021, str. 5). Svi ovi trendovi za posljedicu imaju i značajan

utjecaj na kvalitetu života stanovništva. Iz navedenoga proizlazi istraživački interes za analizu odnosa tercijarizacije i kvalitete života u cilju izvođenja zaključaka o utjecaju sektorske strukture na razvoj mjeren odabranim pokazateljima kvalitete života.

U vremenima neizvjesnosti suvremeno društvo traga za boljom budućnošću koja će ga usmjeriti putem stvarnoga razvoja (Abdallah et al. 2009, str. 3). Bolje razumijevanje strukturne transformacije kao jedne od determinanti ekonomskoga razvoja, te koncepta kvaliteta života kao pokazatelja ekonomskog razvoja, omogućit će da pokazatelji kvalitete života postanu važan input za donošenje političkih odluka (Diener i Seligman 2004).

1.4. Istraživačke hipoteze i metodologija

U radu će se istražiti teorijska i empirijska ograničenja praćenja ekonomskoga razvoja isključivo mjerenjem ekonomskoga rasta. Zatim će se teorijski definirati koncept kvalitete života i sistematizirati postojeće empirijske doprinose u istraživanju kvalitete života te će se analizirati prednosti i ograničenja objektivnih pokazatelja kvalitete života kao mjera ekonomskoga razvoja. Analiza primarnih podataka iz vlastita istraživanja za cilj ima odrediti ključne dimenzije kvalitete života kako bi se odabrali pokazatelji koji će poslužiti kao mjera ekonomskoga razvoja, a i istražiti će se njihova korelaciju sa strukturnom transformacijom društva, odnosno konkretno s tercijarizacijom u širem značenju. Glavne hipoteze koje će se testirati su:

H₁: Ekonomski rast nedostatan je pokazatelj ekonomskoga razvoja.

H_{1a}: Ekonomski razvoj višedimenzionalan je koncept, a ekonomski rast samo je jedna od njegovih komponenti.

H_{1b}: Izazovi modernih društava poput ekonomskih kriza, stanja okoliša i ograničenosti resursa, društvenih nejednakosti i uvjeta života utječu na razvoj alternativnih, sveobuhvatnih mjera ekonomskoga razvoja.

H₂: Objektivna dimenzija kvalitete života prihvatljiv je mjerni okvir ekonomskoga razvoja.

H_{2a}: Kvaliteta života dobra je mjera ekonomskoga razvoja jer mjeri stupanj do kojega je ostvaren porast blagostanja stanovništva kao osnovni društveni cilj.

H_{2b}: Kvaliteta života sastoji se od objektivne i subjektivne komponente.

H_{2c}: Subjektivna komponenta kvalitete života percepcija je pojedinaca o objektivnim komponentama, odnosno subjektivna komponenta proizlazi iz objektivne komponente.

H_{2d}: Objektivne, materijalne komponente kvalitete života, posljedica su, ali i pretpostavka, ekonomskoga rasta, te važna mjera ekonomskoga razvoja.

H_{2e}: Indikatori objektivne komponente kvalitete života imaju prednosti pred indikatorima subjektivne komponente kvalitete života kod usporedbe među zemljama, regijama, demografskim skupinama i kroz vrijeme.

H₃: Strukturna transformacija ima snažan utjecaj na ekonomski razvoj i bolje opisuje promjene u kvaliteti života od ekonomskoga rasta.

H_{3a}: Tercijarizacija je ključna dimenzija strukturne transformacije razvijenih društva.

H_{3b}: Tercijarizacija bolje opisuje promjene u kvaliteti života od ekonomskoga rasta.

Metodologija znanstvenoga istraživanja

Za istraživanje provedeno u okviru izrade doktorskog rada, a u cilju da se kod formuliranja i prezentiranja rezultata osiguraju što vjerodostojniji i točniji podaci i spoznaje o predloženoj temi, korišteno je više različitih znanstvenih metoda.

Rad sadrži teorijski i empirijski dio te su u svakome dijelu rada korištene za to prikladne metode.

Za potrebe teorijskoga dijela analizirana je relevantna znanstvena i stručna literatura koja uključuje knjige, udžbenike, monografije, znanstvene i stručne članke, objavljene u znanstvenim i stručnim časopisima, godišnja i periodična izvješća i drugo. Za upoznavanje s problemom istraživanja i utvrđivanje temeljnih spoznaja o zadanoj tematici korištene su metoda indukcije i dedukcije, metoda analize i sinteze, metoda generalizacije i specijalizacije, metoda klasifikacije, metoda kompilacije, komparativna metoda, deskriptivna metoda, metoda apstrakcije te odgovarajuće statističke i matematičke metode.

Za potrebe empirijskoga istraživanja korištene su dvije metode: kvalitativna metoda dubinskoga intervjua te ekonometrijska metoda panel analize. Ovakav pristup, triangulacija (usp. i Denzin 1978; Denzin i Lincoln 1998; Denzin i Lincoln 2003; Denzin i Lincoln 2005), neki autori opisuju kao pristup više metoda (usp. i Tkalac Verčić et al. 2010, str. 23).

Odabranim pristupom nastojalo se je proširiti metodološki spektar, koristeći prednosti obje paradigme - kvalitativne i kvantitativne. Nadalje, u radu se pristup triangulacije proširuje i na kombinaciju različitih metoda unutar kvalitativnog istraživanja omogućujući dobivanje sveobuhvatnog uvida u istraživački problem.

Triangulacija pridonosi dubljem razumijevanju istraživačkih pitanja i rezultira bogatijim skupom podataka. Integriranjem različitih metoda stvara se metodološki pristup koji omogućuje sintezu raznovrsnih perspektiva, što značajno doprinosi valjanosti i relevantnosti istraživačkih nalaza. Ova holistička i integrirana strategija čini triangulaciju snažnim alatom u metodologiji istraživanja, potičući premošćivanje tradicionalne podjele između kvalitativnog i kvantitativnog pristupa u korist obogaćenijeg i sveobuhvatnijeg istraživanja.

Tako je u cilju produbljivanja spoznaja o kvaliteti život kao mjeri ekonomskoga razvoja provedeno kvalitativno istraživanje i primarni podaci su dobiveni od intervjuiranih znanstvenika. Korištena je kvalitativna metoda u vidu pet dubinskih intervjua s odabranim znanstvenicima iz područja kvalitete života i ekonomskoga razvoja (usp. str. 123-126). Kvalitativna metodologija, prema svojoj inherentnoj logici i prirodi, predstavlja otvoreni pristup čija je suštinska svrha pružiti dublji uvid i razumijevanje istraživačkog problema (Tkalac Verčić et al. 2010, str 18-19).

Provedba kvalitativnog istraživanja omogućuje provjeru hipoteza (usp. i Fredericks i Miller 1998; Miller i Fredericks 1991; Flyvbjerg 2006; Chigbu 2019) iako ne obuhvaća primjenu statističkih testova ili numeričkih mjera. Umjesto toga, zahtijeva temeljito proučavanje podataka u odnosu na postavljenu hipotezu, istražujući uzorke, teme, kontradikcije te iznimke koje mogu potvrditi ili opovrgnuti hipotezu. Različiti pristupi za testiranje hipoteza koriste se ovisno o dizajnu istraživanja, metodama prikupljanja podataka i analitičkim metodama koje se primjenjuju u kvalitativnom kontekstu.

Nakon prikupljanja podataka putem dubinskih intervjua, proveden je detaljan proces analize i interpretacije s namjerom doprinosa odgovorima na istraživačka pitanja i testiranja postavljenih hipoteza. U procesu analize podataka, korišteni su principi kao što su induktivna analiza i kreativna sinteza, holistička perspektiva, koji su neki od temeljnih principa analize podataka kod kvalitativnih istraživanja (Tkalac Verčić et al. 2010, str. 20). Također, korištena je *triangulacija putem teorije*. U širem smislu, ova vrsta triangulacije nastoji ojačati valjanost kvalitativnih nalaza tvrdeći da su usklađeni s jednim ili više postojećih, pretpostavljeno relevantnih, teorijskih nalaza (Fredericks i Miller 1988, str. 350). Ovaj integrirani pristup omogućio je sveobuhvatan uvid u valjanost i dublje razumijevanje postavljenih hipoteza.

S obzirom na to da u literaturi i prethodnim istraživanjima ne postoji konsenzus oko odabira pokazatelja kvalitete života, rezultati ovoga dijela istraživanja koristili su i u cilju odabira ključnih dimenzija kvalitete života i njihovih adekvatnih pokazatelja za koje su se potom prikupili sekundarni podatci, korišteni u empirijskome istraživanju metodom panel analize.

Empirijsko istraživanje metodom panel analize provedeno je na podacima prikupljenim iz sekundarnih izvora za 27 zemalja članica Europske unije za vremensko razdoblje od 2016. do 2021. godine. S obzirom na to da su analizirani pokazatelji ekonomskoga razvoja, koji podrazumijeva dinamičko ponašanje, koristio se dinamički panel-modela. Odabran je Arellano-Bond-procjenitelj za dinamički panel-model u dvama koracima, zasnovan na primjeni generalizirane metode momenata (engl. *Generalized Method of Moments* – GMM). Ovaj procjenitelj prikladan je za analizu linearne veze u kojoj je zavisna varijabla ovisna o vlastitim prošlim vrijednostima te kada nezavisne varijable nisu strogo egzogene. Navedeni procjenitelj uzima u obzir specifičnost svake jedinice promatranja i dozvoljava heteroskedastičnost i autokorelaciju unutar jedinica promatranja, ali ne i među njima (Roodman 2009). Ekonometrijski izračuni izrađeni su koristeći programski paket STATA. Analiza je izrađena na temelju podataka Svjetske banke i UNDP-a.

Prilikom oblikovanja zaključnih razmatranja korištene su metode dokazivanja i opovrgavanja, metode indukcije, deskripcije, sistematizacije, sinteze i generalizacije.

1.5. Struktura rada

U UVODU doktorskog rada definiraju se problem te svrha i ciljevi istraživanja. Također, ovdje su predstavljene i hipoteze čija će se istinitost testirati te su navedene i znanstvene metode koje će se pritom koristiti.

U drugome dijelu doktorskog rada pod nazivom **NOVI PRISTUPI DEFINIRANJU EKONOMSKOGA RAZVOJA** predstavljene su konceptualni okviri ekonomskoga razvoja. Evolucija ekonomike razvoja sagledana je na način da su predstavljena rana promišljanja o ekonomici razvoja te tri generacije razvojne ekonomike, s naglaskom na razvojnim problemima, različitim teorijama, ulozi strukturne transformacije u pojedinoj generaciji te ključnim čimbenicima razvoja. Ovdje je prikazana i evolucija ciljeva i mjera ekonomskoga razvoja te su pojašnjene prednosti i ograničenja ekonomskoga rasta kao mjere razvoja, a nastavno su i predstavljeni i brojni drugi pokazatelji kao zamjene ili dopune ekonomskoga rasta

kao pokazatelja razvoja. U drugome dijelu prihvaćena je prva hipoteza da ekonomski rast nije dostatan pokazatelj ekonomskoga razvoja.

U trećemu dijelu, koji nosi naziv **KVALITETA ŽIVOTA KAO MJERA EKONOMSKOGA RAZVOJA**, predstavljen je povijesni razvoj istraživanja kvalitete života, pristupi konceptualizaciji kvalitete života kao mjere ekonomskoga razvoja, te pojašnjena objektivna i subjektivna dimenzija kvalitete života. U ovome dijelu prikazano je da je subjektivna komponenta kvalitete života percepcija pojedinaca o objektivnim komponentama, odnosno da subjektivna komponenta proizlazi iz objektivne komponente. Razmatrane se objektivne, materijalne komponente kvalitete života kao posljedica, ali i pretpostavka ekonomskoga rasta te važna mjera ekonomskoga razvoja. Također, zaključeno je da indikatori objektivne komponente kvalitete života imaju prednosti pred indikatorima subjektivne komponente kvalitete života kod usporedbe među zemljama, regijama, demografskim skupinama i kroz vrijeme. Prikazani nalazi potvrdili su drugu hipotezu prema kojoj je kvaliteta života dobra mjera ekonomskoga razvoja jer se njome mjeri stupanj do kojega je ostvaren porast blagostanja stanovništva kao osnovni društveni cilj. U ovome su dijelu i analizirani podatci prikupljeni kvalitativnom metodom istraživanja dubinskim intervjuom, što je rezultiralo odabirom pokazatelja kvalitete života kao mjere ekonomskoga razvoja.

U četvrtome dijelu rada, koji nosi naziv **STRUKTURNA TRANSFORMACIJA GOSPODARSTVA I EKONOMSKI RAZVOJ**, promatrana je strukturna transformacija, njezina definicija, komponente i mjere. Ispitan je utjecaj strukturne transformacije na ekonomski razvoj analizom povezanosti tercijarizacije u širem značenju i objektivne dimenzije kvalitete života u zemljama Europske unije uporabom ekonometrijskih metoda. Potvrđeno je da je tercijarizacija ključna dimenzija strukturne transformacije razvijenih društva, a povrh toga dokazan je pozitivan utjecaj tercijarizacije na promjene u kvaliteti života.

U zadnjemu, petome dijelu pod nazivom **ZAKLJUČAK** sažeto su predstavljeni rezultati i spoznaje provedenoga znanstvenog istraživanja te je istaknut znanstveni doprinos. Naposljetku ukazano je na implikacije dobivenih rezultata istraživanja i navedene su preporuke za buduća istraživanja.

2. NOVI PRISTUPI DEFINIRANJU EKONOMSKOGA RAZVOJA

Ekonomski razvoj maksima je svakoga društva i jedna od najvažnijih tema ekonomskih istraživanja. Ovaj iznimno složen pojam obuhvaća širok raspon različitih društveno-ekonomskih promjena koje opisuju proces kontinuiranih transformacija ekonomije i društva. Osim što ekonomski razvoj podrazumijeva rast obujma nacionalne proizvodnje u vremenu, obuhvaća i složene strukturne, organizacijske, institucionalne i tehnološke promjene u gospodarstvu. Iako ekonomski razvoj predstavlja jedan od središnji makroekonomskih fenomena, ne smije ga se analizirati kao neovisan proces, već kao fenomen koji ovisi o mnogim ekonomskim, ali i širim društvenim promjenama. Nadalje, iako se najčešće ekonomski razvoj promatra i istražuje u okvirima jedne zemlje, on snažno ovisi i o međunarodnome ekonomskom okruženju.

Brojni su pristupi razvoju – različiti autori kroz vrijeme u fokus su stavljali različite dimenzije koncepta razvoja čemu se duguju brojne definicije pojma ekonomski razvoj. Prilikom definiranja ekonomskoga razvoja moguće je naglasak staviti na društvene, institucionalne, tehnološke, kulturne i druge dimenzije ovoga fenomena. Poveznica svih definicija razvoja jest njegova vremenska dimenzija, odnosno obilježje da je ekonomski razvoj proces željene, pozitivne promjene koji se odvija kroz duži vremenski period. U novije vrijeme posebno se ističe važnost da promjena u razvoju ne bude nauštrb potreba budućih generacija, odnosno potrebitost da razvoj bude održiv. Svaka dobra mjera razvoja nužno uzima u obzir održivost (Stiglitz 2009).

Razvoj predstavlja jedno od ključnih stremljenja ljudi u povijesti čovječanstva. Postizanje razvoja u konačnici omogućava opstanak i prosperitet čovječanstva. U velikoj mjeri korespondira s brojnim društvenim promjenama, stoga je proces ekonomskoga razvoja vrlo složen i čini ga niz uzastopnih promjena u strukturi gospodarstva, ali, jednako važno, i u svijesti čovjeka. Ekonomski razvoj predstavlja povećanje dinamičnosti društva u njegovoj srži. Kao što je već istaknuto, ekonomski razvoj osim ekonomskog rasta znači i cjelovito mijenjanje društva i svakoga njegova agensa. Važno je istaknuti i da se taj kompleksan proces prema kvantitativnome i kvalitativnome napretku odnosi na sve ljude određene geografske cjeline, a ne samo na neke pojedince. Poboljšanja u kvalitativnome, neekonomskom pogledu prvenstveno se odnose na zaštitu okoliša, socijalna prava, razvoj kulture, civilnoga društva i slično. Može se stoga zaključiti da je ekonomski razvoj nerazdvojna komponenta društvenoga razvoja, njegova

neophodna premisa, a i sam njegov sadržaj na svojevrsan način presijava se u društveni razvoj. Toj pojavnosti može se pristupiti i obrnuto – veliki broj društvenih kategorija poput povijesnoga naslijeđa, tradicije, religije ili kulture postaju vrlo važna komponenta ekonomskoga razvoja.

Dva kontrastna pristupa pojmu *razvoj* susreću se u antropološkoj literaturi (Hughes 2005, str. 104). Prvi pristup smješta koncept razvoja u razdoblje prosvjetiteljstva i prijelaza iz feudalizma u kapitalizam, prvoga razdoblja u povijesti kada je postalo moguće zamisliti spektakularan napredak u proizvodnim snagama koje su omogućile značajniji razvoj. Drugi pristup analizira razvoj u diskursu nakon Drugoga svjetskog rata koji je trebao opravdati restrukturiranja u Trećemu svijetu. Unutar takva okvira promatra se razvoj u kontekstu osamostaljivanja brojnih kolonija koje su iz stanja potpune nerazvijenosti pokušavale naći što brži put do ekonomskoga razvoja, eliminacije siromaštva i podizanja životnoga standarda (usp. i Esteva 1988, str. 665; Escobar 1995, str. 3; Kearney 1996, str. 34). Zagovornici prvoga pristupa vide drugi pristup kao ignoriranje znanstvene i ekonomske povijesti, pretjerano fokusiranje na rasprave i nedovoljnu osjetljivost na dugogodišnje procese eksploatacije. Zagovornici drugoga pristupa kritiziraju pristaše prvoga pristupa prozivajući ih za prihvaćanje starih paradigmi o razvoju i nepriznavanju krajnjih neuspjeha većine razvojnih napora 20. stoljeća. Neki autori drže i da je razočaranje s razvojem u 21. stoljeću toliko rašireno da smo se preselili u *postrazvojno razdoblje* (Rahnema 1997). U svakome slučaju činjenica je da proučavanje teorije ekonomskoga razvoja dobiva na značaju u vremenima značajnih ekonomskih i političkih događanja. Tako je, na primjer, temu razvoja značajno aktualizirala Velika ekonomska kriza iz vremena 30-tih godina prošloga stoljeća, koja je posebno pogodila SAD. U to vrijeme tražila su se rješenja za otklanjanje značajnih problema koji su se izrodili iz tadašnjih kapitalističkih gospodarstava. Od pedesetih godina prošloga stoljeća naovamo zabilježene su značajne promjene u shvaćanju razvoja, a i prva dva desetljeća ovoga stoljeća i gospodarske krize, koje su ih obilježile, redefinirale su poimanje razvoja.

2.1. Teorijska razrada konceptualnoga okvira ekonomskoga razvoja

Materijalni prosperitet i visoka kvaliteta života univerzalni su ciljevi suvremenoga svijeta. Ispravan način za učinkovito postizanje ovih ciljeva predmet je brojnih teorijskih i političkih rasprava. Rasprava o politikama razvoja posebno je konsternirana jer izostaje jasno i generalno razumijevanje svih značenja koja obuhvaća ekonomski razvoj. Prije gotovo četrdeset godina Haider (1986) je isticao da konsenzus o značenju i funkciji ekonomskoga razvoja još uvijek nije postignut – a isto se može reći i u 2023. godini.

Pojam ekonomskoga razvoja, koji se nekada koristio uglavnom u vezi s mjerama usmjerenim na povećanje izgleda zaostalih regija i siromašnijih gospodarstava, sve je relevantniji za gospodarstava na svim stupnjevima razvoja. Nekada prosperitetne ekonomije danas su ugrožene međunarodnom konkurencijom i nastojanjima da se redefiniraju (Feldman i Lanahan 2010, str. 2; Christopherson et al. 2010, str. 6). Čak i ekonomije koje trenutno „dobro stoje“, moraju biti svjesne ranjivosti svoje ekonomske baze i nesigurne u pogledu svojih budućih izgleda. Koncept ekonomskoga razvoja tako je postao relevantan za sve nacije i zajednice. Kontinuirano restrukturiranje nova je norma, sa sada već univerzalnom brigom o tome kako najbolje osigurati ekonomsku budućnost.

Iako je izraz ekonomski razvoj sveprisutan u političkim krugovima i u akademskim istraživanjima, aktualan i za zemlje u razvoju i razvijene zemlje – rijetko je jasno definiran. Stoga će se u nastavku pokušati dati definicija ekonomskoga razvoja čiji je cilj osiguravanje prosperiteta i povećanje kvalitete života građana. Kako bi se ponudila valjana definicija, potrebno je sagledati različite faze kroz koje je prolazilo proučavanje problematike ekonomskoga razvoja mijenjajući se i proširujući.

U ranoj fazi koncept ekonomskoga razvoja u pravilu je podrazumijevao rast količine proizvoda dobara i usluga ili dohotka, u ukupnome iznosu i po stanovniku, a u pojedinim zemljama u određenome razdoblju ekonomski razvoj poistovjećivao se s ekonomskim rastom. Ovakvo poimanje razvoja i dalje je prisutno iako su u međuvremenu uloženi nemjerljivi napori ekonomista u nastojanju da se ukaže na to da ekonomski razvoj nije isto što i ekonomski rast. Stoga u cilju definiranja ekonomskoga razvoja važno je jasno razlučiti koncept ekonomskoga razvoja od ekonomskog rasta kao dvaju povezanih, ali različitih koncepata. Ekonomski rast ima jaku teorijsku osnovu i lako se kvantificira kao povećanje ukupne proizvodnje. Teoretizirajući o ekonomskome rastu, David Ricardo (1819) te kasnije Robert Solow (1956), kao i mnogi drugi autori, o ekonomiji promišljaju kao o stroju koji stvara ekonomski output u funkciji inputa kao

što su rad, zemljište i oprema (Feldman et al. 2016, str. 6). Output ekonomije moguće je povećati dodajući više inputa ili koristeći tehnologiju ili inovacije u cilju povećanja učinkovitosti. Posljedično – rast se javlja kada se proizvodnja povećava. Djelomično upravo zbog jednostavnosti poimanja u raspravi dominira ekonomski rast, s naglaskom na porastu broja stanovnika, zaposlenosti ili ukupne proizvodnje, unatoč činjenici da povećanje bilo kojega ili svih navedenih čimbenika može biti povezano i s poboljšanjima i sa smanjenjem blagostanja i kvalitete života.

Za razliku od ekonomskoga rasta, razvoj je apstraktnija i dalekosežnija ideja. Kao što je već istaknuto, ekonomski rast lako se kvantificira, dok je ekonomski razvoj više kvalitativan u svojoj formi i značajniji u svojoj biti. Ekonomski razvoj usredotočen je na poboljšanja koja stavljaju društvo na višu razinu. Dok je ekonomski rast vezan uz makroekonomske uvjete i funkciju tržišnih sila, ekonomski razvoj predstavlja uvjete koji određuju mikroekonomsko funkcioniranje gospodarstva utječući i na kvalitetu inputa i na mogućnosti koje se pružaju tvrtkama (Feldman et al. 2016, str. 7). Ekonomski razvoj može se smatrati i prethodnikom i posljedicom ekonomskoga rasta. Slab ekonomski razvoj ograničava ekonomski rast u budućnosti. Ekonomski rast uloženi u razvoj stvorit će osnovu za budući rast (Amsden 1997, str. 469). Nažalost, promicanje isključivo rasta često je Pirova pobjeda na račun dugoročnih ciljeva društva. Iako je moguće imati rast bez razvoja u kratkome ili čak srednjoročnome razdoblju, ekonomski razvoj stvara uvjete koji omogućuju dugoročni, održivi rast.

Radeći jasnu distinkciju između ekonomskog razvoja i rasta, Daly ističe da je rast kvantitativno povećanje na fizičkoj skali, a razvoj definira kao kvalitativni napredak ili razvijanje potencijala (Daly 2005, str. 102-103). Na ovakvom kritičkom pogledu postepeno se razvijao drugi koncept ekonomskoga razvoja. Taj pristup sadržavao je dimenziju ekonomskoga rasta, ali i niz drugih karakteristika ekonomskoga razvoja kao što su: složene transformacije u strukturi gospodarstva, smanjenje nejednakosti u raspodjeli dohotka i bogatstva te stupanj dostizanja različitih ljudskih težnji i potreba počevši od najvažnijih, tj. egzistencijalnih potreba do potreba koje potiču ljudsku kreativnost, osiguravaju osjećaj slobode i samopouzdanja.

Ekonomski razvoj, prema Josephu Schumpeteru (1934), uključuje prijenos kapitala s ustaljenih metoda proizvodnje na nove, inovativne metode za povećanje produktivnosti. Prema ovome autoru, ekonomski razvoj znači suštinsku transformaciju gospodarstva. To uključuje promjenu industrijske strukture, obrazovnih i profesionalnih karakteristika stanovništva te društvenoga i institucionalnoga tkiva u cjelini. Friedmann ekonomski razvoj definira „kao inovativni proces koji dovodi do strukturne transformacije društvenog sustava” (Friedmann 1973, str. 43).

Promišljajući o razvoju, Dudley Seers postavio je sljedeća pitanja: „Što se događa sa siromaštvom? Što se događa s nezaposlenošću? Što se događa s nejednakošću? Ako je sve troje palo s prethodno visokih razina, to predstavlja razvoj. Ako je jedan ili dva od tih ključnih problema pogoršan, osobito ako su sva tri, bilo bi čudno takav rezultat zvati razvojem čak i ako se dohodak po glavi udvostručio” (Seers 1969, str. 5).

Tako se u diskusiju o ekonomskome razvoju uz ekonomski rast od 70-tih godina prošlog stoljeća naovamo sve češće uvodi i termin preraspodjele, smanjenja nejednakosti i siromaštva. Ekonomski rast stvara resurse koje mogu pripasti eliti koja uzima svoju rentu ili se mogu uložiti u razvoj kako bi se osigurala osnova za budući rast. Keefer i Knack zaključili su da dohodovna nejednakost i polarizacija koreliraju s izostankom ekonomskoga razvoja i stvaraju neizvjesno okruženje. Neizvjesno okruženje pak narušava provedbu vlasničkih i ugovornih prava koja izravno utječu na rast utječući na učinkovitost proizvodnje, a posredno i smanjenje ulaganja (Keefer i Knack 2002, str. 146).

Godine 1980. Svjetska banka u Izvješću o svjetskome razvoju kao glavni izazov razvoja navela je ekonomski rast (World Bank, 1980, str. 32), a u svojem izvješću iz 1991. proširila je perspektivu zaključivši: „Izazov razvoja u najširem smislu je poboljšati kvalitetu života“ (World Bank 1991, str. 4). Osobito u siromašnim zemljama svijeta bolja kvaliteta života općenito znači više dohotke, ali uključuje i mnogo više. Ona obuhvaća bolje obrazovanje, viši standard zdravlja i prehrane, manje siromaštva, čistiji okoliš, više jednakosti i mogućnosti, veću slobodu pojedinca i bogatiji kulturni život“ (*World Development Report* 1981, str. 4). Tako se u pristupu ekonomskome razvoju sve više radio odmak od pristupa prema kojemu su dohodak i bogatstvo ciljevi sami po sebi prema razmišljanjima u kojem su oni instrument postizanja drugih svrha.

U 1990-im ekonomisti su uglavnom razvoj definirali u poveznici s ljudskim blagostanjem, kvalitetom života, boljim obrazovanjem, niskom nezaposlenošću, niskom pothranjenošću, boljim zdravljem, niskim siromaštvom, većim jednakostima i slično. Usporedno su značajno manju važnost davali BDP-u i onome što on mjeri. U Izvješću o društvenome razvoju Ujedinjenih naroda istaknuto je: „Ljudska bića se rađaju s određenim potencijalnim mogućnostima. Svrha razvoja je stvoriti okruženje u kojem svi ljudi mogu razviti svoje sposobnosti i mogućnosti mogu biti povećane i za sadašnje i buduće generacije [...] Bogatstvo je važno za ljudski život. No usmjeravanje isključivo na njega pogrešno je iz dvaju razloga: prvo, gomilanje bogatstva nije nužno za ispunjenje nekih važnih ljudskih odabira [...] Drugo, ljudski izbori šire se daleko izvan granica ekonomskog blagostanja” (UNDP 1994, str. 13, 15).

Goulet je zaključio da tri osnovne komponente ili temeljne vrijednosti predstavljaju konceptualnu osnovu i praktičnu smjernicu za razumijevanje unutarnjega značenja razvoja. Te temeljne vrijednosti – uzdržavanje, samopoštovanje i sloboda – utjelovljuju univerzalne ciljeve kojima streme sva društva i pojedinci. Oni se odnose na temeljne ljudske potrebe koje u svakome trenutku imaju svoj izraz u gotovo svim društvima i kulturama. Održavanje predstavlja sposobnost zadovoljenja osnovnih potreba bez kojih bi život bio nemoguć poput hrane, skloništa, zdravlja i zaštite. Izostanak ili kritična oskudica nekoga od ovih elemenata označava stanje apsolutne nerazvijenosti. Stoga je osnovna funkcija svih gospodarskih aktivnosti pružanje što većemu broju ljudi sredstva za prevladavanje nemoći i bijede koja proističu iz nedostatka hrane, skloništa, zdravlja i zaštite. U toj mjeri može se ustvrditi da je gospodarski razvoj nužan uvjet za poboljšanje kvalitete života (Goulet 1971, str. 87-94). Kako Goulet ističe, jasno je da čovjek mora imati „dovoljno da bi mogao biti više“ (Goulet 1971, str. 124).

Drugu temeljnu komponentu dobrog života čini osjećaj vrijednosti i samopoštovanja. Prirodno je težiti i tražiti samopoštovanje neovisno naziva li ga se dostojanstvom, poštovanjem, identitetom, čašću ili priznanjem. Kako je kazao Denis Goulet (1971, str. 90): „Razvoj je legitimiran kao cilj jer je važan, možda čak i neophodan način stjecanja poštovanja“.

Treća univerzalna vrijednost koncepta ekonomskoga razvoja je sloboda. Slobodu ovdje treba poimati u značenju „emancipacije od otuđujućih materijalnih uvjeta života i od društvenoga robovanja prirodi, drugim ljudima, bijedi, opresivnim institucijama i dogmatskim uvjerenjima“ (Todaro i Smith 2012, str. 21). Sloboda znači veći raspon izbora za društva i njihove članove uz minimiziranje vanjskih ograničenja u potrazi za društvenim ciljem koji se naziva razvoj. Lewis je još 1963. godine naglasio značaj slobode izbora zaključivši: „[...] prednost ekonomskoga rasta nije u tome što bogatstvo povećava sreću, već što povećava širinu čovjekova izbora“ (Lewis 1963, str. 420).

Nobelovac Amartya Sen (1999), iako ne dajući preciznu definiciju, o razvoju promišlja kao o jačanju autonomije i materijalnih sloboda koje pojedincima omogućuju potpuno sudjelovanje u ekonomskome životu. Nameće se zaključak da do ekonomskoga razvoja dolazi kada dionici imaju priliku razviti svoje kapacitete koji im omogućuju aktivno uključivanje i doprinos gospodarstvu. Umjesto da se umanjuju na razinu statičkih faktora u procesu proizvodnje, pojedinci postaju nositelji promjene u procesu ekonomskoga razvoja: oni imaju slobodu ostvariti svoje potencijale. Što je veći broj pojedinaca u mogućnosti sudjelovati u gospodarstvu

i društvu, to je veća mogućnost za stvaranje novih ideja i njihovo pretvaranje u djela. Viši dohodci potrebni su, ali ne i dovoljni u pogledu izgradnje kvalitete života.

Na tragu razmišljanja Amartya Sena, ekonomski razvoj definira se kao proširenje kapaciteta koji doprinose napretku društva kroz ostvarivanje potencijala pojedinaca, tvrtki i zajednica (Feldman et al. 2016, str. 5). Jačanje kapaciteta osigurava mogućnost prilagodbe neizvjesnoj budućnosti i mogućnost nošenja s mnogim nepredvidljivim okolnostima. Ekonomski razvoj tako ovisi o širenju ljudskoga kapitala u njegovu najširem značenju, tako da pojedinci mogu što intenzivnije sudjelovati u ekonomskim, društvenim i kulturnim obrascima ponašanja koji potiču inicijativu, angažman, suradnju i natjecanje. Feldman i suradnici definiraju ekonomski razvoj kao razvoj kapaciteta koji proširuju sposobnosti ekonomskih aktera. Za razliku od gospodarstva zasnovanih na resursima, gdje je razvoj bio ograničen prirodnim resursima, moderno gospodarstvo, utemeljeno na znanju, ovisi o kapacitetima koji se vremenom izgrađuju, slijedom čega je najbolja strategija omogućiti svakome pojedincu da u potpunosti sudjeluje u društvu i ostvari svoj potencijal (Feldman et al. 2016, str. 8).

U konceptu poznatom pod nazivom *održivi razvoj*, razvijenom krajem 20. stoljeća, korištenje resursa, razvoj tehnologije, smjer i intenzitet investiranja usklađeni su s ciljem zadovoljavanja sadašnjih, ali i budućih potreba zajednice i pojedinaca. Pojam održivoga razvoja obuhvaća gospodarski prosperitet i socijalnu odgovornost, istovremeno vodeći računa o zaštiti prirodnih i ljudskih resursa. Prema Brundtlandovom izvješću iz 1987. godine koncept održivoga razvoja podrazumijeva „razvoj koji omogućava zadovoljavanje potreba sadašnje generacije bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija za zadovoljenje njihovih potreba“ (Brundtland 1987, str. 292). Osim što razvoj ne smije ugrožavati budućnost sljedećih naraštaja zagađivanjem i devastiranjem okoliša te trošenjem neobnovljivih resursa, on mora i balansirati između potreba različitih interesnih i međugeneracijskih skupina ljudi. Održivi razvoj suvremenome društvu nametnuo se kao okvir za kreiranje politika i strategija razvoja koji sadrži tri stupa: ekonomski rast, očuvanje okoliša i društveni napredak. Međutim, činjenica je da je postizanje održivoga razvoja otežano kompromisima u korist ekonomskoga rasta u odnosu na društveno blagostanje i ekološku održivost (Pouw i Gupta 2017, str. 104).

Nastavno na pojam održivoga razvoja, u literaturi se sve češće javlja i pojam uključivoga razvoja (engl. *inclusive development*). Uključivi razvoj odgovara na izazove s kojima se susreće održivi razvoj fokusiranjem uglavnom na društvene, ekološke i političke dimenzije.

Koncept uključivoga razvoja ima svoje korijene u znanstvenim radovima o socijalnoj pravdi i društvenim pokretima, a usmjeren je na sudjelovanje, ljudska prava i društvene zahtjeve marginaliziranih ljudi i zajednice (ibidem). Uključivi razvoj oslanja se na ideju da razvoj treba biti usmjeren na čovjeka kao što tvrde Anand i Sen (2000). Razlog tome je da su ljudi i cilj i sredstvo razvoja (Anand i Sen 2000) i sve razvojne mjere i politike služe ljudima i njihovoj kvaliteti života. Dörffel i Schuhmann uključivi razvoj definirali su kao društveni razvoj koji uključuje participativno osnaživanje građana i promiče rezultate vezane za ljudsku dobrobit u skladu s održivošću društva (institucija i okoliša) (Dörffel i Schuhmann 2022, str. 6).

Vjerojatno najšire prihvaćeni okvir globalne politike za razmišljanje o pitanju uključivoga razvoja daje Program globalnoga razvoja za 2030. (*Agenda 2030*) Ujedinjenih naroda i Ciljevi održivoga razvoja (engl. *Sustainable Development Goals – SDG*) navedeni u njemu. Agenda 2030. pruža okvir, ciljeve, pokazatelje i sredstva za poticanje globalnoga djelovanja u potpori razvoju koji je održiviji i inkluzivniji (Ujedinjeni narodi 2015). Tako se na politički dnevni red unosi niz novih razvojnih ciljeva, usklađenih s razvojem koji se shvaća na širi, inkluzivniji način.

Stvaranje svijeta koji je istovremeno pravedan, podnošljiv i održiv traži da su sva tri povezana stupa simultano održiva.

Shema 1: Tri stupa održivoga i uključivoga razvoja

Izvor: Izrada autorice

Kako je na grafičkoj shemi prikazano, održivi i uključivi razvoj uključuje ekonomski rast, očuvanje okoliša i društveni napredak. Uloga ekonomskoga rasta je stvaranje preduvjeta za smanjenje siromaštva, smanjenje nezaposlenosti, ostvarenje ekonomske sigurnosti, bolje javne usluge te povećanje mogućnosti za zadovoljenje različitih ljudskih potreba i izbora. Da bi rast i razvoj bili održivi, ne smiju biti štetni za okoliš, a da bi razvoj bio uključiv, mora pretpostavljati i povećanje mogućnosti za sve, odnosno smanjenje nejednakosti. *Neodrživi razvoj* predstavlja uključivi ekonomski rast, dakle rast koji se pretače u povećanje mogućnosti za zadovoljenje potreba, ali bez brige o očuvanju okoliša. *Održivi rast bez razvoja* pak predstavlja ekonomski rast koji brine o očuvanju okoliša, ali nije uključiv, dok *neutemeljen razvoj* predstavlja rast mogućnosti za zadovoljenje potreba i očuvanje okoliša bez ekonomskoga rasta, što dugoročno nije održivo. Ono što je u izučavanju ekonomskoga razvoja zanimljivo jest činjenica da zasigurno nijedno područje ekonomije nije doživjelo toliko naglih promjena u svojoj vodećoj paradigmi od Drugoga svjetskog rata kao ekonomski razvoj. Kompleksnost suvremenoga svijeta utjecala je na proširivanje poimanja razvoja, pa su promjene u promišljanju o razvoju mijenjale samu interpretaciju ovoga koncepta. Iz povijesnoga pregleda evolucije promišljanja o ekonomiji razvoja razvidno je da su se na početnu dimenziju, ekonomski rast, s vremenom nadograđivale brojne druge dimenzije pomoću kojih se egzaktnije

opisivala cjelokupnost ekonomskoga razvoja. Usporedno s time jačalo je mišljenje da prihod nema intrinzičnu vrijednost za dobrobit ljudi (Dörffel i Schuhmann 2022, str. 2) te da je prije sredstvo za promicanje drugih relevantnih čimbenika razvoja. Tako je postalo jasno da strategije razvoja usmjerene isključivo na ekonomski rast lako mogu previdjeti ostala područja važna za razvoj, osobito kada se ekonomski rast ostvaruje nauštrb drugih kritičnih čimbenika.

S vremenom, s jačanjem pokreta društvenih pokazatelja od 60-tih godina prošloga stoljeća, koncept kvalitete života počinje se nametati kao cilj i mjera razvoja, kao okvir koji može ponuditi bolje smjernice za kreiranje politike jer sažima informacije o mnogim različitim dimenzijama života, važnim za razvoj, dobrobit, održivost i uključivost.

Međutim, značajnije širenje koncepta razvoja kroz poimanje kvalitete života i fokus na čovjeku i njegovim potrebama tek su nedavno počeli dobivati sveobuhvatnu pozornost u akademskim krugovima i politici. U 21. stoljeću Europska komisija i OECD promovirali su zanimljive inicijative za uvođenje kvalitete života u politički dnevni red počevši od konferencije *Beyond GDP* iz 2007. Nakon toga uslijedila je konferencija u 2009. pod nazivom *GDP and Beyond*, koja poziva na proširenje fokusa statističkih informacija i političkoga djelovanja izvan makroekonomskih brojki. Utjecajno izvješće francuske Komisije za mjerenje ekonomske uspješnosti i društvenoga napretka (CMEPSP), koje su razradili Stiglitz i suradnici 2009. godine, istaknulo je višedimenzionalnu prirodu kvalitete života i održivosti te navelo vrstu statističkih informacija koje treba razviti kako bi se dobili korisni pokazatelji. S jedne strane, nekoliko institucija prihvatilo se izazova razvoja takvih pokazatelja, ponajviše Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD) i Europski statistički sustav (ESS). Od 2013. OECD objavljuje *Indeks boljega života* (engl. *Better Life Index*) i *Kako živimo* (engl. *How is Life*) koji promatra kvalitetu života kroz 11 dimenzija. S druge strane, pomno slijedeći preporuke CMEPSP-a, sponzorska skupina ESS-a za mjerenje napretka, blagostanja i održivoga razvoja preporučila je 8 + 1 dimenzija kroz koje treba sagledavati kvalitetu života mjereći društveni razvoj.

Nameće se zaključak da je neupitno da je ekonomski razvoj višedimenzionalan koncept, a ekonomski rast samo jedna od njegovih komponenti. Zaključno, slijedom iznesenoga, a u kontekstu ovoga rada, smatra se prihvatljivim ponuditi sljedeću definiciju: ***Ekonomski razvoj predstavlja održivi i uključivi rast koji se uspješno pretače u poboljšanje kvalitete života.***

2.2. Evolucija ekonomike razvoja

Kompleksnost, ali i važnost ekonomskoga razvoja, naglašava i činjenica da postoji zasebna ekonomska disciplina koja se bavi ovim fenomenom. Ekonomika razvoja jedna je od novih, propulzivnih i vrlo zahtjevnih znanstvenih disciplina koja svoje temelje ima u tradicionalnoj neoklasičnoj ekonomskoj teoriji i političkoj ekonomiji.

Tradicionalna neoklasična ekonomija poglavito se bavi učinkovitom alokacijom resursa i optimalnim rastom inputa proizvodnje u cilju rasta proizvodnje i ponude temeljeći se na pretpostavci da je tržište učinkovit mehanizam za alokaciju resursa. U fokusu tradicionalne neoklasične ekonomije jesu: savršena tržišta; ponašanje potrošača; savršena informiranost; automatska prilagodba cijena; izračun graničnih troškova i korisnosti te tržišna ravnoteža. Njome se pretpostavlja ekonomska racionalnost i materijalistički, individualistički, samoorijentirani pristup odlučivanju *ekonomskoga čovjeka* koji naglašava maksimizaciju vlastitih interesa.

Politička ekonomija prelazi okvire tradicionalne ekonomije proučavajući, između ostaloga, procese pomoću kojih pojedine skupine ekonomske i političke elite djeluju na raspodjelu ograničenih proizvodnih resursa, sada i u budućnosti, u vlastitu korist ili i u korist većega broja stanovnika. Drugim riječima, u fokusu njezina interesa je odnos politike i ekonomije. Ekonomika razvoja ima još širi raspon. Ona se bavi učinkovitom raspodjelom resursa i stalnim rastom agregatne proizvodnje tijekom vremena, ali je također usmjerena na ekonomske, socijalne, političke i institucionalne mehanizme za poboljšanja standarda i kvalitete života. Prema tome, ekonomika razvoja bavi se analizom ključnih suvremenih razvojnih faktora i formuliranjem odgovarajućih javnih politika, usmjerenih na postizanje značajnih ekonomskih, institucionalnih i društvenih transformacija cjelokupna društva.

Za razliku od razvijenih zemalja u manje razvijenim zemljama tržišta su u pravilu nesavršena – potrošači i proizvođači imaju ograničene informacije, događaju se značajne strukturne promjene u gospodarstvu i društvu, mnogo su veće mogućnosti za višestruke ravnoteže, a česte su i situacije neravnoteže u kojima cijene ne izjednačavaju ponudu i potražnju. Također, često ekonomske politike prvenstveno određuju politički i društveni stavovi. Na individualnoj razini obitelj, kulturološka i vjerska uvjerenja imaju primat nad samoorijentiranim, profitno maksimizirajućim odlukama pojedinaca. Stoga se ekonomika razvoja u većoj mjeri nego tradicionalna neoklasična ekonomija, pa čak i politička ekonomija, bavi gospodarskim, kulturnim i političkim zahtjevima za strukturnom i institucionalnom transformacijom cijeloga

društva, koja nosi ekonomski napredak najširim skupinama. Ova ekonomska disciplina prvenstveno proučava okolnosti i mehanizme koje zemlje drže u zamkama siromaštva, gdje sadašnje stanje siromaštva i nerazvijenosti uvjetuje buduće siromaštvo, te stvara strategije za što učinkovitije uklanjanje tih zamki. U tome kontekstu veća uloga države i određeni stupanj koordiniranih ekonomskih odluka, usmjerenih prema transformaciji gospodarstva, često su komponente ekonomike razvoja.

Heterogenost zemalja u razvoju i složenost procesa razvoja zahtijevaju od ekonomike razvoja da bude eklektična u pristupu dok kombinira relevantne koncepte i teorije tradicionalne ekonomske analize s novim modelima i širim multidisciplinarnim pristupima, izvedenima iz stvarnih iskustava razvoja zemalja svijeta. Iako se ekonomika razvoja često oslanja na relevantne principe i koncepte iz drugih ekonomskih disciplina u njihovu izvornome ili izmijenjenome obliku, u najvećemu dijelu to je područje istraživanja koje propulzivno razvija svoj jedinstveni analitički i metodološki identitet. Ekonomika razvoja znanstvena je disciplina u kojoj se nerijetko pojavljuju nove teorije koje ponekad potvrde, a ponekad opovrgnu tradicionalne poglede. Krajnji cilj ekonomike razvoja, međutim, ostaje nepromijenjen: razumjeti proces razvoja kako bi pomogla poboljšati materijalne živote uvjete i omogućiti dobar život za većinu svjetske populacije. Što pak čini *dobar život*, vječno je pitanje koje u ekonomiku razvoja uvodi vrijednosti i vrijednosne stavove. Promicanje razvoja znači implicitni vrijednosni stav o dobrome (razvijenost) i lošem (nerazvijenost). No važno je ne zaboraviti da razvoj i razvijenost mogu predstavljati različite pojmove za različite ljude i nacije.

Izazovi ekonomskoga razvoja, koji su složeni i višedimenzionalni, rezultirali su razvojem brojnih teorija, pristupa, argumenata i tvrdnji. Može se reći da teorije ekonomskoga razvoja traže odgovore na dva osnovna pitanja. One propituju što su temeljni uzroci, faktori ili uvjeti ekonomskoga razvoja te kojim će se putem odvijati razvoj uzevši u obzir različite kombinacije tih faktora i temeljne preduvjete. Teorije razvoja postavljaju pitanje *Zašto?* i pitanje *Kako?*; ispituju zašto i kako se odvija razvoj. Ova dva pitanja ne treba promatrati s distancom jer je očito najvažnije područje u kojemu se sjedinjuju, a odgovori na njih postaju dio jedinstvene teorije. Ono čemu se također svjedoči jest da ne postoji univerzalna formula za razvoj. Hoff i Stiglitz zaključuju da se zna da je razvoj moguć, ali ne i neizbježan – sigurna formula za uspjeh ne postoji (Hoff i Stiglitz 2001, str. 389). Čini se da neke strategije djeluju neko vrijeme, a zatim više nisu učinkovite. Također, neke strategije djeluju u nekim zemljama, a u drugima nisu primjenjive (ibidem).

Promjene u teoriji i politici razvoja proizlaze uglavnom iz sljedećih razloga: *Učenje* – kako se naša empirijska i teorijska baza znanja povećava, tako postaju vidljiviji novi teorijski prijedlozi ili novi dokazi o stvarnim uspjesima ili neuspjesima, koji se pak pretaču u nove teorijske ili empirijske paradigme; *Promjene u ideologiji* – kako se različite elite moći uspinju i opadaju, tako se i ideologije mijenjaju. Nove ideologije pružaju nove prizme kroz koje se mogu sagledati i stare teorije i stare razvojne politike. Kada su stare ideje u neskladu s novim temeljnim vrijednostima, preoblikuju se tako da postignu podudarnost; *Promjene u međunarodnome okruženju* – značajne tehnološke inovacije poput industrijske revolucije i komunikacijske revolucije, kao i velike globalne institucionalne transformacije poput post-Bretton Woods arhitekture globalnoga financijskog sustava, mogu imati velike implikacije i na teoriju i politiku; *Promjene u domaćim institucijama* – sama dinamika razvoja temeljno restrukturira institucije, ublažava neka ograničenja, a druge pooštrava, i u prvi plan stavlja nove težnje (Adelman 2001, str. 103-4).

Preokreti u razvojnoj ekonomiji imali su duboke implikacije na razvojnu politiku. Konkretno, dominantni razvojni modeli određivali su političke propise koji se odnose na poželjnu ulogu vlade u gospodarstvu, stupanj vladine intervencije, oblik i smjer intervencije i prirodu međudržavnih odnosa i odnosa između države i tržišta.

Zanimljivo je napraviti osvrt na neke od najistaknutijih teorija ekonomskoga razvoja. Pritom valja imati na umu da svaki pokušaj grupiranja velikoga broja teorija ekonomskoga razvoja nailazi na problem selekcije literature, odnosno odabira koncepta ili pristupa. Teorija ekonomskoga razvoja kao makroekonomska teorijska disciplina još uvijek ne poznaje jedinstveni teorijski koncept, odnosno unatoč brojnim istraživanjima i bogatoj literaturi još uvijek se nije iskristalizirala jedinstvena paradigma ekonomike razvoja. Brojni su modeli i strategije ekonomskoga razvoja i svakodnevno se pojavljuju sve naprednije metode mjerenja faktora ekonomskoga razvoja, ali sve to još uvijek nema za rezultat nastanak jedinstvene strukture i pristupa proučavanju ekonomskoga razvoja. No upravo postojanje mnogobrojnih ideoloških, teorijskih i empirijskih suprotnosti u pristupima proučavanju ekonomskoga razvoja može biti poticajno za daljnja istraživanja ključnih razvojnih problema.

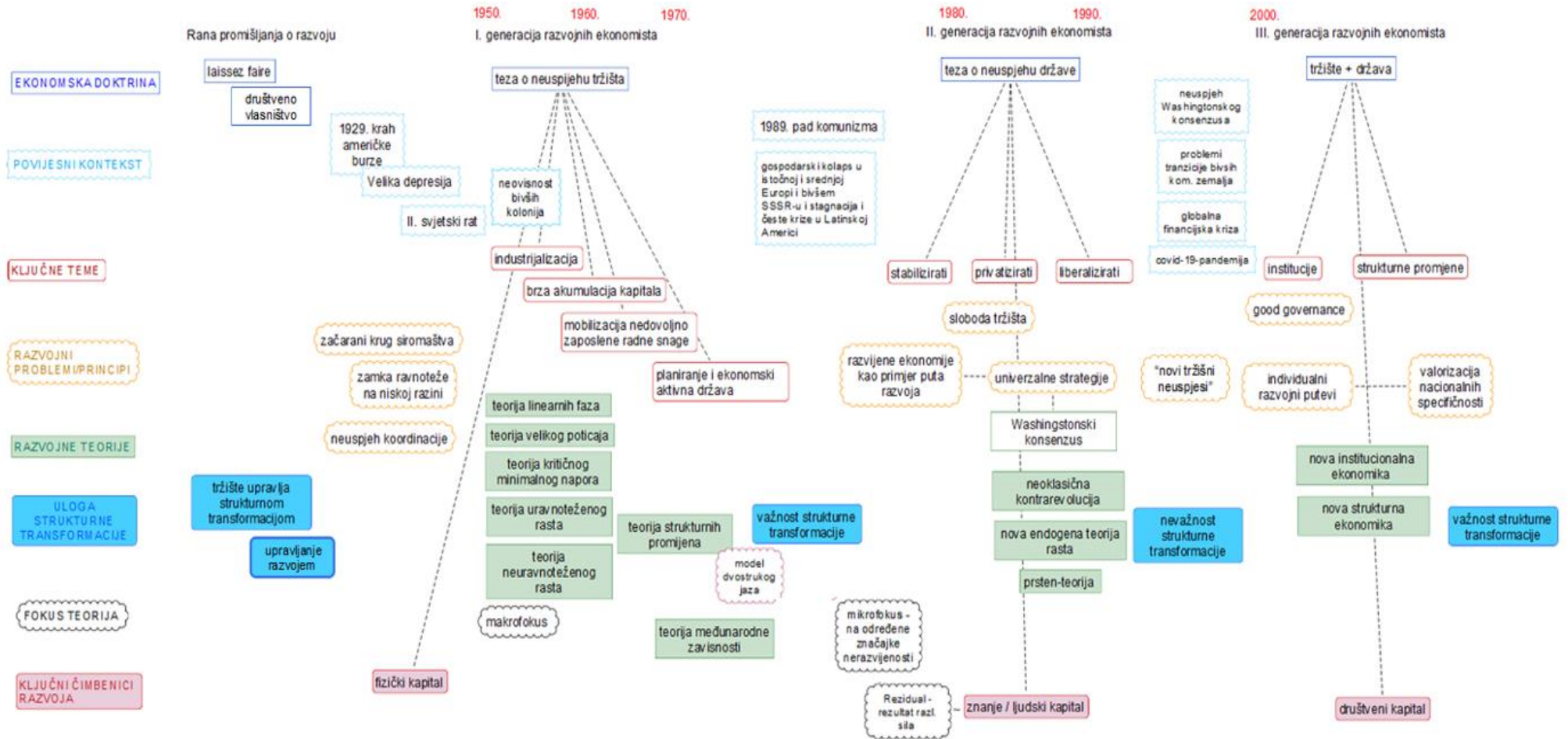
Ekonomski razvoj proces je neodvojiv od strukturne transformacije. Ipak, različite ekonomske škole različito promatraju njihovu međuovisnost. Strukturna transformacija uključuje značajne promjene, praćene prilagodbama infrastrukture i institucija, a različite škole različito gledaju na važnost i tijek ovoga procesa, odnosno njegovu oslonjenost na mehanizme tržišta ili pak na djelovanje države.

Analizirajući napredak u evoluciji ideja razvojnih ekonomista tijekom posljednjih sedamdeset godina, može se govoriti o nekoliko generacije razvojnih ekonomista. Govoreći o tim generacijama razvojnih ekonomista, promatra se razdoblje u kojem se ekonomika razvoja već etablirala kao zasebna disciplina ekonomije. Međutim, činjenica je da su promišljanja o razvoju bila česta i kod ranih ekonomista. Upravo ideje tih ekonomista kasnije će se pronaći utkane u promišljanja različitih struja razvojnih ekonomista modernoga vremena.

U razdoblju ranoga promišljanja o ekonomici razvoja ekonomisti oslonjeni na *laissez faire*-doktrinu vjerovali su da će se strukturna transformacija automatski dogoditi. Prva generacija razvojnih ekonomista u proučavanju ekonomskoga razvoja prepoznaje važnost tehnoloških promjena i industrijske nadogradnje u održavanju ekonomskoga rasta. Upravo na ovoj osnovi nastaju dva povezana, ali odvojena kolosijeka: teorije pretežito vezane uz neoklasičnu tradiciju, i razvojne teorije vezane uz strukturalizam. Druga generacija razvojnih ekonomista zanemaruje strukturnu transformaciju, dok treća generacija pomiruje promišljanja prve i druge generacije ponovno naglašavajući važnost strukturne transformacije.

Nakon shematskoga pregleda evolucije teorijske razrade koncepta ekonomskoga razvoja dan je kratki osvrt o ključnim obilježjima pojedine epohe ekonomike razvoja.

Shema 2: Evolucija ekonomike razvoja

Izvor: Izrada autorice

2.2.1. Rana promišljanja o ekonomici razvoja

Iako se ekonomika razvoja pojavljuje kao disciplina tek polovinom 20. stoljeća, nekoliko je ranih ekonomista opširno pisalo o prirodi i povećanju blagostanja. Među njima najistaknutiji su Adam Smith i Karl Marx sa svojim dvama suprotstavljenim pogledima na utjecaj države na ekonomiju: kapitalizam i socijalizam. S jedne strane, Adam Smith u svojem radu *Bogatstvo naroda* (izvorni rad objavljen 1776. godine) fokusira se na tržište ističući da podjela rada može rezultirati produktivnijim procesima pri čemu su specijalizacija i razmjena osnovni mehanizmi razvoja. Smith tvrdi da će privatni investitori dok slijede svoje vlastite interese, vođeni *nevidljivom rukom*, povećati nacionalnu proizvodnju i na taj način promovirati javne interese. Tako je ova doktrina *nevidljive ruke*, koju Smith uvodi u literaturu, postala osnova promišljanja o tržišnome gospodarstvu ili kapitalizmu (Skousen 2007, str. 19). Smith uplitanje državnih politika u ekonomske aktivnosti smatra neučinkovitim, dok slobodnu trgovinu, privatno vlasništvo i konkurenciju smatra temeljima koji će potaknuti ekonomski razvoj, smanjiti siromaštvo i donijeti poboljšanja za čovječanstvo u društvenome i moralnome pogledu. Iako u određenome segmentu Adam Smith kritizira uplitanje države u ekonomske aktivnosti, pogrešno je zaključiti da ne zagovara važnu ulogu države u ekonomskome životu (Lin 2010, str. 6). Baš kao i mnogi vodeći teoretičari ekonomije slobodnoga tržišta Smith je vjerovao da bi država trebala imati važnu ulogu u poticanju izuma i novih ideja. Također je smatrao da država treba provoditi javne radove kao što su izgradnja cesta, mostova ili pak obrana – sve aktivnosti za koje Smith pretpostavlja da se pojedincima ne bi isplatile. Međutim, smatrao je da korisnici javne usluge trebaju platiti proporcionalno njihovoj upotrebi. S obzirom na to da je učinak industrijske revolucija postao uočljiv i značajan tek nakon njegove smrti 1790. godine, Adam Smith nije raspravljao o ulozi države u industrijskome napretku i strukturnim promjenama koje su endogene tome procesu (ibidem).

Smithove ideje o bogatstvu i siromaštvu naroda reflektiraju njegova promišljanja o kapitalistima i aristokraciji. Prema Smithu, razlike između bogatih i siromašnih zemalja, kao i između kapitalista ili trgovaca s jedne i plemstva s druge strane, ovise o razlikama između onoga što naziva produktivnim i neproduktivnim radom. Bogate zemlje, prema Smithovu modelu, reinvestiraju velik dio ukupnoga društvenog proizvoda u proizvodni proces, dok se u siromašnim zemljama većina društvenoga proizvoda konzumira u održavanju neproduktivnih ruku. Upravo ovakvo promišljanje čini osnovu za jednu od najčešćih kritika kapitalizma – da dovodi do povećavanja bogatstva samo bogatih te osiromašivanja siromašnih.

Iako Adam Smith donosi brojne zanimljive i danas aktualne ideje, bilo bi pogrešno tvrditi da je u svojim radovima razradio suvislu teoriju razvoja. Usprkos tomu valja mu odati priznanje da je položio temelje znanstvene rasprave o razvoju.

S druge strane, Karl Marx je u *Kapitalu* (izvorni rad objavljen 1867. godine) tvrdio da učinkovit sustav treba temeljiti na društvenome ili javnome vlasništvu imovine. Ističe da bogatstvo kapitalista proizlazi iz iskorištavanja viška vrijednosti koju su stvorili radnici, stoga smatra da su upravo privatno vlasništvo i slobodno tržište uzrok siromaštva mnogih radnika. Njegov prijedlog jest da u interesu masa gospodarstvom zemlje treba planirati i upravljati država. Marxova analiza u *Manifestu komunističke partije* (izvorni rad objavljen 1848. godine) zašto buržoazija treba *stalno širenje tržišta* u novije vrijeme ponovno je aktualna u analizi globalizacije. U *Manifestu* se može iščitati da su mnoge pretpostavke, od kojih se danas polazi, zapravo prilično stare (Harvey 2000, str. 22-40). Nema sumnje da Marxova i Engelsova slika buržoazije da se *mora ugnijezditi posvuda, naseliti svugdje, i uspostaviti veze posvuda*, ima suvremenu notu na koju će se nasloniti i novije teorije razvoja. Međutim, filozofija socijalizma nije bila održiva. Povijesno iskustvo socijalističkih ekonomija pokazalo je mala ili čak nikakva poboljšanja u životnim uvjetima siromašnih. Raspad Sovjetskoga Saveza 1991. godine i paradigme centralnoga planiranja ukazao je da ovaj model ne pruža rješenja za siromaštvo i nejednakosti u društvu.

Iako su brojne kritike ranih teoretičara, od kojih su neki prethodno spomenuti, iz percepcije razvojne teorije, njihov utjecaj na znanstvenu raspravu o razvoju bio je velik. Od Adama Smitha do početka dvadesetoga stoljeća većina ekonomista vjerovat će da je *laissez faire* najbolje sredstvo za postizanje održivoga rasta u gospodarstvu. Pretpostavljalo se da u naprednim gospodarstvima sve odluke o raspodjeli resursa učinkovito donose gospodarski subjekti koji djeluju na tržištima bez vladine intervencije. Sustav cijena određuje ne samo što se i kako proizvodi već i za koga. Kućanstva i poduzeća koja slijede vlastite interese vođeni su, *kao nevidljivom rukom*, da rade stvari koje su i u interesu drugih i društva u cjelini. Ovo razmišljanje, koje je popularizirao Adam Smith, temeljilo se na ekonomskim iskustvima prije industrijske revolucije. Pretpostavljalo se da je povećanje produktivnosti u poljoprivredi i prerađivačkoj industriji uglavnom posljedica maloga, postupnog usavršavanja starih, tradicionalnih tehnologija u svrhu iskorištavanja proširenih tržišta i specijalizacije. U osnovi se zanemarila mogućnost uzastopnoga uvođenja velikih inovacija koje stvaraju nove industrije ili radikalno mijenjaju metode proizvodnje (Rostow, 1990. prema Lin, 2010, str. 6). Premda su marksistički ekonomisti i drugi osporavali *laissez faire*-pristup, on je postao dominantni intelektualni okvir za proučavanje rasta i razvoja u svim zemljama i kao takav ostao je dugo

vremena. Svakako je pružio mnogo dobrih uvida u proces gospodarskoga razvoja uključivši i ulogu države. Međutim, imao je veliku manu: previdio je važnost procesa kontinuiranih, temeljnih tehnoloških promjena i industrijskoga napretka koja razlikuje suvremeni ekonomski rast od predmodernoga ekonomskog rasta (Kuznets, 1966. prema Lin, 2010, str. 6).

Od polovine prošloga stoljeća svjedoči se velikim naporima međunarodne zajednice da ubrza razvoj siromašnih zemalja. Ovaj se napor temelji na evoluciji u promišljanju o ekonomskome razvoju – njegovoj prirodi, uzrocima i izboru politika za poboljšanje brzine i kvalitete razvojnoga procesa te koncipiranju različitih modela čiji je cilj ubrzati razvoj zemalja. Promatrajući napredak u evoluciji ideja razvojnih ekonomista od polovine prošloga stoljeća, govorit će se o trima generacijama razvojnih ekonomista. Prvenstveno se polazi od pregleda razvoja znanstvene misli u području ekonomike razvoja koji je 2001. godine izradio Gerald M. Meier u knjizi *Frontiers of development economics: the future in perspective* koja je nastala nakon simpozija o budućnosti ekonomike razvoja, održanoga u Dubrovniku 1999. godine. Drugo polazište je značajni rad Matthiasa P. Altmanna iz 2011. godine pod nazivom *Contextual Development Economics – A Holistic Approach to the Understanding of Economic Activity in Low-Income Countries*.

2.2.2. Prva generacija razvojnih ekonomista

Za jasno razumijevanje temelja ‘moderne’ ekonomike razvoja važno je razumjeti povijesne događaje s početka 20. stoljeća koji su prethodili nastanku ove nove ekonomske discipline. Razdoblje ranih 1900-ih opisano je kao procvat neoklasične ekonomije. Ekonomija slobodnoga tržišta zagovarala se kao središnja ideja ove škole pri čemu je od države očekivano da ne intervenira u gospodarstvo. Tržište se uravnotežuje, stoga će se uvijek vratiti na točku ravnoteže, tvrdili su neoklasičari. Nažalost, nedugo nakon što je ova škola dobila na popularnosti, krah američke burze koncem 1929. stvorio je značajno nepovjerenje u neoklasičnu ekonomiju. Dok su mnoge teorije pokušavale spasiti gospodarstvo, Keynesova se ideja smatrala najutjecajnijom. Njegov najznačajniji rad *Opća teorija zapošljavanja, kamata i novca* (engl. *The General Theory of Employment, Interest and Money*), objavljen 1936. godine, pružio je snažno opravdanje za državnu intervenciju u rješavanju problema nezaposlenosti tijekom Velike depresije. Tri godine kasnije Drugi svjetski rat (1939. – '45.) ponovno je uništio svjetsko gospodarstvo. Nakon Drugoga svjetskog rata mnoge su bivše kolonije u svijetu dobile političku neovisnost od kolonijalnih sila i započele svoje napore prema industrijalizaciji i modernizaciji u cilju brzog sustizanja razvijenih zemalja. Na tome tragu aktualizirala se

ekonomika razvoja kao zasebna disciplina moderne ekonomije u cilju davanja preporuka zemljama u razvoju o tome kako ostvariti svoje snove o razvoju. Riječ je o formiranju nove znanstvene discipline. Naime, iako su se klasični ekonomisti bavili ekonomskim rastom i napretkom, njihov je interes završio marginalističkom revolucijom 1870-ih. Ova nova disciplina ekonomije usmjerila se na nerazvijenost koju 'konvencionalna ekonomija' nije pokrivala (Hirschman 1982, prema Lin 2010, str. 7).

Osnovu promišljanja prve generacije razvojnih ekonomista činila je *teza o neuspjehu tržišta*. Pioniri ekonomike razvoja bili su pod dubokim utjecajem 'dramatičnosti' tržišnih neuspjeha u međuratnim godinama te su u puno većoj mjeri bili inspirirani kejnzijanskom idejom državne intervencije nego neoklasičnom ekonomijom *laissez faire*-politike. Moguće je pretpostaviti – da se nije dogodila Velika depresija, pioniri razvoja zagovarali bi strategije slobodnoga tržišta u nerazvijenim regijama. Međutim, pod utjecajem kenezijanizma glavne teorije u ranoj fazi ekonomike razvoja smatrale su da tržište sadrži nepremostive nedostatke i da je država moćan alat za ubrzanje gospodarskoga razvoja. Mnogi razvojni ekonomisti u to su vrijeme zagovarali da bi država trebala prevladati tržišne neuspjehe imajući vodeću ulogu u poticanju industrijalizacije, izravno raspoređujući resurse za ulaganja i osnivajući javna poduzeća u velikim, teškim industrijama.

Pedesetih godina prošloga stoljeća razvojni ekonomisti bili su sigurniji negoli u 21. stoljeću. Formulirali su opsežne modele razvojne strategije koji su uključivali strukturnu transformaciju sa značajnom ulogom države u razvojnim programima i planiranju. Modeli su bili vizionarski tražeći uvjete za povećanje stvarnoga dohotka po stanovniku.

Među prvim problemima, koji su detektirani kao faktor koji sprječava nerazvijene zemlje da postignu ekonomski rast i ostvare sveobuhvatan razvoj, niska je zaposlenost koja sa sobom nosi i nisku štednju i potrošnju. Niža stopa stvaranja kapitala znači manje investicija, proizvodnje, zaposlenosti, dohodaka i manju veličinu tržišta – stvara se svojevrsni *začarani krug siromaštva* (engl. *vicious circle of poverty*). Ovaj termin u znanstvenu raspravu uvodi Ragnar Nurkse svojom teorijom o začaranome krugu siromaštva iz 1953. godine. Nurkse smatra da je glavna zapreka razvoju nerazvijenih zemalja začarani krug siromaštva, koji kazuje da je dohodak u nerazvijenim zemljama nizak, a nizak dohodak dovodi do niske štednje, potom niska štednja rezultira niskim ulaganjima, što će rezultirati manjom proizvodnjom. Niska proizvodnja generirat će niske dohotke, dok će niski dohodci stvoriti malu potražnju za robom. Drugim riječima, rezultat će manjim tržištima, te neće biti poticaja za ulaganje (Nurkse 1953).

Rad brojnih razvojnih ekonomista prve generacije usmjerio se na to kako prekinuti ovaj začarani krug. Značajan prilog dao je Rosenstein-Rodan (1943) svojom *teorijom velikoga poticaja*, Leibenstein (1957) *tezom o kritičnome minimalnom naporu*, a Nelson (1956) *teorijom o ravnoteži niske razine*. Iako postoji više različitih pristupa i modela razvoja unutar prve generacije, Sen ističe četiri zajedničke strategije koje su u pravilu zajedničke svima: (1) industrijalizacija, (2) brza akumulacija kapitala, (3) mobilizacija nedovoljno zaposlene radne snage i (4) planiranje i ekonomski aktivna država (Sen 1983, str. 746).

Prva zajednička tema u razvojnoj ekonomiji prve generacije je **industrijalizacija**. Rosensteinova ideja velikoga poticaja često se označava kao početak ekonomike razvoja (Kartika 2014, str. 5). Osnovne ideje *teorije velikoga poticaja* (engl. *Big Push Theory*) postavio je 1943. godine Rosenstein-Rodan izdvojivši da bi modernizacija mogla dovesti do samoosnaživanja rasta kroz ostvarenje ekonomije razmjera. Ujedno je priložio argument za koordinirano ulaganje kao sredstvo za pokretanje procesa industrijalizacije. Popularnost strategija velikoga poticaja mijenjala se kroz povijest. Tako je ovaj pristup u velikoj mjeri izgubio svoje sljedbenike kada je svijet svjedočio kolapsu centralno planiranih gospodarstava i sporome rastu, stagnaciji ili lošim rezultatima industrijalizacije kojom je upravljala država u nerazvijenim zemljama (Meier 2001, str. 17). U novije vrijeme ovakav pristup doživio je rast popularnosti na krilima uspjeha istočnoazijskih ekonomskih čuda, osobito Južne Koreje, čiji je put razvoja moguće objasniti modelom velikoga poticaja. Valja spomenuti da je strategiju velikoga poticaja preporučio i Program Ujedinjenih naroda za razvoj 2005. godine. Programom je sugerirano da je zemljama u razvoju za bijeg iz zamke siromaštva, nužan veliki poticaj osnovnih ulaganja u javnu upravu, ljudski kapital i ključnu infrastrukturu (UNDP 2005), što i jest osnovna ideja teorije velikoga poticaja. Drugim riječima, da bi se dogodio razvoj, potreban je veliki i sveobuhvatni paket ulaganja.

Nelson je 1956. godine kao ključan problem nerazvijenih ekonomija istaknuo stabilnu ravnotežnu razinu dohotka po stanovniku na ili blizu razine osnovnih životnih potreba, napominjući da izlazak iz zamke ravnoteže na niskoj razini zahtijeva povećanje stope rasta dohotka na razine veće od stope povećanja broja stanovnika, te ovim idejama postavio temelje *teorije zamke ravnoteže na niskoj razini* (engl. *A Theory of the Low-Level Equilibrium Trap*). Izlazak iz ove 'zamke' moguć je samo kada se, koristeći Leibensteinovu terminologiju, poduzme minimalna količina napora koja podiže razinu dohotka po stanovniku. Leibenstein u svojem radu iz 1957. godine rješenje za izlazak iz začaranoga kruga siromaštva vidi u *teoriji kritičnoga minimalnog napora* (engl. *The critical minimum effort theory*) čija je osnovna ideja da ekonomski rast u nerazvijenim i prenaseljenim zemljama nije moguć ako se u sustav ne

ubrizga određena minimalna razina ulaganja kao konsolidirana doza koja sustav izvlači iz beznađa. Takav kritičan minimalan poticaj u gospodarstvo nužan je, iako prema Leibensteinu ne uvijek dovoljan, poticaj za prijelaz iz stanja zaostalosti u razvijeno stanje, gdje se može očekivati stalan sekularni rast. Zanimljivo je da Leibenstein kao ključne agente rasta ne navodi zemlju, rad i kapital, već poduzetnike, investitore, štediša i inovatore (Leibenstein 1957).

Valja spomenuti i **teoriju uravnoteženoga rasta** (engl. *Theory of balanced growth*) čiji je začetnik estonski ekonomist Nurkse koji ističe da samo ulaganje u niz različitih komplementarnih industrija može stvoriti vrstu uzajamne potražnje, potrebne za gospodarski razvoj. Nurkse (1953) u svojem najistaknutijem radu *Problemi stvaranja kapitala u nerazvijenim zemljama* (engl. *The Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*) detektira malu veličinu domaćih tržišta kao glavnu prepreku razvoja zemalja s niskim dohodcima jer ona ograničava mogućnosti za profitabilno širenje domaće industrije. Prema Nurksu, „[...] glavna nevolja [...] nije u tome da su zemlje premale, već da su presiromašne da bi osigurale tržište za lokalnu industriju“ (Nurkse 1953, str. 19). Stoga Nurkse definira veličinu tržišta ne u značenju fizičke površine ili broja stanovnika neke zemlje već u značenju domaće kupovne moći. Uzevši veličinu stanovništva kao zadanu determinantu, veličina tržišta ovisit će o produktivnosti (Nurkse 2011, str. 105).

S obzirom na to da mala potražnja na tržištima čini neisplativim pojedinačno proširenje svake industrije, Nurkse je zaključio da sve industrije moraju rasti istovremeno kako bi se stvorila uzajamna potražnja koja proširenje ponude potom čini isplativom za sve proizvođače. Nužnom smatra intervenciju države u razbijanju začaranoga kruga siromaštva držeći da vlade nerazvijenih zemalja moraju istovremeno ulagati u brojne industrije, što će rezultirati povećanjem tržišta, povećanjem produktivnosti i davanjem poticaja privatnome sektoru za ulaganje. Rješenje je uravnoteženo ulaganje u različite industrije, tako da ljudi koji rade produktivnije, s više kapitala i unaprijeđenim tehnologijama, postaju jedni drugima kupci (Nurkse 2011, str. 334). Glavni aspekt Nurkseova rada je obrazloženje složenoga odnosa snaga koje djeluju i reagiraju jedna na drugu na način koji može dovesti do procesa samoodrživoga rasta, ali koji također može zadržati siromašne zemlja u stanju siromaštva. Takav začarani krug siromaštva prisutan je gdje se niski dohodci na strani potražnje kombiniraju s niskom produktivnošću na strani ponude. Točnije, Nurkse je objasnio nisku razinu akumulacije kapitala u zemljama u razvoju kao rezultat smanjenje mogućnosti ljudi da štede zbog njihove niske razine dohodaka. Rezultat toga jest nedostatak kapitala koji im je zauzvrat zadržao nisku produktivnost rada. Pretpostavljalo se da je domaća sposobnost države da štedi (a time i

sposobnost akumuliranja kapitala) dodatno smanjena kada stanovništvo zemalja u razvoju prihvati obrasce potrošnje, jednake onima u razvijenim zemljama.

Ovdje se ujedno može spomenuti i **brzu akumulaciju kapitala** za koju Sen navodi da je druga zajednička tema u razvojnoj ekonomiji prve generacije. Industrijalizacija velikih razmjera nemoguća je bez dovoljne količine kapitala, odnosno ulaganja (Sen 1983, str. 746). Rosenstein je tako važnim smatrao da se jaz u kapitalu u zemljama u razvoju, koji proizlazi iz niske razine domaće štednje, popuni priljevima stranoga kapitala, dok Nurkse upozorava: „[...] učinkovitost [međunarodne pomoći i ulaganja] ovisi o domaćemu djelovanju; samo s jakom domaćom politikom usmjerenom k ovome cilju postoji garancija da će se strani kapital usmjeriti u dodatnu akumulaciju kapitala, a ne u potrošnju“ (Nurkse 1953, str. 140).

Vjerojatno glavni kritičar Nurkseova rada bio je Albert O. Hirschman (1915. – 2012.), pionir **strategije neuravnoteženoga rasta** (engl. *Theory of unbalanced growth*). Hirschman (1958) ukazuje na činjenicu da se nerazvijene ekonomije suočavaju s nedostatkom možda ne prirodnih resursa, ali svakako resursa poput kvalificirane radne snage i tehnologije. Stoga ističe da je pretpostavka da nerazvijena nacija može istovremeno značajno ulagati u mnoge industrije nerealna zbog oskudice resursa. Dovodeći u pitanje izvodljivost strategija uravnoteženoga rasta, zagovara ‘neuravnotežen rast’, što zahtijeva identificiranje vodećih sektora i ulaganje u te sektore, dok će se ostali sektori razviti kroz takozvani *efekt veza* (engl. *linkages effect*). U svojem radu *Strategija ekonomskoga razvoja* (engl. *Strategy of Economic Development*) iz 1958. Hirschman je odstupio od primjene općih recepata za ekonomski razvoj i inzistirao na tome da se problemi u razvoju analiziraju od slučaja do slučaja uzimajući u obzir raspoložive resurse i strukture kako bi se kreirala rješenja specifična za kontekst. Njegov je interes bio otkriti ‘skrivenu racionalnost’ naizgled idiosinkratičnih, ali funkcionalnih elemenata i procesa razvoja i iskoristiti ta autohtona rješenja za dizajn razvojne politike specifične za kontekst. Na temelju toga predstavio je svoj *koncept veza* (engl. *linkages concept*) kao alternativu ideji da se razvoj može postići planiranim naporima industrijalizacije *velikim poticajom*. Njegovo shvaćanje je da je industrijalizacija u zemljama u razvoju proces sekvencijalnih, a ne simultanih odluka o ulaganju, u kojima se razvoj ubrzava kroz promociju industrija i projekata s jakim povratnim vezama. Povratne veze ulaganja vode do novoga ulaganja u opskrbu inputa tvrtke, ali i generiraju dodatna nova ulaganja u industrije koje koriste te proizvode kao svoje inpute proizvodnje (Hirschman, 1958).

Zajedničko Rosenstein-Rodanu (1943), Nurkseu (1953) i Hirschmanu (1958) je da u svojim radovima prepoznaju problem *neuspjeha koordinacije* (engl. *coordination failure*), odnosno

mišljenje da tržište ne mora uspjeti postići koordinaciju među komplementarnim aktivnostima. Problemi koordinacije posebno su česti u početnoj fazi industrijalizacije, a posljedica neuspjeha koordinacije je mogućnost uspostavljanja više ravnoteža od kojih svaka može biti neučinkovita (Hoff i Stiglitz 2001, str. 390). Stoga ovi ekonomisti razvoja ističu važnu ulogu države čiji je zadatak selektivnim intervencijama koordinirati ulaganja.

Među zagovornicima strategije neuravnoteženoga rasta je i američki ekonomski povjesničar Walt W. Rostow, koji je u kontekstu ekonomike razvoja poznat po svojim fazama rasta, modelu koji je predstavio 1960. godine. Prema **teoriji linearnih faza** (engl. *Linear growth theories*) sve zemlje u razvoju trebaju prijeći povijesni put preobrazbe od siromašnoga poljoprivrednog društva u industrijsko, razvijeno i moderno društvo koji su prešle razvijene zemlje. Pritom je za prelazak iz jedne faze u drugu fazu ključno mobiliziranje štednje kako bi se osigurala dostatna sredstva za investicije koje će ubrzati ekonomski rast. Teorija linearnih faza za sve zemlje pretpostavlja jednu, istu funkciju proizvodnje, no činjenica je da su zemlje kroz povijest slijedile različite razvojne puteve (Morris i Adelman, 1988. prema Adelman, 2001, str. 121). Gospodarstva mogu preskočiti pojedinu fazu, ili zapeti u određenoj fazi, ili čak nazadovati ovisno o mnogim komplementarnim faktorima (Todaro i Smith 2012, str. 115). Upravo postojanje tih komplementarnih faktora u nerazvijenim zemljama, odnosno strukturnih i institucionalnih preduvjeta poput dobro integriranih tržišta robe i novca, razvijene prometne infrastrukture, dobro obučene i obrazovane radne snage i učinkovite javne uprave, implicitno pretpostavlja ova teorija iako oni vrlo često izostaju. Također, teorija linearnih faza ne uzima u obzir važnu činjenicu da su zemlje u razvoju dio visoko integriranoga i složenoga međunarodnog sustava u kojem čak i najbolje razvojne strategije mogu biti poništene utjecajem vanjskih sila nad kojima nemaju kontrolu.

Kao posljedica niza neuspjeha u primjeni teorije linearnih faza i sumnje u ispravnost ovih modela, prvenstveno u zemljama u razvoju, dolazi do zaokreta prema **teoriji strukturnih promjena** (engl. *Structural Change Theory*) koja se usredotočuje na mehanizme transformacije ekonomskih struktura nerazvijenih ekonomija, obilježenih tradicionalnom, zaostalom poljoprivrednom proizvodnjom, u suvremenu, urbanu, industrijaliziranu i raznovrsnu proizvodnju roba i usluga (Todaro i Smith 2012, str. 115). Polazište ove teorije je da ekonomija ima dva sektora: tradicionalni, poljoprivredni, prenapučeni sektor preživljavanja, koji opisuje nulta granična produktivnost rada, te moderan, urban, industrijaliziran sektor, koji karakterizira visoka produktivnost i u koji postepeno prelazi radna snaga iz poljoprivrednoga sektora. Ova je teorija usmjerena upravo na taj proces prelaska radne snage iz nisko u visoko produktivan sektor, te na rast outputa koji taj transfer nosi. Brzina prijelaza radne snage, odnosno dinamika

strukturnih promjena, određena je stopom ulaganja i stopom akumulacije fizičkoga i ljudskoga kapitala u modernome sektoru.

Tako se dolazi i do treće zajedničke teme u razvojnoj ekonomiji prve generacije, a to je **mobilizacija radne snage** (Sen 1983, str. 746). Najmoćnija ideja o mobilizaciji radne snage potekla je iz Lewisova dvosektorskoga modela. Lewis je uz Chenerya ujedno i najistaknutiji predstavnik teorije strukturnih promjena. Dvosektorski model, koji je Arthur Lewis postavio 1954. godine, nametnuo se tijekom 1960-ih i ranih 1970-ih kao opća teorija razvojnoga procesa u zemljama Trećega svijeta. Pripadnice Trećega svijeta karakterizira višak radne snage s obzirom na to da je primaran fokus modela na procesu prijenosa radne snage i rasta proizvodnje i zaposlenosti u sekundarnome sektoru. Transfer radne snage, odnosno rast zaposlenosti u modernome sektoru, omogućava povećanje outputa u tome sektoru. Brzinu ove ekspanzije odredit će stopa investicija u industriju i akumulacija kapitala u tome sektoru. Strukturna transformacija gospodarstva događa se usporedno s dostizanjem ravnoteže gospodarskih aktivnosti koje se sele iz poljoprivrede u industriju. Značaj Lewisova dvosektorskoga modela strukturnih promjena leži u pokušaju da se što bolje istraži veza između tradicionalne poljoprivrede i moderne industrije. Iako je Lewisov model razvoja jednostavan i pretežito u skladu s povijesnim iskustvom ekonomskoga rasta zapadnih zemalja, neke njegove pretpostavke demantiraju realne ekonomske i institucionalne okolnosti u većini današnjih zemalja u razvoju (Todaro i Smith 2012, str. 118).

Naime, model polazi od pretpostavke da je stopa prijenosa radne snage i zaposlenosti u industriji razmjerna stopi akumulacije kapitala. Veća stopa akumulacije kapitala znači veću stopu rasta sekundarnoga sektora i veću stopu stvaranja novih poslova. Međutim, ako se profiti reinvestiraju u sofisticiraniju radno štednu opremu umjesto u dupliranje postojećih kapaciteta, ovakva pretpostavka modela više nije važeća (Todaro i Smith 2012, str. 118). Sljedeća upitna pretpostavka modela je da postoji višak radne snage u poljoprivredi, dok je u sekundarnome sektoru puna zaposlenost. Većina suvremenih istraživanja korigira tu pretpostavku – u zemljama u razvoju realnija je obrnuta situacija koju karakterizira značajna nezaposlenost u urbanima, a mali višak radne snage u ruralnim područjima (Todaro i Smith 2012, str. 119). Nerealna pretpostavka modela jest i ocjena da tržište radne snage modernoga sektora osigurava konstantnu realnu plaću u urbanim područjima sve do točke gdje je ponuda suficita radnika iz primarnoga sektora u potpunosti iscrpljena. Institucionalni faktori poput pregovaračke moći sindikata, razine plaća u javnome sektoru i prakse međunarodnih korporacija pri zapošljavanju imaju tendenciju poništavanja ovakvih uvjeta na tržištima radne snage modernoga sektora

zemalja u razvoju. Povijesno iskustvo pokazalo je praksu potpuno suprotnu ovoj pretpostavci pa je na tržištima radne snage u urbanim područjima većine razvijenih zemalja zabilježena tendencija značajnoga rasta zarade tijekom vremena, u apsolutnome i relativnome iznosu u odnosu na prosječnu razinu plaća u poljoprivredi, čak i u kontekstu povećanja nezaposlenosti u modernome sektoru i niske ili nulte granične produktivnosti u poljoprivredi (ibidem). Uzevši u obzir sve navedeno, iako važan kao prva konceptualna razrada sektorskih interakcija i strukturnih promjena, Lewisov dvosektorski model zahtijeva značajnu prilagodbu u pretpostavkama i analizi da bi odgovarao zbilji većine zemalja u razvoju (Todaro i Smith 2012, str. 120). Unatoč navedenim kritikama valja spomenuti da se Lewisov model smatra relevantnim za nedavna razvojna iskustva u Kini, ali i nekim drugim zemljama sa sličnim iskustvom rasta, gdje se radna snaga kontinuirano apsorbirala iz poljoprivrede u proizvodnju.

Nastavno na Lewisov model, ekonomist Hollis B. Chenery izradio je 1960. godine empirijsku analizu *obrazaca razvoja* za brojne zemlje u razvoju tijekom poslijeratnih godina. Kao i raniji Lewisov i Cheneryjev model bazira se na uzastopnim fazama kroz koje se ekonomska, industrijska i institucionalna struktura nerazvijenih društava transformira tijekom vremena kako bi se omogućilo novim industrijama da zamijene tradicionalnu poljoprivredu i postanu motor ekonomskoga rasta. Za razliku od Lewisova modela i njegovih faza razvoja ovi obrasci razvoja promatraju povećanje štednje i investicija kao nužan, ali ne i dovoljan uvjet za ekonomski rast i razvoj. Osim akumulacije kapitala zagovornici obrazaca razvoja ističu da je potreban skup međusobno povezanih promjena u gospodarskoj strukturi zemlje za prijelaz iz tradicionalnoga u moderni ekonomski sustav. Ove strukturne promjene uključuju gotovo sve funkcije gospodarstva – od transformacije proizvodnje i promjena u potražnji potrošača do međunarodne trgovine, korištenja resursa kao i promjena u društveno-ekonomskim čimbenicima poput urbanizacije i slično. Cheneryjeva istraživanja rezultirala su identifikacijom nekoliko karakterističnih obilježja procesa razvoja poput pomaka iz poljoprivredne u industrijsku proizvodnju, akumulacije kapitala, promjena u navikama potrošača, odnosno diversifikacije potražnje, rasta gradova i urbanih industrija, smanjenja veličine obitelji te smanjenja ukupnoga rasta stanovništva (Todaro i Smith 2012, str. 121).

Strukturalizam zastupa stav da je strukturna promjena središnji preduvjet za ekonomski rast, stoga zahtijeva eksplicitnu pažnju. Odbacujući pojam *nevidljive ruke* na slobodnome tržištu, ekonomski strukturalisti promiču razvojne strategije u cilju mobilizacije sredstava za izgradnju velikih, modernih industrija i otklanjanja unutarnjih i vanjskih barijera koje mogu kočiti razvoj. Unutarnja ograničenja razvoja mogu uključivati raspolaganje prirodnim bogatstvima, veličinu

populacije i/ili površine zemlje, zatim institucionalne barijere poput politika vlada i političkih ciljeva. Vanjska ograničenja razvoja uključuju mogućnost pristupa stranome kapitalu, tehnologiji i međunarodnoj trgovini. U svojim radovima Chenery (1960), Chenery i Taylor (1968) i Chenery i Syrquin (1975) nude orijentire da u procesu strukturnih promjena tijekom razvoja može biti različit od zemlje do zemlje, što ovisi o određenome skupu čimbenika, odnosno upravo o prisustvu (odnosno odsustvu) spomenutih unutarnjih i vanjskih ograničenja razvoja. Također, vanjska ograničenja faktor su koji čini tranziciju sadašnjih zemalja u razvoju drugačijom od one koju su prošle već razvijene zemlje. Drugim riječima, za razliku od ranijih modela razvoja, model strukturnih promjena sadrži činjenicu da su zemlje u razvoju dio integriranoga međunarodnog sustava koji može potaknuti, ali i usporiti njihov razvoj. Razmotrivši razloge zašto su ekonomske strukture zemalja u razvoju različite, Bruno i Chenery (1962), Chenery i Strout (1966) i Chenery i mnogi drugi koautori (prema Krueger, 1997, str. 7) razvili su **model dvostrukoga jaza** (engl. *Two-gap model*). Model dvostrukoga jaza u osnovi je proširenje Harrod-Domarova modela rasta čije je obilježje tvrdnja da je razvoj manje razvijenih zemalja ograničen zbog prisutnosti dvaju jazova: jaza između domaće štednje i ulaganja potrebnih za uzlet, te razlike između dohodaka od izvoza i uvoza, potrebnoga za razvoj, odnosno jaza inozemne razmjene. Navedena dva jaza nisu neovisna. Model je demonstrirao visoku potencijalnu produktivnost strane pomoći u premošćivanju navedenih jazova u manje razvijenim zemljama i zemljama u razvoju. Ako se jaz smanji, ekonomiji postaje lakše doći do faze uzleta koju u svojoj teoriji objašnjava Rostow (1960).

Ipak, valja istaknuti da modeli strukturne promjene, fokusirajući se na obrasce razvoja, mogu dovesti u zabludu kreatore politika. Budući da se preraspodjela radne snage iz poljoprivrednoga sektora u industrijski sektor smatra motorom ekonomskoga rasta, mnoge zemlje u razvoju implementirale su politike koje promiču sektor industrije i zanemaruju poljoprivredu pa su s vremenom pokazali negativni učinci politika koje zanemaruju ovaj vitalno važan sektor. Polazeći od važne uloge visokoga obrazovanja u razvijenim zemljama, u konačnici su se pogrešnima pokazale politike zemalja u razvoju koje su inzistirale na ulaganjima u sveučilišni sustav obrazovanja u situacijama gdje znatan dio stanovništva nema ni osnovno obrazovanje. Za ranije spomenute teoretičare prve generacije razvojnih ekonomista nerazvijenost je odražavala fazu u procesu industrijalizacije u zemljama u razvoju. Međutim, unutar prve generacije razvojnih ekonomista ističe se i skupina koja stanje u zemljama u razvoju prije svega pripisuje strukturi međunarodnih odnosa između ekonomija u razvoju i naprednih ekonomija. Ova skupina razvojnih ekonomista suprotstavlja se uvjerenju da nerazvijene zemlje mogu

sljediti isti put k prosperitetu kao već industrijalizirane zemlje. Umjesto toga njezini sljedbenici naglašavaju strukturne razlike između gospodarstava u razvoju i naprednih gospodarstava isticanjem da se različita pravila i načela primjenjuju na različite ekonomske okolnosti (Altmann 2011, str. 101). U 1950-ima i 1960-ima ove ideje postaju utjecajne, osobito kroz djelovanje istaknutih zagovornika ovoga pristupa poput Myrdala, Prebischa ili Singera na utjecajnim pozicijama u različitim organizacijama (Altmann 2011, str. 102). Duboko zabrinut zbog povećanja ekonomske nejednakosti između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja, u svojem radu *Ekonomska teorija i nerazvijene regije* (engl. *Economic Theory and Under-Developed Regions*) iz 1957. godine Myrdal prilaže argumente protiv uvjerenja neoklasičnoga *mainstreama* da ekonomski procesi općenito imaju tendenciju da teže prema ravnotežnome ishodu. Uzimajući u obzir promjene u čimbenicima razvoja, Myrdal zaključuje da je „bit društvenoga problema da se odnosi na kompleksnost međusobno povezanih, kružnih i kumulativnih promjena“ (Myrdal 1957, str. 16). Pod *kružnom uzročnošću* (engl. *circular causation*) autor je podrazumijevao proces u kojemu „promjena bilo koje [varijable] navodi ostale da se promijene na takav način da ove sekundarne promjene podržavaju prvu promjenu, sa sličnim tercijarnim učincima na varijable prvo promijenjene i tako dalje“ (ibidem, str. 17). S obzirom na to da promjena jednoga faktora nastoji promijeniti sve ostale čimbenike u istome smjeru, ova kružna uzročnost rezultira kumulativnim razvojem. Ovaj proces može biti ili pozitivan ili negativan. Kružna uzročnost negativnoga kumulativnog procesa opisuje se pojmom *začaranoga kruga siromaštva*, ali, na isti način, određeni egzogeni utjecaji mogu pokrenuti i proces u kojemu kružne sile kumuliraju u uzlaznoj spirali razvoja. Kao i većina ekonomista razvoja toga vremena Myrdal je zastupao stajalište da takav vanjski poticaj može i treba doći od države. Kao u Nurksevoj teoriji uravnoteženoga rasta Myrdal (1957) se zalagao za planirana ulaganja u različite industrije i isticao potrebu za istodobnim angažmanom države u područjima poput infrastrukture, zdravstva i obrazovanja.

Osobito važan Myrdalov doprinos jesu njegovi analitički naponi da razumje i objasni mehanizme koji stoje iza razvoja i društvenih promjena. Svojom hipotezom da je društvena promjena kumulativni proces kružne uzročnosti (Myrdal 1957, str. 13), pruža ne samo okvir za analizu uzroka i posljedica siromaštva već i okvir za analizu razvojnih rezultata, većih od uloženi naponi kroz inicijalne reforme, zahvaljujući također kumulativnome procesu kružne uzročnosti. Međutim, Myrdal bez odgovora ostavlja pitanje kako potaknuti ekonomski razvoj tamo gdje se ne događa (Altmann 2011, str. 105).

Prebisch i Singer među prvima ukazuju na važnost i razliku u međunarodnim uvjetima razmjene primarnih i industrijskih proizvoda. Njihovim je radom prvi put valorizirana veza između uvjeta

razmjene i ekonomskoga rasta. Naime, ekonomisti Singer (1950) i Prebisch (1950) utvrdili su empirijsku relaciju koja govori da se uvjeti razmjene zemalja, osobito zemalja u razvoju koje prvenstveno izvoze primarna dobra, dugoročno pogoršavaju (Tomić 2017, str. 4). Time su objasnili zašto zemlje izvoznice primarnih proizvoda zaostaju u općemu gospodarskome razvoju za ostatkom svijeta. Osnovni argument za zaostajanje u razvoju zemalja koje izvoze primarne proizvode jest niska dohodovna elastičnost svjetske potražnje za ovom kategorijom proizvoda u odnosu na industrijske proizvode, pa tako s gospodarskim razvojem potražnja za industrijskim proizvodima raste brže od potražnje za primarnim proizvodima. Na promišljanjima Prebischa i Singera temelji se *teorija međunarodne zavisnosti* koja zemlje u razvoju promatra kao entitete, ograničene ekonomskim, političkim i institucionalnim rigidnostima te zatočene u ovisnosti i pod dominacijom bogatih zemalja. Ova teorija kontinuitet u nerazvijenosti pripisuje evoluciji kapitalističkoga sistema i neravnopravnoga odnosa bogatih prema siromašnim zemljama u cilju daljnjega gospodarskoga oslabljivanja zemalja u razvoju s težnjom kontrole i dominacije nad njima. Teorija zavisnosti usredotočena je na različite oblike ovisnosti malih, otvorenih ekonomija u razvoju o snažnim gospodarskim interesima i državama koje dominiraju financijskim i robnim tržištima. Zbog svjesne eksploatacije i nemara bogatih zemalja prema siromašnim te neravnopravnoga omjera snaga između ‘centara i periferije’ gotovo svi pokušaji zemalja u razvoju da postanu neovisne i samoodržive, postaju teški i nemogući, pa zagovornici teorije zavisnosti naglasak stavljaju na potrebu ekonomskih, političkih i institucionalnih reformi (Todaro i Smith 2012, str. 125).

Teoriju je razvio američki ekonomist Paul A. Baran (1909 – 1964) na temelju Marxove analize društva (Hein 1992, str. 495), no različiti znanstveni krugovi ove ideje razvijaju i u drugim smjerovima, nespojivim s marksističkim idejama.

Teoretičari međunarodne zavisnosti upozoravaju na važnost strukture i funkcioniranja svjetske ekonomije te na postupke i odluke u razvijenim zemljama koje na višestruke načine mogu utjecati na živote milijuna ljudi u zemljama u razvoju. Određene perspektive ovoga pristupa i međunarodna je zajednica osjećala obvezu ugraditi u svoje politike. Primjerice, Međunarodna organizacija rada 1972. godine poziva na „preraspodjelu s rastom“, a Svjetska banka 1973. godine pod nepriznatim utjecajem teorije zavisnosti usvaja načela zadovoljavanja „osnovnih potreba“. Unutar općega pristupa teorije zavisnosti tri su glavne struje misli: model neokolonijalne zavisnosti, model lažne paradigme i teza o dualističkome razvoju.

Kritičari teorije zavisnosti ističu dvije ključne slabosti ovih pristupa. Iako nude zanimljiva objašnjenja zašto mnoge siromašne zemlje i dalje ostaju nerazvijene, ovi modeli ne nude rješenja kako da te zemlje pokrenu i održe razvoj, što je ujedno prvi prigovor. Druga, možda

još važnija kritika, oslanja se na stvarno ekonomsko iskustvo zemalja u razvoju koje su provele revolucionarne ideje industrijske nacionalizacije i državno vođene proizvodnje, a čija su iskustva uglavnom negativna (Todaro i Smith 2012, str. 126). Teorija zavisnosti preporučuje da je najbolji put za zemlje u razvoju da imaju što manje doticaja s razvijenim zemljama, da provode svojevrsnu politiku autarkije izolacijom nacionalne od svjetske ekonomije te domaćega od svjetskih tržišta, odnosno da razvoj usmjere prema 'unutra', a međunarodnu trgovinu eventualno ostvare samo s drugim zemljama u razvoju. No velike zemlje, koje su krenule putem politike autarkije poput Kine ili Indije, doživjele su stagnaciju rasta i naposljetku odlučile otvoriti svoja gospodarstva, što je Kina učinila nakon 1978., a Indija nakon 1990. godine. Suprotna krajnost, primjer ekonomija kao što su Tajvan i Južna Koreja, i u novije vrijeme Kina, koje su se prvenstveno usmjerile na izvoz u razvijene zemlje, zabilježile su iznimne stope rasta. Iako je u mnogim slučajevima bliska veza s kolonizatorima tijekom kolonijalnoga razdoblja naizgled proizvela štetne posljedice kao u Peruu pod Španjolskom, Kongu pod Belgijom, Indiji pod Velikom Britanijom i Zapadnoj Africi pod Francuskom – u većini slučajeva, ovi odnosi značajno su se promijenili tijekom postkolonijalnoga razdoblja (ibidem).

Iako je ova teorija u velikoj mjeri napuštena tijekom 1980-ih i 1990-ih, njezine određene verzije i prerade doživjele su preporod u 21. stoljeću, kada su određena stajališta u nešto izmijenjenu obliku usvojili zagovornici antiglobalizacijskoga pokreta. Neosporno je da su konflikti u interesima između razvijenih i nerazvijenih zemalja o kojima govori ovaj pristup, a koji su bili i u središtu pozornosti na samitu o klimatskim promjenama u Kopenhagenu u prosincu 2009. godine, stvarni i ne smije ih se zanemariti.

Zaključno govoreći o modelima i hipotezama prve generacija razvojnih ekonomista, valja naglasiti i četvrtu zajedničku ideju u razvojnoj ekonomiji prve generacije, a to je *uloga države* (Sen 1983, str. 746). Kako bi ispravili ili izbjegli tržišne neuspjehe, koji su prema teoretičarima prve generacije razvojnih ekonomista karakterizirali većinu nerazvijenih zemalja, zalagali su se za središnju koordinaciju raspodjele resursa uvidjevši brojne razloge za vladine intervencije u ispravljanju tržišnih neuspjeha. Uočivši da zemlja u razvoju nema pouzdan sustav tržišnih cijena, da je poduzetništvo ograničeno i da su potrebne velike strukturne promjene, a ne samo marginalne prilagodbe, prva generacija razvojnih ekonomista okrenula se državi kao glavnome agentu promjene. Vlade država u razvoju trebale su promicati akumulaciju kapitala, koristiti rezerve viška radne snage, provoditi politike namjerne industrijalizacije, ublažiti devizna ograničenja supstitucijom uvoza i koordinirati raspodjelu resursa kroz programiranje i planiranje. Vjerovalo se da vlade sa svojim makrostrategijama mogu ostvariti strukturnu

transformaciju u gospodarstvu u razvoju. Teoretičari prve generacija razvojnih ekonomista držali su da država treba razbiti Nurkseov *začarani kruga siromaštva* preko Rosenstein-Rodanovoga *velikoga poticaja* i kroz *uravnoteženi rast*, koji bi uspostavio komplementarnosti u potražnji, te dostigao Leibensteinov *kritični minimalni napor* i zadovoljio uvjete za Rostowljevo *uzlijetanje* (Meier 2001, str. 15). Brojne gostujuće misije i strani savjetnici u zemljama u razvoju surađivali su s lokalnim agencijama za planiranje i korporacijama za industrijski razvoj u izradi analiza i preporuka za politike koje su u osnovi nacionalnih razvojnih planova. Da bi dokazali dosljednost, uravnoteženost i izvedivost planova, koristili su moderne tehnike ekonomske analize, posebno input-output-analizu, dinamičko programiranje i simulaciju modela rasta (ibidem).

I modeli i zagovarane politike prve generacije bili su naknadno kritizirani. Naime, modelima je nedostajao dovoljan empirijski sadržaj. Štoviše, kako primjećuje Krugman, teoretičari razvoja 1950-tih prvotno su nesposobni, a kasnije nesprenni kodificirati (svoje uvide) u jasni, interno konzistentni modeli, pa zaključuje da iz današnje perspektive teorije prve generacije nisu bile toliko pogrešne koliko neshvatljive (Krugman 1995, str. 29).

Kako je vrijeme odmicalo, kritike ranih modela bile su pojačane iskustvom s nepovoljnim učincima vladinih intervencija. Ekonomisti su postajali sve više razočarani razvojnim programiranjem i planiranjem. Unatoč inicijalnom optimizmu o naporima vlada da ubrzaju razvoj, postalo je bolno očito u mnogim zemljama da masovno siromaštvo još uvijek postoji, da je više ljudi bilo nezaposleno ili nedovoljno zaposleno, da su se brojevi o 'apsolutnom siromaštvu' povećavali, a da je raspodjela dohodaka i imovine postala sve više nejednaka.

Da bi objasnili ta razočaranja, mnogi su krivili iskrivljenja i neuspjehe na tržištu koji proizlaze iz javnih politika. Posebne kritike upućene su zbog zanemarivanja poljoprivrede i neučinkovitosti državnih poduzeća, štetnih učinka uvozom supstituirane industrijalizacije i deficita platne bilance.

Do kasnih 60-tih i početka 70-tih nedostaci u industrijskome programiranju i sveobuhvatnome planiranju postali su akutni. Bivši pristaše razvojnoga planiranja počeli su žaliti za 'krizom u planiranju' (Streeten i Lipton, 1969; Faber i Seers, 1972. prema Meier, 2001, str. 17). Kritičari su sada ukazivali na uzroke neuspjeha vladinih intervencija: nedostaci u planovima, neadekvatne informacije i resursi, nepredviđene dislokacije domaće gospodarske aktivnosti, institucionalne slabosti i propusti administrativne državne službe (Killick 1976, str. 164). Iako je obrazloženje vladinih intervencija bila težnja za otklanjanjem tržišnih neuspjeha, rezultat je prečesto bio upravo vladin neuspjeh. To se sve više očitivalo u štetnim učincima iskrivljenja cijena-izobličenja koja su posebno prevladavala u nadnicama, kamatnim stopama i deviznim

tečajevima. Politički izazov sada je postalo 'ispraviti cijene'. Kao što je Timmer istaknuo – „ispravne cijene“ ne jamče ekonomski razvoj, ali „pogrešne cijene“ kraj su razvoja (Timmer 1973, str. 76).

Druga generacija razvojnih ekonomista pružila je podršku „ponovnom oživljavanju neoklasične ekonomije“ (Little 1982, prema Meier 2001, str. 17). Također, usmjerenost na akumulaciju fizičkoga kapitala, koja je obilježila prvu generaciju razvojnih ekonomista, postepeno ustupa mjesto konceptu ulaganja u ljudski kapital i njegovim implikacijama na razvoj. Sve više je prepoznato da razvoj ovisi o produktivnim ljudskim agensima, koji stjecanjem znanja, boljšega zdravlja, prehrane i povećanje vještina mogu povećati ukupnu faktorsku produktivnost (Meier 2001, str. 16).

2.2.3. Druga generacija razvojnih ekonomista

Ako se za prvu generaciju razvojnih ekonomista može reći da je bila vizionarska i posvećena velikim teorijama i općim strategijama, moglo bi se reći da je druga generacija gotovo moralistički posvećena tmurnome realizmu na kojemu se temelje osnovna načela neoklasične ekonomije (Meier 2001b, str. 17).

Drugu generaciju razvojnih ekonomista obilježilo je mišljenje da na različite performanse zemalja u razvoju ne utječu razlike u početnim uvjetima, kako se dotada vjerovalo, već različite politike. Stav razvojnih ekonomista druge generacije bio je da zemlja nije siromašna zbog začaranoga kruga siromaštva, već zbog loših politika. Razvojni ekonomisti ove generacije smatraju da tržišta, cijene i poticaji trebaju biti od ključne važnosti u donošenju politika. Politike druge generacije razvojnih ekonomista donose značajan pomak prema liberalizaciji vanjskotrgovinskoga režima i promociji izvoza, stabilizacijskim programima, privatizaciji državnih poduzeća i praćenju uputa tržišnoga sustava cijena. Neoklasična ekonomija nameće se kao zaštitna mjera protiv iskrivljenja uzrokovanih politikom i netržišnim neuspjesima (Meier 2001b, str. 19). Dok je prva generacija razvojnih ekonomista polazila od pretpostavke da država dobronamjerno djeluje u potrazi za javnim interesom, zagovornici nove političke ekonomije usredotočuju se na druge vrste država – Levijatan-državu, birokratsku državu ili državu frakcija (Meier 2001b, str. 21). Prvoj generaciji vlada je bila egzogena sila, dok druga generacija pokušava endogenizirati odluke političara, birokrata i administratora.

Pod mantrom „stabilizirati, privatizirati i liberalizirati” (Williamson 1990), razvojni ekonomisti druge generacije kao osnovne ideje ističu nužnost promicanja tržišnoga natjecanja putem domaćih tržišta, deregulacije, eliminacije kontrole cijena, privatizacije državnih poduzeća, liberalizacije financijskih tržišta, minimiziranja trgovinskoga protekcionizma, zaštite vlasničkih prava i slično.

U drugoj generaciji ekonomike razvoja ekonomska racionalnost karakterizira dionike razvoja u zemljama u razvoju kao i u razvijenijim zemljama. Tvrdeći da uobičajeni postulati racionalnosti i načela maksimizacije ili minimizacije imaju opću primjenjivost, pojedini ekonomisti naglašavaju univerzalnost neoklasične ekonomije i odbacuju stav prve generacije da je ekonomika razvoja posebna poddisciplina. Krueger, na primjer, ističe da jednom kada se prepozna da pojedinci odgovaraju na poticaje i da je ‘tržišni neuspjeh’ prije rezultat neprikladnih poticaja nego izostanka odgovora na njih, nestaje izdvojenost ekonomike razvoja kao subdiscipline. Umjesto toga, to postaje područje u kojemu se primjenjuju alati i saznanja ekonomije rada, agrarne ekonomije, međunarodne ekonomije, javnih financija i drugih

područja ekonomije kako bi se odgovorilo na posebna pitanja i izazove u kontekstu razvoja (Krueger 1986, str. 63).

Altmann smatra da je opći pristup druge generacije razvojnih ekonomista bio uzeti bogate zemlje kao model na kojega su bila orijentirana istraživanja o zemljama u razvoju. Iza ovoga pristupa stajalo je uvjerenje da su industrijalizirane ekonomije jasan primjer razvojnoga puta koji je u načelu bio otvoren i za svijet u razvoju. Teorije i pretpostavke, razvijene za objašnjavanje ekonomskih fenomena naprednih ekonomija, tako su generalizirane i proširene na zemlje u razvoju. Univerzalnoj primjeni ovih teorija i na kontekst zemalja u razvoju i razvijenih zemalja pogodovala je i općenitost alata i pretpostavki neoklasične ekonomije za koje se vjerovalo da su valjane u svim prostornim i vremenskim okruženjima. To je pružilo prikladan prečac za kontekst istraživanja koji je više specifičan, ali i omogućilo formulaciju i matematičku obradu različitih ekonomskih modela. Izrađene su mnogobrojne ekonometrijske studije koje su analizirale determinante razvoja među zemljama. Usporedbe među zemljama koristile su se u cilju pronalaska uzroka zašto su određene politike u određenim zemljama učinkovite, dok druge nisu, i zašto je ista politika (ne)učinkovita u različitim zemljama (Altmann 2011, str. 118).

Kao što je spomenuto, u skladu s neoklasičnom ekonomskom teorijom, druga generacija prešla je s visoko agregatnih modela na pojedinačne mikrostudije u kojima su jedinice analize bile proizvodne jedinice i kućanstva. 'Velike' teorije razvoja počele su se promatrati kao manje korisne od visoko specifičnih mikrostudija. Umjesto širih vizionarskih modela iz ranijega razdoblja mikrostudije su mogle pružiti izravnije implikacije na politike za određena područja poput promjena tarifa ili poljoprivrednih subvencija (Arrow 1988, prema Meier 2001b, str. 18). Dogodio se pomak u fokusu s procesa razvoja na određene značajke nerazvijenosti i pritom su se sve više koristili kvantitativni analitički alati, osobito za empirijsku analizu mikrofenomena koji su specifični za pojedinu zemlju, sektor ili projekt.

Promatrajući proces razvoja više mikroekonomski, druga generacija razvojnih ekonomista mijenja i poimanje reziduala. U ranijim konceptima funkcije agregatne proizvodnje rezidual se smatrao koeficijentom tehničkoga napretka. Druga generacija prepoznaje da je rezidual rezultat učinaka mnogih različitih sila: poboljšanja kvalitete radne snage kroz obrazovanje, iskustvo i osposobljavanje na radnome mjestu; preraspodjele resursa od niske do veće produktivnosti bilo djelovanjem normalnih tržišnih sila bilo kroz smanjenje zapreka ili iskrivljenja; iskorištavanja ekonomije razmjera; poboljšanja načina kombiniranja resursa za proizvodnju dobara i usluga ne samo na razini novih strojeva ili procesa već i svakodnevnim prilagodbama na razini proizvodnih jedinica (Harberger 1983, str. 864). Tako je vrlo važna odrednica druge generacije

razvojnih ekonomista stavljanje značajnoga naglaska na ljudski kapital – ljude kao dionike razvoja koji mogu postati produktivniji stjecanjem znanja, boljim zdravljem i prehranom te većim vještinama. Još krajem 19. stoljeća Marshall izjavio je: „[...] iako priroda podliježe opadajućim prinosima, čovjek je podložan rastućim prinosima. Znanje je najsnažniji motor proizvodnje; omogućuje nam pokoravanje prirode i zadovoljavanje naših želja“ (Marshall 1920 [1890], str. 84). Nešto kasnije Clark je primijetio kako je: „[...] znanje jedini instrument proizvodnje koji ne podliježe opadajućim prinosima“ (Clark 1923, str. 120). Teorije razvoja druge generacije tretiraju znanje kao izvanredan resurs i objašnjavaju tehnički napredak kao „akumulaciju znanja dionika usmjerenih na budućnost i maksimizaciju dobiti“ (Romer 1986, str. 1003) dopunivši tako Solowljev model koji je naglasio akumulaciju kapitala sa znanjem kao izvorom rastućih prinosa.

Jedan od pristupa razvoju druge generacije jest *neoklasična kontrarevolucija* koja se javlja osamdesetih godina 20. stoljeća, a čiju osnovnu ideju predstavlja mišljenje da je nerazvijenost posljedica loše raspodjele resursa zbog nekorektne politike cijena i prekomjerne državne intervencije. U razvijenim zemljama ova kontrarevolucija favorizira makroekonomska politiku ponude, teoriju racionalnih očekivanja i privatizaciju javnih poduzeća. U zemljama u razvoju zagovara slobodu tržišta i ukidanje društvenoga vlasništva. Suprotno od teorije međunarodne ovisnosti, ovaj pristup razvoju ukazuje na to da nerazvijenost nije rezultat predatorskih aktivnosti razvijenih zemalja i međunarodnih organizacija, već je uzrokovana vlastitim problemima koji proizlaze iz značajne državne intervencije koja rezultira lošom alokacijom resursa, iskrivljenim cijenama i korupcijom (Meier 2001b, str. 21). Tako vodeći zagovornici pristupa kontrarevolucije, uključujući Bauera (1984), Lala (1983), Johnsona (1971) i Littlea (1982), tvrde da upravo državna intervencija u gospodarsku aktivnosti usporava tempo ekonomskoga rasta, stoga zagovaraju promicanje slobodnoga tržišta, uklanjanje distorzija uzrokovanih politikom protekcionizma, subvencija i javnoga vlasništva. Neoliberali brane stajalište da će ekonomska učinkovitost i ekonomski rast biti stimulirani dopuštanjem slobodnoga tržišta, privatizacijom državnih poduzeća, poticanjem slobodne trgovine i ekspanzijom izvoza, prizivanjem investitora iz razvijenih zemalja te ukidanjem mnoštva vladinih propisa i iskrivljivanja cijena (Todaro i Smith 2012, str. 127). Smatraju da nije potrebna reforma međunarodnoga gospodarskog sustava, već povećanje inozemne pomoći, kontroliranje rasta populacije i učinkovitiji sustav za planiranje razvoja. Iako ovakva razmišljanja zahtijevaju modifikaciju kako bi odgovarala jedinstvenim društvenim, institucionalnim i strukturnim okolnostima zemalja u razvoju, mnogi argumenti neoklasične kontrarevolucije su na mjestu, osobito oni koje se odnose na nedovoljnu učinkovitost državnih

poduzeća, neuspjehe u planiranju razvoja kao i štetne utjecaje izazvane domaćim i međunarodnim distorzijama cijena (Streeten 2002, str. 92).

Zagovornici ove teorije kao primjere iz prakse ističu razvojna iskustva zemalja kao što su Južna Koreja, Tajvan, Hong Kong i Singapur, ističući da ove zemlje uspjeh u razvoju mogu zahvaliti upravo razvojnim konceptima temeljenim na slobodnim tržištima. No kritičari teorije neoklasične kontrarevolucije izvode relevantna zapažanja da se tržišta zemalja u razvoju znatno razlikuju u strukturi i organizaciji od njihovih pandana u razvijenim zemljama, što dovodi u pitanje pretpostavke i pravila ove teorije. U zemljama u razvoju ponekad konkurentna tržišta uopće ne postoje, a uzevši u obzir povijesni, kulturni i institucionalni kontekst tih zemalja, štoviše, ponekad nisu ni poželjna. Kako su informacije ograničene, a tržišta iscjepkana, očigledno je da i njihovi potrošači nisu posve neutralni, nezavisni dionici. U takvim zemljama i *nevidljiva ruka* Adama Smitha često djeluje tako da ne potiče javnu dobrobit, već djeluje u interesu imućnih elita. Drugim riječima, u okruženju jakih institucionalnih ograničenja i značajnih društveno-ekonomskih razlika, ni tržišta kao ni država neće uspjeti. Stoga kritičari ovoga pristupa ističu da slobodno tržište ili državni intervencionizam nije ili – ili odabir baziran na ideološkim idejama, već je uvjetovan pojedinačnom procjenom situacije svake zemlje (Todaro i Smith 2012, str. 130-131).

Na razini politike neoklasični pristup izazovima razvoja implicirao je razmišljanje o strategijama razvoja usmjerenima na univerzalne, višenamjenske 'lijekove' za probleme zemalja s niskim dohodcima. Konvergencija gledišta o tim 'pravnim rješenjima' bila je toliko visoka da je postignut konsenzus o nizu reformi za koje se smatralo da najviše doprinose ekonomskome rastu u manje razvijenim zemljama (Altmann 2011, str. 132). Washingtonski konsenzus u početku je bio osmišljen kao vodič za međunarodne programe institucija sa sjedištem u Washingtonu, posebno Svjetske banke i MMF-a, kako bi pomogao u razvoju zemalja Latinske Amerike. Međutim, ovaj konsenzus politike ubrzo se proširio i na druge zemlje u razvoju. U svojoj izvornoj verziji Washingtonski konsenzus kombinirao je mjere makroekonomske stabilizacije s politikama usmjerenim na promjenu strukture gospodarstva kako bi se postigla učinkovitija raspodjela i korištenje resursa. Deset principa koje je ekonomist John Williamson izvorno iznio 1989. godine uključuje set specifičnih preporuka za ekonomske politike. Deset principa koji čine Washingtonski konsenzus su: fiskalna disciplina; preusmjeravanje prioriteta javne potrošnje prema poljima kao što su primarna zdravstvena zaštita, osnovno obrazovanje i infrastruktura; porezna reforma prema donjoj graničnoj stopi i šira porezna osnovica; liberalizacija kamatnih stopa; deregulacija; liberalizacija trgovine;

konkurentni tečaj; liberalizacija priljeva stranih izravnih ulaganja; privatizacija; deregulacija, odnosno ukidanje propisa koji ometaju ulazak na tržište ili ograničavaju tržišno natjecanje, osim opravdanih iz sigurnosnih razloga, zaštite okoliša i zaštite potrošača te bonitetnoga nadzora financijskih institucija; osiguravanje imovinska prava (Serra i Stiglitz 2008, str. 4).

Glavni instrument za provedbu ovih prioriteta u zemljama u razvoju bilo je posuđivanje, odnosno financijska potpora uvjetovana provođenjem propagiranih politika bilo u obliku paketa makroekonomske stabilizacije bilo putem zajmova za strukturno prilagođavanje. Tako je isplata razvojnih zajmova ovisila o provedbi pojedine, unaprijed određene reforme u zemlji, korisnici pomoći. Ta uvjetovanost sastojala se od obveza, između ostaloga, uravnoteženja državnoga proračuna liberalizacijom cijena, privatizacijom državnih poduzeća, rezanjem subvencija i ostale državne potrošnje; uvođenjem restriktivne monetarne politike za suzbijanje inflacije; liberalizacije vanjske trgovine i tečajnih stopa kroz ukidanje izvoznih i uvoznih dozvola, količinskih ograničenja i carina (Altmann 2011, str. 133). Za takvu vrstu uvjetovane pomoći smatralo se da pruža dovoljan poticaj primateljima pomoći da krenu u promjene politika koje inače nisu htjeli ili nisu bili sposobni sami provesti. Osim činjenice da se pokazalo da su ti financijski poticaji imali kratkotrajan efekt, glavni problem uvjetovane pomoći bio je što su se koristila unificirana rješenja. Iako spomenuti principi, ugrađeni u Washingtonski konsenzus, nisu u svojoj suštini pogrešni, iskustvo je pokazalo da mora postojati veća moć razlikovanja ekonomskoga okruženja pojedine zemlje kao i da opća primjena određenih principa nije optimalna. Aplikacija Washingtonskih reformskih rješenja ostavila je malo prostora za upotrebu lokalnoga znanja i sudjelovanje zemalja primateljica pomoći u izboru politika koje su donatori zahtijevali zauzvrat za njihove zajmove i potpore. Zapravo, kako ističe Rodrik, stvarne politike Washingtonskoga konsenzusa otišle su mnogo dalje u svojim neoliberalističkim stavovima od onoga što je Williamson inicijalno koncipirao 1989. godine. To se posebno odnosi na financijsku liberalizaciju, deregulaciju međunarodnih tokova kapitala i masovne privatizacije državnih poduzeća u Latinskoj Americi i istočnoj Europi (Rodrik 2006, str. 974.).

Oštar i dugotrajan pad proizvodnje u istočnoj Europi, kao i skupe financijske krize u Meksiku (1994.), istočnoj Aziji (1997.), Brazilu (1998.), Ruskoj Federaciji (1998.), Turskoj (2000.) i Argentini (2002.), bili su među neočekivanim rezultatima ove politike (Altmann 2011, str. 132). Kritike Washingtonskoga konsenzusa dovele su do promjene pristupa koji je težište s gledišta na razvoj prvenstveno kroz ekonomski rast preusmjerio na smanjenje siromaštva i potrebu za sudjelovanjem u razvojnome procesu vlada zemalja u razvoju i civilnoga društva. Ta promjena smjera postala je poznata kao Postwashingtonski konsenzus (Önis i Senses 2003, str. 3).

Oslanjajući se na važnost znanja i ideja, drugu generaciju razvojne misli možda je najviše obilježila *nova endogena teorija rasta*. Ova teorija u 1980-im i 1990-im donosi značajnu promjenu u analizi agregatnih proizvodnih funkcija (Romer 1986, 1989, 1990). Umjesto rane Solowljeve verzije opadajućih prinosa na fizički kapital i rad, promatrane zasebno, odnosno konstantnih prinosa na oba inputa, promatrana zajedno, s tehnološkim napretkom kao rezidualom, nova teorija rasta ispituje proizvodne funkcije rastućih prinosa zahvaljujući rastu ljudskoga resursa kao posljedice specijalizacije i ulaganja u ‘kapital znanja’. Naime, jedna od ključnih pretpostavki Solowljeva modela bila je da se ekonomski rast počinje usporavati i zatim se prekida u trenutku kada je postignuta najučinkovitija kombinacija faktora proizvodnje. Slijedom toga, Solow je smatrao da će sve zemlje jednom dostići točku konvergencije, kada će u razvijenim zemljama rast opadati, dok će u manje razvijenim zemljama ekonomski razvoj biti brz. Međutim, povijesno iskustvo pokazuje da se to nije dogodilo. Izostala je konvergencija koju je Solow predviđao te se rast u razvijenim zemljama i dalje nastavio. Bogate zemlje mogu zauvijek podizati životni standard svojih stanovnika, a slabije razvijene zemlje mogu zauvijek ostati siromašne (Mervar 2003, str. 389). Tako teoretičari novoga rasta nastoje objasniti onaj dio stope rasta koji je u neoklasičnome modelu označen kao egzogeno determinirana stopa tehnološkoga napretka.

Novi modeli rasta nastoje na različite načine endogenizirati tehnološki napredak. Tako se razlikuju tri grupe modela – u modelima zasnovanim na eksternalijama rast potiču eksternalije, u modelima zasnovanim na istraživanju i razvoju rast potiču tehnološke promjene, dok AK-modeli usmjeravaju pozornost na konstantne prinose kapitala, koji je dovoljno široko definiran kako bi bio generator endogenoga rasta (Mervar 2003).

Dakle nova teorija rasta ‘endogenizira’ tehnološki napredak i stvaranje ljudskoga kapitala unutar općih ravnotežnih modela rasta (Meier 2001b, str. 20). U okviru te teorije dugoročni rast sagledan je kao nešto što proizlazi iz gospodarske aktivnosti koja generira nova znanja. Uz nesavršenu konkurenciju perspektiva monopolističke dobiti potiče inovacije i stvaranje novih znanja. Nakon što se steknu, znanje ili informacije mogu se iznova koristiti bez dodatnoga troška. Stvoreno znanje tada donosi koristi od prelijevanja (engl. *spillover benefits*) doprinoseći rastu produktivnosti drugih gospodarskih subjekata (Miroshnychenko 2020, str. 92). Romer pretpostavlja da stvaranje novoga znanja u jednome poduzeću ima pozitivne učinke na proizvodne mogućnosti drugih tvrtki, tako da proizvodnja kao funkcija kapitala znanja pokazuje rastuće prinose, točnije, znanje može imati sve veći granični proizvod (Romer, 1986, str. 1003).

Zagovornici razvoja utemeljenoga na modelima endogenoga ekonomskog rasta poput Romera, Aghiona i Howitta, Grossmana i Helpmana vide tehnološki napredak kao inovaciju u obliku novih proizvoda, procesa i tržišta, ključan za povećanje stope rasta proizvodnje i dostizanje razvoja. Ovi autori zapravo upozoravaju na to da su nove ideje ključan pokretač razvoja. Nova teorija rasta za zemlju u razvoju znači veće težište na ljudskome kapitalu i obrazovanju, štoviše, čak i više negoli na fizičkome kapitalu i priznavanju koristi od međunarodne razmjene ideja koja prati otvorenu ekonomiju, integriranu u svjetsku ekonomiju (Meier 2001b, str. 20). Na tome tragu, razvojni ekonomisti druge generacije drže da konvergenciju može potaknuti povećana brzina širenja znanja. ‘Učenje kroz rad’ (engl. *Learning by doing*) (Arrow 1962) i ‘učenje promatranjem’ (engl. *Learnig by watching*) (King i Robson 1989) također su procesi koje kreiraju znanja i izvori su ekonomije razmjera. Model ‘učenje kroz rad’ (engl. *Learning by doing*) naglašava povećanje produktivnosti kroz važan proces „kontinuirana poboljšanja“ (Solow 1997, str. 40).

Najznačajniji doprinos endogenih modela rasta proizlazi iz zaključaka o važnosti inovacija i otkrića, te uvođenja novih pristupa u modeliranju ekonomskoga rasta i razvoja i davanja novoga teorijskog okvira za razumijevanje ovih procesa. Važan doprinos endogenih teorija svakako je i revitalizacija istraživanja determinanti dugoročnoga rasta (Pack 1994, str. 69).

Međutim, česte su i kritike ovih modela. Češće istican nedostatak nove teorije rasta je da se temelji na brojnim tradicionalnim, neoklasičnim pretpostavkama koje su često neprimjerene ekonomijama u razvoju. Jedna od takvih je pretpostavka da postoji samo jedan sektor proizvodnje ili da su svi sektori simetrični. Takva pretpostavka ne predviđa preraspodjelu rada i kapitala među sektorima koji se transformiraju kroz proces strukturne promjene. Također, nova teorija rasta ne uvažava da je ekonomski rast u zemalja u razvoju često otežan neučinkovitostima koje proizlaze iz loše infrastrukture, neadekvatnih institucionalnih struktura i nesavršenih tržišta kapitala i robe zbog čega je njezina primjenjivost u proučavanju ekonomskoga razvoja ograničena (Todaro i Smith 2012, str. 153).

U drugu generaciju razvojne teorije može se svrstati i pristup koji je razvio američki ekonomist Michael Kremer (1964 –). Kremerov model, također poznat kao teorija O-prstena, naziv je preuzet iz katastrofe Challenger-a 1986. godine. Model objašnjava da suvremena proizvodnja zahtijeva da se mnoge aktivnosti obavljaju istovremeno kako bi bilo koji od njih postigao visoku vrijednost. Osnovna ideja ovog modela potvrđuje visok stupanj podjele rada i specijalizacije koji su svojstveni razvijenim ekonomijama. Zanimljivo je napomenuti ključno načelo Kremerovog modela koje se naziva "pozitivno odabranim sparivanjem". Ovo načelo implicira da se najbolji uvijek uparuju s najboljima, dok se slabiji uparuju s manje uspješnima. To pomaže

objasniti zašto se proizvodi visoke vrijednosti uvijek koncentriraju u zemljama s visokokvalificiranom radnom snagom (Karaman Aksentijević et al. 2019, str. 65).

Kremer tako ističe važnost ulaganja u obrazovanje jer i mala povećanja u obrazovanju i vještinama povećavaju povrate na ulaganja u obrazovanje. Svaka mjera koja može sustavno povećati kvalitetu radnika imati će multiplikativne učinke. To odgovara zapažanju da jačanje kompetencija osobe povećava njezine dohotke, a sukladno tome povećanje kompetencija stanovništva značajno povećava bogatstvo države (Kremer 1993, str. 564).

Teško je ne uočiti kako iskustva zemalja u razvoju pokazuju da se obrazovanje i osposobljavanje prečesto promatraju kao apsolutni cilj umjesto da se tretiraju kao pomoćno sredstvo. Obrazovanje još uvijek favorizira bogate, ali tehnologija se polako mijenja i povećava dostupnost i kvalitetu materijala svima. Alati kao što su internet i online-izvori, koji nude besplatno obrazovanje, mogli bi drastično poboljšati kvalitetu radne snage i živote siromašnih ako se stvori odgovarajuća uporaba tih resursa (Manyika i Roxburgh 2011, str. 6).

Zaključno govoreći o drugoj generaciji razvojnih ekonomista, moglo bi se kao ključno navesti da su snažno oslonjeni na neoliberalne ideje o deregulaciji i slobodnome djelovanju zakona tržišta. Gledajući unatrag, osamdesetih godina prošloga stoljeća razvijene zemlje zabilježile su recesiju i inflaciju, a vlade Reagana i Thatcher reagirale su liberalnom ekonomskom politikom. Takve su se politike primijenile i u zemljama u razvoju, ali često preuranjeno i sa željom postizanja brzih rješenja. Odmicanje od strategija ekonomskoga razvoja prve generacije, koje su bile oslonjene na aktivnu ulogu države, a koje su zakazale u mnogim zemljama, dalo je prostora pristupu slobodnoga tržišta u promišljanju o razvojnim procesima. Osnovne preporuke ekonomista druge generacije za zemlje u razvoju bile su jačanje konkurentnih tržišta, ispravljanje cijena i poticanje razvoja privatnoga sektora (Dorn et al. 1998). Uspostavila se hipoteza da će ljudi u zemljama u razvoju s odgovarajućim ekonomskim poticajima postupati racionalno, povećati ulaganja i proizvodnju. Vlade država u razvoju promatrane su više kao problem nego rješenje za ekonomski i društveni razvoj. Ekonomisti su zagovarali provođenje stabilizacijskih programa i potpuno povjerenje u tržišne mehanizme. Pad komunizma doživljen je kao konačni trijumf 'tržišta', stoga je tržišni liberalizam nastavio pobjeđivati u razvojnome razmišljanju dugo vremena. Isticalo se da su državne intervencije u ekonomiju osuđene na propast zbog neizbježnoga narušavanja alokacije resursa, ponude i cijena, te nepostojanja održivoga sustava poticaja za gospodarske subjekte. Gospodarski kolaps u istočnoj i srednjoj Europi, bivšemu Sovjetskome Savezu kao i stagnacija i česte krize u Latinskoj Americi i drugim zemljama u razvoju tumačili su se kao dokaz da država nikada ne bi trebala pokušati igrati vodeću ulogu u pokretanju razvoja (Lin 2010, str. 9). Ta su stajališta potaknula primjenu načela

Washingtonskoga konsenzusa puno šire od početnoga okvira. Rezultati ovih politika u pogledu rasta i stvaranja zaposlenja bili su u najboljem slučaju kontroverzni (Easterly, Loayza i Montiel 1996; Easterly 2001, prema Lin 2010, str. 10.). Suprotno očekivanjima, razdoblje 'zle države' znatno je usporilo razvoj svjetskoga gospodarstva. Kao manjkavost pristupa neoklasične kontrarevolucije pokazala se činjenica da je zanemareno da je do tržišnih iskrivljenja u zemljama u razvoju došlo u cilju da se zaštiti proizvodnja u industrijama koje su ranijim strategijama određene kao ključne, te su upute državama, da eliminiraju sva iskrivljenja, često rezultirale kolapsom starih prioritetnih industrija i deindustrijalizacijom. Do konvergencija dohotka po stanovniku, kako to implicira neoklasična teorija, nije dolazilo (Dufrénot et al. 2009).

Značajna modifikacija neoklasične analize razvoja dogodila se 1980-ih i 1990-ih, kada su analizirani „novi tržišni neuspjesi“ (Meier 2001b, str. 21). Priznanje postojanja nesavršenih i skupih informacija, nepotpunih tržišta, transakcijskih troškova i nepostojanja terminskih tržišta proširilo je raspon tržišnih neuspjeha izvan prijašnje usmjerenosti na javna dobra i eksternalije koje su zahtijevale samo selektivnu državnu intervenciju (Stiglitz 1989). Rizik i nesavršenosti informacija u ekonomiji postale su vrlo relevantne za analizu razvoja. Ispravljanje novih tržišnih nedostataka dalo je osnovu za potencijalnu ulogu države u sveobuhvatnijim intervencijama, pa je postepeno jačao interes za analizu uloge države u odnosu na ulogu tržišta u gospodarskome i društvenome razvoju. Odmak od globalnoga pristupa ekonomiji, kojim se u značajnoj mjeri promatraju institucije i politike egzogeno i bez pretjerana uzimanja u obzir nacionalnih specifičnosti, u određenoj mjeri donosi nova *teorija endogenoga rasta*, utemeljena na specifičnim potrebama na nacionalnome nivou unutar specifičnoga institucionalnog konteksta. Analizirajući međunarodne tokove kapitala, koji nisu onakvi kakvim ih pretpostavlja neoklasična teorija – prema zemljama u razvoju, gdje bi stopa povrata na investicije trebala biti viša zbog niskoga omjera kapital : rad, nova endogena teorija rasta ponudila je objašnjenje razloga ovoga fenomena u segmentu nedovoljnih investicija u ljudski kapital (obrazovanje), istraživanje i razvoj te infrastrukturu. Za zemlje u razvoju nova teorija rasta poseže za važnosti ljudskoga, čak više negoli fizičkoga kapitala, i prepoznavanje blagodati međunarodne razmjene ideja koja prati otvorenu ekonomiju, integriranu u svjetsku ekonomiju. U tome kontekstu nova teorija rasta predlagala je aktivniju ulogu države u promociji razvoja kroz izravne i neizravne investicije u ljudski kapital i poticanje znanjem intenzivnih industrija (Islam 2004). Iako se u svojoj osnovi gotovo u potpunosti temelji na pretpostavkama neoklasične teorije rasta, na određeni način amnestirala je državu kao aktivnoga sudionika procesa razvoja i uvela je fokus interesa treće generacije razvojnih ekonomista.

Drugu generaciju razvojnih ekonomista obilježila su i značajna poboljšanja u metodologiji prikupljanja i obrade podataka kao i veći interes javnosti za temu razvoja, slijedom čega je i količina podataka o različitim aspektima razvoja značajno porasla. Također, ekonomistima i donosiocima političkih odluka postala su dostupna i opsežna istraživanja o dohodcima i troškovima kućanstva jer se u ovome razdoblju počinje mjeriti životni standard pojedinca. Ta istraživanja postaju sve više unificirana, a i sve češće iniciraju ih (i financiraju) međunarodne institucije poput Svjetske banke.

2.2.4. Treća generacija razvojnih ekonomista

Kroz neuspjeh teorija razvoja druge generacije proširila su se saznanja o tržišnim neuspjesima i na nesavršene i skupe informacije, nepotpuna tržišta, transakcijske troškove, osobito kod terminskih tržišta i slično. Rizici i informacijske nesavršenosti u gospodarstvu postali su vrlo relevantni za analizu razvoja, a težnja za ispravljanjem novih tržišnih neuspjeha pružila je prostor za potencijalnu ulogu državnih intervencija. Razdoblje globalne financijske krize 2007. i 2008. godine smanjilo je vjeru u slobodno tržište i na određeni način revitaliziralo ulogu države u ekonomskom razvoju. Može se reći da ekonomisti treće generacije ne govore o izboru između 'dobroga tržišta' i 'loše države', već je njihova polemika oslonjena na znatno teži izbor između 'lošega tržišta' i 'loše države' (Čavrak 2012, str. 236). Nobelovac Douglass C. North među prvima je upozorio da slobodno tržište samo po sebi ne znači učinkovito tržište jer potonje zahtijeva dobro specificiran pravni sustav s učinkovitim izvršnim mehanizmima i skupom usuglašenih stavova prema ugovaranju i trgovanju koje bi potaknulo ljude da se bave trgovinom i proizvodnjom uz niske troškove (North 1986, prema Altmann 2011, str. 135).

Valja istaknuti da ekonomisti treće generacije politiku ekonomista druge generacije ne ocjenjuju toliko pogrešnom koliko nepotpunom. Takav stav prikladno je sažeo Fukuyama u radu u kojemu uvodi koncept društvenoga kapitala na dnevni red ekonomike razvoja: „Neuspjeh Washingtonskoga konsenzusa prije je bio propust, a ne politika. Privatizacija neučinkovite nacionalizirane imovine, smanjenje trgovinskih i investicijskih barijera, postupno ukidanje subvencija koje narušavaju tržišne cijene, deregulacija industrija i integracija tržišta u globalnu ekonomiju sve su neprihvatljive politike koje, dugoročno gledano, jesu neophodne za ekonomski rast. [...] Problem s Washingtonskim konsenzusom nije da je pogrešno usmjeren, već da je nepotpun. Jedan od dijelova njegove manjkavosti jest da s njime propustilo uvažiti institucionalne i kulturne čimbenike. [...] Ono što smo naučili tijekom protekloga desetljeća

nije da liberalizacija ne djeluje, već da ekonomska politika sama po sebi nije dovoljna da potakne razvoj“ (Fukuyama 2002, str. 24).

Ovaj zaključak potaknuo je brojne pokušaje uključivanja prijedloga za izgradnju i reformu institucija u izvorni Washingtonski konsenzus. Iako su ti koraci prema Postwashingtonskome konsenzusu proširili skup relevantnih područja za intervencije, oni su se i dalje pridržavali ideje da bi se raznoliki problemi manje razvijenih gospodarstava mogli riješiti jednoznačnim konsenzusom o reformama politike.

Iskustvo tranzicije bivših komunističkih zemalja u istočnoj Europi dalo je posebnu lekciju razvojnim ekonomistima koja je dodatno potaknula istraživanje o institucionalnim odrednicama razvoja. Pouka je bila da prijelaz na tržišnu ekonomiju zahtijeva više od dezintegriranja starih institucija i preraspodjele njihovih funkcija na tržište. Umjesto toga postalo je jasno da tržišta zahtijevaju izgradnju sustava potpornih institucija koje će osigurati imovinska prava, omogućiti primjenu ugovora, regulirati eksternalije, stabilizirati poslovno okruženje i osigurati minimalnu razinu socijalne sigurnosti (Altmann 2011, str. 136). Institucionalni zaokret u razvojnoj ekonomiji tako je otišao dalje od prvoga pokušaja stvaranja Postwashingtonskoga konsenzusa. Teorija razvoja treće generacije donosi određene preinake i proširenja neoklasičnoga okvira poput paradigme asimetričnih informacija, što povećava mogućnost da se pretpostavke neoklasične teorije učine prikladnijima za proučavanje ekonomske stvarnosti u zemljama s niskim dohotkom.

Nakon usmjerenosti na fizički kapital, ljudski kapital i kapital znanja ekonomisti treće generacije aktivno promišljaju i o društvenome kapitalu. Collier (1998, str. iv) predstavlja društveni kapital kao endogenu koherentnost društva, normi i vrijednosti koje upravljaju interakcijama među ljudima i institucijama u koje su ugrađeni. Društveni kapital ima ekonomsku vrijednost kada ta društvena interakcija stvara eksternalije i olakšava kolektivno djelovanje. Povjerenje, reciprocitet, međuljudske mreže, suradnja i koordinacija mogu se promatrati kao ‘civilni društveni kapital’, a ‘državni društveni kapital’ može uključiti uređenost zakona, red, imovinska prava, obrazovanje, zdravstvo i ‘dobro upravljanje’ (Meier 2001b, str. 29). U mjeri u kojoj smanjuje transakcijske troškove i troškove informacija, te čini fizički i ljudski kapital produktivnijim, društveni kapital može se tumačiti kao izvor ukupne faktorske produktivnosti (ibidem). Povećanje društvenoga kapitala u zemljama u razvoju stoga postaje bitna pretpostavka za smanjivanje siromaštva. Značajan teorijski obol na ovu temu, polazeći od ideje da rast mora zadovoljavati ljudske potrebe kako bi zaista bio valoriziran kao razvoj, dao je i nobelovac Amartya Sen.

Nadalje, govoreći o odrednicama treće generacije razvojnih ekonomista, osobito valja podsjetiti na to da oni nakon gotovo dvaju desetljeća zanemarivanja strukturne transformacije ponovno otkrivaju njezinu važnost. Ekonomski razvoj promatra se kao rezultat strukturne transformacije, osobito strukturnih promjena koje stimuliraju rast produktivnosti u onim sektorima gdje je produktivnost niska. Za razliku od ranijih promišljanja o strukturnoj transformaciji sada se prepoznaje endogenost ekonomske strukture i izvori tržišnih neuspjeha, ali istovremeno se ne zanemaruje endogenost distorzija i prepoznaje se uloga države u olakšavanju strukturnih promjena. Važnost uloge države u razvoju ogleda se u aktivnostima koordiniranja i osiguravanja poboljšanja hard- i soft-infrastrukture kako bi se ostvarile komparativne prednosti, podignula konkurentnost, što pruža temelj za razvoj ekonomije (Lin et al. 2011, str. 206-207). U domeni doprinosa treće generacije razvojnih ekonomista zreali se i značajan napredak u empirijskome značenju kroz jačanje primijenjene ekonometrije. Ovo je djelomično rezultat poboljšanja i lakše dostupnosti detaljnih podataka na razini države i kućanstava kao i napredak u alatima primijenjene ekonometrije. To je, međutim, također odraz nastojanja da se poveća relevantnost istraživanja razvoja u donošenju javnih politika.

Može se zaključiti da treća generacija ekonomista razvoja dodaje kvalitetu institucija u državi na popis potencijalno značajnih odrednica rasta i razvoja, te aktualizira važnost upravljanja strukturnom transformacijom u procesu razvoja, iz čega su proizašla dva teorijska pristupa razvoju: *nova institucionalna ekonomika* i *nova strukturna ekonomika*.

Nova institucionalna ekonomika

Iako su razvojne politike druge generacije, baš kao i njihovi neoklasični temelji, i dalje vitalni dio ekonomike razvoja, od kraja 1990-ih sve je veća svijest da će reforme ekonomske politike ostati neučinkovite ako se ne upotopune naporima u svrhu poboljšanja institucionalnoga okruženja zemlje. Tako, primjerice, liberalizacija trgovine zahtijeva, između ostaloga, učinkovite fiskalne institucije koje su u stanju nadoknaditi izgubljene dohotke od trgovine. Tržište kapitala, učinkovit bankarski sustav i institucije tržišta rada koji mogu smanjiti prijelaznu nezaposlenost samo su neki od institucionalnih preduvjeta za učinkovitu provedbu programa masovne privatizacije (Altmann 2011, str. 135). Prema Northu, *nova institucionalna ekonomika* pokušaj je uključivanja teorije institucija u neoklasičnu ekonomiju (North 1992, str. 5). Unutar ovoga teorijskog okvira institucije se definiraju kao formalna politička, društvena i pravna pravila (kodificirana, između ostaloga, u ustavima, statutarnome pravu, običajnome pravu i drugim propisima, kao i njihovim odgovarajućim mehanizmima provedbe), te

neformalna ograničenja koja proizlaze iz stavova, mentalnih sklopova i ideologija ljudi i nalaze izraz u normama, vrijednostima i konvencijama za koje se osjećaju vezanima (Altmann 2011, str. 138). Formalne i neformalne institucije stvaraju poticajnu strukturu ekonomije koja upravlja svim političkim, ekonomskim i društvenim interakcijama (North 1990, str. 359). Fofack (2014, str. 9) zaključuje da razlika između neuspjeha i uspjeha na putu razvoja stoga može biti u detekciji onoga što institucije čini učinkovitima.

Nova institucionalna ekonomika značajna je za ekonomiku razvoja iz dvaju razloga. Prvi je razlog što uvođenjem transakcijskih troškova doprinosi razumijevanju kako se u danome institucionalnom okruženju pojavljuju različiti načini upravljanja i organizacije ekonomske aktivnosti. Drugo, ovaj pristup potiče na promišljanje o razvoju kao dinamičnome procesu institucionalnih promjena i pruža okvir za razumijevanje kako se institucije, formalne i neformalne, mijenjaju tijekom vremena.

Ulaskom u 21. stoljeće i nastavno na radove Northa (1990) i Sena (1999), mnogi ekonomisti usredotočili su se na institucije kao izvor dugoročnoga rasta. Među ranim doprinosima znanstvenome radu o odnosu institucija i rasta i razvoja ističu se Stephen Knack i Philip Keefer. Nadovezavši se na neoklasičnu teoriju rasta, Knack i Keefer (1995) empirijski analiziraju utjecaj institucija na ekonomske performanse pomoću indeksa koji se sastoji od podataka o procjeni izvršnosti ugovora, vladavine zakona i rizika od izvlaštenja kao indikatora vlasničkih prava, a time i kvalitete institucija države. Uključivanjem ovih pokazatelja institucionalnoga okruženja u regresijsku analizu rasta među zemljama pronašli su snažnu korelaciju između kvalitete institucija u zemljama koje štite imovinska prava i rasta zemalja. Autori Knack i Keefer došli su do sličnoga rezultata u radu iz 1997. u kojemu su koristili prošireni niz institucionalnih mjera (prethodne pokazatelje nadogradili su pokazateljima korupcije) te time potvrdili da je sposobnost siromašnih zemalja da pokrenu ekonomski rast i razvoj u velikome dijelu objašnjena kvalitetom njihovih institucija. Time su opovrgnuli tvrdnu tezu o neoklasičnoj konvergenciji – činjenicom da siromašne zemlje rastu brže od bogatih zemalja zbog tehnološkoga napretka i sve manjega prinosa na kapital u potonjim zemljama. Zaključili su da institucije sa slabim učinkom zapravo smanjuju ulaganja i sposobnost siromašnih zemalja da apsorbiraju moderne tehnologije iz bogatih zemalja zbog čega zapravo zaostaju umjesto da sustignu razvijene zemlje (Knack i Keefer 1997).

Problem s regresijskim analizama, poput onih koje su napravili Knack i Keefer, je da utvrđena visoka korelacija između institucija i ekonomskih performansi ne govori ništa o uzročnoj vezi između tih dviju varijabli. Naime, moguće je i da su bolje institucije rezultat gospodarskoga

napretka s obzirom na to da institucionalne promjene zahtijevaju vrijeme i resurse, što si razvijenije zemlje mogu jednostavnije priuštiti. Ovaj je problem obrnute ili dvosmjerne uzročnosti razriješen u studiji Easterlyja i Levinea (2003) koji su pokazali da reforme politika, poput onih promoviranih putem Washingtonskoga konsenzusa, nisu imale nikakav neovisan učinak na dugoročne ekonomske rezultate nakon što se u regresijskoj analizi kontrolirala kvaliteta institucija. Štoviše, dokazali su da zadužbine zemlje, poput geografskoga položaja, ekoloških uvjeta, prirodnih resursa ili rasprostranjenosti bolesti, nemaju izravan utjecaj na rast, ali neizravno utječu na ekonomske performanse zemlje kroz utjecaj na institucije. Rodrik i suradnici (2002) došli su do sličnih zaključaka, dok su pojedini autori poput Gallupa i suradnika (1999), Hendersona i suradnika (2000) i Sachsa (2003) utvrdili da su institucije i geografski čimbenici poput prirodnih resursa presudni za objašnjenje ekonomske performanse zemlje kroz vrijeme.

Najveći dio literature o ulozi institucija u gospodarskome razvoju nastao je na prijelazu tisućljeća kada su međunarodne agencije za pomoć počele podržavati ideju za 'ispravljanjem institucija' u njihovim razvojnim politikama i programima. Tako je Svjetska banka svoje izvješće o razvoju iz 2002. godine posvetila temi izgradnje institucija u cilju rasta i smanjenja siromaštva (World Bank 2002), a Međunarodni monetarni fond je 2003. godine za temu svoje vodeće publikacije *World Economic Outlook* odabrao rast i institucije, što je dalo značajnu akademsku potporu promišljanju o odnosu kvalitete institucija i dugoročnoga rasta (IMF 2003). Naglašavanjem važnosti institucija u objašnjavanju ekonomskoga razvoja vraća se pozornost na upravljanje državnim institucijama. Fokus na upravljanju, to jest načinu na koji država raspolaze ekonomskim i društvenim resursima, zadržava naglasak druge generacije razvojnih ekonomista na vladinim neuspjesima, međutim, taj fokus je redefiniran empirijskim doprinosima treće generacije o odnosu institucija i razvoja. Dok se druga generacija ekonomista razvoja u rješavanju vladinih neuspjeha skoncentrirala gotovo isključivo na smanjenje uloge države i širenje utjecaja tržišta, treća generacija prepoznala je državu kao temelj za osiguravanje ispravnoga funkcioniranja tržišta. Ovakav veći naglasak na institucijama, a osobito na ulozi države u procesu razvoja, rezultirao je općim prihvaćanjem važnosti *dobroga upravljanja* (engl. *good governance*). U aktualnome diskursu upravljanje se nameće kao koncept otvorena tipa – u širem poimanju definiran u značenju stupnja slobode, pravde i demokracije u društvu (usp. i Sen 1999) ili uže mjerama političke odgovornosti, učinkovitosti države i vladavine zakona.

Široka podrška pozitivnoj korelaciji između institucija i ekonomskoga rasta i razvoja preslikava se i na interakciju između upravljanja i rasta. Dok povijesni dokazi sugeriraju da ta pozitivna

korelacija između upravljanja i rasta dugoročno vrijedi, činjenica je da zemlje poput Kine, Vijetnama, Kambodže ili Rusije bilježe brzi rast unatoč niskoj razini dobrog upravljanja, što proturječi ovome novome stajalištu, barem kratkoročno (Altmann 2011, str. 147). Ono što uvođenje dobrog upravljanja u tematiku ekonomskoga razvoja znači je postavljanje u prvi plan niza političkih i pravnih čimbenika koji su presudni za razumijevanje razvojnih procesa u zemljama u razvoju, a koji su se ranije često pretpostavljali u ekonomskim analizama (Mira i Hammadache 2017, str. 17).

Tako treća generacija razvojnih ekonomista proširuje okvire ekonomike razvoja i potiče interdisciplinarnu razmjenu s pravnim, političkim i povijesnim znanostima. Međutim, metodologija i pristupi kreiranju politika i dalje su naslijeđeni iz prethodnih generacija razvojne misli. U skladu s time, dobro upravljanje ocjenjuje se prema univerzalnome skupu pokazatelja poput seta pokazatelja dobrog upravljanja koji je kreirala Svjetska banka 1996. godine, koji se zatim koriste za određivanje reformskih prioriteta (Mira i Hammadache 2017, str. 5).

Na temelju izloženoga nazire se kako ovi pokazatelji mjere samo ishode, odnosno ne daju informacije o kontekstu specifičnih političkih i pravnih aranžmana koji dovode do učinkovita upravljanja. U potrazi za odgovorima dolazi se do toga da pružaju malo smjernica o tome kako poboljšati attribute upravljanja koje pokazatelji mjere (Thomas 2006, Kurtz i Schrank 2007, Andrews 2008.). Lin i Monga (2011) ukazuju na to da, iako su investicije ključne za razvoj, dobro upravljanje nije preduvjet za dinamičan rast i razvoj.

Nova strukturna ekonomika

Preispitujući strategije održiva razvoja nakon globalne krize, Justin Yifu Lin, tada u funkciji glavnoga ekonomiste Svjetske banke, stavlja naglasak na strukturnu transformaciju i posljedice tih promjena, industrijski razvoj i diversifikaciju. Ovaj pristup Lin (2010) naziva *nova strukturna ekonomika*. Nova strukturna ekonomika nadovezuje se na ranija razmišljanja o strukturnoj transformaciji oživjevši ideju da strukturne značajke treba uzeti u obzir u analizi procesa ekonomskoga razvoja i uloge države kao posrednika koji pomaže zemlji u razvoju da zaostalu strukturu pretvori u modernu. Međutim, ovaj novi okvir također donosi pristup da su strukturne razlike između razvijenih i zemalja u razvoju velikim dijelom endogene u pogledu postojećih struktura te određene tržišnim silama umjesto da proizlaze iz raspodjele moći ili drugih egzogenih sila, kako se pretpostavlja u starome strukturnom pristupu. Može se reći da nova strukturna ekonomika zapravo predstavlja „pokušaj povezivanja od ranije poznatih ideja strukturalizma i neoklasičnoga ekonomskog pristupa“ (Čavrak 2012, str. 236).

U osnovi ovaj pristup bavi se mogućnošću slabije razvijenih zemalja da, upravljajući strukturnim promjena, postignu ekonomski razvoj. Ispravan putokaz je da kreiraju svoje razvojne putove umjesto da slijede puteve razvoja visokorazvijenih zemalja. Pristup počiva na zapažanju da ekonomski razvoj proizlazi iz strukturnih promjena, osobito strukturnih promjena koje stimuliraju rast produktivnosti u sektorima gdje je produktivnost niska. Gospodarstva zemalja u razvoju karakteriziraju različite razine ukupne produktivnosti i sektorskih produktivnosti – od sektora s visokom do onih s niskom produktivnošću, stoga se može govoriti o jazu produktivnosti (Dieppe 2021). Istraživanja McMillana i Rodrika iz 2011. godine ukazuju na to da je u razvijenim zemljama nesrazmjer međusektorske produktivnosti mnogo manji negoli u zemljama u razvoju, te da se uz jaz produktivnosti u zemljama u razvoju javlja i disparitet znanja. Takvi nalazi impliciraju zaključak da ekonomskim razvojem treba mudro upravljati, pa nova strukturna ekonomika tako propagira sofisticirano povezivanje tržišta i pametnoga upravljanja strukturnom transformacijom u nacionalnome gospodarstvu. Za dilemu – tržište ili država – nova strukturna ekonomika nudi odgovor u obliku kombinacije tržišta i države tako da svatko djeluje u području u kojem je najefikasniji (Lin et al. 2011).

Nova strukturna ekonomika, kako opisuje Lin (2010), zasniva se na trima načelima: (1) Ekonomska struktura proizvodnih faktora u gospodarstvu (definirana kao relativna raspoloživost različitih faktora proizvodnje) mijenja se po pojedinim razvojnim fazama gospodarstva uslijed čega će i optimalna industrijska struktura biti drugačija na različitim razvojnim razinama. Različita industrijska struktura traži odgovarajuću (različitu) razinu i strukturu infrastrukture koja podržava proizvodnju i transakcije. Uz razlike u kapitalnome intenzitetu industrija različite strukture gospodarstva podrazumijevaju razlike u optimalnoj veličini poduzeća, opsegu proizvodnje, opsegu tržišta, složenosti transakcija kao i različitoj prirodi rizika. Kao rezultat toga svaka industrijska struktura zahtijeva odgovarajuću kombinaciju *hard* infrastrukture poput energetske, transportne i telekomunikacijske sustava i *soft* infrastrukture, što uključuje financijski sustav i regulativu, obrazovni sustav, pravni okvir, društvene mreže, vrijednosti i druge nematerijalne strukture u gospodarstvu – sve kako bi se olakšalo poslovanje i transakcije. (2) Svaka razina ekonomskoga razvoja točka je u širokome spektru od niskih razina dohotka agrarne ekonomije do visokih razina dohotka industrijaliziranih zemalja. Neupitno je da ova dva stanja ekonomskoga razvoja valja promatrati kao dihotomiju – ciljevi industrijskoga i infrastrukturnoga razvoja u zemljama s niskim dohotkom ne bi trebali biti bezrezervno jednaki kao u razvijenim zemljama. Drugim riječima, potrebno je valorizirati nacionalne specifičnosti u procesu upravljanja strukturnim promjenama.

(3) Neovisno o stupnju ekonomskoga razvoja, tržište jest ključni mehanizam alokacije resursa. Iako je tržište neophodno u alokaciji resursa prema produktivnijim sektorima i industrijama, dosadašnja razvojna iskustva sugeriraju neizbježnost aktivnoga uključivanja države. Državna intervencija, naime, u obliku osiguravanja informacija, koordinacije infrastrukturnih poboljšanja, osiguravanja kompenzacija za značajne eksternalije, koje se u procesu razvoja javljaju, i slično jednako je važna. Država svojom ulogom treba olakšavati prijelaz na višu razinu razvijenosti. Nameće se izvod kako je tržište nužno, ali ne i dovoljno, već je za razvoj potrebna i aktivna uloga države (Lin 2010, str. 3).

Nova strukturalna ekonomika tako državi dodjeljuje važnu ulogu u olakšavanju procesa ekonomskoga razvoja, osobito u kontekstu eksternalija i problema koordinacije u procesu poboljšanja infrastrukture i institucija. Industrijska politika, smatra Lin, koristan je instrument koji država ima na raspolaganju u procesu posredovanja i to prvenstveno stoga što se aktivnosti za poboljšanje infrastrukture i institucija mogu razlikovati po industrijama i lokacijama, dok su državni resursi i kapaciteti ograničeni pa ih država treba strateški koristiti (Lin 2019, str. 7). Da bi industrijska politika bila uspješna, Lin dodaje da bi ona trebala ciljati na industrije koje karakteriziraju latentne komparativne prednosti (ibidem). Latentna komparativna prednost odnosi se na industriju koja, iako uživa nisku razinu faktorskih troškova proizvodnje u međunarodnoj usporedbi, u skladu s komparativnim prednostima zemlje, određene raspolaganjem pojedinim faktorom proizvodnje, usprkos tome ima previsoke transakcijske troškove. Te manjkavosti proizlaze iz neadekvatne infrastrukture, a takva industrija stoga je nekonkurentna na domaćemu i međunarodnome tržištu. Tvrtke u industriji s latentnim komparativnim prednostima bit će održive, a takva industrija može biti konkurentna tek nakon što država pomogne u smanjenju transakcijskih troškova poboljšavanjem i hard- i soft-infrastrukture (Lin et al. 2011, str. 203-204).

Ovisno o udaljenosti ciljane industrije od globalne tehnološke granice, nova strukturalna ekonomika klasificira industrije u zemljama u razvoju, osobito u zemljama s visokim i srednjim dohodcima poput Kine, u pet kategorija i preporučuje aktivnosti države sukladno utvrđenim 'uskim grlima' za rast (Lin 2017): (1) Za industriju za koju zemlja još nije na globalnoj tehnološkoj granici, država bi trebala identificirati ograničenja u infrastrukturi, financiranju, ljudskome kapitalu i slično te ih nastojati ukloniti i na taj način pomoći tvrtkama sustići konkurenciju. (2) Za industriju za koju je zemlja već na globalnoj tehnološkoj granici, država bi trebala potpomagati istraživanje i razvoj tvrtki, osobito osnovno istraživanje, potrebno za razvoj proizvoda i tehnologije, radi održavanja globalnoga tehnološkog vodstva u industriji. (3)

Za industriju za koju je zemlja već izgubila komparativnu prednost, poput radno intenzivne industrije u Kini, država bi trebala pomoći tvrtkama da se prebace na brendiranje, dizajn proizvoda i upravljanje marketingom, gdje je dodana vrijednost visoka ili realocirati proizvodnju u zemlje s niskim plaćama. (4) Za industriju kratkoga inovacijskog ciklusa, koja se više oslanja na ljudski kapital negoli na fizički kapital, u zemlji s obilnim ljudskim kapitalom, osobito s velikim domaćim tržištem poput Kine, država može oformiti inkubacijske parkove, poticati ulaganja poduzetnika i štiti intelektualno vlasništvo radi olakšavanja inovacija. (5) Industrija dugoga ciklusa inovacija, potrebna za nacionalnu obranu, nije u skladu s komparativnim prednostima zemlje. Iako je tomu tako, država bi trebala izravno subvencionirati istraživanje i razvoj izravnom fiskalnom podrškom umjesto narušavanjem cijena i drugih tržišnih intervencija (Lin 2017, str. 11-16).

Zemlje u razvoju vrlo često karakterizira loša infrastruktura i slabe institucije u cijeloj zemlji. Umjesto da pokušava poboljšati infrastrukturu i ojačati institucije za cijelu naciju bez specifičnoga fokusa na industrije i lokacije, zagovornici nove strukturne ekonomike smatraju da država može koristiti gore opisan pragmatičan pristup – podržati tehnološke inovacije i napredak industrije u određenim industrijskim granama i pojedinim lokacijama te generirati brze uspjehe u konkurentnosti, stvaranju radnih mjesta, diverzifikaciji izvoza, akumulaciji kapitala i širenju fiskalnih dohodaka. Takvi brzi uspjesi tada mogu pokrenuti cjelokupan ciklus razvoja (Lin 2019, str. 8).

Ekonomisti treće generacije podsjećaju da većina ranijih ekonomskih teorija vidi samo kvantitativne, ali ne i kvalitativne razlike između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja. Također uzimaju strukturu naprednih zemalja kao optimalnu strukturu, a odstupanje od nje percipira se kao iskrivljenje i suboptimalno. Međutim, ekonomske strukture zemalja u različitim fazama razvoja kvalitativno su različite, stoga mogu podrazumijevati različita načela ekonomskoga poslovanja. Na primjer, tehnološka inovacija za razvijene zemlje na globalnoj tehnološkoj granici znači izum, dok za zemlju u razvoju ispod globalne tehnološke granice može značiti oponašanje (Gerschenkron 1962, prema ibidem). Slično tome, financijski aranžmani kao što su dionice, rizični kapital, velike bankarske i korporacijske obveznice, pogodne za naprednu zemlju u kojoj dominiraju kapitalno intenzivna velika poduzeća, možda neće biti prikladni za zemlju u razvoju s tvrtkama u prerađivačkome i poljoprivrednome sektoru, pretežno maloga opsega (Lin, Sun i Jiang 2013, prema Lin 2019, str. 8). Endogenizacija gospodarske strukture za zemlje u različitim fazama razvoja značajno širi horizonte istraživanja. Rezultat takvih istraživanja može učiniti ekonomske teorije

primjenjivijim na rješavanje ekonomskih pitanja i usmjeravanje politika u zemljama u razvoju (ibidem).

U aktualnoj znanstvenoj literaturi raste interes za analizu strukturne transformacije u ekonomici razvoja (Mironov i Konovalova 2019, str. 2) za koju mnogi stručnjaci tvrde da nije toliko alternativa mainstream-konceptima koliko im je nadopuna. U literaturi je zabilježeno da je u mnogim zemljama, usmjerenim prvenstveno na strukturnu politiku (zanemariivši razvoj institucija i druge osnove), ekonomski rast obično bio nestabilan iako prilično brz u određenim vremenskim intervalima (osobito u Vijetnamu) (Rodrik 2013; McMillan et al. 2017). Zemlje, koje su se fokusirale samo na temelje dugoročnoga rasta poput ulaganja u ljudski kapital, razvoj tržišnih institucija i infrastrukture i slično te na makroekonomsku stabilizaciju, uspjele su u brojnim područjima, ali nisu uspjele ostvariti visoke stope rasta (neke države Latinske Amerike). Južna Koreja, Singapur, Hong Kong, a ranije Japan, uspjeli su postići ravnotežu između osiguravanja temelja razvoja i osiguravanja makroekonomske stabilizacije, s jedne strane, i strukturne transformacije, s druge strane, pružajući primjer uspješnoga sustizanja razvoja (Mendez-Guerra 2014).

2.3. Čimbenici ekonomskoga razvoja

Koristeći različite konceptualne i metodološke pristupe, različiti autori u svojim istraživanjima ukazuju na različite odrednice i parametre razvoja. Promišljanje o faktorima razvoja kao i cjelovito razumijevanje procesa razvoja još uvijek je nedovoljno konceptualizirano i dijelom nerazumljivo, što u dijelu može opravdati nedostatak opće ili unificirane teorije razvoja i miopijski način usklađivanja ekonomskoga pristupa ovom pitanju (Artelaris et al. 2007, prema Arvanitidis et al. 2007, str. 3).

Unatoč nedostatku unificirane teorije ne nedostaje znanstvene rasprave o ulozi različitih čimbenika u određivanju ekonomskoga rasta i razvoja, no važno je istaknuti da zbog nedostatka jedinstvene teorije o ekonomskome razvoju, značajan broj empirijskih istraživanja ima multiteorijske osnove. To znači da istraživanja proizlaze iz različitih teorijskih okvira i ispituju čimbenike istaknute različitim paradigrama. Kao rezultat zaključci su često kontradiktorni i neuvjerljivi.

Ipak, pojedini čimbenici kroz vrijeme nametnuli su se kao ključni – prvenstveno valja istaknuti kapital. Međutim, različiti autori navode još brojne druge čimbenike razvoja. Novija literatura

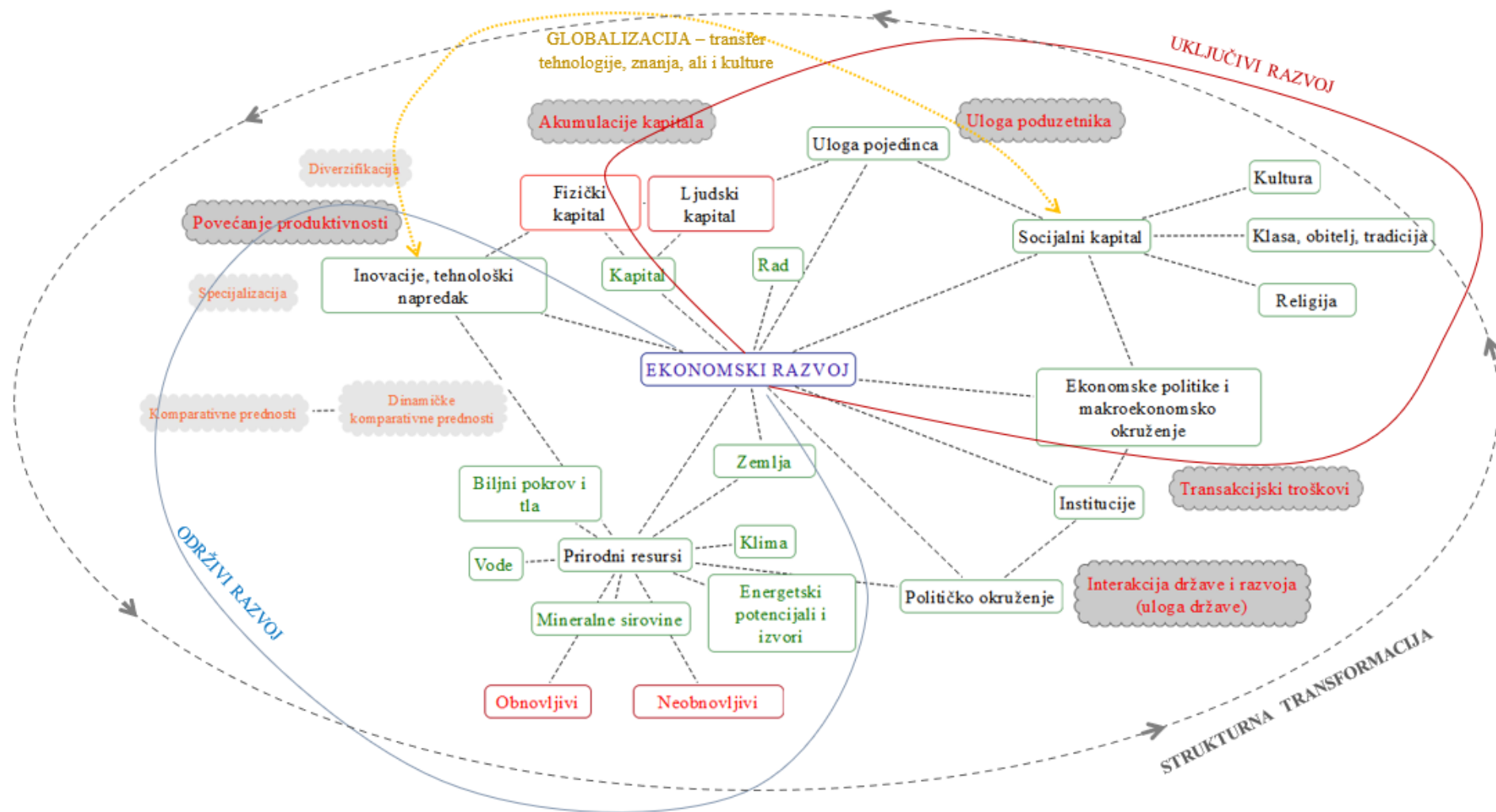
o razvoju spominje ‘ekonomske čimbenike’ i ‘neekonomske čimbenike’ (usp. i Myrdal 1957; Easterly 1991; Letunić i Dragičević 2014). Nameće se i pitanje što su ekonomski i neekonomski čimbenici i kako se može razlikovati ove dvije skupine? Za svaku raspravu o razlikovanju ekonomskih i neekonomskih čimbenika razvoja ključni su kriteriji koji se primjenjuju. Čimbenike ekonomskog razvoja moguće je svrstati i u kategorije fizički i nefizički čimbenici (Mohapatra i Jain 2004). Pojedini autori fizičke čimbenike ujedno smatraju ekonomskim čimbenicima, dok nefizičke svrstavaju u neekonomske čimbenike. Problem s ovom klasifikacijom je da se neki čimbenici kao što su znanje, upravljanje, organizacija i slično, koji su nefizički, u pravilu tretiraju kao ekonomski čimbenici. Drugi kriterij za odvajanje ekonomskih od neekonomskih čimbenika razvoja može biti da se čimbenici iz područja sociologije smatraju neekonomskima, odnosno čimbenici koje primarno proučavaju ekonomisti – uglavnom oni koji promoviraju rast – smatraju se ekonomskim čimbenicima. Prema ovoj klasifikaciji, rad, kapital, zemljište ili prirodni resursi, tehnologija, upravljanje i slično, smatraju se ekonomskim čimbenicima, dok se kultura, religija, tradicija i slično smatraju neekonomskim čimbenicima. I dalje postoji dvojak pogled na čimbenika *znanje* – koje ima važnu ulogu u ekonomskome razvoju. Treći kriterij razdvaja čimbenike na način da one koji izravno utječu na proizvodne funkcije i ekonomski rast, stavlja u kategoriju ekonomskih čimbenika, a one koji djeluju na ponašanje čovjeka i formiraju i stvaraju vrste aktivnosti – uključujući ekonomske aktivnosti – određuju kao neekonomske čimbenike. Sukladno tome, čimbenici poput menadžmenta, sustava cijena, podjele rada i posebnih vještina i znanja, koji izravno utječu na razinu proizvodnje, svrstavaju se u ekonomske čimbenike, a kultura, vjera, društvene vrijednosti, obilježja tradicionalnih društava, opće znanje i razina pismenosti, koji oblikuju i formiraju ponašanje društava i individualne aktivnosti – uključujući i ekonomske aktivnosti – i manje izravno utječu na nacionalnu proizvodnju, rast i razvoj, smatraju se neekonomskim čimbenicima.

Joseph J. Spengler (1957) sveobuhvatno definira ekonomske čimbenike razvoja svrstavajući ih u tri kategorije. U *prvoj kategoriji* su (1) glavni fizički agenti proizvodnje – radna snaga, reproduktivno bogatstvo ili kapital i privremeno neproduktivno bogatstvo (zemljište i prirodni resursi) – i (2) primijenjena tehnologija. U *drugoj kategoriji* uključeni su mehanizmi i ostale okolnosti koje reguliraju raspodjelu resursa u proizvodnji roba i usluga (cjenovni sustav, opseg tržišta, podjela rada, međusektorska ravnoteža i agregatna potražnja, itd.). U *trećoj kategoriji* grupirani su (1) glavni donositelji ekonomskih odluka i (2) okruženje u kojemu se donose ekonomske odluke (Spengler 1957, str. 42).

Međutim, od pokušaja klasificiranja čimbenika koji utječu na ekonomski razvoj, mnogo je važnija činjenica da su čimbenici razvoja u snažnoj međusobnoj interakciji, stoga se razvoj događa u njihovu složenome procesu međudjelovanja. Uloge, koju igraju pojedini čimbenici u razvoju, variraju kroz vrijeme prema kriteriju stupanja razvijenosti, odnosno nerazvijenosti pojedine ekonomije (ibidem). Uloga pojedinih čimbenika razvoja mijenja se i uslijed različitih procesa poput strukturne transformacije.

Kako čimbenici razvoja definiraju mogućnosti, tako ih se može nazvati i prednostima neke zemlje za razvoj. Na tragu dinamičkoga poimanja čimbenika razvoja, u novijoj literaturi o razvoju javlja se i koncept *dinamičke komparativne prednosti* kao pomak od Ricardove *komparativne prednosti* koja je statična varijabla. Dinamička komparativna prednost mijenja se kroz vrijeme, odnosno ona je endogena (Amsden 1989; Grossman i Helpman 1991; Redding 1999). Dinamička komparativna prednost odnosi se na prednosti koje gospodarstvo potencijalno može postići kroz vrijeme, kroz različite procese i promijene poput tehnološkoga napretka, strukturne transformacije i slično. Strukturna transformacija uključuje značajne promjene, koje bitno mijenjaju značaj pojedinih čimbenika razvoja.

Shema 3: Čimbenici ekonomskog razvoja

Izvor: Izrada autorice

Glavnim ekonomskim čimbenicima ekonomskoga rasta tradicionalno su smatrani **zemlja, rad i kapital**. Alfred Marshall 1890. godine zabilježio je: „Faktori proizvodnje obično se klasificiraju kao zemlja, rad i kapital.“ Marshall je tada dodao: „Kapital se u velikome dijelu sastoji od znanja i organizacije“ (Marshall 1920 [1890], str. 84). Richard T. Gill (1967) klasificira sljedeće ekonomske čimbenike rasta i razvoja: rad, zemlja, kapital, proizvodnja velikih razmjera, podjela rada i organizacija. Livingstone i Goodall (1970) navode četiri ekonomska čimbenika koji utječu na ekonomski rast i razvoj: prirodni resursi², kapital, znanje i ljudski resursi. Fei i Ranis (1965, str. 186) navode da postkeynesianske kapitalističke teorije rasta za zrela gospodarstva općenito inzistiraju na postavljanju **akumulacije kapitala** u središnju ulogu i usredotočuju se na posljedičnu povećanu produktivnost rada. Tako neoklasični pristup, koja se temelji na Solowljevom modelu rasta iz 1956., usvaja važnost ulaganja, odnosno akumulacije kapitala. Novija teorija endogenoga rasta, koju su razvili Romer i Lucas, propagira **ljudski kapital i inovacije**. Uloga inovacija i istraživanja, odnosno poboljšanja u tehnologiji, naglašena je različitim endogenim modelima rasta. Da postoji snažna korelacija između inovacija i/ili istraživanja i ekonomskoga rasta i razvoja, empirijski je potvrđeno kroz brojne studije (usp. i Fagerberg 1987; Lichtenberg 1992; Ulku 2004). Todaro (1994, str. 100) također pored akumulacije kapitala, koji uključuje sva nova ulaganja u zemlju, fizičku opremu i ljudske resurse, i rasta stanovništva i time, iako vremenski pomaknuta, rasta radne snage, dodaje i **tehnološki napredak** u glavne čimbenike koji utječu na ekonomski rast.

Brojnost, odnosno **rast stanovništva**, promatra se u ekonomskoj literaturi i kao poticaj i kao zapreka u procesu razvoja. S jedne strane, visoke stope rasta stanovništva mogu predstavljati problem, prvenstveno u zemljama gdje je visoka koncentracija stanovništva po naseljivoj zemlji, što može negativno utjecati na ljudsko blagostanje prekomjernim iskorištavanjem oskudnih resursa, uništavanjem okoliša, stvaranjem pritiska na zalihe hrane, prenapučenošću gradova, povećavanjem problema nezaposlenosti i smanjenjem štednje (Bosanac 2015, str. 25). S druge strane, povećanje stanovništva znači i povećanje radne snage i šire tržište. Brojnije stanovništvo, osobito u kontekstu ekonomski razvijenih zemalja, znači veću potražnju za robama i uslugama, potiče stvaranje novih tehnologija, povećanje kreativnosti rada, a naročito znači generiranje novih znanja i racionalniju upotrebu resursa. U svakome slučaju demografske promjene, odnosno promjene u kretanju broja stanovnika, razmještaju stanovništva,

² Iako mnogi ekonomisti stavljaju zemlju kao jedan od glavnih čimbenika u ekonomskome rastu, trebalo bi se samu zemlju proširiti na sve prirodne resurse kao glavne čimbenike. U prilog tomu ide Marshallov citat: „Pod zemljom misli se na sirovinu i silu koju priroda daje slobodno za ljudsko korištenje, u zemlji i vodi, u zraku i svjetlosti i toplini“ (Marshall 1920 [1890], str. 84).

migracijama i demografskoj strukturi reflektiraju se na ekonomski razvoj zemlje. Demografski razvoj, prvenstveno u segmentu poboljšanja njegovih kvalitativnih obilježja (obrazovanja, znanja, kreativnosti i zdravlja), pokazao se, kako ističe nobelovac T. W. Schultz, temeljnim pokretačem ekonomskoga napretka (Shultz 1985, str. 19). Akumulacija **ljudskoga kapitala** znači stjecanje općih i specifičnih vještina te tehničkoga i znanstvenoga znanja pojedinaca (la Fuente i Ciccone 2002, str. 25). Mnoga su istraživanja potkrijepila postulat da je obrazovana radna snaga ključna determinanta ekonomskoga rasta i razvoja (usp. i Barro, 1991; Mankiw et al. 1992; Brunetti et al. 1998; Hanushek i Kimko 2000; Barro i Sala-i-Martin 2004).

Temelj razvoja su i **prirodni resursi**. Mogućnosti i smjer razvoja determinirani su raspoloživošću, prostornim rasporedom, količinom i kvalitetom prirodnih resursa. Ograničenost prirodnih resursa nameće važnost njihova racionalnoga korištenja u proizvodnim procesima. Ovdje na značaju dobiva koncept održivoga razvoja koji podrazumijeva odgovorno korištenje prirodnih resursa za potrebe današnje generacije, pri čemu se njihova kvaliteta i raspoloživost ne umanjuje za buduće naraštaje. Prirodni resursi važan su uvjet za ekonomski rast i razvoj, ali nisu dovoljni. Čest je primjer da su prirodni resursi u manje razvijenim zemljama neiskorišteni, nedovoljno iskorišteni ili pogrešno iskorišteni kao posljedica gospodarske zaostalosti i nedostatka tehnoloških čimbenika. Istovremeno, primjer Japana kao zemlje u kojoj nedostaje prirodnih resursa, ali je jedna od naprednih zemalja svijeta, svjedoči da zemlje siromašne resursima itekako mogu ostvariti rast i razvoj, prvenstveno kroz otkrivanje novih metoda za korištenje i novih primjena za limitirane resurse.

Ekonomska politika i makroekonomski uvjeti također su predmet brojnih istraživanja u pogledu njihove uloge u ekonomskome razvoju s obzirom na to da oni postavljaju okvir unutar kojega dolazi do razvoja (usp. i Barro 1991; Fischer 1991; Easterly i Rebelo 1993.; Barro i Sala-i-Martin 1995; Ferreira 1999; Reinikka i Svensson 2002; Webber 2002; Gonzalez-Paramo i Moreno-Dodson B. 2003; Paternostro et al. 2005; Agenor i Moreno-Dodson 2006; Bose et al. 2007; Suescun 2007; Halkos i Epameinondas 2015; Kızılkaya et al. 2015).

U širem značenju odnos između **političkih čimbenika** i ekonomskoga razvoja došao je do izražaja još u radu Lipseta (1959) koji je ispitao kako na ekonomski razvoj utječe politički režim. Različiti autori (Grier i Tullock 1989; Lensink 2001) zaključuju da nestabilan politički režim znači neizvjesnost koja destimulira investicije i time umanjuje gospodarski potencijal. Međutim, ne utječe samo stabilnost režima na dinamiku razvoja – već i vrsta režima. Primjerice, razina demokracije povezana je s ekonomskim razvojem, no taj je odnos vrlo složen za razmatranje.

Brojni su čimbenici koje definiraju kvalitetu političkoga okruženja pa su i mnogi istraživači uz pomoć različitih varijabli nastojali to mjeriti. Brunetti tako razlikuje pet kategorija relevantnih političkih varijabli – demokraciju, stabilnost vlade, političko nasilje, političku volatilnost i subjektivnu percepciju politike. Negativan čimbenik u procesu razvoja zemalja svakako je korupcija. Sve dok zemlja ne eliminira korupciju u svojem administrativnom sustavu, prirodno je da kapitalisti, trgovci i ostali moćni gospodarski subjekti iskorištavaju nacionalne resurse za svoje osobne interese, a čest je slučaj da se u takvom okruženju i regulatorni sustav zloupotrebljava u korist pojedinaca (Brunetti 1997, str. 163).

Analizom povijesnih iskustava zemalja u razvoju kao važan faktor razvoja pokazala se i politička sloboda. Činjenica jest da su, na primjer, nedovoljna razvijenost Indije, Pakistana, Bangladeša, Šri Lanke, Malezije, Kenije i nekih drugih zemalja, koje su u prošlosti bile kolonije, povezana s razvojem kolonijalista koji su gospodarski iskorištavali ove zemlje. Dadabhai Naoroji u svojem radu *Siromaštvo i nebritansko pravilo u Indiji* iz 1901. (engl. *Poverty and Un-British Rule in India*) navodi da je isušivanje bogatstva iz Indije pod britanskom državom bio glavni uzrok povećanja siromaštva u Indiji u tome periodu, što je rezultiralo zastojem u ekonomskome razvoju zemlje. Nakon Drugoga svjetskog rata unatoč kraju kolonizacije ovisnost nerazvijenih zemalja o snažnim, razvijenim zemljama nastavljena je, ali na drugačiji način. Kao što je spomenuto u prethodnome poglavlju, pojedine razvojne teorije propagiraju razmišljanje da razvijene zemlje i međunarodne organizacije poput Međunarodnoga monetarnog fonda, Svjetske banke i slično, kojima dominiraju razvijene zemlje, nastoje kontrolirati zemlje u razvoju. To djelovanje provode u političkome i ekonomskome dosegu na način koji služi njihovim gospodarskim interesima, što nije nužno sukladno s dugoročnim interesima nerazvijenih zemalja. Također, politička ovisnost izaziva nestabilnost u nerazvijenim zemljama, što posljedično uzrokuje bijeg kapitala (Alesina i Perotti 1996).

U kontekstu ekonomskih politika treba spomenuti i koncept **otvorenost trgovini**. Brojni znanstvenici ističu jaku i pozitivnu vezu između otvorenosti i ekonomskoga rasta i razvoja – otvorenost olakšava transfer tehnologije i znanja, a povećana izloženost konkurenciji doprinosi boljemu iskorištavanju komparativnih prednosti. Postoji značajan i rastući broj znanstvenih istraživanja koji govore tome u prilog. Nalazi, međutim, nisu posve jednoznačni, što otvara prostor daljnjim preispitivanjima zatečenih zapažanja (usp. i Grossman i Helpman 1990, 1991; Rivera-Batiz i Romer 1991; Young 1991; Romer 1993; Edwards 1997; Mountford 1998; Rodriguez i Rodrik 1999; Spilimbergo 2000; Ben-David i Loewy 1998, 2000, 2003;

Vamvakidis 2002; Perera-Tallo 2003; Dollar i Kraay 2004; Raghutla 2020; Mtar i Belazreg 2023). Nedvojbeno ostaje povijesno iskustvo koje pokazuje da je otvorenost trgovini bila korisna za već razvijene zemlje koje su u relativno kratkome razdoblju bile u stanju uspostaviti industriju te su postepeno osvajale međunarodna tržišta za svoje industrijske proizvode.

Nadalje, različita istraživanja ispituju utjecaj pojedinih ekonomskih politika na ekonomsku izvedbu uključujući ulaganja u ljudski kapital i infrastrukturu, poboljšanje političkih i pravnih institucija i slično. Ipak, ne nazire se konsenzus znanstvene zajednice čije politike više vode k rastu i razvoju. Međutim, stabilne **makroekonomske okolnosti** ocjenjuju se kao nužan, iako nedovoljan, uvjet za ekonomski rast i razvoj (Fischer 1991, str. 37). Stabilno makroekonomsko okruženje može pogodovati razvoju smanjenjem nesigurnosti, dok makroekonomska nestabilnost ima negativan utjecaj na razvoj umanjujući produktivnost i investicije (Cardoso 1993).

Kao važan čimbenik ekonomskoga razvoja u literaturi se ističe i **institucionalni okvir**. Iako važnost institucionalnog okvira na ekonomski učinak ističu još autori poput Lewisa (1955), Lipseta (1959) i Ayresa (1962), tvrdeći da učinkovitost društvenih i ekonomskih institucija definira ekonomski razvoj, empirijski se učinci počinju ispitivati krajem 20. stoljeća (usp. i Knack i Keefer 1995; Mauro 1995; Hall i Jones 1998; Rodrik 1999).

Temeljem tih argumenata Easterly (2003) ističe da nijedan od tradicionalnih čimbenika razvoja neće imati značajan utjecaj na ekonomske rezultate ako ne postoji stabilan i pouzdan institucionalni okvir za razvoj gospodarstva. Rodrik i suradnici (2002) zaključuju da je razvoj visokokvalitetnih institucija glavni čimbenik ekonomskoga razvoja te da poticanje ekonomskoga razvoja znači stvaranje novih ili jačanje postojećih institucija koje su ključne za napredak. Institucije definiraju pravila ponašanja, one su mehanizmi provođenja ili prihvaćeni standardi ponašanja u društvu (Ostrom 1986). Institucije djeluju prema posebnim pravilima i procedurama u cilju snižavanja transakcijskih troškova i ulijevaju povjerenje diktirajući raspon mogućih ishoda. Visokokvalitetne institucije podržavaju produktivne aktivnosti i potiču akumulaciju kapitala, stjecanje vještina, izume i prijenos tehnologije (North i Thomas 1973). Najčešće korištene mjere kvalitete institucionalnoga okvira su pravo vlasništva, rizik od eksproprijacije, razina korupcije te stupanj birokracije (Knack i Keefer 1995).

U novije vrijeme dolazi do povećanoga interesa za istraživanje utjecaja različitih društvenih i kulturnih čimbenika na razvoj (usp. i Landes 2000; Barro i McCleary 2003; Barro i McCleary, 2006; Birol et al. 2012; Yang et al. 2018; Bisin et al. 2023). Raznolikost tih čimbenika je velika pa tako Kindleberger navodi: „Različiti aspekti koje treba uzeti u obzir uključuju orijentaciju

pojedince u društvu, obitelj, klasu, rasu, religiju, ruralno-urbane razlike, nacionalni karakter, veličinu društva, učinak kulture na institucije i interakciju kulturnih vrijednosti i ekonomskih promjena“ (Kindleberger 1965, str. 20).

Važan neekonomski čimbenik u gospodarskome razvoju svakako je **kultura**. U kontekstu razvoja kulture se može promatrati kao ‘način života’ čitavoga društva, skup uvjerenja i ponašanja koje oblikuje identitet društva, pa se može zaključiti da su ponašanje i aktivnosti cijeloga društva pod utjecajem kolektivnoga kulturnog identiteta. Takav se kulturni identitet formira tijekom dugoga razdoblja i prenosi s generacije na generaciju. Štoviše, mnogi stavovi društva o ekonomskim aktivnostima i drugim čimbenicima, koji utječu na te aktivnosti, određeni su kulturnim naslijeđem. Kultura društva stoga može biti veliki poticaj ekonomskome razvoju (Guiso et al. 2006, str. 46).

Društva koja imaju znatan potencijal za ekonomski razvoj, kao što su disciplina i pozitivan stav prema radu, akumulaciji kapitala te proizvodnji i kvaliteti, u boljoj su poziciji da postanu ekonomski razvijeniji od onih koje su lišeni tih obilježja. Livingstone i Goodall (1970) tvrdili su da je način na koje društvo vrednuje svoje postojeće aktivnosti dio kulturnoga aspekta društva i utječe na ekonomski razvoj.

U današnje vrijeme brzo širenje komunikacijskih i prometnih tehnologija rezultira transferom mnogih društvenih i kulturnih vrijednosti iz razvijenih zemlja u zemlje u razvoju. Te vrijednosti predstavljaju također važan neekonomski faktor koji utječe na razvoj zemalja. Pojedine transferirane vrijednosti ponekad su neprimjerene nerazvijenim socijalnim i ekonomskim kapacitetima. Todaro približava tu problematiku: „Uz proliferaciju ‘modernizirajućih vrijednosti’ razvijenih nacija mnoga društva u zemljama Trećega svijeta, koja su pronalazila duboki smisao u vlastitim vrijednostima, počinju patiti od ozbiljne kulturne konfuzije kada dođu u kontakt s ekonomski i tehnološki naprednim društvima“ (Todaro 1994, str. 17). Znak ove sociokulturne tranzicije često je tendencija prema masovnoj potrošnji, osobito luksuznih dobara, često uvezenih, što dovodi do rasipanja, s posljedicom onesposobljenosti društva za produktivne investicije, pa takva vrsta potrošnje može pogoršati zaostalost i ovisnost o razvijenim zemljama (ibidem).

Uzimajući u obzir širok spektar različitih čimbenika razvoja, potrebno je spomenuti i **religiju** kako bi se iz toga aspekta istražilo poglede na materijalni život i ekonomske djelatnosti. Govoreći u prilog značaja religije za razvoj, neki sociolozi, na primjer, povezuju ekonomski rast u Ujedinjenome Kraljevstvu s protestantskom reformacijom iako se zapravo čini da je ova

reformacija najznačajnije utjecala promjenom religije u nešto osobno i individualno (Kindleberger 1965, str. 27). Uz same izmjene religija sve češća zamjena vjerskoga i duhovnoga gledišta s materijalističkim pogledom na svijet izazvala je ogromnu transformaciju tijekom posljednjih stoljeća. Neosporno je da je sekularizam iznimno važan čimbenik napretka kapitalizma. Važno polazište koje utječe na odnos religije i ekonomskoga razvoja jest stupanj ljudske predanosti svojoj vjeri. Pritom za istraživanje odnosa religije i ekonomskoga razvoja valja razlikovati samu religiju i vjernike. Kindleberger (1965, str. 28) je tvrdio da je razvoj manje povezan s religijom negoli s vjerskim manjinskim skupinama. Nema dokaza koji ukazuju na to da je religija prepreka ekonomskome razvoju, ali razvoj u određenoj mjeri neizravno ovisi o vjerskim svjetonazorima i kako se vrednuje ekonomski razvoj. Kindleberger upozorava na vjerodostojnost te pretpostavke te ukazuje na društava koja dijele istu religiju, ali su u različitim fazama ekonomskoga razvoja (ibidem).

Za razumijevanje faktora razvoja, osobito u nerazvijenim zemljama, važni su čimbenici i **klasa, obitelj i tradicija**. Iako je brz napredak u komunikacijskoj tehnologiji utjecao na promijene u tradicionalnim društvima, tradicionalna, seljačka društva još uvijek prevladavaju u zemljama Trećega svijeta. Prema Todoru (1994, str. 150), koncem 20. stoljeća više od šezdeset posto ljudi iz zemalja Trećega svijeta živjelo je u ruralnim područjima, što pak znači da većina ljudi u tim društvima živi, proizvodi i konzumira proizvode i ponaša se na tradicionalan način. Hagen (1963) tradicionalno društvo opisuje kao tradicionalno ako se njegovi načini ponašanja s malim promjenama nastavljaju od generacije do generacije. Ponašanje je uređeno običajima, a ne zakonom. Društvena struktura je hijerarhijska, dok je položaj pojedinca u društvu u pravilu naslijeđen, a ne postignut (Hagen 1963, str. 22-23). Prema istome autoru, tradicionalni stil života je glavni razlog ekonomske zaostalost.

Obiteljska struktura jedan je od aspekata tradicionalnih društava koji mogu ometati društvo kod postizanja ekonomskoga razvoja. U tome području Kindleberger (1965) navodi da pojedinci u proširenim obiteljima nisu dovoljno motivirani da preuzmu ekonomske rizike ili da naporno rade. Predstavlja i zaključak da je sustav nasljeđivanja prepreka u naporima obitelji za postizanjem gospodarskoga rasta. Povrh toga dodaje kako proširene obitelji nisu sklone štednji i to sprečava akumulaciju kapitala, što je glavni čimbenik ekonomskoga rasta. Uzrok tomu jest što u takvom društvu obitelji nude sigurnost za uzdržavane članove i starije (Kindleberger 1965, str. 22-3).

Nadalje, prepoznato je i da **pojedinci** imaju dinamičnu ulogu u društvenome i ekonomskome razvoju (Davis 2003). Značaja je utjecaj osobnih vrijenosti i karakteristika ličnosti na ekonomski

razvoj (DiPietro 2009, str. 46). O pojedinim kategorijama poduzetnika i njihovom utjecaju na ekonomski rast govore, među ostalima, Schumpeter (1934) i Hoselitz (1957). Poznati ekonomist Schumpeter u svojem radu *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle* 1911. godine objasnio je ulogu poduzetnika u ekonomskome rastu. Schumpeter poduzetnika stavlja u jezgru ekonomskoga razvoja, koji vidi kao dinamičan proces, a poduzetnik je sila koja uzrokuje taj razvoj (Schumpeter 1934 [1911]). Hoselitz je smatrao da se devijantni dionici društava ponašaju na način da krše postojeći red i suprotstavljaju se hijerarhiji postojećih društvenih vrijednosti ili je barem ne podržavaju, što može tada pozitivno utjecati na razvoj ako je za pretpostaviti da se protivi tradicionalnim vrijednostima koje ne potiču razvoj (Hoselitz 1957, str. 37).

U svakome slučaju, ritam ekonomskoga razvoja u bilo kojoj zemlji ovisi u velikoj mjeri o želji ljudi da se razvijaju. Ako je u nekoj zemlji razina svijesti niska i većina ljudi prihvaća siromaštvo kao svoju sudbinu, tada će biti malo nade za razvoj. Prema riječima Richard T. Gilla, zamka je u pojednostavljenome poimanju ekonomskoga razvoja kao mehaničkoga procesa – on nije jednostavno dodavanje različitih čimbenika. U konačnici, riječ je o ljudskome poduzetništvu i poput svih ljudskih poduzeća ishod konačno ovisi o vještini, kvaliteti i stavovima ljudi koji ove aktivnosti poduzimaju (Gill 1967, str. 58).

Na tragu promišljanja Gilla (1967, str. 58) da ekonomski razvoj nije jednostavno dodavanje različitih čimbenika, treba istaknuti i da se u procesu razvoja navedeni čimbenici nalaze u složenim međuodnosima, čija se dinamika kontinuirano mijenja.

Kako navodi Rodrik (2013a), razlikuju se dva osnovna koncepta u kontekstu ekonomskog rasta. Prvi koncept proizlazi iz Solowljevog neoklasičnog modela rasta iz 1956. godine, a drugi proizlazi iz ekonomike razvoja i temelji se na Lewisovom *dvosektorskom modelu* iz 1954. godine. Dok prvi koncept ne prepoznaje različite sektore u ekonomiji i u njemu rast ovisi o poticajima za štednju i akumulaciju fizičkog i ljudskog kapitala, a u kasnijim varijantama koje endogeniziraju tehnološke promjene, o inovacijama (Rodrik 2013a), drugi koncept prepoznaje važnost dinamike među sektorima za ekonomski rast. Naime, on naglašava razliku između tradicionalnog i modernog sektora ekonomije, koji se obično označavaju kao poljoprivreda i industrija. *Dvosektorski model* temelji se na ideji strukturalne heterogenosti, pretpostavljajući da različite ekonomske logike djeluju u tradicionalnim i modernim sektorima ekonomije. Akumulacija, inovacije i rast produktivnosti događaju se u modernom sektoru – dok tradicionalni sektor ostaje tehnološki zaostao i stagnira. Rast cijelog gospodarstva, ali i njegov

razvoj u velikoj mjeri ovise o brzini kojom resursi, posebno radna snaga, mogu migrirati iz tradicionalnog u moderni sektor.

Uvažavajući ideju drugog koncepta, te uzimajući u obzir promjene u međuodnosima među navedenim čimbenicima ekonomskog razvoja, kao faktor razvoja treba spomenuti i strukturnu transformaciju. **Strukturna transformacija** je proces uslijed kojeg dolazi do pomaka od primarne proizvodnje, kao što su rudarstvo i poljoprivreda, prema proizvodnji i uslugama. Akumulacija kapitala dovodi do složenije strukture proizvodnje, te se gospodarska aktivnost postupno preusmjerava od proizvodnje temeljene na prirodnim resursima prema sofisticiranijoj proizvodnji temeljenoj na znanju, inovacijama i tehnološkom napretku. Strukturna transformacija u svojoj biti podrazumijeva promjenu u faktorima proizvodnje, uključujući fizički, ljudski i institucionalni kapital (Hausmann i Klinger, 2006; Rodrik, 2012).

Međutim, strukturna transformacija nije samo proces evolucije od tradicionalne prema suvremenoj proizvodnji, ona uključuje i transformaciju društva u cjelini, pomak od tradicionalnog društva prema modernom, što podrazumijeva transformaciju u društvenim aspektima kao što su promjene u vrijednostima, normama, uvjerenjima, običajima i kulturi, ali i u političkim dimenzijama. Povećanje produktivnosti gospodarstva pomaže postizanju i održavanju višeg standarda života. Procesi potrebni za postizanje toga uključuju uporabu poboljšanih tehnologija, ulaganje u više razine obrazovanja i vještine radne snage, smanjenje troškova transakcija za povezivanje i integraciju ekonomskih aktivnosti te učinkovitiju alokaciju resursa. Proces implementacije tih mehanizama tijekom vremena dovodi do strukturne transformacije, odnosno do ekonomskog razvoja (Timmer, 2007).

2.4. Ciljevi i mjere ekonomskoga razvoja

Ekonomski razvoj težnja je svakoga društva, a jednostavno ga se može opisati kao dostizanje postavljenih ekonomskih ciljeva. Razvoj je proces povećanja blagostanja koji treba biti inkluzivan te imati na umu dobrobit budućih generacija. Razvoj je poboljšanje kvalitete života ljudi, širenje sposobnosti oblikovanja vlastite budućnosti. To često zahtijeva veći dohodak po glavi stanovnika, ali uključuje mnogo više od toga (Thomas et al. 2000, str. 15).

Stavovi i uvjerenja o ciljevima razvoja mijenjali su se kroz povijest te tako utjecali na redefiniranje koncepta razvoja i ekonomskih politika koje su oslonjene na vrijednosne stavove o poželjnim rezultatima razvoja. Ciljevi razvoja reflektiraju percipiranje dimenzija razvoja, te

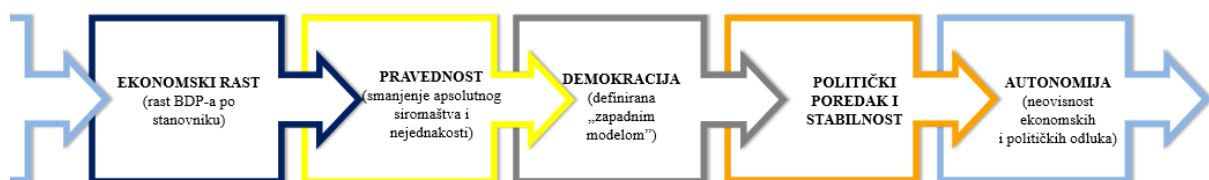
svjedoče o evoluciji promišljanja o razvoju od jednodimenzionalnoga koncepta, koji se poistovjećivao s ekonomskim rastom, do višedimenzionalnoga koncepta.

Ekonomski rast dugo je vremena bio isključivi cilj ekonomskih politika, a i dalje je vjerojatno najzastupljeniji cilj ekonomskoga razvoja. Ekonomski ciljevi razvoja, prvenstveno ekonomski rast, snažno su podržani, iako ne i uvijek vidljivo, stečenim interesom. Prestiž važnih skupina u zajednici ovisi o prioritetu koji se daje njihovoj funkciji. Također, ekonomski ciljevi na praktičan način služe stečenim interesima. Ako takvi ciljevi imaju prednost, odlučivat će se o javnim pitanjima prema ekonomskim testovima, a oni su u pravilu mnogo manje komplicirani od ostalih testova (Galbraith 1964, str. 118).

Šire i više sveobuhvatno promišljanje o razvoju i njegovim ciljevima potiču i ekonomske krize, pandemije, stanje okoliša i ograničeni resursi, društvene nejednakosti i uvjeti života, tako se odmičući od poistovjećivanja ekonomskoga rasta s ekonomskim razvojem. Ekonomski rast i dalje ostaje važan, ali ne i jedini cilj razvoja (Abdallah et al. 2009, str. 14).

Različiti su autori u različitim vremenima drugačije definirali ciljeve razvoja. Tako američki akademik Huntington u poglavlju *Ciljevi razvoja* u djelu *Razumijevanje političkoga razvoja* (engl. *Understanding Political Development*) postavlja pet glavnih ciljeva razvoja: dva ekonomska, dva politička i jedan ekonomsko-politički cilj (Huntington i Weiner 1987, str. 4).

Shema 4: Pet ciljeva razvoja prema Huntingtonu

Izvor: Izrada autorice prema Huntingtonu (Huntington 1987, str. 4)

Godine 1991. Svjetska banka u svojem Izvješću o svjetskome razvoju pod nazivom *Izazov razvoja* (*World Development Report*) kao cilj razvoja navodi poboljšanje kvalitete života koja uz više dohotke uključuje i bolje obrazovanje, veći standard zdravlja i prehrane, manje siromaštva, čišći okoliš, veće jednakosti i mogućnosti, veću slobodu pojedinca i bolji kulturni život (World Development Report 1981, str. 4).

Nobelovac Amartya Sen donosi široku perspektivu u definiranju razvojnih ciljeva (Sen 1985b, 1999). Sen definira razvoj kao proces poboljšanja života i povećavanja slobode. Kao krajnji cilj

razvoja navodi poboljšavanje ljudskih sposobnosti, koje su definirane kao „sloboda koju osoba ima u značenju izbora djelovanja uzevši u obzir njezine osobne karakteristike“ (Sen 1985b, str. 13). Tako nobelovac pomiče ciljeve ekonomskoga razvoja iz promicanja rasta na promicanje dobrobiti.

U kontekstu održivoga razvoja Soubbotina (2004) apostrofira rast, učinkovitost i stabilnost kao ekonomske ciljeve, zatim punu zaposlenost, jednakost, sigurnost, obrazovanje, zdravlje, uključenost i kulturni identitet kao društvene ciljeve, te zdrav okoliš, razborito korištenje obnovljivih prirodnih resursa i očuvanje neobnovljivih prirodnih resursa kao ekološke ciljeve (između ostalih). Održivi razvoj je kao koncept time blisko povezan s ciljem dostizanja harmoničnoga društva, usmjerenog k većemu ekonomskom blagostanju, društvenoj koheziji i zaštiti okoliša (Soubbotina 2004, str. 10). Soubbotina zapravo govori o održivome i uključivome razvoju.

Analizirajući pola stoljeća razvojne ekonomike, Meier navodi da su ciljevi ekonomskoga razvoja evolvirali od rasta bruto domaćega proizvoda, preko rasta realnoga BDP-a po stanovniku, do poboljšanja nemonetarnih pokazatelja, smanjivanja siromaštva, povećanja prava i sposobnosti, povećanja sloboda i postizanja održivoga razvoja (Meier 2001, str. 3).

Feldman i suradnici kao konačni cilj ekonomskoga razvoja izdvajaju ekonomski prosperitet i visoku kvalitetu života. Međuciljevi poput povećanja inovacija ili smanjenje prepreka poduzetništvu i slično – sredstva su za postizanje konačnoga cilja (Feldman i suradnici 2016, str. 12).

U novije vrijeme više je političkih dokumenata kojima se nastojalo odrediti globalne ciljeve razvoja. Lisabonska strategija, poznata i kao Lisabonska agenda ili proces, donesena 2000. godine na sjednici Europskoga vijeća u Lisabonu, predstavljala je strategiju gospodarskoga razvitka Europske unije do 2010. godine. Ključni ciljevi Lisabonske agende uključivali su: gospodarski rast i konkurentnost; zapošljavanje; socijalnu koheziju; obrazovanje i vještine; održivost okoliša; europsku integraciju. Lisabonska agenda postavila je ambiciozne ciljeve, no suočila se s izazovima u pogledu provedbe i koordinacije među državama članicama. Posljedično, 2010. godine razvijena je strategija Europa 2020. s izraženijim fokusom na specifične, mjerljive, ostvarive i vremenski ograničene ciljeve za rješavanje ključnih izazova i jačanje gospodarskoga i društvenoga razvoja EU-a. Europa 2020 utvrdila je pet glavnih ciljeva za desetogodišnje razdoblje:

1. Podizanje stope zaposlenosti stanovništva od 20 do 64 godine na najmanje 75%.

2. Ostvarivanje ulaganja od 3% BDP-a u istraživanje i razvoj, osobito poboljšanjem uvjeta za ulaganja privatnoga sektora u istraživanje i razvoj.
3. Smanjenje emisije stakleničkih plinova za najmanje 20% u usporedbi s razinama iz 1990., povećanje udjela obnovljive energije u konačnoj potrošnji energije na 20% i postizanje povećanja energetske učinkovitosti od 20%.
4. Smanjenje udjela onih koji rano napuštaju školovanje na 10%, povećanje udjela stanovništva u dobi od 30 do 34 godine sa završenim tercijarnim obrazovanjem na najmanje 40%.
5. Smanjenje broja Europljana koji žive ispod nacionalne granice siromaštva za 25, izvlačeći 20 milijuna ljudi iz siromaštva.

Shema 5: Ključni ciljevi Strategije Europa 2020.

Izvor: Izrada autorice prema Europskoj komisiji (2010)

Od 2010. godine strategija EU 2020 predstavlja jednu od glavnih smjernica za oblikovanje europske politike. Međutim, od 2015. godine njezini ciljevi su prošireni ili čak pomalo zasjenjeni ciljevima održivoga razvoja koje su definirali Ujedinjeni narodi. Opća skupština Ujedinjenih naroda 2000. godine usvojila je Milenijsku deklaraciju (*United Nations Millennium Declaration*) utvrdivši ciljeve razvoja na područjima koja su od interesa za cjelokupnu međunarodnu zajednicu te aktivnosti koje trebaju pridonijeti njihovom ostvarivanju. Osam je milenijskih razvojnih ciljeva (*Millennium Development Goals*), a oni su sljedeći: smanjenje siromaštva, jamstvo obrazovanja za sve, ravnopravnost spolova i osnaživanje žena, smanjivanje smrtnosti djece, poboljšanje zdravlja majki, borba protiv HIV/AIDS-a, tuberkuloze i drugih bolesti, osiguranje održivosti okoliša te stvaranje globalne suradnje za razvoj. Koncept milenijskih razvojnih ciljeva proširuje Program Ujedinjenih naroda za održivi razvoj do 2030. definirajući 17 ciljeva održivoga razvoja (engl. *Sustainable Development Goals – SDGs*). Radi se o globalno dogovorenim ciljevima koje treba ostvariti do 2030. godine, a kojima se teži

okončanju siromaštva, zaštiti planeta i osiguravanju da svi ljudi žive u miru i blagostanju. Ciljevi su dogovoreni na 70. Generalnoj skupštini Ujedinjenih naroda 2015. godine usvajanjem Programa za održivi razvoj do 2030. godine (engl. *Agenda 2030*), koji je stupio na snagu 1. 1. 2016. godine. Spomenutih 17 globalnih ciljeva održivoga razvoja prihvatile su 193 zemlje članice Ujedinjenih naroda. Ciljevi su utemeljeni na uspjehu milenijumskih razvojnih ciljeva i pružaju okvir, ciljeve, pokazatelje i sredstva za poticanje globalnoga djelovanja u potpori razvoju koji je održiviji i uključiviji (Ujedinjeni narodi, 2015). Stavljanjem ovako čvrsto definiranih razvojnih ciljeva u fokus razvojnih politika, razvoj se poima na širi, inkluzivniji način, koji je usmjeren na čovjeka. Naposljetku svrha razvojnih mjera i politika je služiti ljudima i njihovoj kvaliteti života.

Shema 6.: Globalni ciljevi razvoja do 2030. godine

Izvor: Prilagodba autorice – prikaz 17 globalnih ciljeva razvoja [dostupno na: <https://sdgs.un.org/goals>, pristupljeno: 23. listopada 2019.].

Generalno, može se reći da se kao opći cilj ekonomskoga razvitka u 21. stoljeću prepoznaje povećanje blagostanja u društvu. Specifični razvojni ciljevi vode k dostizanju većega blagostanja društva, odnosno bolje kvalitete življenja, a funkcija su različitih elemenata. Radi se o ciljevima poput porasta proizvodnje i ukupnog outputa gospodarstva, povećanja dohotka; povećanja zaposlenosti; smanjenja siromaštva; jednakosti u pristupu mogućnostima, jednakosti (pravednosti) u distribuciji dohotka i bogatstva; ekonomske slobode – slobode u poslovnim, radničkim i potrošačkim ekonomskim aktivnostima; makroekonomske stabilnosti i sigurnost; političke uključenosti građana; veće uloge žena, manjinskih i drugih ranjivih skupina u svim sferama životu; povećane mogućnosti za obrazovanje i napredovanje, neovisno od klase, rase,

etničke pripadnosti ili spola; povećane mogućnosti pristupa zdravstvenim uslugama, poboljšano zdravlje; socijalne politike usmjerene na zaštitu najranjivijih skupina stanovništva; čistoga i zdravoga okoliša; pristupačne i čiste energije; efikasnoga, kompetentnoga i transparentnoga javnog sektora i slično.

Evolucija ciljeva ekonomskog razvoja u nastavku je prikazana grafički.

Shema 7: Evolucija ciljeva ekonomskoga razvoja

Izvor: Izrada autorice

Ciljevi razvoja evoluirali su kroz vrijeme i fokus analize i implikacija politike kretao se kao što je prikazano na Shemi 7. Rana promišljanja o ekonomskome razvoju promatraju ovaj fenomen kroz koncept ekonomskoga rasta, odnosno rasta proizvodnje kroz vrijeme, te prema proizvodnji po stanovniku. Termini rast i razvoj isprepliću se i uzajamno koriste. Iz povijesnoga presjeka promišljanja o ekonomskome razvoju jasno je da je ta svojevrsna opsjednutost ekonomskim rastom prevladavala dugi niz godina (Maxton 2011, str. 208), no s vremenom on se ipak pokazao kao nepotpuna jedinstvena metoda evaluacije razvoja (Michaelson et al. 2009, str. 12). Mnoge zemlje u razvoju ostvaruju ciljeve ekonomskoga rasta, ali životni standard ljudi ostaje nepromijenjen (UNCTAD 2008). Unatoč rastu siromaštvo, nepismenost i bolesti nastavljaju biti veliki problem za pojedine zemlje u razvoju (ibidem). To je ukazalo na nepotpunost definicije ekonomskoga razvoja koja se isključivo oslanja na ekonomski rast kao jedini cilj razvoja. Tako se nameću novi ciljevi razvoja čijim uvođenjem postaje razvidno da je razvoj sačinjen od više dimenzija, odnosno da je multivarijatan koncept. Političke i društvene transformacije također su, uz ekonomske promjene, uključene u koncept razvoja. Naglasak na 'kvalitetnome rastu' (Thomas et al. 2000, str. 15, López et al. 2008, str. 5) uključuje kriterije razvoja kao što su smanjenje siromaštva i pravednost distribucije, što Sen (1983) proširuje na 'prava' i poboljšanje 'ljudskih sposobnosti' i, u novije vrijeme, 'slobode' (Sen 1999).

Krajem 20. stoljeća kao cilj razvoja nameće se gospodarski prosperitet i socijalna odgovornost, uz istovremenu zaštitu prirodnih i ljudskih resursa. Kao koncept koji u sebi objedinjuje sve navedene ciljeve – odabire se kvaliteta života.

Ciljevi ekonomske politike određuju željeno odredište u ekonomskim kretanjima. Specifični razvojni ciljevi razlikuju se od zemlje do zemlje, a njihov je zadatak odražavati nacionalni kontekst te time osigurati relevantnost postavljenih hipoteza o njihovu doprinosu ekonomskome razvoju za specifičnu zemlju. Razvojni ciljevi moraju imati jasan fokus kako bi se omogućila učinkovita provedba te moraju biti precizno definirani i mjerljivi odabranim pokazateljima koji će ukazivati gdje se ekonomija trenutačno nalazi, smjer i intenzitet ekonomskih promjena te koliko je daleko od željenoga cilja. Drugim riječima, kako bi se učinkovito mjerio razvoj i dostizanje zadanih ciljeva, iznimno su važni jasni, a istovremeno vrlo često višedimenzionalni pokazatelji koji ukazuju na veze među različitim dimenzijama razvoja. Takvi ciljevi i pokazatelji važni su u svim fazama provođenja ekonomskih politika: za opis trenutačne situacije, odnosno problema; analizu uzroka; identifikaciju mogućih rješenja i analizu, odabir i provedbu ekonomskih politika; do praćenja i evaluacije politika i komunikacije rezultata u svim fazama ekonomskoga razvoja.

Neki su ciljevi razvoja međusobno komplementarni, odnosno postizanje jednoga cilja znači doprinos provedbi i drugoga cilja, dok su neki ciljevi u sukobu i mogu se međusobno isključivati, pa provedba aktivnosti u cilju postizanja jednoga cilja može imati i neželjene posljedice na druge ciljeve ako se oni kroz ekonomske politike sagledavaju odvojeno. Stoga je važno promišljanje o ciljevima na integriran način.

Evolucija ciljeva ekonomskoga razvoja nerazdvojiva je od promjene društvenih stavova o tome što je dobro i poželjno. Ekonomija je društvena znanost i kao takva bavi se ljudima i društvenim sustavima kroz koje oni oblikuju svoje aktivnosti u cilju zadovoljavanja osnovnih materijalnih potreba poput hrane, skloništa, odjeće, ali i nematerijalnih želja i težnji poput obrazovanja, znanja te duhovnoga ispunjenja. Ekonomska istraživanja dio su političkoga, socijalnoga i institucionalnoga konteksta i s takvom pozadinom ih treba razmatrati. Stoga je važno prepoznati da su vrijednosni stavovi o tome što jest ili nije poželjno središnje obilježje ekonomske discipline općenito, pa tako i ekonomike razvoja. Sam koncept ekonomskoga razvoja predstavlja implicitne i eksplicitne vrijednosne stavove o poželjnim ciljevima za postizanje onog što je Mahatma Gandhi jednom nazvao „ostvarenje ljudskoga potencijala“ (Todaro i Smith 2012, str. 12).

Vrijednosni sudovi inherentna su komponenta ekonomske analize i ekonomske politike (ibidem). Upravo iz subjektivnih vrijednosnih sudova o tome što je dobro i poželjno, a što nije proizlaze, koncepti i ciljevi razvoja kao što su eliminiranje siromaštva, obrazovanje, duži životni vijek, jednakost, nacionalna nezavisnost, demokracija, modernizacija institucija,

vladavina prava, politička i ekonomska participacija, osobno ispunjenje i samoaktualizacija. Činjenica je da o pojedinim pitanjima postoji široki konsenzus među različitim skupinama ljudi – političarima, academicima, kao i običnim građanima – o tome što su to poželjni ciljevi. Međutim, to ne mijenja njihovo polazište, a to je da se njihovu genezu pronalazi ne samo iz reakcije na objektivne empirijske analize već također iz subjektivnih ili normativnih prosudba vrijednosti o tome što je poželjno. Ispravnost ekonomskih ciljeva i politika stoga uvijek treba vrednovati u svjetlu njezinih temeljnih pretpostavki proizašlih iz vrijednosnih stavova (ibidem). Ciljevi razvoja predstavljaju stremljenja po pojedinim dimenzijama ovoga koncepta. Pregled literature o evoluciji ciljeva ekonomskoga razvoja govori u prilog tvrdnji da je ekonomski razvoj višedimenzionalan koncept, a ekonomski rast samo je jedna od njegovih komponenti.

U procesu izrade doktorskog rada provedeno je kvalitativno istraživanje u cilju stjecanja boljšega uvida u problem kvalitete života te definiranja dimenzija koje su ključne za razumijevanje i mjerenje kvalitete života kao pokazatelja razvoja. O metodologiji, proceduri te rezultatima kvalitativnoga istraživanja bit će više riječi u nastavku, no u ovom dijelu zanimljivo je spomenuti nalaze kvalitativnog istraživanja o poimanju odnosa između ekonomskog razvoja i rasta.

U istraživanju su znanstvenici zaključili da je ekonomski razvoj višedimenzionalan koncept te između ostalog istaknuli: „Razvoj znači cjeloviti progres društva, poboljšanje u različitim segmentima života.“; „Razvoj je više od rasta, iako često rast nosi razvoj on je ipak samo jedan segment ukupnog razvitka. Razvoj je puno kompleksniji od rasta.“; „Usmjerenost samo na BDP pri izradi ekonomskih politika[...]sužava okvir za razmatranje drugačijih razvojnih modela.“; „Ekonomski rast jako je dugo bio najviše proklamiran i najzastupljeniji cilj ekonomskoga razvoja, ali u posljednje vrijeme sve se češće čuju kritike takvih koncepata razvoja.“; „Održivi razvoj i slični koncepti koji se danas proklamiraju u svojoj osnovi su odmaknuti od ideje da je između ekonomskog rasta i razvoja znak jednakosti. Svi ti koncepti uključuju i rast, ali ga proširuju na sve ono što suvremeno shvaćanje boljšitka uključuje.“.

Analizom je utvrđeno da su nalazi kvalitativnog istraživanja usklađeni s predstavljanim teorijskim okvirom, pa je primjenom metode triangulacije teorijom (Fredericks i Miller 1988, str. 350) poduprto prihvaćanje pomoćne hipoteza H_{1a} koja kaže da je *ekonomski razvoj višedimenzionalan koncept, a ekonomski rast samo je jedna od njegovih komponenti.*

Mjere ekonomskoga razvoja

Kada se govori o mjerenju ekonomskoga razvoja, razumljivo je da se mjere razvoja nadovezuju na postavljene ciljeve, koji u suvremeno doba reflektiraju multidimenzionalnost pojma, stoga ne postoji jedinstvena mjera razvoja koja u potpunosti obuhvaća taj proces.

U želji da se mjeri razvoj u svojoj multidimenzionalnosti, otvara se nekoliko problema. Prvi problem odnosi se na sam odabir promatranih dimenzija razvoja. Sen ovo još naziva *problemom prikladne 'informacijske osnove'* analizirajući važnost informacija – koje su informacije uključene ili isključene u postupku procjene razvoja (Sen 1999, str. 56). Ovaj odabir je često potaknut raspoloživošću statističkih podataka, ali zapravo ima duboke teorijske implikacije i značajno utječe na rezultate evaluacije. Zapravo svaka informacijska osnova odgovara određenome pojmu pravednosti ili etike (Sen 1999, str. 62). Stoga kod izbora informacijske osnove ne bi trebalo izbjegavati eksplicitnu raspravu i vrijednosne sudove. Povezan problem odnosi se na odabir pokazatelja koji adekvatno predstavljaju svaku od odabranih dimenzija.

Drugi problem odnosi se na samo korištenje odabranih informacija. Nakon što su relevantne dimenzije i pokazatelji odabrani, često ih je potrebno usporediti u vremenu i / ili prostoru da bi se napravile procjene. Postoje barem dva alternativna načina usporedbe s više pokazatelja: prvi je korištenje 'razvojnih profila', a drugi je kombinacija različitih pokazatelja u kompozitne pokazatelje (De Muro et al. 2009, str. 5). Razvojni profili pokazuju kako se različiti pokazatelji razvoja razlikuju po dimenzijama. Ovaj pristup ima određene prednosti – primjerice, ne gube se informacije i rezultati su u svakoj pojedinoj dimenziji transparentni, što omogućuje detaljnu analizu. Međutim, postoje i nedostaci ovoga pristupa. Tako, na primjer, nije moguće rangirati zemlje (ili razdoblja) osim ako nisu sve vrijednosti pokazatelja niže ili više za pojedinu zemlju (ili u jednome razdoblju) u odnosu na druge.

Drugi način usporedbe u vremenu i / ili prostoru je kombiniranje različitih pokazatelja u kompozitni indeks. Kompozitni indeksi imaju prednost što dopuštaju rangiranje zemalja (ili razdoblja) jer predstavljaju ukupnu razinu razvoja u jednome broju. Međutim, formiranje kompozitnih indeksa podrazumijeva gubitak određene količine informacija te oni daju manje transparentne rezultate. Nadalje, kompozitni indeksi su kritizirani jer, na neki način, oni ponovno uvode jednodimenzionalnost u mjerenje razvoja (De Muro et al. 2009, str. 5). Međutim, kako praćenje napretka prema razvojnim ciljevima često zahtijeva sveukupnu usporedbu u prostoru ili vremenu, za određene svrhe kompozitni indeksi vrlo su korisni.

Iako je u novije vrijeme uobičajena praksa mjerenja razvoja pomoću spomenutih kompozitnih indeksa, rast bruto domaćega proizvoda (BDP-a) po stanovniku i dalje ostaje široko korišten

pokazatelj za mjerenje ekonomskoga razvoja. BDP po glavi stanovnika jedan je od najranijih i također najpopularnijih ekonomskih mjera. BDP, od kojega se dobiva BDP po glavi stanovnika, mjeri vrijednosti proizvodnje svih sektora nacionalnoga gospodarstva, a promjene ovoga pokazatelja daju procjenu razine ekonomskoga rasta neke zemlje te se računa često, široko i dosljedno. Procjene BDP-a po glavi stanovnika izrađuju se za većinu zemalja članica UN-a što omogućuju jednostavnu i smislenu usporedbu među zemljama. Prema mišljenju Meiera i Baldwin (1957), povećanje nacionalnoga dohotka može se predložiti kao najrelevantnija i najprikladnija jedinstvena mjera razvoja i za siromašne i za bogate zemlje. Koristeći se desetljećima kao dominantan pokazatelj ekonomskoga i društvenoga razvoja, BDP po glavi stanovnika u ekonomskim i političkim krugovima ustalio se kao normativni pokazatelj općega, društvenoga i ekonomskoga blagostanja, pa se i danas često koristi kao mjera za praćenje razvoja i važan pokazatelj životnoga standarda ljudi. Može se zaključiti da je za procjenu razine ekonomskoga razvoja u zemlji BDP po glavi stanovnika, odnosno dohodak po glavi stanovnika, najčešće korišteni pojedinačni makroekonomski pokazatelj.

Ova intelektualna tradicija pomogla je nacijama da usko odrede svoje razvojne ciljeve i igrala je ulogu u brzome rastu nacionalnih dohodaka kojima se svjedočilo u prošleme stoljeću. Međutim, takav pristup pokazao je i svoju lošu stranu. U ovome dominantnom pogledu razvoj je u suštini bio jednodimenzionalan i podudarao se s ekonomskim rastom. Uz težnju za maksimizacijom rasta dohotka bili su zanemarivani ekološki aspekti; nije se analizirao životni standard; zanemarene su velike nejednakosti između pojedinih staleža, regija i spolova; a siromaštvo se toleriralo više nego što se smjelo u žurbi da se generira maksimalan rast (Basu 2001, str. 63-64).

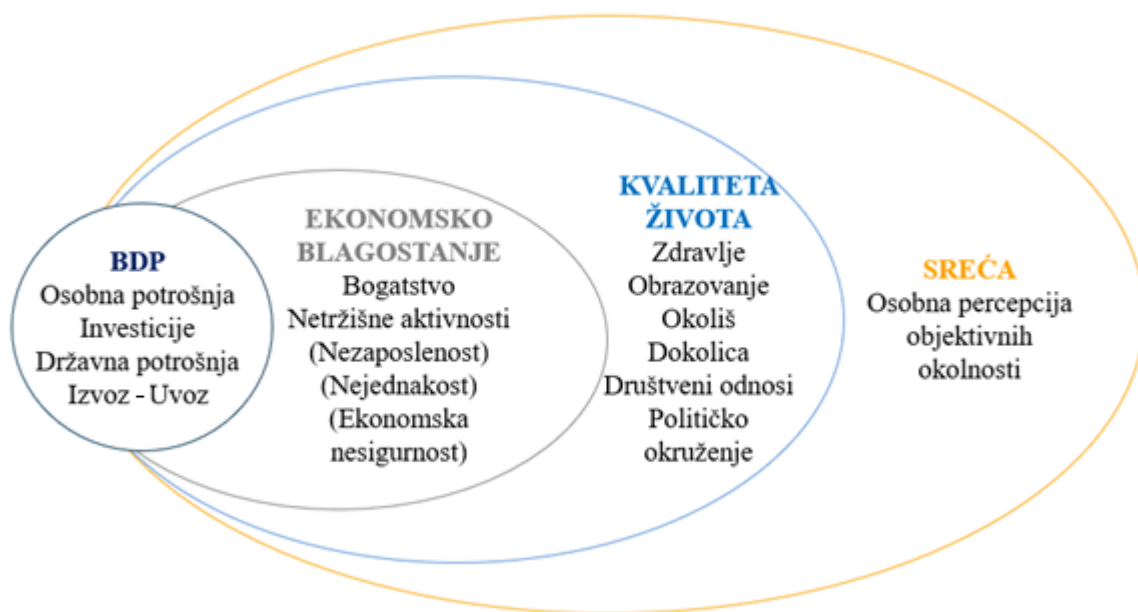
BDP po stanovniku i dalje je vrlo važan pokazatelj koji je lako dostupan i jednostavno klasificira zemlje u razvijene i manje razvijene i može se koristiti kao relevantna početna točka analize razvoja. Ipak, valja voditi računa o njegovim ograničenjima u dijelu sveobuhvatnoga mjerenja procesa razvoja u čijemu se kontekstu s vremenom ekonomski rast ipak pokazao kao nedostatan jedinstveni pokazatelj (Michaelson et al. 2009, str. 12). Njegova nedostatnost dijelom proizlazi i iz ograničenja koja ga opisuju za početak i u samome izračunu. BDP, naime, ne uzima u obzir besplatnu i netržišnu robu i usluge te obračunava samo novčane transakcije. Tako BDP u određenoj mjeri podcjenjuje ekonomski razvoj, odnosno podcjenjuje realnu vrijednost outputa. Nadalje, kod izračuna BDP-a ne procjenjuje se je li neka aktivnost korisna ili štetna za društvo. Tako se transakcije kao što su kriminal, zagađenje, prirodne katastrofe, iscrpljivanje prirodnih resursa, nesreće i bolesti tretiraju kao pozitivne transakcije jer ti događaji

dovode do povećane potrošnje i pritom se ignorira gubitak blagostanja koji proizlazi iz tih događaja. Također, BDP mjeri tijekom prirodni resursa, ali zanemaruje zalihe tih resursa. Nadalje, BDP ignorira ili isključuje eksternalije. Troškovi zagađivačke industrije, visoka razina onečišćenja i iskorištavanje radne snage tako nisu uključeni u procjenu nacionalnoga dohotka. Razlika između ekološki prihvatljivih i ekološki opasnih industrija u procjenama nacionalnih dohodaka ne postoji. Kada se raspravlja o BDP-u po glavi stanovnika, uočava se kako se strukturni i distribucijski obrasci dohodaka ne odražavaju u njegovim promjenama. Na primjer, BDP po glavi stanovnika može se povećati za dvadeset posto, ali samo pet posto populacije može osjetiti povećanje dohodaka. BDP po glavi stanovnika daje podatak o prosječnom dohotku koji ne mora korespondirati s realnim dohodcima bilo koje skupine stanovništva. Drugim riječima, BDP ne uzima u obzir distribuciju proizvedenoga outputa u određenome razdoblju i ne daje nikakvu informaciju o raspodjeli dohotka među stanovnicima. Zanemarivanje svega što BDP po glavi stanovnika ne mjeri, može potaknuti aktivnosti koje mogu imati dugoročan negativan učinak na ukupan razvoj. Unatoč njegovu intenzivnome korištenju brojni su ekonomisti kritizirali BDP, odnosno njegovu primjenu kao mjere razvoja i kvalitete življenja, te njegova isključivoga fokusa na proizvodnju.

Simon Kuznets, jedan od glavnih kreatora BDP-a, u svojem radu još 1962. godine otvorio je pitanja koja su i dalje aktualna u kontekstu nastojanja da se razvije složena mjera blagostanja. Tako Kuznets ističe da je o blagostanju države teško zaključivati na temelju mjere nacionalnoga dohotka podsjećajući da je potrebno razlikovati kvantitativni od kvalitativnoga rasta, troškove i dohotke te kratko i dugo vremensko razdoblje kao i da cilj usmjeren na više rasta mora definirati više rasta čega i za koga (Kuznets 1962, prema Ivković 2016, str. 260). Osim Kuzneta u kritičare se ubrajaju istaknuti ekonomisti – nobelovci Kenneth Arrow, Daniel Kahneman, Robert Solow, Joseph Stiglitz, Amartya Sen i Muhammad Yunus (Wesselink et al. 2007, str. 1).

Pokazatelj BDP-a cjelovito ne mjeri ni ekonomsko blagostanje. Ekonomsko blagostanje je širi pojam koji uključuje bogatstvo i netržišne aktivnosti, a nezaposlenost, ekonomska nesigurnost i nejednakost u prihodima smanjuju ekonomsko blagostanje. BDP ne mjeri kvalitetu života koja uz materijalne uvjete života uključuje i nematerijalne aspekte kao što su zdravlje, životni vijek, obrazovanje i stanje okoliša. Ovaj pokazatelj ne govori o uvjetima sigurnosti, slobode ili prilikama za kvalitetno provođenje slobodnoga vremena. Subjektivni elementi također se ne mjere uz pomoć BDP-a. Kao mjera razvoja ovaj indikator ne govori ništa o zadovoljstvu građana ili njihovoj sreći.

Shema 8: Razumijevanje granica BDP-a kao mjere razvoja

Napomena: zagrade označavaju negativan utjecaj pojedinih faktora čija prisutnost umanjuje ekonomsko blagostanje

Izvor: Prilagodba autorice prema Bergheim et al. (Deutsche Bank Research 2006, str. 3)

Kako bi se ispravili navedeni nedostaci i ograničenja BDP-a, suvremena analiza razvoja vrlo ga često upotpunjuje drugim indikatorima (usp. Costanza et al. 2009, Fleurbaey i Blanchet 2013, Chancel et al. 2014, Demailly et al. 2015, Stiglitz et al. 2018), a u posljednjih nekoliko desetljeća razvijeni su i brojni alternativni indeksi, koji obično uključuju dimenzije povezane s društvenim, ekološkim i institucionalnim aspektima razvoja (Whitby et al. 2014, str. 4).

Usvajanje alternativnih pokazatelja u politici relativno je novi pristup, a vjerojatno najvažniji poticaj za daljnju raspravu došao je s konferencijom *Beyond GDP*, koju su 2007. godine organizirali Europska komisija, Europski parlament, Rimski klub, Organizacija za gospodarsku suradnju i razvoj te Svjetski fond za prirodu. Cilj konferencije bio je razjasniti koji su pokazatelji najprikladniji za mjerenje napretka i kako se najbolje mogu integrirati u proces donošenja odluka te uključiti u javnu raspravu. Sljedeći zamašnjak bilo je *Stiglitzovo izvješće* iz 2009. godine, kao rezultat rada tzv. *Stiglitz-Sen-Fitoussi komisije*, koje je pružilo okvir (s posebnim naglaskom na pokazateljima) za primjenu pristupa „izvan BDP-a“ u oblikovanju politika. Potom je 2009. godine Europska komisija objavila priopćenje *GDP and Beyond: Measuring Progress in a Changing World* kojim je ocrerala plan za poboljšanje pokazatelja razvoja u Europskoj uniji.

Utjecaj ovih inicijativa rezultiralo je stvaranjem mnogo novih, alternativnih pokazatelja (Chancel et al. 2014, str. 25). Prema njihovom odnosu prema BDP-u, Schepelmann i suradnici (2010, str. 7) dijele alternativne mjere razvoja u tri glavne skupine: pokazatelji prilagodbe BDP-a, pokazatelji zamjene BDP-a, i pokazatelji nadopune BDP-a.

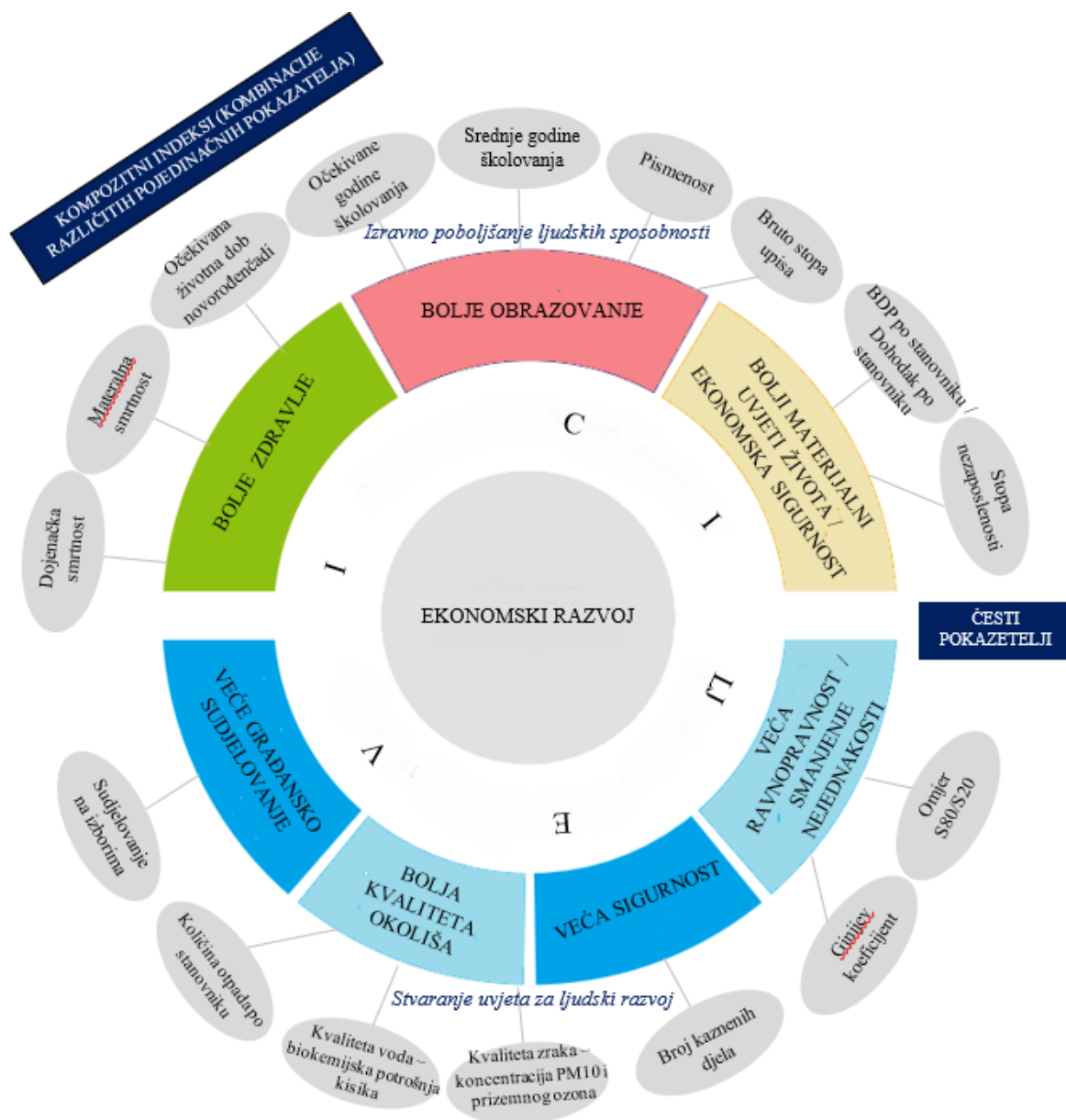
Pokazatelji prilagodbe BDP-a u pravilu se odnose na prilagodbu tradicionalnih mjera razvoja poput BDP-a uključivanjem ekoloških i socijalnih čimbenika. Ovoj skupini pokazatelja pripadaju, na primjer, mjera ekonomskoga blagostanja (engl. *The Measure of Economic Welfare – MEW*), indeks održivoga ekonomskog blagostanja (engl. *The Index of Sustainable Economic Welfare – ISEW*) i pravi indikator progresa (engl. *The Genuine Progress Indicator – GPI*). Takvi pokazatelji šalju javnosti pozitivan ili negativan signal i mogu služiti kao značajni komunikacijski alati. Poteškoće nastaju kada se pokuša monetizirati okolišne i socijalne čimbenike (Sinden 2019).

Kategorija koja zamjenjuje BDP sadrži pokazatelje koji nastoje procijeniti blagostanje izravnije od BDP-a, ugrađivši u svoju strukturu procjene, na primjer, procjenu zadovoljstva građana ili ocjenu zadovoljavanja osnovnih ljudskih funkcija. Ipak, neke od prednosti BDP-a mogu biti izgubljene isključivom zamjenom ovoga pokazatelja, što može loše utjecati na proces donošenja odluka. Ipak, ovi pokazatelji mogu poslužiti kao vrijedan instrument za osvješćivanje i poboljšanje sudjelovanja javnosti. Ovoj skupini pokazatelja pripadaju, na primjer, ekološki otisak (engl. *The Ecological Footprint – EF*), indeks sreće planeta - (engl. *Happy Planet Index – HPI*), indeks ekološke održivosti (engl. *The Environmental Sustainability Index – ESI*) i indeks performanse okoliša (engl. *The Environmental Performance Index – EPI*).

Posljednja skupina su pokazatelji koji nadopunjuju BDP i dobra su opcija za odmicanje od BDP-a kao isključive mjere razvoja. U okviru ovoga pristupa BDP se nadopunjuje dodatnim ekološkim i / ili društvenim informacijama. Valja zamijetiti kako u usporedbi sa samim BDP-om, ovim pristupima često nedostaje percepcija javnosti i politička podrška. U ovu skupinu mogu se ubrojiti pokazatelji kao što su matrični prikaz nacionalnih računa, koji uključuju račune okoliša (engl. *The National Accounting Matrix including Environmental Accounts – NAMEA*), ili ciljevi održivoga razvoja (engl. *Sustainable Development Goals – SDG*).

Polazeći od različitih ciljeva koje objedinjuje ideja održivoga i uključivoga razvoja, moguće je sagledati pregled najčešćih pokazatelja po pojedinim ciljevima. Kombinacija različitih pojedinačnih pokazatelja znači konstrukciju različitih kompozitnih pokazatelja.

Shema 9: Prikaz pojedinih ciljeva razvoja i čestih pokazatelja

Izvor: Prilagodba autorice prema Human Development Report 2015 [dostupno na: https://hdr.undp.org/system/files/documents/2015humandevlopmentreportpdf_1.pdf, pristupljeno: 3. svibnja 2019.].

Bolji materijalni uvjeti života osim mjera BDP-a po stanovniku ili dohotka po stanovniku često se mjere i drugim ekonomskim pokazateljima među kojima je važan pokazatelj stopa **nezaposlenosti**, definirana kao omjer broja zaposlenih i radne snage.

Gledajući šire od promjena u BDP-u po stanovniku, nametnut će se pitanje kome pogoduje ekonomski rast i je li uključiv. U potrazi za odgovorima otvara se problem kako se među stanovništvom raspodjeljuje ostvareni dohodak. Smanjenje **nejednakosti** jedan je od osnovnih

ciljeva razvoja, a može se promatrati kroz različite dimenzije, no najčešće se spominju **dohodovna nejednakost i nejednakost u bogatstvu te nejednakost mogućnosti**. Dohodovnu nejednakost moguće je izmjeriti različitim pokazateljima, a najčešći su omjer S80/S20 i Ginijev koeficijent.

Izravne mjere razvoja koje mogu pružiti informacije o životnome standardu ljudi, odnosno razini dosegnute dobrobiti nazivaju se društveni pokazatelji. Oni su 60-tih i 70-tih godina prošloga stoljeća doživjeli uspon i brzu difuziju, što se može povezati s političkom klimom toga vremena, obilježenu prosperitetom, ali i prvim naznakama sumnje u ekonomski rast kao glavni cilj društvenoga napretka (Noll 2004, str. 152).

Tako je sustavno prikupljanje društvenih pokazatelja u SAD-započelo 1960-ih godina prošloga stoljeća kada su brojni znanstvenici, uključujući sociologe, ekonomiste i politologe, prikupili podatke za dokument *Towards a Social Report* (1969), što je bio prvi pravi pokušaj kreiranja socijalnoga ekvivalenta tradicionalnome ekonomskom izvještavanju, oslonjenome isključivo na ekonomski pokazatelj poput GDP-a. Ovaj je izvještaj bio opsežan prikaz kvalitete života američkoga stanovništva te je obuhvatio područja zdravlja, socijalne mobilnosti, obilježja okoliša, dohotka i siromaštva, javnoga reda i sigurnosti, obrazovanja, znanja i umjetnosti kao i političke participacije (U. S. Department of Health, Education and Welfare 1969, prema Slavuj 2012, str. 75). Ubrzo zatim slične izvještaje počinju objavljivati i druge zemlje poput Velike Britanije, Francuske, Nizozemske i Njemačke. Godišnji izvještaji sa sličnom svrhom počinju 1971. izlaziti i u Hrvatskoj prvo pod nazivom *Statistički godišnjak SR Hrvatske*, a danas poznat kao *Statistički ljetopis Republike Hrvatske*. Istovremeno s nacionalnim projektima međunarodne organizacije poput Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD), Ujedinjenih Naroda i Svjetske banke počinju izrađivati slične studije kojima nastoje mjeriti objektivne odrednice kvalitete života uključujući materijalnu, socijalnu, političku, okolišnu i osobnu dimenziju. Ovi su izvještaji mahom za cilj imali unaprijediti sustav informiranja za planiranje i donošenje odluka.

U pravilu društveni pokazatelji nisu pretjerano skloni poteškoćama u mjerenju, složenim shemama vrednovanja, konceptualizacijama i mjerenjima – no ovi se pokazatelji ne mogu jednostavno agregirati u jedinstven indeks. Još jedna važna karakteristika društvenih pokazatelja jest da imaju i gornju granicu, što znači da ne mogu biti iskrivljeni prisutnošću pojedinaca, čije su značajke vrlo različite od prosječnih pojedinaca. Tako će izvanredan porast društvenih pokazatelja razvoja ukazati na opći porast životnoga standarda, a ne samo

poboljšanje među malim elitama. U nastavku su navedeni neki od važnijih društvenih pokazatelja razvoja prema pojedinim ciljevima razvoja.

Važan cilj ekonomskoga razvoja jest zdravlje. Biti zdrav jedan je od najcjenjenijih aspekata života ljudi koji utječe na vjerojatnost da će osoba imati posao, zaraditi primjeren dohodak i aktivno sudjelovati u rasponu vrijednih društvenih aktivnosti. Dobro zdravlje važan je uvjet za zadovoljavajući život i mjera je kvalitete ljudskoga kapitala. Za postizanje veće stope ekonomskoga i društvenoga razvoja zdravlje je važan pokretač, pa se zdravlje može promatrati i kao inherentnu sposobnost pojedinca da stvara i radi te naposljetku utječe na dobrobit. Veza između zdravlja i razvoja je obostrana, stoga se ishodi procesa razvoja često prate upravo **pokazateljima zdravlja**. Zdravlje je multidimenzionalni fenomen pa Svjetska zdravstvena organizacija ukazuje na fizičke, mentalne i društvene parametre zdravlja. Na zdravlje utječe niz čimbenika poput nasljednih faktora, okolišnih čimbenika, životnoga stila, higijene, hrane, vode, stanovanja, dohotka, obrazovanja, prisutnosti zdravstvenih ustanova i slično. Dohodak, koji je važna odrednica ekonomskoga razvoja, također određuje zdravstveni status populacije koji zauzvrat doprinosi povećanju dohotka povećanjem produktivnosti radnika. Ovaj pokazatelj zauzima važno mjesto u bilo kojoj politici smanjenja siromaštva, ekonomskoga rasta i dugoročnoga ekonomskog razvoja. U većini razvijenih zemalja ljudi mogu očekivati dug život i prijavljuju dobro ili vrlo dobro zdravlje. Međutim, velik dio populacije tih zemalja izvještava o kroničnim bolestima koje na neki način ograničavaju svakodnevne aktivnosti ljudi. Nejednakosti u zdravstvenome statusu također su raširene – osobito kod žena i starijih ljudi koji prijavljuju niže zadovoljstvo svojim zdravstvenim statusom i velikim zdravstvenim razlikama među dohodovnim skupinama (OECD 2011, str. 103). Zdravstveno stanje ljudi je, međutim, teško izmjeriti, jer obuhvaća razne dimenzije kao što su duljina života ljudi, prisutnost te ozbiljnost kroničnih stanja i mnogi aspekti tjelesnoga i mentalnoga zdravlje. Usporedne informacije o zdravstvenome stanju ljudi i dalje su ograničene, a isto se odnosi i na naše razumijevanje međusobnoga djelovanja različitih čimbenika koji određuju zdravstvene ishode. Za praćenje razvojnih ciljeva u domeni zdravlja često se koriste pokazatelji kao što su očekivana životna dob novorođenčadi; maternalna smrtnost; dojenačka smrtnost.

Nadalje, jedan od osnovnih ciljeva razvoja počiva na znanju, preciznije njegovo odredište je bolja **obrazovanost stanovništva**. Obrazovanje i vještine ključne su za prosperitet nacija i bolji život ljudi (OECD 2011, str. 146). Obrazovanje otvara mogućnosti za ljude i donosi širok raspon koristi za društvo uključujući veći ekonomski rast, jaču socijalnu koheziju i manje kriminala. Ulaganjem u obrazovanje, obitelji i vlade mogu istodobno postići mnoge ekonomske

i socijalne ciljeve. Stupanj obrazovanosti stanovništva općenito je znatno porastao u posljednjih nekoliko desetljeća, a mnoge zemlje približile su se sličnome stupnju obrazovanosti stanovništva. Međutim, i dalje postoje velike razlike u kvaliteti ishoda obrazovnih procesa. Unatoč besplatno dostupnim uslugama obrazovanja u mnogim zemljama na obrazovna postignuća i vještine snažno utječu dohodci i socijalno-ekonomsko podrijetlo obitelji, s obrazovnim nedostatkom koji se kumulira tijekom životnoga puta (OECD 2011, str. 145). Time se sugerira da se s nejednakostima u obrazovanju treba boriti što je ranije moguće u životu.

Obrazovanje će pomoći osobi da stekne znanja, vještine, vrijednosti i stavove, što joj pomaže u postizanju bolje kvalitete života. Povrh toga, obrazovanje je važno jer se njime uklanja negativan utjecaj tradicije koji zadržava razvoj. Kao takvo ono je važna odrednica svih stupnjeva promjene i otvara vrata modernizacije, stoga je pouzdan i prikladan pokazatelj razvoja. Neki od pokazatelja obrazovanosti stanovništva su: stopa pismenosti, bruto stopa upisa, prosječne godine školovanja, očekivane godine školovanja, udio primarnoga, sekundarnoga i tercijarnoga obrazovanja u ukupno obrazovanome stanovništvu i drugi.

S kvalitetom života, ali i gospodarstvom i razvojem, u korelaciji je i **kvaliteta okoliša**. Ekonomije se oslanjaju na zdrave i produktivne radnike, ali i na prirodne resurse poput vode, drva i usjeva (Zheng 2010 prema Streimikiene 2015, str. 68). Utjecaj zagađenja, opasnih tvari i buke na zdravlje i kvalitetu života je velik – čimbenici okoliša igraju ulogu u više od 80% glavnih bolesti, i oko jedna četvrtine bolesti i ukupnih smrtnih slučajeva širom svijeta posljedica je loše kvalitete okoliša (Prüss-Üstün i Corvalán 2006, prema OECD 2011, str. 212). Dugoročno drastične promjene u okolišu također narušavaju ljudsko zdravlje kroz klimatske promjene, transformacije u ciklusu ugljika i vode i gubitak biološke raznolikosti (Rocha et al. 2022).

Očuvanje okoliša i prirodnih resursa jedno je od najvažnijih izazova za osiguravanje održivosti i blagostanja tijekom vremena. Važno je razumjeti da okoliš i razvoj nisu zasebni izazovi, već su usko povezani. Razvoj se ne može nastaviti ako se pogoršavaju okoliš i prirodni resursi, a okoliš se ne može zaštititi ako se ekonomskim rastom zanemaruju troškovi uništavanja okoliša. Okoliš kao pitanje u razvoju pojavio se u raspravi početkom 1970-ih kada je UN-ova konferencija o okolišu aktualizirala pitanja o pravima ljudi na zdravo i produktivno okruženje. Na degradaciju okoliša prvotno se gledalo kao na problem bogatih država i rezultat industrijalizacije, međutim, s vremenom se raširenost ovoga problema proširila i na pitanje opstanka za zemlje u razvoju. To se odvijalo u pravcu silazne spirale povezanoga ekološkog i ekonomskog propadanja u kojem su mnoge od najsiromašnijih zemalja bile i još su uvijek

zarobljene. Stvaranje Svjetske komisije UN-a za okoliš i razvoj 1983. godine i objavljivanje njezina značajnoga izvještaja *Our Common Future* 1987. godine značajno su usmjerile svjetsku pažnju na veze između ekoloških problema i obrazaca gospodarskoga razvoja, i društvenih i političkih čimbenika, te nametnule potrebu za mjerenjem održivosti kvalitete okoliša. Iako ne postoje posve usklađena mjerenja, procjenjuje se da je mjerenje održivosti okoliša teško – prvo zbog činjenice da je veličina utjecaja trenutačnih ekoloških trendova na buduću dobrobit neizvjesna; drugo jer je malo usporedivih pokazatelja koji udovoljavaju dogovorenim standardima (OECD 2011, str. 212).

Pojam *kakvoće okoliša* vrlo je širok i kao takav je i idealan niz pokazatelja kojim bi se informiralo o brojnim okolišnim aspektima (kvaliteti tla, vode i zraka), pristupu ljudi ekološkim uslugama i pogodnostima kao i o utjecaju onečišćenja okoliša na zdravlje ljudi. Nažalost, dostupnost takvih podataka je ograničena. Mjerenje kakvoće okoliša najčešće idu u smjeru analize kvalitete zraka i vode. Mjerenja kvalitete zraka uzimaju u obzir koncentracije PM10 i prizemnoga ozona. Sljedeći važan pokazatelj kvalitete zraka odnosi se na emisije CO₂ iz prometa. Analiza kvalitete vode sljedeći je važan segment mjerenja kakvoće okoliša. Važan pokazatelj kvalitete voda je biokemijska potrošnja kisika. Često korišten pokazatelj kvalitete okoliša je i komunalni otpad po glavi stanovnika. Zanimljivi su i pokazatelji koji mjere ekološki odgovorno ponašanje poput energetske produktivnosti u EUR/kg ekvivalenta nafte ili stope recikliranja ambalažnoga otpada. Također, može im se pribrojiti i pokazatelje koji mjere potrošnju ekoloških usluga u koje ulaze, na primjer, pokazatelji zaštićenoga kopnenog područja, ukupna površina šuma i ostaloga šumskog područja po stanovniku, ukupna proizvodnja u ribarstvu po stanovniku i slično.

Sljedeći važan cilj razvoja jest veće **građansko sudjelovanje**. Ono omogućava ljudima izraziti svoj glas i doprinijeti političkome funkcioniranju društva. Zauzvrat u funkcionalnim demokracijama građanski angažman oblikuje institucije koje upravljaju životima ljudi. Međutim, građansko sudjelovanje i **kvalitetu javne uprave** nije lako izmjeriti. Sudjelovanje u društvu, na primjer, kroz izražavanje političkoga glasa neophodno je za dobrobit pojedinca. Politički glas nije samo dio osnovnih sloboda i prava koja vrijede za sve ljude već uz to poboljšava odgovornost i učinkovitost javne politike. Ta polivalentnost ima snažan utjecaj na dobrobit jer javna politika snažno utječe na individualni život, primjerice, kroz pružene javne usluge, regulaciju i uokvirivanje različitih institucija i tržišta, pravosudni sustav itd. Uz ove pogodnosti sudjelovanje u životu zajednice omogućava pojedincima razvijati osjećaj pripadnosti i povjerenja u druge (OECD 2011b, str. 28)

Idealni pokazatelji građanskoga angažmana mjerili bi jesu li građani uključeni u niz važnih građanskih i političkih aktivnosti koje im omogućavaju učinkovito oblikovanje društva u kojemu žive. Slično tome, pokazatelji kvalitete upravljanja trebali bi mjeriti je li javna politika učinkovita i transparentna u postizanju navedenih ciljeva te vjeruju li pojedinci vladi i institucijama zemlje u kojoj žive (OECD 2013, str. 35-36).

U praksi je mjerenje građanskoga sudjelovanja i kvalitete upravljanja znatan izazov. Prvo – kvaliteta upravljanja obuhvaća velik broj čimbenika uključujući učinkovitost i transparentnost različitih institucija, njihov opseg djelovanja te njihovu otvorenost i dostupnost svim građanima neovisno o njihovu obrazovanju i socijalnome porijeklu. Drugo – ljudi se mogu uključiti u društvo na razne načine, primjerice, volontiranjem ili sudjelovanjem u radu udruga koje donose korist društvu u cjelini. Uobičajene aktivnosti građanskoga angažmana uključuju glasanje, potpisivanje peticija i korištenje društvenih mreža za dijeljenje političkih ideja i vrijednosti. U konačnici još jedan izazov za mjerenje građanskoga angažmana uključuje razlikovanje između procesa koji omogućuju slobodu izbora i djelovanja, s jedne strane, i imaju li ljudi zaista koristi od tih mogućnosti, s druge strane. Pokazatelji upravljanja i građanskoga angažmana, koji se koriste, zadovoljavaju ovaj idealni skup načela samo u ograničenoj mjeri. Prvo – unatoč mnoštvu postojećih pokazatelja kvalitete upravljanja tim pokazateljima nedostaje priznati statistički standard te na njih utječe nedovoljna kvaliteta, mali opseg, mala pokrivenost i prekomjerno oslanjanje na informacije iz institucionalnih izvora i stručnjaka (OECD 2011, str. 189). Drugo – dok su pokazatelji građanskoga angažmana potencijalno dostupni za mnoge dimenzije sudjelovanja, vrlo se često oslanjaju ili na službena istraživanja, koja nisu usklađeni u svim zemljama, ili na istraživanja provedena izvan granica službenoga statističkog sustava (ibidem). Ono što se u pravilu pokazateljima iz ove kategorije mjeri su opseg izbornoga sudjelovanja na glavnim nacionalnim izborima, sudjelovanje u drugim političkim aktivnostima poput referendumu i slično, konzultiranje s javnosti (javna savjetovanja) prilikom donošenja odluka, povjerenje u vladu, pravosudni sustav i medije (OECD 2011).

Također, vrlo važna komponenta dobrobiti ljudi i ujedno važan cilj razvoja je **osobna sigurnost**. Iako mnogi čimbenici utječu na osobnu sigurnost, kriminal je jedan od najčešćih nepoželjnih čimbenika. Zločin može dovesti do gubitka života i imovine, tjelesne boli, posttraumatskoga stresa i tjeskobe. Život u sigurnim zajednicama ključan je za dobrobit ljudi jer će osjećaj nesigurnosti ograničiti svakodnevne aktivnosti i funkcioniranje ljudi, a time i umanjiti mogućnost za gospodarski razvoj (Stewart 2004).

Kriminal, jedna od najčešćih prijetnji osobnoj sigurnosti u razvijenim zemljama i zemljama u razvoju, obuhvaća velik broj kaznenih djela poput ubojstava, kaznenih djela protiv imovine (npr. krađa automobila ili provala u dom), kontaktnih kaznenih djela (npr. napad ili pljačka) i nekonvencionalnih kaznenih djela (npr. prijevara potrošača ili korupcija). Neke od često korištenih pokazatelja osobne sigurnosti su broj kaznenih djela ili ubojstava koja je evidentirala policija i slično.

Jedinstveni pokazatelji odražavaju pojedine domene razvoja. Međutim, ekonomistima je već dugo zanimljiva ideja integracije različitih pokazatelja u jedan indeks, odnosno redukcija ovoga složenog koncepta na jednu brojku. Ovi pristupi temelje se na činjenici da je razvoj višedimenzionalan koncept te na potrebi da se koncizno odgovori na pitanje – kako neki vremenski entitet u obliku cjelokupnoga razvoja napreduje kroz vrijeme kao i u usporedbi s drugim prostornim entitetima. No sažimanje različitih pokazatelja u jedinstven indeks nije nimalo lako i jednostavno. **Kompozitni pokazatelji** razvoja predstavljaju „prevođenje razvojnih teorija u matematički iskazane modele čija je svrha mjerljivost i usporedivost po odabranim dimenzijama“ (Marcelić 2015, str. 310). Karakteristika ovih pokazatelja jest da uzimaju u obzir različite aspekte razvoja i agregiraju različite ekonomske, socijalne i političke komponente. Prednost kompozitnih indeksa ogleda se u tome da sažimaju kompleksne koncepte u razumljive konstrukte i lakši su za interpretaciju od niza pojedinačnih indikatora (OECD 2008, str. 13-14). Potencijalni nedostaci kompozitnih indeksa su gubljenje detaljnijih informacija o pojedinim aspektima koncepta te eventualne poteškoće pri interpretaciji tako dobivenih indeksa (ibidem).

Od 70-ih godina prošloga stoljeća razvijen je velik broj kompozitnih indikatora koji su nastojali mjeriti ekonomski razvoj kombinirajući različite parametre. Slijedi taksativni pregled najznačajnijih kompozitnih pokazatelja razvoja kronološkim redom njihova objavljivanja:

- *Mjera ekonomskoga blagostanja* (engl. *Measure of Economic Welfare – MEW*), pokazatelj je koji su kreirali Nordhaus i Tobin 1972. godine. Ovaj kompozitni pokazatelj uključuje izračune za vrijednosti slobodnoga vremena i amortizaciju prirodnoga kapitala te također mjeri stvarnu godišnju potrošnju kućanstava (Nordhaus, i Tobin 1972).
- *Indeks društvenoga napretka* (engl. *Index of Social Progress – ISP*) osmislio je Estes 1974. godine, a 1997. godine pokazatelj je ažuriran u *ponderirani indeks društvenoga napretka* (engl. *Weighted Index of Social Progress – WISP*). Ovaj pokazatelj mjeri ekonomski razvoj, društvene i političke uvjete i sposobnost država da zadovolje

osnovne potrebe svojih građana uz kreiranje poticajnog okruženja za poboljšavanje kvalitete života (Sharpe 1999, str. 30).

- *Indeks fizičke kvalitete života* (engl. *Physical Quality of Life Indeks – PQLI*) razvio je Morris 1979. godine. Pokazatelj se računa uzimajući u obzir pismenost, očekivani životni vijek i smrtnost dojenčadi (Morris, 1978)
- *Ekonomski aspekti blagostanja* (engl. *Economic Aspects of Welfare – EAW*) – kreirao je Zolotas 1981. godine. Polazna točka za izračun ovog pokazatelja je individualna potrošnja. Kao što ime govori, pokazatelj pokriva širok raspona čimbenika koji mjere i pozitivan ili negativan učinke na ekonomsko blagostanje (Lazibat et al. 2017, str. 33)
- *Indeks održivoga ekonomskog blagostanja* (engl. *Index of Sustainable Economic Welfare – ISEW*) izradili su Daly i Cobb 1989. godine, a pokazatelj je ažuriran 1994. godine. Osim uobičajenih pokazatelja, vezanih uz nacionalne račune, ovaj pokazatelj obuhvaća i indikatore vezane za stanje okoliša i raspodjelu dohotka (Bleys 2005, str. 6).
- *Indeks ljudskoga razvoja* (engl. *Human Development Index – HDI*) pokazatelj je stvoren zajedničkim radom nobelovca Amartyje Sena i ekonomista Mahbuba ul Haqa uz pomoć Gustava Ranisa i Lorda Megnada Desaija. Uveo ga je UN 1990. godine. Pokazatelj se sastoji od triju dimenzija koje ukupnoj vrijednosti indeksa doprinose s trećinom. To su standard život (mjereno pomoću bruto nacionalnoga dohotka po stanovniku), zdravlje (mjereno pomoću pokazatelja očekivane životne dobi) i obrazovanost stanovništva (mjerena pomoću pokazatelja očekivanoga trajanja školovanja i prosječnoga broja godina školovanja). Snagu ovoga indeksa predstavlja činjenica da se temelji na jednostavnim i lako dostupnim statističkim podacima koji se rutinski prikupljaju u većini država svijeta. Kao takav on je jedan od najčešće korištenih kompozitnih indikatora razvoja i kvalitete života. Tijekom godina interpretacija i klasifikacija rezultata HDI-a ponešto se mijenjala, a, sukladno tomu, mijenjala se i granica HDI-a iznad koje se države smatraju razvijenima (Morse 2003, Deb 2015)³.
- *Indeks kvalitete života* (engl. *Index of the Quality of Life – QOL*) konstruirao je psiholog Ed Diener (1995). Kreirao je dva različita indeksa: Osnovni QOL indeks, koji je relevantan za zemlje u razvoju, te Napredni QOL indeks, primjenjiv za razvijene zemlje. Osnovni QOL indeks obuhvaća sedam varijabli koje odražavaju različite aspekte kvalitete života: kupovna moć, stopa ubojstava, ispunjenost osnovnih potreba, stopa

³ Detaljnije vidjeti na web stranici UNDP-a [dostupno na: <https://hdr.undp.org/>, pristupljeno: 25. listopada 2019.].

samoubojstava, stopa pismenosti, teška kršenja ljudskih prava, krčenje šuma. Napredni QOL indeks također sadrži sedam varijabli, fokusirajući se na specifične aspekte razvijenih zemalja: broj liječnika po glavi stanovnika, stopa štednje, dohodak po glavi stanovnika, subjektivno blagostanje, stopa upisa na fakultet, nejednakost dohotka, potpisani ugovori o zaštiti okoliša (Sharpe 1999, str. 29).

- *Indeks rodne razvijenosti* (engl. *Gender Development Indeks – GDI*) uveden je 1995. u *Izvešće o ljudskome razvoju* koje je izradio Razvojni program Ujedinjenih naroda (UNDP). Cilj tih mjerenja je dodavanje rodno osjetljive dimenzije indeksu ljudskoga razvoja (HDI). Ovaj pokazatelj mjeri rodne nejednakosti u trima osnovnim dimenzijama ljudskoga razvoja – u zdravlju, znanju i životnome standardu, mjerenim bruto nacionalnim dohotkom po stanovniku (Sharpe 1999, str. 28).
- *Indeks rodnoga osnaživanja* (engl. *Gender Empowerment Measure – GEM*) pokazatelj je osmišljen 1995. godine za mjerenje ravnopravnosti spolova. Ovaj pokazatelj predstavlja pokušaj Programa Ujedinjenih naroda za razvoj da izmjeri stupanj nejednakosti spolova u zemljama svijeta na temelju procjena ekonomskih dohodaka žena, sudjelovanja na visokoplaćenim položajima s ekonomskom moći i pristupa profesionalnim i parlamentarnim pozicijama. Uveden je u isto vrijeme kao i indeks rodne razvijenosti (GDI), ali mjeri domene kao što je osnaživanje koje nije obuhvaćeno tim indeksom (ibidem).
- *Pravi indikator progresu* (engl. *Genuine Progress Indicator – GPI*) nastao je kao rezultat rada na pokazatelju ISEW-u 1995. godine pomoću think-tanka za održivost Redefining Progressa, a uz podršku Johna Cobba. Ovaj pokazatelj uzima u obzir sve što i BDP, ali dodaje i druge troškove koje predstavljaju trošak negativnih učinaka vezanih uz gospodarsku aktivnost, koje BDP isključuje ili ih valorizira kao ekonomsku korist (Sharpe 1999, str. 13-16).
- *Indeks ljudskoga siromaštva* (engl. *Human Poverty Indeks – HPI*) razvili su Ujedinjeni narodi kako bi nadopunili indeks ljudskoga razvoja (HDI) smatrajući da bolje odražava stupanj deprivacije u razvijenim zemljama u usporedbi s HDI-om. Siromaštvo je multidimenzionalni i složen fenomen, čija je osnova nedostatak mogućnosti i prilika potrebnih za ljudski razvoj (obrazovanja, zdravstvene skrbi i pristojnoga životnog standarda). Ovaj pokazatelj sadrži sljedeće čimbenike: vjerojatnost pri rođenju da osoba neće doživjeti 40 godina život, postotak nepismenih odraslih osoba te kvaliteta usluga koje država osigurava, što se mjeri postotkom pojedinaca koji nemaju pristup pitkoj

vodi, postotkom pojedinaca bez pristupa zdravstvenim uslugama, te postotkom djece mlađe od pet godina koja su pothranjena (Sharpe 1999, str. 28-29). Ovaj pokazatelj prvi je put objavljen kao dio *Izvešća o ljudskome razvoju* 1997. godine. U 2010. godini zamijenjen je UN-ovim multidimenzionalnim indeksom siromaštva (engl. *Multidimensional Poverty Indeks – MPI*) (UNDP 2010).

- *Indeks ekološke održivosti* (engl. *Environmental Sustainability Index – ESI*) razvili su znanstvenici sveučilišta Yale i Columbia, zajedno sa Svjetskim ekonomskim forumom (WEF) 1999. godine u cilju prikaza brige pojedine zemlje o održivome razvoju. ESI obuhvaća pet komponenti: dobro organizirani ekološki sustavi, stupanj ekoloških nepogoda, smanjenu ranjivost ljudi na ekološke probleme, razvijenost socijalnoga i institucionalnoga kapaciteta za održivi razvoj te globalno vodstvo u promoviranju i zastupanju održivoga razvoja (Esty 2002).
- *Indeks performanse okoliša* (engl. *Environmental Performance Index – EPI*) izveo je UN 2002. godine. Broj korištenih pokazatelja mijenjao se je te je EPI u 2022. godini koristio 40 pokazatelja uspješnosti u 11 kategorija koje prate klimatske promjene, zdravlje okoliša i vitalnost ekosustava. Ovi pokazatelji na nacionalnoj razini mjere koliko su zemlje blizu utvrđenim ciljevima politike zaštite okoliša (Wolf et al. 2022).
- *Indeks predanosti razvoju* (engl. *Commitment to Development Indeks – CDI*), koji, počevši od 2003. godine, godišnje objavljuje Centar za globalni razvoj, svrstava najbogatije zemlje s obzirom na njihovu predanost politici koja pomaže siromašnim zemljama. Razvijene i nerazvijene zemlje povezane su na mnogo načina; pa ovaj indeks promatra pomoć izvan standardnih usporedbi tokova inozemne pomoć 27 najbogatijih zemalja svijeta, svih zemalja članica OECD-ovog Odbora za pomoć u razvoju. CDI procjenjuje nacionalne napore u sedam područja: pomoć, trgovina, investicije, migracije, okoliš, sigurnost i tehnologija. Smatra se numeričkim pokazateljem cilja 8 Milenijskih razvojnih ciljeva - Razviti globalnu suradnju za razvoj.
- *Indeks klimatskih promjena* (engl. *The Climate Change Performance Indeks – CCPI*) sustav je bodovanja koji je osmislila njemačka ekološka i razvojna organizacija Germanwatch e. V. u cilju povećanja transparentnosti u međunarodnoj klimatskoj politici. Na temelju standardiziranih kriterija indeks ocjenjuje i uspoređuje učinak zaštite klime 59 zemalja i Europske unije, koje su zajedno odgovorne za više od 92% globalnih emisija stakleničkih plinova. CCPI izračunava ukupnu ocjenu učinka zaštite klime za svaku zemlju na temelju četiriju kategorija: emisije stakleničkih plinova,

obnovljiva energija, korištenje energije i klimatska politika. CCPI je prvi put objavljen 2005., a ažurirana verzija svake godine predstavlja se na Konferenciji UN-a o klimatskim promjenama⁴.

- *Ekološki otisak* (engl. *Ecological Footprint – EF*) razvijali su znanstvenici Mathis Wackernagel i William Ress u 90-im godinama 20. stoljeća, a od 2006. godine postoji prvi set standarda koji detaljno opisuju postupke komunikacije i izračuna ekološkoga otiska. Ovaj pokazatelj ukazuje na to koliko čovječanstvo „pritišće“ planet izlaganjem uvida koliko je potrebno površine zemlje i vode za održavanje današnjega načina života, odnosno koliko je zemlje i vode potrebno čovječanstvu za proizvodnju svih potrebnih sredstava i apsorpiranje čitava otpada upotrebom raspoložive tehnologije⁵.
- *Multidimenzionalni indeks siromaštva* (engl. *Multidimensional Poverty Indeks – MPI*) razvio je 2010. godine Oxford Poverty & Human Development Initiative i Razvojni program Ujedinjenih naroda (UNDP). Ovaj pokazatelj identificira višestruke deprivacije na razini kućanstva i pojedinca u domeni zdravstva, obrazovanja i životnoga standarda. Za njegov izračun koriste se podatci iz anketa o kućanstvima, a svi pokazatelji potrebni za konstrukciju mjere moraju doći iz istoga istraživanja (Beja 2021).
- *Indeks ljudskoga razvoja prilagođen nejednakostima* (engl. *Inequality-adjusted Human Development Index – IHDI*) uveden je 2010. godine u *Izvešće o ljudskome razvoju*. Ovaj pokazatelj kombinira prosječna dostignuća u zdravstvu, obrazovanju i dohodcima zemlje tako da ta dostignuća distribuira među stanovništvom zemlje „diskontiranjem“ prosječne vrijednosti svake dimenzije u skladu s njezinom razinom nejednakosti. Pod savršenom jednakošću IHDI je jednak HDI-u, ali pada ispod HDI-a kada se nejednakost poveća. Drugim riječima, razlika između IHDI-a i HDI-a je gubitak ljudskoga razvoja zbog nejednakosti (UNDP 2010).
- *Indeks rodne nejednakosti* (engl. *Gender Inequality Indeks – GII*) je indeks za mjerenje nejednakosti spolova koji je uveden u *Izvešće o ljudskome razvoju* iz 2010. godine. On je složena mjera za kvantificiranje gubitka postignuća unutar zemlje zbog neravnopravnosti spolova. Pokazatelj koristi tri dimenzije za mjerenje oportunih

⁴ Detaljnije vidjeti na web stranici Climate Change Performance Index [dostupno na: <https://ccpi.org/>] pristupljeno: 15. studenog 2020.].

⁵ Detaljnije vidjeti na web stranici Global Footprint Network [dostupno na: <https://www.footprintnetwork.org/>] pristupljeno: 15. studenog 2020.].

troškova: reproduktivno zdravlje, osnaživanje i sudjelovanje na tržištu rada (UNDP 2010).

- *Indeks društvenoga napretka* (engl. *The Social Progress Indeks – SPI*) pokazatelj je koji mjeri neekonomske dimenzije društvene uspješnosti. Mjerenja se provode u gotovo 200 zemalja, a pokazatelj se sastoji od dvanaest komponenti, utemeljenih na ukupno pedeset pokazatelja, te kao takav omogućuje detekciju prioriteta strateškoga planiranja u cilju sveobuhvatnoga razvoja te pruža priliku rangiranja, odnosno međusobne usporedbe različitih zemalja. Indeks je prvi put objavljen 2014. godine⁶.
- *Pokazatelji ciljeva održivoga razvoja* (engl. *SDG Index*) definirani su za praćenje ostvarenja Ciljeva održivog razvoja iz UN-ove Agende 2030. za održivi razvoj. Razvijeni su od strane znanstvene Mreže rješenja za održivi razvoj (engl. *Sustainable Development Solutions Network - SDSN*), uspostavljene pod pokroviteljstvom glavnog tajnika UN-a. Indeks SDG-a procjena je ukupnog učinka svake zemlje u pogledu 17 ciljeva održivog razvoja, pri čemu se jednaka težina daje svakom cilju. Rezultat označava poziciju zemlje između najgoreg mogućeg ishoda (rezultat 0) i cilja (rezultat 100). Prvi puta su objavljeni 2015. godine⁷.
- *Indeks socijalnoga napretka EU-a* (engl. *The EU Social Progress Indeks – EU-SPI*) mjeri različite komponente društvenoga napretka. Uključuje 55 pokazatelja koji prate zdravlje, obrazovanje, sigurnost, kvalitetu okoliša i osobna prava na regionalnoj razini. Pri mjerenju koristi NUTS2 klasifikaciju regija EU-a koju je izradio Eurostat. Prvi put je objavljen 2016. godine te potom 2020. godine⁸.

Iz pregleda najvažnijih kompozitnih pokazatelja može se primijetiti da pojedini kompozitni pokazatelji nastoje objединiti razvojnu teoriju, dok se drugi bave njezinim određenim segmentima. Svoju primjenu imao je ili ima svaki od navedenih kompozitnih pokazatelja razvoja prema kriteriju specifičnih interesa i ciljeva pojedinih istraživanja i izvješća. Ne može se reći da se nijedan od navedenih kompozitnih pokazatelja nametnuo kao univerzalna mjera razvoja iako valja istaknuti da je među spomenutima najpopularniji (Fleurbaey i Blanchet 2013, str. xiii) i prepoznat kao najbolja alternativa BDP-u po stanovniku *Indeks ljudskoga razvoja* (HDI) (Klasen 2018, str. 7).

⁶ Detaljnije vidjeti na web stranici Social Progress Imperative [dostupno na: <https://www.socialprogress.org/>, pristupljeno: 25. listopada 2019.].

⁷ Detaljnije vidjeti na web stranici Sustainable Development Report [dostupno na: <https://www.sdindex.org/>, pristupljeno: 25. listopada 2019.].

⁸ Detaljnije vidjeti na web stranici Social Progress Imperative [dostupno na: <https://www.socialprogress.org/>, pristupljeno: 25. listopada 2019.].

Mnoštvo pokazatelja vjerojatno je ključno za kretanje prema održivome prosperitetu koji u potpunosti uvažava dobrobit pojedinca i društva. Širi raspon mjera trebao bi omogućiti raznolikije puteve napretka. No usprkos postojanju brojnih mjera razvoja rast „tradicionalnoga“ BDP-a i dalje je česta mjera razvoja. Njegova postojanost kao mjere napretka unatoč dobro poznatim ograničenjima proizlazi iz dvaju čimbenika – tehnokratskih i socioloških. Kao dominantna mjera u sofisticiranome sustavu nacionalnih računa BDP ima tehnokratsku pogodnost i analitičku eleganciju koja ostaje nenadmašna u usporedbi s mnogim alternativnim mjerama. Njegov autoritet proizlazi iz njegova obilježja da je istovremeno mjera proizvodnje, izdataka za potrošnju i prihoda u gospodarstvu. Unatoč svojem složenom okviru BDP nudi varljivu jednostavnost jedne brojke koja se čini izravno usporedivom iz godine u godinu i među nacijama. Nit vodilja takva pristupa primarno se rabi na temelju jednostavne, doduše, neadekvatne ideje da veća ekonomska aktivnost nužno vodi k boljemu životu.

Ipak, politička volja da se osvijesti da je važno ono što se mjeri postoji i jača. Još 1968. Kennedy je upozoravao na ograničenja BDP-a kao mjere razvoja ističući da se njime mjeri „sve osim onoga što život čini vrijednim truda“ (Šlaus 2020, str. 199). Nicolas Sarkozy, ondašnji francuski predsjednik, 2009. godine sazvao je komisiju, koju su vodili međunarodno priznati ekonomisti Amartya Sen, Joseph Stiglitz i Jean-Paul Fitoussi, za mjerenje ekonomske uspješnosti i društvenoga napretka. Za tu priliku vodeća ideja bila je da je nemoguće promijeniti ponašanje „osim ako ne promijenimo načine na koje mjerimo svoju ekonomsku uspješnost“ (Sen et al. 2010 str. vii). Sarkozy se također obvezao na poticanje drugih zemalja i međunarodnih organizacija da slijede primjer Francuske Republike u provedbi preporuka svoje komisije za niz mjera izvan BDP-a. Ambiciozna planiranja bila su usredotočena ni na što manje od izgradnje novoga, globalnoga ekonomskog, društvenog i ekološkog poretka. Godine 2010. tadašnji britanski premijer David Cameron pokrenuo je program za provedbu preporuka Sarkozyjeve komisije u Velikoj Britaniji. Opisao je ovo kao početak mjerenja napretka zemlje „ne samo po tome kako naše gospodarstvo raste već i po tome kako se naši životi poboljšavaju – ne samo po našem životnom standardu već i po našoj kvaliteti života“ (Cameron 2010).

Kao što se može iščitati iz danoga pregleda mjera, postoje mnoge vizije za istiskivanje rasta BDP-a kao dominantnoga sinonima za razvoj i bolji život. U jeku pandemije COVIDA objavljeno je da većina ljudi želi pravedniju i održiviju budućnost (Lewandowsky et al. 2021). Ekonomisti sve više usvajaju složeno sistemsko razmišljanje uključujući i društveno i psihološko razumijevanje ljudskoga ponašanja (usp. i Lima di Miranda i Snower 2020). Prepoznavanje činjenice da pri analizi i mjerenju ekonomskoga razvoja treba gledati šire od

ekonomskoga outputa, potaknulo je i dalje potiče razvoj brojnih koncepata mjerenja kao što su kvaliteta života, socijalni kapital, socijalna isključenost, ljudski razvoj i društvene kvalitete (Fahey et al. 2003, str. 12; Abdallah et al. 2009, str. 14). Mjere ekonomskoga razvoja ovise o njegovu poimanju i definiranju koje je evoluirao tijekom vremena (Lélé 1991; Redclift 2005; Sneddon et al. 2006; Holden et al. 2014; Ziai 2015; Fukuda-Parr 2016). Promjenu shvaćanja i operacionalizacije ovoga konstrukta u novije vrijeme slikovito prikazuju UN-ovi ciljevi razvoja, koji su evoluirali od *Milenijskih razvojnih ciljeva* do *Ciljeva održivoga razvoja*. Pokazatelji Ciljeva održivoga razvoja (engl. *SDG Index*) jedan su od najopsežnijih okvira praćenja razvoja kojima se prati ostvarenje *Ciljeva održivoga razvoja* iz UN-ove *Agende 2030. za održivi razvoj*. Oslanjaju se na uvođenje novih sveobuhvatnih mjera ekonomskoga razvoja kojima se nastoje uvažiti svi izazovi današnjice poput stanja okoliša, društvenih nejednakosti, ekonomskih kriza i slično (United Nations General Assembly 2017).

Godine 2021. glavni tajnik UN-a António Guterres završio je svoje izvješće *Our Common Agenda* pozivom na akciju: „Moramo pronaći nove mjere napretka koje nadopunjuju BDP kako bi stekli potpuno razumijevanje utjecaja poslovnih aktivnosti i kako možemo i moramo bolje podržati ljude i naš planet” (United Nations 2021, str. 4). Ponovio je ovaj zahtjev u svojim prioritetima za 2022. godinu u govoru pred Općom skupštinom UN-a. Guterres je pozvao na proces „okupljanja država članica, međunarodnih financijskih institucija i stručnjaka za statistiku, znanost i politiku kako bi se identificirala nadopuna ili nadopune BDP-u koji će mjeriti uključiv i održiv rast i prosperitet te se nadovezati na rad Statističke komisije“ (United Nations 2021, str. 34). Određivanje u većoj mjeri sveobuhvatnih ciljeva razvoja prati i konstruiranje niza inovativnih metodoloških pristupa za tumačenje i procjenu pojedinih dimenzija razvoja poput međugeneracijske jednakosti (Howarth 1997; Padilla 2002), održivosti (Norton i Toman 1997; Bell i Morse 1999; Neumayer 2003), vrednovanja ekosustava (Costanza et al. 1997; Spash 2000), ekonomske isključenosti (van Niekerk 2020) i slično. Stiglitzeva komisija u svojem izvješću preporučila je proširenje spektra informacija koje redovito objavljuju nacionalni statistički uredi kako bi se uključile mjere zdravlja, obrazovanja, političke participacije i upravljanja, društvenih veza i odnosa, okoliša, i nesigurnosti (ekonomske i fizičke) (Stiglitz et al. 2009). Tako je i Eurostat, statistički ured Europske unije, kao nastavak agende *GDP and beyond* intenzivirao svoj rad u poboljšanju dostupnosti i točnosti podataka.

Sljedeća revizija Sustava nacionalnih računa (engl. *System of National Accounts – SNA*) trenutačno je u razvoju pod vodstvom Odjela za statistiku UN-a i trebala bi stupiti na snagu 2025. godine. Razvoj SNA-a i njegovo širenje u mnoge zemlje trajalo je godinama ili čak

desetljećima. Nove metodologije prikupljanja podataka trebale bi se jednostavnije primijeniti, a prvi korak u dobivanju političke podrške za bolji okvir za mjerenje napretka je dogovor o tome što se mjeri. Novi mjerni okvir zasigurno će zahtijevati prikupljanje različitih izvornih podataka, a time i promjenu procesa ugrađenih u nacionalne statističke urede. Morat će uključiti nedavne promjene u gospodarstvu, uzrokovane digitalizacijom, kao i dugotrajna pitanja kao što je neadekvatno mjerenje promjena u okolišu. Zadatak ažuriranja statističkoga okvira za bolje mjerenje gospodarskog napretka nije zanemariv⁹.

Prikazani pregled evolucije mjera razvoja te kratak rezime aktualnosti u kontekstu mjerenja prosperiteta jasno predočava da dinamika i okolnosti modernih vremena potiču razvoj novih, sveobuhvatnih mjera ekonomskog razvoja. Znanstvenici u provedenom kvalitativnom istraživanju zaključuju isto ističući: „Proces razvoja pokazatelja kvalitete života u odnosu na indikatore ekonomskoga rasta odgovor je na pitanja održivoga razvoja, koji osim rasta, odnosno ekonomske dimenzije, vodi brigu i o socijalnoj i ekološkoj dimenziji.“; „Dolazi do preokreta u tome favoriziranju BDP-a, javljaju se brojne alternativne mjere koje drugačije vrednuju razvoj društva, između ostalog promatraju i kvalitetu života stanovnika.“; „Različite razine dostignutog razvoja sele fokus politika. U novije vrijeme sve češći je naglasak na ekologiji, na pravednosti, na jednakim mogućnostima. Kako se seli fokus koncipiraju se pokazatelji koji mjere ono što je sada važno.“. Navedeno govori u prilog prihvaćanja pomoćne hipoteze H_{1b} . U nju su ugrađene spoznaje da izazovi modernih društava poput ekonomskih kriza, stanja okoliša i ograničenosti resursa, društvenih nejednakosti i uvjeta života utječu na razvoj alternativnih, sveobuhvatnih mjera ekonomskoga razvoja.

Rezultati kvalitativnog istraživanja potkrijepljeni su i s pregledom teorijskih spoznaja, pa je primjenom metode triangulacije teorijom (Fredericksa i Millera 1998, str. 350), dodatno podržano prihvaćanje pomoćne hipoteze H_{1b} . Slijedom navedenoga, kao i prihvaćanjem pomoćnih hipoteza H_{1a} i H_{1b} , prihvaća se i glavna hipoteza H_1 iz koje proizlazi da je *ekonomski rast nedostatan pokazatelj ekonomskoga razvoja*.

⁹ Detaljnije vidjeti na web stranici United Nations Statistics Division [dostupno na: <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/towards2025.asp>, pristupljeno: 14. lipnja 2023.].

Promatrajući ekonomski razvoj kao višedimenzionalan koncept, a ekonomski rast kao jednu od njegovih komponenti, u radu se ekonomski razvoj definira kao održivi i uključiv rast koji se uspješno pretače u poboljšanje kvalitete života.

Koncept *kvalitete života* postepeno se nametnuo kao alternativa sve više i više upitnom pojmu materijalnoga blagostanja u imućnome društvu i smatrao se novim, višedimenzionalnim i mnogo složenijim ciljem razvoja (Glatzer 2001, str. 436). Kako je odmicalo vrijeme, tako je kvaliteta života postala sistemski okvir za utvrđivanje javne politike, evaluacije javnih usluga, razvoja inovativnih lokalnih, nacionalnih i međunarodnih programa (Schalock et al. 2002, str. 458). Tomu je pridonijela njegova karakteristika da uključuje čitav niz čimbenika koji utječu na ono što se vrednuje u životu (Stiglitz et al. 2009, str. 41). Prepoznato je da kvaliteta života na sveobuhvatan način mjeri stupanj do kojega je ostvaren porast blagostanja stanovništva kao temeljni cilj razvoja. O ovome konceptu moglo bi se govoriti kao o dobrome mjernom okviru za složen, multidimenzionalan proces razvoja. Porast broja istraživanja kvalitete života govori u prilog tome da je sve više prepoznata vrijednost pristupa kvalitete života kao okvira za praćenje razvoja koji podupire kompleksnost društvenih ciljeva, koji uključuju ekonomski rast, ali i unaprjeđivanje zdravlja, obrazovanja, sigurnosti i slično. Istraživanje kvalitete života aktualna je tema ekonomista usmjerenih na detekciju učinkovitoga mjernog okvira koji prati i potiče razvoj u svojoj njegovoj kompleksnosti, te daje važne i višedimenzionalne inpute kreatorima javne politike. Postavljenjem novih ciljeva ekonomskoga razvoja kao i promjena u vrijednosnim orijentacijama doprinose porastu empirijskoga istraživanja kvalitete života. U Europskoj uniji poboljšanje životnih uvjeta i kvalitete života u državama članicama jedna je od glavnih briga i ciljeva politike Europske unije. Postaje posve jasno da se model ekonomskoga razvoja vođen takvim ciljevima mora temeljiti na informacijama koje donositeljima odluka omogućuju rano prepoznavanje problema, postavljanje prioriteta, te praćenje i procjenu utjecaja, učinkovitosti i uspješnosti programa i mjera.

3. KVALITETA ŽIVOTA KAO MJERA EKONOMSKOGA RAZVOJA

Pojam *kvaliteta života* svakodnevno se susreće u različitim strukama i u različite značenju. Intenzivno korištenje ovoga koncepta u najrazličitijim segmentima javnoga života i različitim društvenim znanostima započinje od sredine prošloga stoljeća iako su njegovi elementi, odnosno njegove karakteristike i atributi, (pre)poznati odavno. Vraćajući se načas u antiku – o kvaliteti života raspravljali su već Platon i Aristotel (Hagerty et al. 2001, str. 1), ali i mnogobrojni autori zapadnjačke filozofije i literature. Neovisno o različitim pristupima ovome pojmu, svakim se pokušajem određivanja kvalitete života uvijek nastojala postići primjenjivost ovoga koncepta na svakodnevni život. Šezdesetih godina prošloga stoljeća u razvijenim zemljama intenzivirana je suvremena rasprava o kvaliteti života, prvenstveno kao posljedica dostizanja određene materijalne sigurnosti i jačanja spoznaje da materijalno blagostanje ne nosi nužno i poboljšanja u drugim sferama života (Bache i Scott 2018, str. 3).

Koncept kvalitete života prisutan je gotovo svugdje – kvaliteta života česta je u raspravama o svakodnevnom životu ljudi, pojavljuje se u reklamnim sloganima, političkim govorima i postaje zaštitni znak ili simbol provedbe različitih napora i interesa. Također, kvaliteta života važan je predmet interesa brojnih znanstvenih disciplina – medicina, psihologija, sociologija, antropologija, filozofija, geografija, urbano planiranje i marketing, naime, proučavaju kvalitetu života ili njezine pojedine aspekte. Vrlo je bogata akademska rasprava o kvaliteti života i u domeni ekonomije. U proteklih 30-tak godina kvaliteta života postala je brzorastuća disciplina koju sve više prihvaćaju vlade i agencije javnoga sektora širom svijeta želeći izmjeriti i usporediti promjene u kvaliteti života između i unutar gradova, regija i država. Velika istraživanja kvalitete života provode i međunarodne organizacije poput Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD), Socijalnoga i ekonomskoga vijeća Ujedinjenih Naroda, Europske zaklade za poboljšanje životnih i radnih uvjeta Eurofound, Svjetske banke i drugih. Brojni su razlozi za sve veću pozornost koja se posvećuje procjeni kvalitete života u području prirodnih i društvenih znanstvenih disciplina. Promatrano iz sociološkoga aspekta, procjena kvalitete života daje informacije o razini adekvatnoga funkcioniranja okruženja i o stupnju zadovoljstva životom. Iz ekonomskoga aspekta procjena kvalitete života daje informacije o uspješnosti javnih politika. Iz psihološkoga aspekta koncept kvalitete života daje informacije o osjećajima i interakcijama osoba, dok se u području medicine promatra utjecaj bolesti na kvalitetu života u cilju prevencije, ali i postizanja kvalitetnoga života unatoč odsustvu zdravlja.

U kontekstu kvalitete života uz spomenutu multidisciplinarnost važno je spomenuti i interdisciplinarnost jer nerijetko istraživanja kvalitete života uključuju različite znanstvene discipline na teorijskoj i metodološkoj razini istraživanja. Studije usmjerene na kvalitetu života, čiji autori potječu iz različitih akademskih područja, nisu rijetkost. Međutim, i interdisciplinarnost studije o kvaliteti života mogu se susresti s nizom problema koji se u pravilu odnose na polazišta istraživanja, teorijske ili metodološke orijentacije pojedinih disciplina, te se susreću sa specifičnim pogledom na kvalitetu života ili na predmet interesa unutar ovoga koncepta. Unatoč spomenutom nije upitno da interdisciplinarnost studije o kvaliteti života mogu ne samo uspješno funkcionirati već mogu pružiti puno zanimljivih i korisnih informacija. U tome pogledu važni su istraživački centri za kvalitetu života poput Međunarodnoga društva za istraživanje kvalitete života (engl. *International Society for Quality-of-Life Studies*), Instituta za kvalitetu života sveučilišta u Gironi (engl. *The Quality of Life Research Institute University of Girona*), Australskoga centra za kvalitetu života Deakin sveučilišta (engl. *Australian Centre on Quality of Life at Deakin University*), Centra za kvalitetu života kineskoga sveučilišta u Hong Kongu (engl. *The Centre for Quality of Life at The Chinese University of Hong Kong*), Istraživačkoga centra za kvalitetu života u Claremont Graduate Sveučilištu (engl. *The Quality of Life Research Center at Claremont Graduate University*). Njihov predmet analize jest procjena koncepta kvalitete života, najčešće ne u cjelini, već usmjerena na određene sastavnice ili metakoncepte kvalitete života, stoga je važno specificirati sadržajni aspekt djelatnosti ovih centara istraživanja.

Uslijed društvene relevantnosti, odnosno percepcije kvalitete života kao teme orijentirane na problem, proučavanje kvalitete života u pravilu znači aktivnu suradnju akademske, javne ili čak komercijalne sfere. Takav se pristup može nazvati transdisciplinarnim, što je još jedna važna odrednica istraživanja kvalitete života, i može se očekivati da će njegova važnost u budućnosti biti sve veća. Transdisciplinarnost je najjednostavnije objasniti kao kombinaciju disciplinarnoga i nedisciplinarnoga pristupa, što omogućuje interakciju između znanosti i društva.

Na političkome nebu na globalnoj razini značajno raste pritisak na javne dužnosnike da osvijeste i aktualiziraju pitanja kvalitete života. Uobičajena je praksa da političari vode svoje kampanje obećavajući poboljšanje kvalitete života u svojim izbornim jedinicama. Takve su se poruke dugo smatrale implicitnima bez potrebe da budu potkrijepljene dokazima. Međutim, kako raste svijest građana o značenju i mjerljivosti koncepta kvaliteta života, tako usporedno raste i pritisak na političare da dokažu svoje tvrdnje, pokažu svoju učinkovitost koristeći

različite pokazatelje kvalitete života. Primjenjivost istraživanja kvalitete života vrlo je važna odrednica i od iznimna značaja donosiocima svih vrsta javnih politika. Kao glavni cilj istraživanja kvalitete života nameće se upravo osiguravanje informacija donosiocima odluka te implementiranje nalaza u programe razvoja (Fisher et al. 2008).

3.1. Povijesni razvoj istraživanja kvalitete života

Kvaliteta života aktualan je i zanimljiv koncept iza kojega stoji dug evolucijski put. Prvi zabilježen istraživački interes za ovu temu datira još iz četvrtoga stoljeća prije Krista. Drevni grčki filozofi toga vremena tražili su smisao života i smjernice koje bi mogle pomoći postizanju više razine postojanja. Najveća vrijednost za Platona bila je logično utemeljena kontemplacija koja nadmašuje ljudske osjećaje. Aristotelov pogled bio je drugačiji – smatrao je da je život bez osjećaja, čak i ako to uključuje rizik, beskoristan (Ruževićus 2014, str. 318). Iako su njihove teorije različite, oba antička filozofa pišu o „dobrome životu“ i „dobrome življenju“ te kako nam javna politika može u tome potpomoći.

Aristotelova socijalna etika i ideje savršenoga života proučavale su individualne i društvene koncepcije kvalitete života. U drugome poglavlju svojega djela *Nikomahova etika* autor tvrdi da je dužnost državnika građanima stvoriti najbolju moguću priliku za dobar život. Politika je, u neposrednome značenju, stvorila zakone i institucije za civiliziran, moralan i sretan ljudski život, stoga je dobar život glavni cilj društva – bilo za kolektivno za sve članove društva bilo individualno za pojedinca (Goswami 2011, str. 63). Ideološki se koncept kvalitete života povezuje s prosvjetiteljstvom koje promovira samoaktualizaciju i sreću kao ključne vrijednosti, što se u 19. stoljeću manifestiralo u obliku utilitarističkih stavova da je društvo koje omogućuje najveću sreću najvećemu broju ljudi – najbolje društvo (Veenhoven 1996, str. 11).

Sam pojam *kvaliteta života* u tome se obliku u literaturi prvi put susreće 1889. godine. Te godine pojam *kvaliteta života* koristi James Seth u svojem članku *Evolucija morala* (engl. *The Evolution of Morality*) navodeći: „[...] ne smijemo gledati puku količinu, već i kvalitetu „života“ koji tvori moralni kraj“ (Seth 1889, str. 43).

Engleski ekonomist Arthur Cecil Pigou u svojoj knjizi *Ekonomija blagostanja* (engl. *The Economics of Welfare*) 1920. godine također koristi pojam *kvaliteta života*. Od tridesetih godina prošloga stoljeća znanstvenici iz različitih područja počinju pokazivati interes za ovu temu nastojeći definirati, istražiti i izmjeriti koncept kvalitete života (Massam 2002, str. 144).

Polovinom prošloga stoljeća koncept kvalitete života uglavnom se izjednačavao sa životnim standardom i u tome razdoblju najplodnija su istraživanja u području ekonomije. Međutim, rast životnoga standarda dijelom preusmjerava istraživanja i na područje opažanja zadovoljenja osobnih i društvenih potreba. Američki ekonomisti Samuel Ordway (1953) i Fairfield Osborn (1954) koriste izraz *kvaliteta života* u argumentima protiv neograničenoga ekonomskog rasta (Snoek 2000, str. 24). Nekoliko godina kasnije, točnije 1958. godine, objavljena je utjecajna knjiga Johna Galbraitha *Društvo obilja* (engl. *The Affluent Society*), a uslijedila je 1967. godine i *Industrijska država* (engl. *The Industrial State*) gdje je autor kritizirao ekonomsku ideologiju industrijske ekspanzije navodeći: „Ono što se računa, nije količina naše robe, već kvaliteta života“ (Galbraith 1967, str. 9).

Šezdesetih godina prošloga stoljeća znanstvenici se sve više zanimaju za odnos ekonomskih i društvenih pokazatelja kvalitete života poput zdravlja, obrazovanja, osobnih sloboda i slično. Prvenstveno je to zasluga Raymonda Bauera koji je prvi u literaturu uveo pojam *društvenih pokazatelja* (engl. *Social indicators*) 1966. godine. Smatrao je da društveni indikatori predstavljaju statistiku, statističke serije i sve druge oblike evidencije koje omogućavaju ocjenu stanja i određivanje smjera kretanja u odnosu na vrijednosti i ciljeve. Pojedini autori pod pojmom društvenih pokazatelja diferenciraju objektivne i subjektivne pokazatelje (Andrews 1974, str. 280), dok drugi isti pojam identificiraju samo s objektivnim pokazateljima, a mjere subjektivnoga blagostanja posebno izdvajaju (Diener i Suh 1997, str. 192). S jedne strane, tako ocjene kvalitete života počinju uključivati objektivne čimbenike kao što su dohodak, stupanj obrazovanja, stope kriminala i smrtnost dojenčad, a s druge strane, i subjektivnu procjenu tih okolnosti (Mitra 2003, str. 38)

Od sedamdesetih godina prošloga stoljeća istraživanja kvalitete života sve više usmjeravaju se na pojedinca i subjektivne pokazatelje kvalitete života pa se s vremenom počinju razlikovati dva pristupa konceptualizaciji kvalitete života: skandinavski i američki. Skandinavski pristup oslanja se na objektivne pokazatelje kvalitete života društva kao cjeline, a američki pristup naglašava važnost subjektivnih indikatora kvalitete života (Lučev i Tadinac 2008, str. 68). Skandinavski autori promatraju kvalitetu života kroz prizmu mogućnosti pristupa izvorima pomoću kojih se može upravljati 'razinom življenja', dok su američki autori usmjereni na mjerenje zadovoljstva i sreće (ibidem).

Posljednji kvartal 20. stoljeća obilježilo je dramatično povećanje interesa za kvalitetu života. Postalo je teško identificirati sferu života ili područje akademskoga istraživanja gdje se taj izraz

ne koristi. Za mnoga zapadna društva kvaliteta života postala je prihvaćena kolokvijalnost koja se koristi u svakodnevnome jeziku (Draper 1992, prema McKenna i Doward 2004, str. 1), ali i kao vrlo česta tema političkih rasprava, gdje se kvaliteta života sve češće promatra kao cilj društveno-ekonomskoga razvoja, kao ključna mjera učinkovitosti na svim razinama vlasti.

3.1.1. Istraživanje kvalitete života u domeni ekonomije

Već se iz uvoda u poglavlje o kvaliteti života može iščitati da je prilikom analize razvoja koncepta kvaliteta života važno imati na umu da je kvaliteta života multidisciplinarni pojam baš kao što su ljudska bića složeni organizmi. Tako se razvoj sintagme kvalitete života može promatrati iz perspektive brojnih znanstvenih disciplina poput filozofije, sociologije, ekonomije, psihologije, medicine, geografije i drugih disciplina. Promatrajući povijest istraživanja kvalitete života iz perspektive ekonomske znanosti, valja istaknuti da interes ekonomista za kvalitetu života oduvijek postoji iako je često bio prikriven i implicitan. Interes ekonomista prvenstveno proizlazi iz potrebe za informiranjem donositelja javnih politika. Počeci razvoja istraživanja kvalitete života neraskidivo su oslonjeni na nacionalni dohodak ili BDP. Pigou, jedan od začetnika moderne ekonomije blagostanja, uzima nacionalni dohodak kao primarnu mjeru ekonomskoga blagostanja, no zanimljivo je da Pigou razlikuje ekonomsko blagostanje i širi koncept 'društvenoga' blagostanja čija je komponenta ekonomsko blagostanje. Ocjenjuje da postoji jasna pretpostavka da promjene u ekonomskome blagostanju znače istosmjernu promjenu u društvenome blagostanju, možda i u istome intenzitetu (Pigou 1929, str. 3).

Kako je mjerenje nacionalnoga proizvoda evoluiralo u sustav nacionalnih računa s BDP-om u svojem centru interesa u drugoj polovini 20. stoljeća, tako su se razvile i alternativne mjere blagostanja od kojih mnoge imaju veze i s današnjim mjerenjem kvalitete života. Sve češće se koriste pokazatelji koji mjere specifične aspekte kvalitete života poput stanovanja, obrazovanja i slično, a razvijaju se i složene mjere koje sintetiziraju pokazatelje povezane s materijalnim uvjetima života, obrazovanjem, zdravljem i slično.

Jedan od prvih odmak od primarno monetarnoga mjerenja blagostanja bila su izvješća Odjela za socijalne poslove Ujedinjenih naroda (engl. *United Nations Department of Social Affairs*) iz 1952. godine te Odjela za ekonomske i socijalne poslove Ujedinjenih naroda (engl. *United Nations Department of Economic and Social Affairs*) iz 1961. godine. Oni su prikupili podatke o svjetskoj socijalnoj situaciji i došli do zaključka da međunarodne razlike u uvjetima i kvaliteti

života (poput duljine trajanja života) nisu simetrične s ekonomskim okolnostima (Ujedinjeni narodi 1952, 1961, prema Sirgy et al. 2006, str. 382). Među istraživačima, motiviranim željom da se kreira smislena statistička mjera za manje razvijene zemlje, ostao je zapažen Bennett koji je nastojao usporediti međunarodne razlike u potrošnji. Pritom je razvio šesnaest ne-monetarnih pokazatelja za pet kategorija potrošnje: hrana i duhan, zdravlje, stanovanje, obrazovanje i rekreacija, prijevoz i komunikacija (Bennett 1951). Jones i Merat (1962) nastojali su istražiti materijalne uvjete života u subsaharskoj Africi analizom dostupnih podataka o međunarodnoj trgovini. Ovaj je rad na skroman način predskazao buduće napore u razvoju alternativnih pokazatelja dobrobiti koji se temelje na mjerama osobne potrošnje (Xiao 2015, str. 11).

Od sedamdesetih godina prošloga stoljeća u političkim raspravama sve više prostora dobivaju pojmovi kao što su *društveni troškovi* ekonomskoga rasta (Mishan 1967), *javno siromaštvo*, kao i *otoci individualnoga siromaštva*, čime se aktualizirala rasprava o „mračnoj strani“ općega „privatnog bogatstva“ (Noll 2004, str. 153). Sve je glasnija javna diskusija o tome je li 'više' jednako 'bolje' pri čemu argumente dobiva tvrdnja da prednost treba dati kvaliteti umjesto kvantiteti života. U određenome stupnju promjene prema postmaterijalizmu u vrijednosnim orijentacijama i perspektivama društvenoga razvoja odražavale su opadajuću graničnu korisnost materijalnoga bogatstva, a do njih je došlo i zbog novih obilježja postindustrijskoga društva. U razvijenim društvima sve se više propituje koncept materijalnoga prosperiteta kao cilj društvenoga razvoja (Noll 2004, str. 153), a koncept *kvaliteta života* nameće se kao privlačna alternativa. Iz ovoga gledišta kvaliteta života smatrana je razvojnim ciljem bogatih, postindustrijskih društava koja se brinu o svojoj ekološkoj osnovi suočavajući se s granicama daljnjega rasta (Glatzer 1992, str. 50), pa se može reći da je uzlet društvenih pokazatelja i empirijskoga istraživanja kvalitete života bio u znatnoj mjeri rezultat novih ciljeva razvoja. Javlja se interes razvijenih zemalja te međunarodnih organizacija za proučavanjem kvalitete života čitave populacije. Istovremeno, bio je to i odgovor na povećanu potražnju za informacijama kao rezultat proaktivnih javnih politika i izazova da se operacionalizira i kvantificira temeljna formula kvalitete života (Noll 2004, str. 153). Tako razvoj novih kvantitativnih pokazatelja za cilj ima bolje obuhvatiti koncept dobrog života, pa u tome smjeru statistički pokazatelji unutar ekonomskih domena počinju uključivati i socijalne, okolišne, osobne i političke dimenzije (Slavuj 2012, str. 75). Istraživanja kvalitete života u ovome razdoblju vezana su uz mjerenje objektivnih pokazatelja kvalitete življenja na nacionalnim razinama, prvenstveno razvijenih zemalja, i polaze od spoznaje da kvaliteta života nije jednostavna funkcija materijalnoga bogatstva (usp. i Liu 1980, str. 2).

Odmičući se od objektivnih pokazatelja, prvi pokušaj ekonomista da ocijeni trend blagostanja promatranjem individualnih samoprocjena razine sreće, izradio je Easterlin (1974). Upotreba ovih mjera podrazumijeva prosudbu da je pojedinačna sreća ili zadovoljstvo životom, odnosno zadovoljstvo kvalitetom života, društveni cilj, odnosno cilj razvoja. Nakon rada Esaterlina iz 1974. ekonomsko istraživanje subjektivne kvalitete života stagnira tijekom sljedećih dvaju desetljeća sa svega nekoliko iznimaka poput rada Franka (1985) i Scitovskyoga (1976 prema Sirgy et al. 2006, str. 383) te rada Praaga koji predstavlja značajan napredak u analizi subjektivnih podataka o adekvatnosti dohotka (usp. i pregled u van Praag i Frijters 1999). Devedesetih godina dvadesetoga stoljeća dolazi do porasta u broju ekonomskih istraživanja o subjektivnome blagostanju. Značajne zasluge za to imaju rad britanskoga ekonomista Oswalda i njegovih suradnika kao i Freya, dugogodišnjega znanstvenika ekonomske psihologije (Oswald 1997; Frey i Stutzer 2002b).

Novo tisućljeće donosi značajan zamašnjak u ekonomskim istraživanjima sreće – broj istraživanja u području sreće i subjektivnoga blagostanja iz sfere ekonomije značajno je narastao, a ova je tema obrađena u brojnim knjigama autora kao što su poput Brunija i Porta (2005), Freya i Stutzer (2002a), Freya (2008), Layarda (2005), van Praaga i Ferrer-I-Carbonella (2004), Powdthaveea (2010) ili pak znanstvenim člancima poput onih Di Tella i MacCullocha (2006), Dolana i suradnika (2008), Freya i Stutzer (2002b), Stutzer i Freya (2010), Agrawala i suradnika (2023) i brojnih drugih. I u Hrvatskoj raste znanstveni interes za ovu temu. Tako je, primjerice, osječka ekonomistica Anita Frajman (2016) doktorirala na temi ekonomije sreće na primjeru grada Osijeka. Iz svega navedenoga za pretpostaviti je da su švicarski ekonomisti Frey i Stutzer (2009, str. 18) bili u pravu kada su napisali: „Revolucija sreće u ekonomiji tek započinje“ (Frey i Stutzer 2009, str. 18).

Jedno od polazišta trenutačnoga interesa za kvalitetu života je saznanje da „[...] razvoj nije samo ekonomski razvoj već i društveni i u konačnici ljudski razvoj [...]“, i da „[...] ako želimo ekološki održiv razvoj, on mora biti i društveno održiv i doprinositi poboljšanoj kvaliteti života“ (Hancock 2000, str. 1).

Međutim, povezanost razvoja i kvalitete života, zahvaljujući postojanju velikoga broja mogućih stajališta, može biti poprilično diskutabilna tema. Počevši od toga kakav razvoj imamo na umu – individualni, ekonomski, društveni, održivi, uključivi ili ukupni – valja uzeti u obzir i percepciju kvalitete života, koju se također može različito promatrati. Percepcija kvalitete života može biti sagledana kao produkt određene faze društvenoga razvoja, koja će prije ili kasnije nestati ili će je zamijeniti zanimanje za nešto drugo, ili pak kao „motor“ ili pokretač

samoga razvoja (Andraško 2013, str. 20). U takvoj paradigmi u nastavku rada analizirat će se u kojoj je mjeri kvalitetu života moguće doživjeti kao mjeru ekonomskoga razvoja.

3.1.2. Terminološko određenje i definicije kvalitete života

Kvaliteta života, složen i višedimenzionalan konstrukt, čiji su segmenti, odnosno cjelina predmet interesa brojnih znanstvenih disciplina, preširok je i presložen pojam da bi ga se jednostavno i jednoznačno definiralo. Formiranje definicije kvalitete života nesumnjivo je moguće, ali istodobno je vrlo vjerojatno da rezultat možda neće imati opću valjanost. Drugim riječima, može se očekivati da formirana definicija neće moći obuhvatiti sve aspekte koncepta kvalitete života i da se (iz toga razloga) neće mnogi složiti s njom (Andraško 2013, str. 53).

Ljudski život oblikuje gotovo beskonačan broj različitih aspekata i njihove međusobne kombinacije ili interakcije uz to podložne su kontinuiranom procesu promjene. Upravo kompleksnost čini koncept kvalitete kompliciranim za unificirano definiranje. Također, specifične orijentacije širokoga spektra disciplina, koje se bave kvalitetom života, jedan su od čimbenik koji utječe na definiranje kvalitete života, što objašnjava raznolikost definicije (Rapley 2003, str. 84). Za uvodno razumijevanje koncepta kvaliteta života uputno je usvojiti semantičko značenje riječi *kvaliteta* i *život*. Hrvatski jezični portal *kvalitetu* definira kao bitnu i istaknutu značajku, svojstvo, atribut čega; bitno svojstvo; narav, prirodu; razinu kakvoće; vrsnoću; osobinu ili karakternu crtu, dok se riječ *život* u ovome kontekstu odnosi na ukupnu funkcionalnu aktivnost osobe označavajući time da se kvaliteta odnosi na sve aspekte ljudskoga življenja i njegova bitka. Kako je raspon aspekata ljudskoga življenja širok, tako je razumljivo da se pod pojmom kvaliteta života podrazumijevaju različiti konstrukti ovisno o području primjene koncepta.

Razlog zašto je izraz toliko dvosmislen djelomično proizlazi i iz različitih načina na koji se koristi. S jedne strane, njegova laička ili svakodnevna upotreba u javnome životu vrlo je labava i temelji se na pozitivnim konotacijama pojma *kvaliteta*. S druge strane, pri upotrebi toga leksema stručnjaci se više fokusiraju na drugu rječničku definiciju *kvalitete*, odnosno opisivanje osnovnih karakteristika ili naravi čega – nešto što može biti ili pozitivno ili negativno (Farquhar 1995, str. 503).

Sintagma *kvaliteta života* u nekim se kontekstima odnosi na kvalitetu društva, a u drugim slučajevima na sreću građana. Malo je konsenzusa o značenju spoja ovih dviju riječi, no nazire

se da se trendovska stremjenja kreću prije k divergenciji. S vremenom konotacije postaju specifičnije i višestruke. Diskurzivne zajednice imaju tendenciju razvijati vlastite predodžbe o kvaliteti života (Veenhoven 2000, str. 1). I među stručnjacima upotreba izraza izuzetno je raznolika. Keith i Schalock tvrde da se kvaliteta života može koristiti na tri načina: kao „senzibilizirajući pojam koji pruža referencu i smjernice“, kao „društveni konstrukt“ i kao „organizirajući koncept“ ili „objedinjujuća tema“, ili, prema riječima Keitha, kao „sustavni okvir kroz koji se promatra rad usmjeren prema poboljšanju života pojedinaca“ (Keith i Schalock 2001, str. 54).

Ager opisuje kvalitetu života kao „uspješan 'mem'¹⁰“, koncept koji se brzo reproducirao kao odgovor na uvjete okoliša” (Ager 2002, str. 373). Svako područje javne politike i pružanja javnih usluga u razvijenim zemljama pod utjecajem je pojmova o kvaliteti života (Schalock 2004, str. 203). Iz niza ekonomskih, društvenih i političkih razloga kvaliteta života pojavljuje se kao željeni rezultat pružanja usluga u obrazovanju, zdravstvu, socijalnoj skrbi te drugim uslugama javnoga sektora, pa se može naslutiti da priroda definicije kvalitete života ima važne političke implikacije. Ovaj odjeljak ima za cilj dati pregled opće literature o definicijama i modelima kvalitete života te pružati kontekst za naknadni fokus na definiranje kvalitete života u kontekstu ekonomskoga razvoj.

Pregledom literature o kvaliteti života moguće je pronaći zaista velik broj različitih definicija i koncepata kvalitete života. Costanza i suradnici pretragom baza podataka Instituta za znanstvene informacije (engl. *The Institute for Scientific Information – ISI*) za razdoblje od 1982. do 2005. otkrili su više od 55.000 akademskih citata koji koriste jezični i društveni konstrukt *kvaliteta života*, a koji se protežu u velikome rasponu akademskih disciplina (Costanza et al. 2008, str. 11). Cummins je pak izdvojio više od sto definicija kvalitete života – jasno je, dakle, da se radi o konstrukt koji se vrlo nedosljedno koristi (Cummins 1999, str. 32; Cummins et al. 2002, str. 8). Analizirajući različite pristupe definiranju i mjerenju kvalitete života, Theofilou dolazi do zaključka da je riječ o kompleksnome, višedimenzionalnome konstrukt koji iziskuje raznovrsne pristupe iz različitih teorijskih područja (Theofilou 2013, str. 150). Nadalje Theofilou ističe da se različiti termini često koriste sinonimno kao i da se nerijetko jedni termini objašnjavaju drugima (ibidem).

¹⁰ engl. *meme* – ideja, specifično ponašanje ili određeni stil koji se širi od osobe do osobe unutar pojedine kulture (Merriam - Webster Dictionary [dostupno na: – <https://www.merriam-webster.com/dictionary/meme>, pristupljeno: 1. kolovoza 2019.])

Neki autori povezuju kvalitetu života s drugim pojmovima i koriste različite pojmove naizmjenično. Najčešći su primjeri za to *zadovoljstvo životom, sreća, dobrobit, zdravstveno stanje* i *životni uvjeti*, koji se svi ponekad koriste naizmjenično s *kvalitetom života* (Meeberg 1993, str. 34). Uz činjenicu da ne postoji jedinstvena, globalno prihvaćena definicija, valja istaknuti – kako se ovaj termin vrlo često koristi u svakodnevnome govoru, tako se često koristi i bez specifične definicije (Ferrans 2005, str. 14). Također, pregledom literature o kvaliteti života uočeno je da brojne studije propuštaju uopće definirati ovaj pojam. Ovaj čest propust da se definira što se istražuje, odnosno da se citiraju definicije korištene drugdje bez navođenja fokusa studije, znatno doprinosi osjećaju konceptualne zbrke. Tako su brojni autori nerijetko izbjegli pitanja definicije usredotočivši se na pristupe pojmu ili pokrenuvši raspravu o mjerama koje podrazumijevaju vrstu definicije (Oliver, Halloway i Carson 1995, str. 1-4). Keith smatra da mnogi istraživači smatraju da kvalitetu života nije moguće točno definirati, stoga je veća vjerojatnost da će se odlučiti proučavati pojedine aspekte i dimenzije kvalitete života umjesto da pokušaju ovaj koncept definirati eksplicitno (Keith 2001, str. 51).

Barcaccia i suradnici (2013) analizirali su interpretiranje i definiranje koncepta kvaliteta života u različitim znanstvenim radovima. Rezultati njihova istraživanja ukazuju na činjenicu da izvornu definiciju *kvalitete života* donosi samo manji broj studija. Veći broj radova ne nudi originalnu definiciju ovoga koncepta, već prihvaća definiciju Svjetske zdravstvene organizacije, neki drugi rakurs ili pak kroz opis uključenih domena definira koncept kvalitete života. Definicije variraju u širokome rasponu – od općenitih poput „stupanj onoga što život čini dobrim ili kvalitetnim“ (Edgar i Bowling 1997, str. 183) do specifičnih poput „poželjni rezultat politika i programa“ (Schuessler i Fisher, 1985. prema Slavuj Borčić i Šakaja, 2017, str. 6). Sva ova diseminacija ideje kvaliteta života „rezultirala je pleterom definicija“ (Holmes 2005, str. 493), a neke od njih prezentirane su u nastavku.

Svjetska zdravstvena organizacija (engl. *World Health Organization – WHO*) definira kvalitetu života kao „percepciju vlastita položaja u kontekstu kulturalnih i vrijednosnih sustava u kojemu pojedinac živi te u odnosu na njegove vlastite ciljeve, očekivanja, standarde i interese“ (World Health Organization 1952). Bigelow i suradnici kvalitetu života definiraju kao „skup svih više ili manje poželjnih ili zadovoljavajućih obilježja života“ (Bigelow et al., 1982. prema Bratković i Rožman, 2006, str. 102).

Lehman opisuje kvalitetu života kao „osjećaj zadovoljstva i objektivnih životnih prilika“ (Lehman 1983, prema Bratković i Rožman 2006, str. 102), a Felce i Perry kao „sveukupno opće

blagostanje koje uključuje objektivne čimbenike i subjektivno vrednovanje fizičkoga, materijalnoga, socijalnoga i emotivnoga blagostanja“ (Felce i Perry 1995, str. 51).

Cummins također kvalitetu života promatra multidimenzionalno definirajući je kao konstrukt koji sadrži objektivnu i subjektivnu komponentu pri čemu je objektivna komponenta određena kulturalno relevantnim mjerama objektivnoga blagostanja, dok se subjektivna komponenta odnosi na zadovoljstvo osobnim životom kroz sedam domena: materijalno blagostanje, emocionalno blagostanje, zdravlje, produktivnost, intimnost, sigurnost te zajednica (Cummins 1996, str. 307). Domaći autori Krizmanić i Kolesarić (1989) kvalitetu života opisuju kao „subjektivno doživljavanje osobnoga života koje je određeno objektivnim okolnostima u kojima pojedinac živi, ali i osobinama ličnosti koje imaju utjecaja na percepciju i doživljavanje realnosti i specifičnoga životnog iskustva“ (Vuletić i Misajon 2011, str. 10). Schalock kvalitetu života definira kao „sistemski okvir usmjeren na poboljšanje života pojedinca“ (Schalock 2000, str. 118) Alber i suradnici zaključuju da je „kvaliteta života širok pojam koji se bavi ukupnim blagostanjem u društvu, čija je uloga omogućiti ljudima, u mjeri u kojoj je to moguće, dostizanje njihovih ciljeva i odabir idealnoga stila života“ (Alber et al. 2004, str. 1). Na tome se tragu kvalitetu života, iz ekonomske perspektive, može definirati i kao pokazatelj uspješne raspodjele ograničenih društvenih i gospodarskih resursa u društvu te kao pokazatelj uspješnosti javnih politika.

Sen (1985b, 69-70) navodi da kvaliteta života u kojoj osoba uživa nije samo odraz onoga što on ili ona postiže, već i mogućnosti, odnosno slobode izbora koje je osoba imala. Moglo bi se reći da Sen smatra da kvaliteta života ovisi o mogućnosti, slobodama postizanja, a ne o samim postignućima, tj. o stvarnim mogućnostima koje osoba ima, posebno u usporedbi s drugima (Sen 1985a, 1985b). Time autor razlikuje mogućnosti za dobar život od dobrog života, odnosno potencijal i zbilju. Naravno, iako Sen razmišlja šire, dio „slobode“ koju spominje, odnosi se na dostupnost resursa osobi. Ovu definiciju dalje razrađuju Ruta, Camfield i Donaldson tako da kvalitetu života definiraju kao „jaz između onoga što je osoba sposobna činiti i biti, i onoga što bi željela raditi i biti; u biti to je jaz između sposobnosti i očekivanja“ (Ruta et al. 2007, str. 402). Time su formirali subjektivnu dimenziju kvalitete života pruživši joj potpunu nadmoć – samo ljudsko biće, koje živi svoj život, može zapravo procijeniti njegovu kvalitetu (Barcaccia et al. 2013, str. 192).

Stiglitz, Sen i Fitoussi definiraju kvalitetu života kao „širok, višeslojan i složen koncept, koji podrazumijeva mogućnosti koje ljudi imaju, značenje i smisao koje pridaju svojim životima i način na koji uživaju u onome što imaju“ (Stiglitz et al. 2009, str. 144).

Zanimljivo je spomenuti nalaze kvalitativnog istraživanja s odabranim znanstvenicima o poimanju kvalitete života.

Nalazi istraživanja ukazuju na zaključak da je kvaliteta života značajna, interdisciplinarna, velika i kompleksna tema koja je u fokusu interesa istraživača različitih profila. Između ostalog znanstvenici ističu: „Kvaliteta života predmet je interesa različitih znanstvenih disciplina.“; „Istraživanje kvalitete života aktualna je tema koja intrigira raznolike znanstvene discipline. Njom se bave sociolozi i ekonomisti, psiholozi, urbani planeri. S obzirom na svoju višedimenzionalnu prirodu daje prostora za dubinske analize i integraciju različitih perspektiva, a u konačnici povezivanje različitih znanstvenih uvida daje cjelovitu sliku o tome što znači imati kvalitetan život.“

Znanstvenici su uvjerenja da se pojam kvalitete života kontinuirano mijenja ovisno o promjenama u društvu. Jedan od znanstvenika tako podsjeća: „Koncept kvalitete života prošao je svoju evoluciju. Tijekom povijesti definicije i mjerenja kvalitete života uvelike su se razlikovale i mijenjale. Jedno vrijeme fokus je bio na životnome standardu, zatim se pomaknuo prema promatranju zadovoljenja osobnih i društvenih potreba, te se sve više usmjeravao na pojedinca i subjektivne pokazatelje“.

Znanstvenici pružaju podvojen pogled na problematiku – kvaliteta života istovremeno je praktična svakodnevna tema, ali i vrlo široka znanstvena tema. Stali su uz tumačenja: „Kvaliteta života je sve ono što život čini dobrim.“; „Kvaliteta života uključuje kvalitetu životnih okolnosti, ali i reakciju pojedinaca na te okolnosti“.

Slijedom odgovora znanstvenika izveden je zaključak da je kvaliteta života predmet istraživanja brojnih znanstvenih disciplina. Čest je predmet interesa u ekonomiji, medicini, psihologiji, sociologiji, filozofiji i ekologiji. Znanstvenici su suglasni da je, ovisno o profesiji istraživača i struke, fokus na određenim dimenzijama kvalitete života jer različite točke gledišta donose različito poimanje kvalitete života.

Također, u neprestanoj interakciji s povijesnim i društvenim okruženjem pristup konceptu kvalitete života mijenjao se kroz povijest. Iako ovo nije nova tema, i dalje je iznimno zanimljiva i aktualna. Jedan od znanstvenika zaključio je: „Velik broj različitih definicija kvalitete života govori o mnogobrojnim različitim pristupima poimanju toga koncepta“. Drugi znanstvenik nadopunio je raznolikost pristupa: „Za ekonomiste kvaliteta života je prvenstveno životni standard, za psihologa su to prvenstveno subjektivni pokazatelji, usmjerenost na pojedinca, za

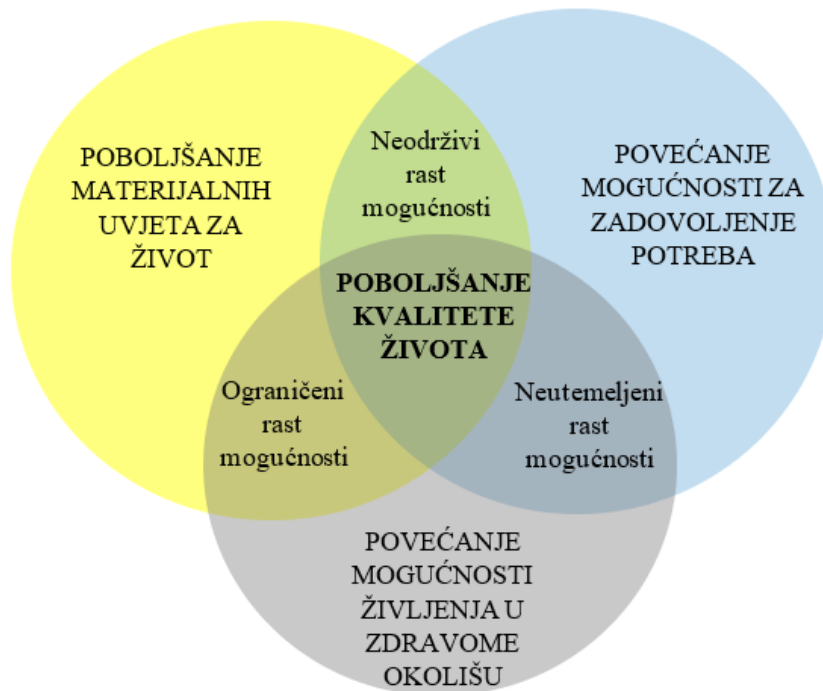
sociologa je zadovoljavanje potreba, za geografa su ključne prostorne dimenzije, odnosno proučavanja kvalitete života na različitim geografskim razinama“.

Zaključeno je i da se „[...] uzlet istraživanja kvalitete života događa jer je ovo zanimljiva, uvijek aktualna tema koju se može proučavati iz različitih aspekata“. Znanstvenici iz područja ekonomije naposljetku prilažu zaključak da se kvaliteta života nameće kao „svrha razvoja društva“.

Jasno je da je precizna definicija pojma kvalitete života daleko od jednostavne. Iz svega navedenoga razvidno je da je pojam izrazito intuitivan za širu populaciju, ali i sa znanstvenoga stajališta pokazuje se da ga je zapravo izuzetno teško detaljno opisati (Somarriba et al. 2015, str. 324). Problem je utoliko veći ukoliko se uzme u obzir da je kvaliteta života usko povezana s drugim sličnim srodnim pojmovima kao što su životni standard ili blagostanje. Iako za potrebe ove studije nije potrebna točna definicija, čini se prikladnim odabrati korisnu definiciju koja nas može što više približiti vladajućemu konceptu. S obzirom na to da se u ovome radu kvalitetu života promatra kao koncept koji prati promjene u ekonomskoj dimenziji, ali i drugim dimenzijama razvoja društva poput kvalitete okoliša te povećanja mogućnosti za zadovoljenje različitih potreba poput obrazovanja, zdravlja, socijalne skrbi, ljudskih prava i slično, usvaja se sljedeća definicija:

kvaliteta života je višeslojan koncept kojim se mjere mogućnosti koje održivi i uključivi rast donosi društvu te predstavlja cjelovit cilj razvoja.

Shema 10: Višeslojnost kvalitete života

Izvor: Izrada autorice

Kako je na grafičkoj shemi prikazano, poboljšanje kvalitete života uključuje rast materijalnoga standarda, povećanje mogućnosti za dug i zdrav život, obrazovanje, fizičku sigurnost i drugo zadovoljenje potreba te čist i održiv okoliš. Uloga rasta materijalnoga standarda prvenstveno je stvaranje preduvjeta za povećanje mogućnosti za zadovoljenje različitih ljudskih potreba i izbora. Osim materijalnih uvjeta za život na ljudske mogućnosti u značajnoj mjeri utječu i prirodni uvjeti za život, odnosno okoliš. Samo kada su sva tri segmenta ispunjena, povećava se materijalni standard. Kada se povećavaju mogućnosti koje su čovjeku dane, a okoliš je čist i održiv, može se govoriti o poboljšanju kvalitete života, koje će u tome slučaju korespondirati s održivim i uključivim razvojem.

Naime, na Shemi 1., na stranici 22, govoreći o trima stupovima razvoja, na vrlo sličnome prikazu grafički je dočarano da održivi i uključivi razvoj ujedinjuje ekonomski rast, očuvanje okoliša i društveni napredak. Rast mogućnosti za zadovoljenje potreba u suštini jest društveni napredak. Proizlazi, dakle, da poboljšanje kvalitete života predstavlja ekonomski razvoj.

Može se zaključiti da sagledavanjem koncepta kvalitete života na ovaj način nije pogrešno reći da je kvaliteta života nov, višedimenzionalan i mnogo složeniji cilj razvoja zemalja,

prvenstveno bogatih, postindustrijskih zemalja, koje su zagazile u takozvanu „eru kvalitete“, gdje je kvaliteta glavni indeks i kriterij života.

3.2. Pristupi konceptualizaciji kvalitete života kao pokazatelja ekonomskoga razvoja

Već desetljećima koncept kvalitete života dio je istraživanja i praksi u različitim znanstvenim disciplinama i literaturi. Kvaliteta života proučava se izvodom različitih istraživačkih ciljeva iz različitih područja. Pojam se konceptualizira iz političke, ekonomske, medicinske i socijalne perspektive kao i iz individualnoga zadovoljstva životom (Purkeliene i Starkauskiene 2011, str. 147).

Činjenica je da tumačenje pojma *kvaliteta života* nije jednoznačno u različitim znanstvenim područjima kao i da se kroz vrijeme poimanje koncepta kvalitete života značajno mijenjalo. Tako se kvaliteta života u kontekstu medicine odnosi na bolest, liječenje i funkcionalno stanje oboljeloga u okruženju. Geografe interesiraju prostorne nejednakosti u stupnju blagostanja, ekolozi kvalitetu života promatraju kroz očuvanost prirodne sredine, dok prostorni planeri o kvaliteti života promišljaju prvenstveno kroz prisustvo zelenih površina u prostoru i uredno funkcioniranje komunalne infrastrukture (usp. i Pfeiffer i Cloutier, 2016; Mouratidis, 2021). Psiholozi promatraju kvalitetu života s individualnoga stajališta kao osobni doživljaj zadovoljstva, dok sociolozi promatraju društvene odnose među različitim skupinama ljudi. Ekonomisti o kvaliteti života promišljaju kao o skupu atributa koji oblikuju mogućnosti i životne prilike stanovništva. Tako se kvalitetu života može promatrati kroz prizmu objektivnih životnih uvjeta poput visine dohodaka, stambenih uvjeta ili kvalitete okoliša i kroz perspektivu subjektivnih procjena (osjećaja zadovoljstva) tih vanjskih uvjeta ili pak kombinacije ovih dviju perspektiva. Nadalje, kvalitetu života može se promatrati kao kvalitetu života određenoga društva, određene skupine ljudi ili pak pojedinaca. Valja ukazati na to da pritom nijedan od ovih pristupa ne isključuje drugi, već su povezanim uzajamnim odnosima (Bratković i Rožman 2006, str. 101).

Među raznim naporima da se operacionaliziraju koncepti dobrobiti i kvalitete života valja razlikovati dva suprotna pristupa, već spomenuta u povijesnome pregledu istraživanja kvalitete života, koji definiraju dva ekstremna položaja u širokome kontinuumu mogućih koncepata: skandinavski i američki pristup (Noll 2004, str. 156). Skandinavski pristup, podsjetimo, oslanja

se na objektivne, a američki na subjektivne indikatore kvalitete života. Skandinavski pristup kvalitetu života promatra kao raspoloživost resursa pomoću koje osoba može kontrolirati i svjesno upravljati svojim životnim uvjetima (Erikson 1974, str. 275, 1993, str. 72). Resursi su definirani u kategorijama novca, imovine, znanja, socijalnih odnosa, sigurnosti i slično (Erikson i Uusitalo 1987, str. 189). Fokus je na objektivnim životnim uvjetima, životnim prilikama i njihovim odrednicama, uz nastojanje da se neutralno procijeni razina života pojedinca „na način da na nju što manje utječe procjena pojedinca o vlastitim okolnostima“ (Erikson 1993, str. 77). Noviji i donekle sličan pristup konceptualizaciji kvalitete života je pristup 'sposobnosti', koji je razvio nobelovac Amartya Sen. Ovaj se koncept „temelji na pogledu na život kao kombinaciju raznih „djela i bitki“, s kvalitetom života koja se procjenjuje kao sposobnosti za postizanje vrijednih funkcioniranja” (Sen 1993, str. 31). Funkcioniranja „predstavljaju dijelove stanja osobe – posebno različite stvari koje on ili ona uspije učiniti ili biti u životu. [...] Neke funkcije su vrlo elementarne kao što su adekvatna prehrana, dobro zdravlje i slično [...] druge su možda složenije poput postizanja samopoštovanje ili biti društvene integriranosti“ (ibidem).

Američko istraživanje kvalitete života koncept je koji, suprotno skandinavskome pristupu, temelji mjerenje kvalitete života prije svega na subjektivnim pokazateljima. U tradiciji utilitarne filozofije i istraživanja mentalnoga zdravlja i pod utjecajem socijalnih psihologa poput W. I. Thomasa ovaj pristup kvaliteti života sadrži subjektivan koncept, čiji su najvažniji pokazatelji mjere zadovoljstva i sreće (Noll 2004, str. 157). Predstavnici ovoga pristupa naglašavaju da bi dobrobit i kvalitetu života pojedinac trebao subjektivno poimati i doživjeti. S ovoga gledišta subjektivna dobrobit pojedinoga građanina smatra se konačnim ciljem društvenoga razvoja i mjerilo koja će se koristiti za mjerenje kvalitete života: „Kvaliteta života mora biti u oku promatrača“ (Campbell 1972, str. 442). U skladu s time, „sam običan čovjek“ jest taj koji se smatra najboljim stručnjakom za ocjenu kvalitete života kao subjektivne dobrobiti, a najvažniji pokazatelji subjektivne dobrobiti su mjere zadovoljstva i sreće (Noll 2004, str. 157). Felce i Perry (1995) obradili su pitanja povezana ne samo s definicijom već i sa sveukupnom konceptualizacijom kvalitete života. Ovi autori u svojoj studiji detaljno raspravljaju o različitim pogledima na kvalitetu života te ukazuju na četiri načina njegove konceptualizacije: (1) U prvome slučaju kvaliteta života prvenstveno se doživljava kao objektivno mjerljivi životni uvjeti. Drugim riječima, ovo se stajalište odnosi na objektivne postojeće / mjerljive / procjenjive životne uvjete koji određuju kvalitetu života. Spominje se i odnos prema zadovoljstvu (osobnome zadovoljstvu), ali zadovoljstvo se ne smatra relevantnim u ovome pogledu. (2) Druga varijanta nudi suprotno gledište – naglasak je stavljen na

subjektivnu procjenu životnih uvjeta. U ovome se slučaju osobno zadovoljstvo smatra ekvivalentom kvalitete života. (3) Treće stajalište ne favorizira ni životne uvjete ni osobno zadovoljstvo, ali kvalitetu života doživljava kao njihovu kombinaciju, tj. rezultat uzajamnoga utjecaja uvjeta koji utječu na ljudski život i načine na koji se ti uvjeti subjektivno ocjenjuju. (4) Četvrto se gledište temelji na prethodnome znanju te se dodaje još jedan element shemi kvalitete života, a to su osobne vrijednosti. One se izražavaju na temelju onoga što i na koji način osoba prosuđuje o komponentama koje tvore kvalitetu života. Felce i Perry upravo ovaj pristup definiranju i konceptualizaciji kvalitete života ocjenjuju najprikladnijim (Felce i Perry 1995, str. 55).

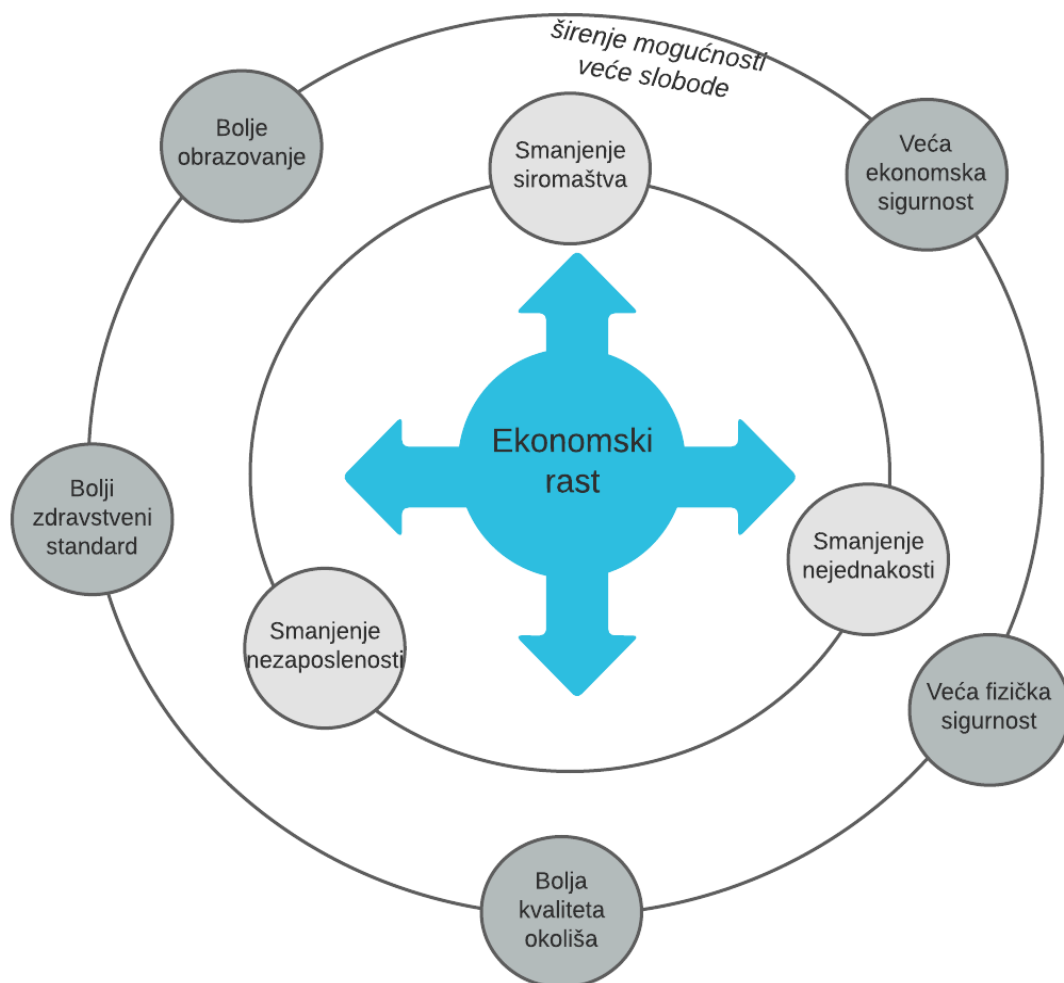
Jasno je, dakle, da je ključno pitanje kod interpretacije i tumačenja kvalitete života polazna koncepcija. Konceptualne pretpostavke, od kojih se u ovome radu polazi u operacionalizaciji pojma *kvaliteta života*, su određivanje ovoga koncepta kao razvojnoga cilja.

Razvoj društva, definiran kao promjena društva u cjelini, podrazumijeva da su promjene pozitivne – da vode nabolje, a ne nagore. Međutim, činjenica je da se velikome dijelu svijeta događaju značajne promjene i u ekonomiji, kulturi, društvenim odnosima, ekologiji i drugim domenama života koje se ne bi neupitno moglo ocijeniti kao promjene nabolje. U poveznici s time ključno je pitanje kriterija po kojemu se ocjenjuje pozitivnost pojedinih promjena koje razvoj donosi. Temeljna svrha razvoja je širenje mogućnosti i izbora koje ljudi imaju. Cilj razvoja je stvoriti pogodno okruženje za ljude da uživaju u dugome, svrhovitome, zdravome i kreativnome životu pritom promatrajući sve aspekte života – ekonomskoga, političkoga ili kulturnoga. Stoga ekonomski rast postaje samo jedan podskup paradigme razvoja (ul Haq, 2004, str. 17). Priklonivši se razvoju kao višedimenzionalnome procesu, postalo je jasno da je vrednovanje i evaluacija procesa razvoja, odnosno stupnja razvijenosti, ocjenjivanje pojedinih razvojnih strategija, analiziranje uloge pojedinih razvojnih čimbenika te mjerenje i usporedba razvoja među zemljama značajno otežano. Unatoč multidimenzionalnosti koncepta razvoja nije rijetkost da se stupanj razvoja mjeri i uspoređuje promatranjem samo jedne dimenzije razvoja. Tako se, na primjer, ekonomsku razvijenost često promatra kroz vrijednost proizvedenih dobara po stanovniku, no ta ekonomska djelotvornost sustava ne govori mnogo o materijalnome standardu stanovništva koje ovisi i o raspodjeli proizvedenih dobara. Takav uski, ekonomski aspekt promatranja razvoja ne govori o eventualnim društvenim troškovima ekonomskoga razvoja poput degradacije okoliša, nezaposlenosti, stopi kriminaliteta i slično.

Kao što je već u prethodnome poglavlju naznačeno, prepoznavanje potrebe da se pri postavljanju ciljeva ekonomskoga razvoja gleda šire od ekonomskoga outputa, poduprlo je

razvoj mnogih koncepata za praćenje razvoja uključujući kvalitetu života (Fahey et al. 2003, str. 12). Značajan utjecaj na zaokret u postavljanju ciljeva razvoja imao je Seers (1969), koji se sve manje ograničio na ekonomski rast, a više se usmjerio na smanjenje siromaštva, nejednakosti i nezaposlenosti. Iz takve perspektive sve češće razvoj se promatra kao sustav promjena u okolini koje vode k zadovoljavanju potreba stanovništva, odnosno povećanju kvalitete života stanovništva. Šire perspektive razvojnih ciljeva sve više se smatraju nužnim pa tako i Svjetska banka u svojem izvješću iz 1991. godine zaključuje kako „[...] osobito u najsiriromašnijim zemljama svijeta, bolja kvaliteta života općenito traži više dohotke – ali uključuje i puno više. Ona obuhvaća bolje obrazovanje, više zdravstvene standarde i bolju prehranu, manje siromaštva, čišći okoliš, jednakost mogućnosti, veću slobodu pojedinca te bogatiji kulturni život“ (World Bank 1991, str. 4).

Shema 11: Komponente poboljšanja kvalitete života

Izvor: Izrada autorice

Kvaliteta života neupitno je u odnosu s ekonomskim rastom. Ipak, ostaje činjenica da se promjene u bruto domaćemu proizvodu ne pretaču automatski u svakodnevni život ljudi i ne postoji linearan odnos između rasta bruto domaćega proizvoda i povećanja životnoga standarda i kvalitete života. Ekonomski je rast pojedinačno najvažniji faktor ekonomskoga uspjeha država u dugome razdoblju (Samuelson i Nordhaus 2000). Naime, povijesno gledano, ništa nije bilo bolje od ekonomskoga rasta u omogućavanju društva da poboljša životne uvjete svojih članova uključujući i one na samome dnu (Rodrik 2007, str. 2). Naposljetku može se reći da poboljšanje kvalitete života uključuje ekonomski rast, ali prvenstveno kao preduvjet za postizanje poboljšanja u svim segmentima života.

Porast empirijskoga istraživanja kvalitete života rezultat je porasta sveobuhvatnih promišljanja o ciljevima ekonomskoga razvoja kao i promjena u vrijednosnim orijentacijama. U Europskoj uniji poboljšanje životnih uvjeta i kvalitete života u državama članicama jedno je od glavnih briga i ciljeva politike Europske unije, a što stoji, primjerice, i u *Ugovoru iz Maastrichta* koji je stupio na snagu 1993. godine, ali i u novijemu *Ugovoru iz Lisabona* koji je stupio na snagu krajem 2009. godine. U potonjem se ciljevi razvoja pomiču od tradicionalne usmjerenosti na kvantitativni rast¹¹.

Kada se kao pokazatelj razvoja uzme kvaliteta života, tada razvojne politike u obzir moraju uzimati parametre o kojima ovisi razina kvalitete života. Struktura ovih parametara nije jednaka u zemljama na različitim razinama razvoja – prilagođava se različitim gospodarskim, političkim i okolišnim okolnostima. U zemljama koje su na takvome stupnju razvoja da su egzistencijalne potrebe stanovništva u pravilu zadovoljene, kvalitetu života definirat će faktori poput kvalitete okoliša, kvalitete zdravstvenih usluga ili stope kriminaliteta, kao i prilika za ispunjavanje društvenih potreba poput kulturnoga uzdizanja i slično. Jasno je, dakle, da razvoj promatran kroz prizmu svih domena kvalitete života nije u neskladu s ekonomskim, političkim, socijalnim i drugim interpretacijama razvoja. Razlika je u tome što on sagledava lepezu odnosa, a na samo pojedini segment čitava razvoja.

Razumljivo je da su uloga i status kvalitete života u konceptima razvoja različitih zemalja drugačiji pri čemu je primjetno da je u društvima na višoj razini razvoja uloga kvalitete života značajnija negoli u manje razvijenim zemljama. U potonjima prioriteti razvoja su podizanje gospodarske aktivnosti, urbanizacija, podizanje razine obrazovanosti i slično, dok se kvaliteta života vrlo rijetko spominje kao cilj razvoja. Kvaliteta života u tim zemljama podrazumijeva se

¹¹ Tekst ugovora dostupan na web stranici EUR-Lex [dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12007L%2FTXT>, pristupljeno: 11. travnja 2020.].

u kontekstu ekonomskoga napretka koji vodi zadovoljenju osnovnih egzistencijalnih potreba. Poznato je da su ljudske potrebe strukturirane u hijerarhijski sustav koji je prvi razvio Maslow (1943), a sastoji se od pet razina ljudskih potreba. Ovaj hijerarhijski sustav potreba modificirao je Alderfer (1969) i reducirao ga na tri osnovne razine: egzistencijalne potrebe, potrebe za odnosom s drugim ljudima i potreba za osobnim rastom, tzv. samoaktualizacijom. Prema Maslowu (1943) osnovna je zakonitost hijerarhije motiva da ljudi zadovoljavaju svoje potrebe određenim redoslijedom. Rezultat toga jest da je potrebe moguće hijerarhijski posložiti, a pritom imati na umu da se slabija potreba, odnosno motiv, ne doživljava dok nije zadovoljen jači motiv. Iz takve točke gledišta razumljivo je da se u nerazvijenim zemljama, koje se bore s osiguranjem osnovnih egzistencijalnih uvjeta za većinu stanovništva, kvaliteta života percipira kroz ekonomsku dimenziju. Istovremeno viši stupanj razvijenosti daje prostor za artikulaciju viših motiva i potreba, što koncept kvalitete života čini osjetljivim na zadovoljenje značajno širega spektra potreba.

Znanstvenici u provedenom kvalitativnom istraživanju zaključuju da kvalitetu života valja pozicionirati u kontekst odmicanja od promatranja ekonomskoga razvoja kroz ekonomski rast. Sukladno tome, kvaliteta života je važan koncept koji se sve češće nameće kao cilj i mjera razvoja. Između ostalog znanstvenici ističu: „Jačanje važnosti koncepta kvaliteta života sigurno pomiče i širi fokus javnih politika.“; „Cilj razvoja je ukupan boljitak društva. U tom smislu je zanimljivo pratiti promjene u kvaliteti života.“; „Za razvoj je ključna veza između rasta i pokazatelja kvalitete života. Važno je znat u što se ekonomski rast pretiče. Zato se danas uz promjene BDP-a sve više govori o pokazateljima kvalitete života kao mjerama razvoja.“; „Rast BDP-a je važna mjera, ali suvremena politika treba puno širu sliku stanja da bi javne politike bile uspješne.“.

Slijedom iznesenih nalaza kvalitativnog istraživanja koji su potkrijepljenim i nalazima iz pregleda literature prihvaća se pomoćna hipoteza H_{2a} koja kaže da je *kvaliteta života dobra mjera ekonomskoga razvoja jer se njome mjeri stupanj do kojega je ostvaren porast blagostanja stanovništva kao osnovni društveni cilj.*

3.2.1. Rezultati kvalitativnoga istraživanja o kvaliteti života kao pokazatelja ekonomskoga razvoja

U cilju boljega razumijevanja kvalitete života kao pokazatelja ekonomskoga razvoja te detekcije ključnih dimenzija kvalitete života i njihovih indikatora kao mjera ekonomskoga razvoja, provedeno je kvalitativno istraživanje. Prilikom istraživanja u kvantitativnome dijelu istraživanja analizirat će se povezanost tercijarizacije u širemu opsegu i objektivne dimenzije kvalitete života.

Istraživanje je provedeno metodom dubinskoga intervjua sa skupinom znanstvenika iz područja kvalitete života i ekonomskoga razvoja. Boyce i Neale (2006) metodu dubinskoga intervjua opisuju kao „tehniku kvalitativnoga istraživanja koja uključuje provođenje intenzivnih pojedinačnih intervjua s malim brojem ispitanika kako bi se istražili njihovi stavovi o određenoj ideji, programu ili situaciji“ (Boyce i Neale 2006, str. 3). Osnovna ideja odabrane metode leži u tome da se ispitanik dovede u poziciju spontanoga izjašnjavanja svojega mišljenja i stavova vezanih za ciljeve razvoja, iz njih proizašlih objektivnih komponenti kvalitete života te njihovih indikatora. Ispitivač ne postavlja konkretna, specifična pitanja, kao što to čini prilikom klasičnoga osobnog intervjua, već je njegova uloga potaknuti ispitanika na tumačenje. Ispitanika se potiče da čim slobodnije govori o temi, a ispitivač, iako se minimalno upliće u razgovor, dužan je usmjeravati tijek razgovora kako bi osigurao da se određene ključne točke uključe u razmatranje. Izrađen je podsjetnik za intervju, koji je sadržavao osnovne smjernice za ispitivača, kao instrument kojim se provodi dubinski intervju.

Kvalitativno istraživanje uključilo je sljedeće faze: Priprema podsjetnika za intervju; Priprema regrutnih kriterija za odabir znanstvenika i regrutacija; Provedba kvalitativnoga istraživanja; Analiza prikupljenih podataka kvalitativnom metodom istraživanja.

Iako dubinski intervjui mogu imati nedostatke poput pristranosti ispitanika (tzv. „profesionalnoga imperijalizma“) (usp. str. 125), maloga uzorka i odabira pravih znanstvenika za područje, prednosti su također vrlo velike te opravdavaju korištenje upravo ove istraživačke metode. Prednost ovoga pristupa jest što se u analizu integrira praktično iskustvo i znanje znanstvenika koji se bave ovom problematikom. Dobivaju se odgovori veće dubine, a sloboda u odgovaranju doprinosi dolasku do pravih i relevantnih informacija (ibidem).

Potencijalan problem pristranosti ispitanika rješava se vođenjem intervjua u „pravome“ smjeru te dobrim, preciznim odabirom uzorka ispitanika. Kako bi se izbjegao neprikladan uzorak znanstvenika, područje istraživanja detaljno se proučava kako bi se obuhvatio adekvatan broj

relevantnih znanstvenika. Također, bez obzira na to što je odgovaranje ispitanika slobodno, postoje metode kojima se razgovor vraća na „željeni“ smjer (usp. i Mack et al. 2006, str. 41-45).

UZORAK

U istraživanju je sudjelovalo ukupno 5 ispitanika, znanstvenika iz područja kvalitete života i ekonomskoga razvoja.

U cilju odabira ispitanika provedena je sistematska analiza dostupne literature hrvatskih autora koja se bavi kvalitetom života.

U cilju identificiranja radova koji se temelje na analizi kvalitete života i povezanih pojmova pretražene su i mapirane baze podataka Academic Search Complete, Business Source Complete, CROSB, EconLit, Google Scholar, Newspaper Source, Regional Business New i SOCindex pri čemu se koristila ista strategija pretraživanja. Korištene su ključne riječi: *kvaliteta života, quality of life, blagostanje, well-being, indikatori kvalitete života, indicators of quality of life, mjere kvalitete života, measures of quality of life, mjerenje razvoja, measuring development, te indikatori razvoja, indicators of development.*

Nakon pretraživanja povezani su rezultati iz svih baza i izbrisani duplikati (publikacije čije su reference u više baza). Kriteriji relevantnosti bili su:

- u članku se govori o konceptu kvalitete života (nisu zadržani članci u kojima se govori o kvaliteti života isključivo u domeni medicinskih istraživanja)
- analiziraju se dimenzije i/ili mjere i indikatori kvalitete života
- znanstveni članak objavljen je u posljednjih 10 godina.

Za uspješnost kvalitativne metode istraživanja dubinskim intervjuom vrlo je bitno pažljivo odabrati ispitanike s obzirom na to da je uključenost osoba s iskustvom ključna za dostizanje željenih rezultata istraživanja, a istovremeno je važno odabrati uzorak sa znanstvenicima različitih profila i interesa u cilju izbjegavanja potencijalnoga problema „profesionalnoga imperijalizma“. Uzorak od 5 znanstvenika ocijenjen je reprezentativnim upravo jer je uključio za temu relevantne znanstvenike iz različitih znanstvenih disciplina, s različitim istraživačkim interesima i s različitim institucija.

Istraživanje je provedeno u razdoblju od 15. do 27. travnja 2016. godine. Tri intervjua provedena su u Zagrebu, jedan je proveden u Rijeci, a jedan telefonskim putem. Dubinski intervjui provedeni su sljedećim redoslijedom:

Tablica 1: Popis provedenih dubinskih intervjua

DI	Titula	Institucija	Područja interesa povezano s predmetom istraživanja	Mjesto i vrijeme intervjua
1	Dr. sc.	Ekonomski institut, Zagreb	Mjerenje kvalitete života i rada u Europi	15. travnja 2016. godine, Zagreb
2	Dr. sc.	Geografski odsjek Prirodoslovno-matematičkoga fakulteta u Zagrebu	Kvaliteta života urbanih sredina Objektivni i subjektivni pokazatelji u istraživanju koncepta kvalitete života	21. travnja 2016. godine, Rijeka
3	Prof. dr. sc.	Institut društvenih znanosti Ivo Pilar	Subjektivni pokazatelji kvalitete života	26. travnja 2016. godine, Zagreb
4	Prof. dr. sc.	Ekonomski fakultet u Zagrebu	Ekonomski razvoj, faktori i indikatori ekonomskoga razvoja	26. travnja 2016. godine, Zagreb
5	Doc. dr. sc.	Ekonomski fakultet u Osijeku	Subjektivno blagostanje, subjektivni pokazatelji kvalitete života	27. travnja 2016. godine, telefonskim putem

Izvor: Izrada autorice

PROCEDURA

Ispitanici su bili znanstvenici različitih disciplina (ekonomisti, psiholozi i geografi) u čijemu je znanstvenome interesu kvaliteta života. Intervjui su u prosjeku trajali oko 60 minuta, a bili su vođeni prema podsjetniku za intervju koji je sadržavao osnovne smjernice za ispitivača.

Kod provođenja intervjua posebna je pozornost bila posvećena potencijalnome problemu svojstvenome ovoj vrsti istraživanja tzv. „profesionalnome imperijalizmu“, odnosno uplitanju osobnih vrijednosti i profesionalnih interesa ispitanika u istraživanje. Teza o imperijalizmu implicira tvrdnju o istraživanju fenomena ili područja interesa, s isključenjem već postojećih tvrdnji drugih istraživačkih područja. Nastoji se "monopolizirati" određenu temu te pružiti isključiva rješenja za probleme definirane unutar tog područja znanosti (Strong, 1979, str. 199).

Taj potencijalni problem nastojao se eliminirati aktivnim vođenjem intervjua u „željenome“ smjeru.

Provođenjem intervjua nastojalo se sustavom lijevka prvo prodiskutirati o općim stavovima o kvaliteti života i trendovima u njenom istraživanju postupno se usmjeravajući prema središtu interesa istraživanja, odnosno ključnim domenama i pokazateljima objektivne dimenzije kvalitete života kao mjere ekonomskoga razvoja. Sadržaj dubinskih intervjua obuhvaćao je nekoliko tematskih skupina koje su bile u funkciji dobivanja uvida u sljedeće: poimanje kvaliteta života; kvaliteta života kao pokazatelj ekonomskoga razvoja; analiza različitih pristupa u istraživanju kvalitete života; problemi u istraživanju kvalitete života; ključne dimenzije kvalitete života i njihovi indikatori; analiza različitosti objektivnih i subjektivnih mjera kvalitete života; odnos kvalitete života i ekonomskoga rasta i razvoja.

Nakon dobivenoga dopuštenja ispitanika za snimanje i interno korištenje snimke svaki je intervju bio sniman audiosustavom. Faza analize prikupljenih podataka podrazumijevala je iščitavanje transkripta intervjua kako bi se iznijeli zaključci koje proizlaze iz odgovora znanstvenika. Za određene zaključke (poput onih o definiranju ključnih dimenzija i indikatora kvalitete života) u analizi je tražen konsenzus u odgovorima za njihovu detekciju.

KLJUČNI NALAZI

Uzevši u obzir slojevitost i mnogobrojnost perspektiva kroz koje se o pojmu kvaliteta života promišlja, znanstvenici se slažu da je kvalitetu života gotovo nemoguće jednoznačno definirati, što otvara brojne mogućnosti, ali i probleme u istraživanju ovoga složenog konstrukta i fenomena.

Tako kao najznačajniji problem u istraživanju kvalitete života znanstvenici ističu neujednačenost metodologije, te nepostojanje konsenzusa oko seta mjera, što značajno onemogućuje smislene prostorne i vremenske usporedbe. Znanstvenici navode kako pojedini internacionalni projekti, s više ili manje uspjeha, nastoje ispraviti ovu konfuznu situaciju s mnoštvom različitih, neusporedivih mjera i razviti jedinstvene pokazatelje koji bi bili u globalnoj upotrebi. Prilažu se njihovi navodi.

„Kvaliteta života nije jednoznačno definirana zbog čega dolazi do inflacije različitih mjera, svake sa svojom metodologijom, što nije dobro. Ali opet upravo ne-jednoznačno definiranje daje priliku za drugačije promatranje.“

„Ne postoji jasan dogovor o definiciji, a to stvara teškoće pri mjerenju. Međutim, sa svakim sljedećim istraživanjem poboljšavaju se znanja o komponentama i indikatorima kvalitete života.“

„Nepostojanje standardnoga seta pokazatelja kvalitete života je nedostatak koji onemogućuje jednostavno uspoređivanje i praćenje kvalitete života.“

Također, znanstvenici ističu problem povezan s različitim terminima koji se koriste kao sinonimi prilikom istraživanja kvalitete života poput *termina sreća, zadovoljstvo životom, dobrobit* i *subjektivna kvaliteta života*, koji nemaju jednako značenje i ne referiraju se nužno na iste pojmove.

Promišljajući o pokazateljima ekonomskoga razvoja, znanstvenici ističu da se kod planiranja, praćenja i vrednovanja ekonomskoga razvoja struka (i javnost) prvenstveno oslanjaju na ekonomski rast. Kao zanimljivost izdvajaju da bruto domaći proizvod i slične ekonomske mjere imaju nekih prednosti, ali ne govore mnogo o važnim segmentima razvoja poput obrazovanja, zdravlja, okoliša, sigurnosti i sl.

Ipak, ukazuju na to i da su sve prisutniji i drugačiji ciljevi i mjerila razvoja od koji neki nadopunjuju ekonomski rast, a neki ga zamjenjuju. Kao jedan od takvih ključnih ciljeva razvoja navode kvalitetu života. Također smatraju da je za aktualizaciju kvalitete života kao cilja razvoja zaslužan i koncept *održivoga razvoja* kojim se proklamira unapređenje kvaliteta života u okviru postojećih kapaciteta životne sredine, a koji europska i druga razvijena gospodarstva nastoje u što većoj mjeri ostvariti i uvesti.

Znanstvenici ističu:

„Proces razvoja pokazatelja kvalitete života u odnosu na indikatore ekonomskoga rasta odgovor je na pitanja održivoga razvoja, koji osim rasta, odnosno ekonomske dimenzije, vodi brigu i o socijalnoj i ekološkoj dimenziji.“

„Usmjerenost samo na BDP pri izradi ekonomskih politika zakazuje u procjeni kvalitete života, ali i sužava okvir za razmatranje drugačijih razvojnih modela.“

„U godinama nakon Drugoga svjetskog rata rastući BDP u razvijenim državama dobro je reflektirao iskustva stanovništva u kvaliteti života. No to se promijenilo. Od 1970-tih postepeno se događa niz promjena čija je posljedica i pad kvalitete života u vodećim kapitalističkim zemljama. Unatoč tome značaj BDP-a za javne rasprave ne jenjava iako zapravo od 1970-ih rast BDP-a postepeno prestaje odražavati kvalitetu života u mnogim zemljama.“

„Ekonomski rast jako je dugo bio najviše proklamiran i najzastupljeniji cilj ekonomskoga razvoja, ali u posljednje vrijeme sve se češće čuju kritike takvih koncepata razvoja.“

„Ekonomski rast uvijek je zasjenjivao druge ciljeve politike. Sada se u svijetu sve više zagovara drugačije mjerenje ekonomskoga razvoja koje umjesto univerzalnoga praćenja BDP-a uključuje i mjerenje kvalitete života.“

„Već dugo vremena ekonomisti znaju da BDP i stopa njegova rasta nisu najtočniji pokazatelj kvalitete života većine stanovnika u zemlji, ali to svejedno ne znači da su ovi pokazatelji bez ikakva značaja.“

„Dolazi do preokreta u tome favoriziranju BDP-a, javljaju se brojne alternativne mjere koje drugačije vrednuju razvoj društva, između ostalog promatraju i kvalitetu života stanovnika. Ipak, BDP ima svoje prednosti i ne znači da su alternative nužno bolje od njega.“

„Sve češće čuje se da troškovi ekonomskoga rasta premašuju njegove koristi i kako ljudi danas sve više osjećaju negativne posljedice rasta.“

Iz navedenoga proizlazi kako znanstvenici promišljaju o odnosu između kvalitete života i ekonomskoga rasta u dvama smjerovima razmatrajući prvo njihovu međuovisnost, a zatim ih promatraju kao alternativne mjere i ciljeve razvoja. Drže da je neupitna zavisnost kvalitete života o ekonomskome rastu. Suglasni su da su objektivne komponente kvalitete života posljedica, ali i pretpostavka ekonomskoga rasta, ali ističu i da se ekonomski rast ne pretače automatski u svakodnevni život ljudi i povećanje kvalitete života.

Neka od promišljanja znanstvenika su:

„Ekonomski rast znači širenje ekonomskih kapaciteta, što je važno, ali to nije dovoljno za ekonomski razvoj i poboljšanje kvalitete života.“

„Uspjeh je ostvariti ekonomski rast i uspješno ga pretvarati u kvalitetu života.“

„Ekonomski rast može potaknuti razvoj i ostvarenje blagostanja društva, ali može imati i negativan utjecaj na njih.“

„Za probleme poput nezaposlenosti i siromaštva rast BDP-a je nužan, ali nije jedini uvjet.“

„Primjer iz susjedne Slovenije pokazuje da unatoč dvjema godinama kontinuiranoga rasta BDP-a niz parametara, koji se odnose na kvalitetu života u Sloveniji u istome periodu, prilično zaostaju. Nezaposlenost se gotovo udvostručila, radnici rade više radnih sati, smanjuju se plaće

u javnome sektoru, drastično je manji broj posjeta kinima i predstavama. Kvaliteta života se pogoršava usprkos ekonomskome rastu.“

U nastavku rada, po sadržajnim cjelinama, navedeni su ostali ključni nalazi kvalitativnoga istraživanja.

3.3. Objektivna i subjektivna dimenzija kvalitete života

Kvaliteta života jest konstrukt određen mogućnostima da se na različitim životnim poljima i u različitim životnim razdobljima zadovolje potrebe i ostvare vlastiti interesi, izbori, težnje i vrijednosti. Kao multidisciplinarni koncept kvaliteta života ima spektar različitih dimenzija. Definiciju ili konceptualizaciju kvalitete života može se promatrati u smjeru objektivnih karakteristika života ili životnih uvjeta čovjeka i subjektivnoga aspekta koji predstavlja pojedinčevu percepciju tih karakteristika ili uvjeta. Objektivni i subjektivni koncept također se odnosi na način na koji se ocjenjuje ili mjeri kvalitetu života ili njegove djelomične komponente. Moglo bi se zaključiti kako je odabir koncepta ili pristupa izravno povezan s odabirom istraživačkih metoda, karakterom ulaznih pokazatelja itd. Objektivna dimenzija u tome se slučaju odnosi na nepristrane ili neosobne poglede na kvalitativne aspekte ljudskoga života, tj. aspekt koji, ako je moguće, ne bi smio biti pristran i temeljen na osjećajima. Tipično je za pokazatelje koji karakteriziraju ovu dimenziju kvalitete života da su precizno definirani i jednoznačno i točno mjerljivi. Objektivna dimenzija kvaliteta života opisana je objektivnim karakteristikama okruženja i uvjeta života. Može se reći da je ona određena društvenim i kulturnim potrebama za materijalnim blagostanjem, socijalnim statusom i fizičkom dobrobiti pojedinca. Drugim riječima, objektivna dimenzija kvalitete življenja temelji se na nizu pretpostavki o tome što život čini dobrim i pretežno je usredotočena na prepoznavanje eksternih uvjeta koji omogućuju poboljšanje života. Ova dimenzija ne daje uvid u to kako se ljudi osjećaju, kako percipiraju i vrednuju pojedine prilike u životu, što neke znanstvene discipline ocjenjuju važnim. Za ocjenu uspješnosti ekonomskih politika svakako je ključna objektivna dimenzija iako neki ekonomisti, prvenstveno zagovornici *ekonomije sreće*, ističu da je bitna i subjektivna dimenzija. Odabir pokazatelja ovist će o konkretnim potrebama i ciljevima istraživanja ili projekta, međutim značajna odstupanja između objektivno i subjektivno izmjerene kvaliteta života otvaraju dilemu u vezi s korištenjem subjektivnih pokazatelja za procjenu životnih uvjeta. (Cummins 2000, str. 69).

Subjektivna dimenzija kvalitete života povezana je sa subjektivnim pogledom na ovaj fenomen. Bolje rečeno, suština leži u preferiranju njegove subjektivne ocjene pomoću osobnih stavova ili mišljenja na koje utječu mnogi čimbenici – primjerice, iskustvo ili sustav vrijednosti neke osobe. U domeni praktične upotrebe tipičan primjer može biti subjektivna procjena kvalitete života, izražena kao razina zadovoljstva osobe odabranim aspektima ili kvalitetom života uopće.

Drugim riječima, subjektivna dimenzija kvalitete života doživljajni je konstrukt koji čine spoznajne i emotivne reakcije pojedinca na svoj život u cjelini kao i na specifične aspekte života (npr. sigurnost, zdravlje, posao ili odnosi). Subjektivna dimenzija postoji u svijesti pojedinca. To je sposobnost osobe da se osjeća dobro i bude zadovoljna pojavnostima općenito – ona predstavlja percepciju osobe o podudarnostima između težnji i postignuća (Campbell et al. 1975, str. 14). Prosudbe o podudarnosti mogu biti pretežito kognitivne – pristup koji se operacionalizira kao zadovoljstvo (usp. i Cantril 1965; Zhan 1992; Kerce 1992), ili pretežno emocionalne – pristup koji se usredotočuje na sreću ili pozitivne i negativne učinke (usp. i Bradburn 1969). Tako na ukupnu kvalitetu života uz objektivne faktore poput društvenih, ekonomskih i političkih činitelja utječe i subjektivna percepcija koja predstavlja osobnu prosudbu fizičke, materijalne, društvene i emocionalne dobrobiti, osobnoga razvoja i svrhovite aktivnosti. Brajković i suradnici napominju da su sve „domene subjektivne kvalitete života pod utjecajem pojedinčeva sustava vrijednosti“ (Brajković et al. 2008, str. 183).

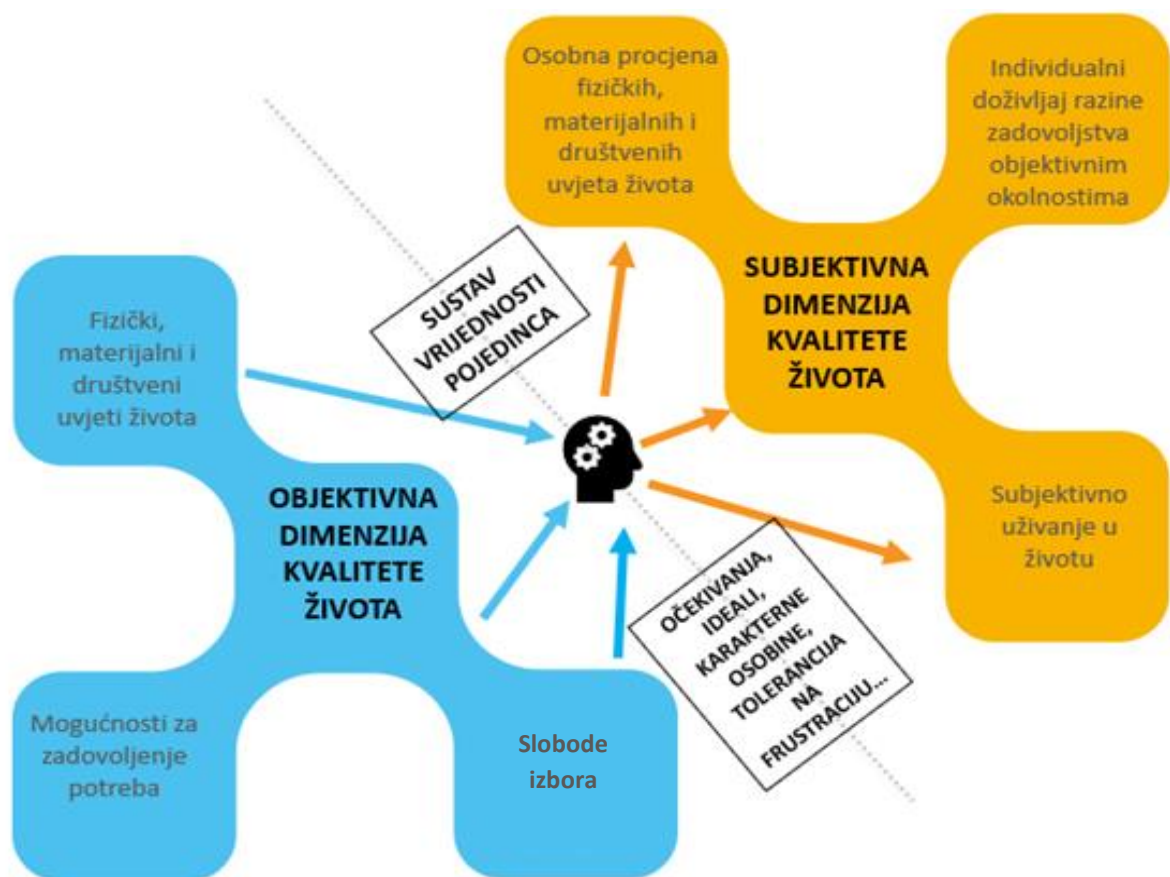
Filozof Dan Brock također je pokušao shvatiti „najširu koncepciju [...] onoga što život čini najboljim“ (Brock 1993, str. 268-275, prema Veenhove, 2000, str. 7). Tako razlikuje tri glavna kriterija: stupanj u kojemu život odgovara trenutačnim vrijednostima i idealima; stupanj u kojemu život odgovara preferencijama pojedinca; i stupanj u kojemu pojedinac subjektivno uživa u životu. Prvi pojam ili kriterij označava objektivnima, a druga dva subjektivnima (Veenhoven 2000, str. 7).

Krajem sedamdesetih godina 20. stoljeća istraživanja kvalitete života velikim se dijelom orijentiraju na subjektivnu dimenziju koncepta kvaliteta života. Istraživači tada sve više ističu da kvaliteta života nije samo objektivna kategorija, mjerena fizičkim, materijalnim i društvenim uvjetima za zadovoljenje pojedinih potreba, već je i subjektivno određena kroz individualni doživljaj razine zadovoljstva objektivnim okolnostima u kojima se pojedinci nalaze. Činjenica je da različiti pojedinci i skupine nisu jednako zadovoljni u podjednako istim objektivnim okolnostima. Međutim, nezaobilazno je uočiti da su individualne razlike u zadovoljstvu životom (kao pokazatelj kvalitete života) više određene karakternim osobinama pojedinca

negoli objektivnim okolnostima u kojima se nalazi (Pastuović 1993, str. 473). Različiti vrijednosni sustavi, drugačija očekivanja kao i tolerancija na frustraciju psihološki su koncepti koji u velikoj mjeri objašnjavaju nisku povezanost između objektivnih uvjeta života i stupnja zadovoljstva (ibidem). Objektivne okolnosti određuju mogućnosti za zadovoljenje potreba, no subjektivno zadovoljstvo, to jest reakcija pojedinca na određene objektivne okolnosti, uvelike ovisi o osobinama ličnosti pojedinca u najširem značenju. Različiti autori uvrštavaju u svoja istraživanja zapažanja da na subjektivno zadovoljstvo životom, odnosno na način na koji će pojedinac doživjeti objektivne okolnosti, utječu ukupni psihofizički sklop pojedinca, njegove karakterne osobine, težnje, želje i sustav vrijednosti (usp. i. Krizmanić i Kolesarić 1989, str. 179; Lučev i Tadinac 2008, str. 69).

Stoga je razumljivo da je subjektivna dimenzija kvalitete života puno zanimljivija istraživačima iz područja psihologije i sličnih znanstvenih grana, a mnogo manje ekonomistima.

Shema 12: Objektivna i subjektivna dimenzija kvalitete života

Izvor: Izrada autorice

Iako brojni istraživači razmatraju koliko je doživljajni aspekt kvalitete života važan, većina ekonomista koja izučava kvalitetu života drži da je ona ipak primarno uvjetovana objektivnim okolnostima u kojima pojedinac živi. Posve u skladu s time, kvaliteta života u ovoj znanstvenoj domeni ipak se najčešće promatra kroz spektar objektivnih materijalnih komponenti pod pretpostavkama da je subjektivna komponenta kvalitete života percepcija pojedinaca o objektivnim komponentama, odnosno da subjektivna komponenta proizlazi iz objektivne, te da ovisi o percepciji zadovoljenja potreba pojedinca ovisno o njegovoj hijerarhiji motiva. Kvalitetu života tako se promatra kao mogućnost pristupa izvorima poput novca, vlasništva, znanja, društvenih odnosa i sigurnosti, pomoću kojih pojedinac može upravljati „razinom življenja“ (Erikson i Uusitalo, 1987, prema Lučev i Tadinac 2008, str. 68).

Znanstvenici u provedenom kvalitativnom istraživanju zaključuju da uz objektivnu komponentu, koju, između ostaloga, čine društveni, ekonomski i politički faktori, kvaliteta života ima i subjektivnu komponentu koja uključuje osobne procjene materijalnoga, društvenoga i emocionalnoga blagostanja. Između ostalog su istaknuli: „Kvaliteta života su i objektivne okolnosti i percepcija tih okolnosti. Neka se istraživanja fokusiraju na objektivnu dimenziju, neka samo na subjektivnu, a neka na kombinaciju, ovisno o cilju istraživanja.“; „Osim objektivne dimenzije, određene ekonomskim, društvenim i političkim elementima, na kvalitetu života utječe i subjektivna percepcija uvjeta života, što je zapravo osobna procjena materijalnoga, društvenoga i emocionalnoga blagostanja.“; „Evoluciju kvalitete života pratilo je i seljenje naglaska sa objektivne na subjektivnu dimenziju. Neki objektivnu dimenziju nazivaju još i životnim standardom, a subjektivnu srećom – ali činjenica je da ukupnu kvalitetu života čini i jedno i drugo.“.

Iz navedenoga je neosporno moguće zaključiti da se *kvaliteta života sastoji od objektivne i subjektivne komponente*, stoga se prihvaća pomoćna hipoteza H_{2b} .

Odnos objektivne i subjektivne dimenzije kvalitete života nije linearan, pa tako promjene u objektivnim čimbenicima kvalitete života ne znače nužno i promjene subjektivne komponente kvalitete života (Cummins 2000, str. 57). Cummins je, analizirajući rezultate širokoga spektra studija, zaključio da su objektivna i subjektivna dimenzija kvalitete života prilično neovisne, a njihov je odnos „pod utjecajem kulturnih i individualnih vrijednosti koje tek treba sustavno istraživati“ (Cummins 2000, str. 68). Tek kada objektivna kvaliteta života dosegne izuzetno niske razine, u tim uvjetima objektivna i subjektivna kvaliteta života postaju međusobno ovisne (Diener et al. 1993).

O odnosu objektivnih i subjektivnih mjera govore i znanstvenici u kvalitativnome dijelu istraživanja. Tako neki znanstvenici kao relevantan nazor prilažu kako je važno razumjeti razliku između tih mjera s obzirom na to da su istraživanja pokazala da su objektivni i subjektivni pokazatelji kvalitete života relativno slabo povezani.

„Osim objektivne dimenzije, određene ekonomskim, društvenim i političkim elementima, na kvalitetu života utječe i subjektivna percepcija uvjeta života, što je zapravo osobna procjena materijalnoga, društvenoga i emocionalnoga blagostanja. Pritom promjene u objektivnim čimbenicima ne znače nužno i promjene u subjektivnoj dimenziji kvalitete života.“

Znanstvenici promišljaju o zapažanjima – u okolnostima velikoga siromaštva, kada nisu zadovoljene osnovne ljudske potrebe, postoji značajna povezanost između objektivnih i subjektivnih pokazatelja. Međutim, kako se poboljšavaju objektivni životni uvjet, tako se na određenoj razini gubi ta povezanost. U okolnostima dobrih objektivnih životnih uvjeta daljnje povećavanje u tome segmentu ne doprinosi recipročno subjektivnome osjećaju kvalitete života.

„Kada su osnovne potrebe pojedinca zadovoljene, povećanje materijalnih dobara neće imati značajniji utjecaj na subjektivnu mjeru kvalitete života.“

Iz navedenih nalaza provedenoga kvalitativnog istraživanja proizlazi da je *subjektivna komponenta kvalitete života percepcija pojedinaca o objektivnim komponentama*, odnosno da subjektivna komponenta proizlazi iz objektivne komponente. Također, na razlike u subjektivnim komponentama u značajnoj mjeri utječe osobnost pojedinca, njegov karakter i sustav vrijednosti kao i težnje i želje koje determiniraju kako će osoba doživjeti objektivne uvjete, stoga se prihvaća pomoćna hipoteza H_{2c} .

Ukratko, ono na što javne politike mogu utjecati su objektivne okolnosti koje čine i definiraju objektivnu dimenziju kvalitete života. Objektivna dimenzija obuhvaća opipljive, objektivno provjerljive aspekte življenja, mjerljive kvantitativnim statističkim podacima, što je prema Limu i suradnicima važna prednost objektivne dimenzije kvalitete života. Istovremeno, na subjektivnu percepciju kvalitete života utječu brojni aspekti koji su izvan dometa javnih politika (Lim et al. 1999, str. 8).

Promišljajući o objektivnim sastavnicama kvalitete života poput zdravlja, stupnja obrazovanja, kvalitete okoliša i sigurnosti, znanstvenici u provedenome kvalitativnom istraživanju ukazuju na njihovo uspostavljanje odnosa s razvojem i rastom – sastavnice su razmatrane kao posljedica, ali i pretpostavka rasta i razvoja.

„Dobro zdravlje, obrazovanje i sigurnost rezultat su ekonomskoga rasta, ali istovremeno upravo dobro zdravlje stanovništva, obrazovanost i sigurno okruženje utječu pozitivno na ekonomski rast.“

„Ekonomski rast je preduvjet za veća ulaganja u uvjete života stanovništva, a onda ti bolji uvjeti života potiču ekonomski rast.“

„Komponente kvalitete života kao što su obrazovanje, zdravlje i okoliš – faktori su razvoja koji dalje pozitivno djeluju na ekonomske performanse čitava društva.“

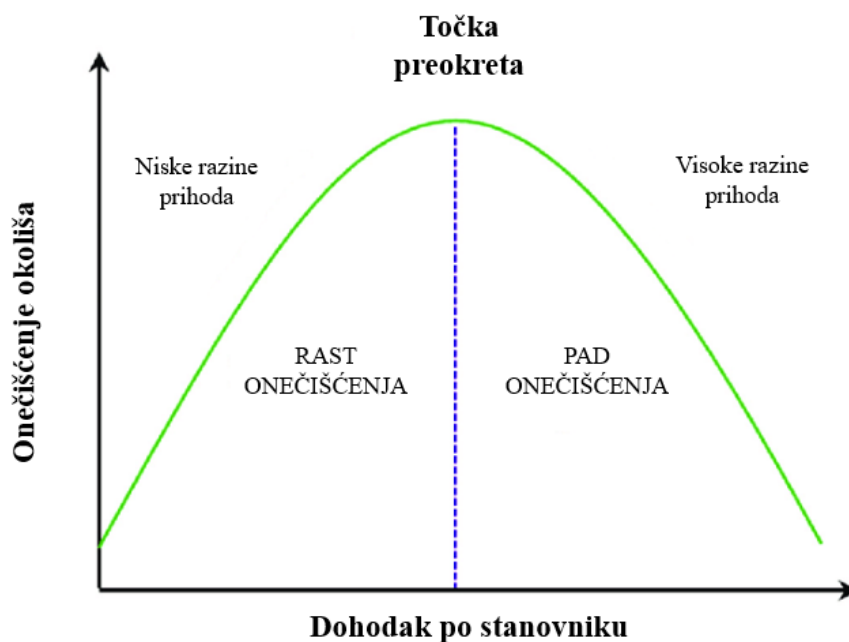
Neupitno je da je zdravlje iznimno važna komponenta kvalitete života pojedinca. Loše zdravlje i bolest značajan su problem u formiranju ljudskih potencijala i ponašanja, što je jak argument za ulaganje u zdravlje jer ono ima izravan utjecaj na dobrobit i kvalitetu života. Zdravstveno stanje ovisi o interakciji društvenih, okolišnih, socioekonomskih i bioloških faktora te životnoga stila, a na što se u pravilu može utjecati politikama zaštite zdravlja i drugim javnim politikama (OECD 2011, str. 104). Ekonomski rast i razvoj otvaraju mogućnosti za ulaganja u zdravlje, a povrh toga, kao što je pokazalo istraživanje Blooma, Canninga i Sevilla iz 2004. godine, dobro zdravlje pozitivno i statistički značajno utječe na ukupni rezultat gospodarstva (prema Šimko i Tuicu, 2015, str. 18). Brojna istraživanja i u razvijenim zemljama i u zemljama u razvoju pokazuju da zdravlje utječe na produktivnost rada po jedinici vremena i rada (ibidem), odnosno osim što viša razina razvoja znači bolje zdravlje, bolje zdravlje znači i veće mogućnosti za razvoj.

Nadalje, znanje, odnosno stupanj obrazovanja, kao važna komponenta kvalitete života ujedno je jedan od temeljnih faktora razvoja svakoga gospodarstva. Obrazovanje će pomoći pojedincu da stekne znanja, vještine, vrijednosti i stavove, što mu ujedno pomaže postići bolju kvalitetu života. Od početka industrijske revolucije sve više pažnje i resursa ulaže se u razvoj obrazovnog sustav. U suvremeno doba razvijene zemlje ulažu značajna sredstva u obrazovanje. Obrazovanje povećava ljudski kapital povećavanjem produktivnosti rada, što vodi višem ravnotežnom nivou outputa. Ulaganje u obrazovanje jedan je od važnijih čimbenika za poboljšanje dobrobiti nekoga društva (Hanushek i Wößmann 2010, str. 478). Begonja (2016) razlikuje tri mehanizma pomoću kojih obrazovanje može imati utjecaj na rast i razvoj. Kao prvi mehanizam ističe da obrazovanje utječe na povećanje ljudskoga kapitala, što utječe na rast produktivnosti rada te rezultira višom ravnotežnom razinom outputa. Nadalje, obrazovanje može potaknuti inovacije, što će povećati ekonomski rast i potaknuti razvoj. Kao treći mehanizma autor zastupa sljedeće – obrazovanje povećava znanje koje je neophodno za

razumijevanje, transferiranje i implementiranje novih tehnologija i proizvodnih procesa što u konačnici također pozitivno utječe na ekonomski rast i razvoj. Istovremeno, što je i za očekivati, rezultati istraživanja pokazuju da su izdatci za obrazovanje i BDP po stanovniku u velikoj korelaciji (OECD 2016, str. 185), što je razumljivo jer razvijene zemlje i ekonomije s visokim dohotkom imaju više resursa za trošenje na obrazovanje. Ulaganje u obrazovanje, dakle, potiče razvoj, a razvijene zemlje imaju više resursa na raspolaganju za ulaganje u obrazovanje.

Okoliš je ključan resurs održivoga rasta i kao takav bitna sastavnica kvalitete života. Degradacija okoliša ima opsežne implikacije na dobrobit sadašnjih generacija kao i na mogućnost budućih generacija da održe i poboljšaju dobrobit i kvalitetu života. Tako, na primjer, rezultati istraživanja, provedenoga na podacima za Kinu u razdoblju od 2004. do 2017. godine, konkretno ukazuju na to kako je zagađenje okoliša odgodilo regionalni ekonomski rast (Li i Xu 2021, str. 1). Razvoj se ne može nastaviti ako se okoliš i prirodni resursi degradiraju, a okoliš se ne može zaštititi ako se ekonomskim rastom zanemaruju troškovi uništavanja okoliša. Odnos između kvalitete okoliša i gospodarskoga razvoja objašnjava se i pomoću *Kuznetsove krivulje okoliša* (engl. *Environmental Kuznets Curve*, EKC), koja se u literaturi pojavljuje u ranim 1990-ima i njome se analizira odnos između razine onečišćenja i rasta dohotka. Prema ovoj hipotezi, usporedno s ekonomskim rastom povećava se i degradacija okoliša, no nakon što gospodarstvo dosegne određeni nivo dohotka po stanovniku, onečišćenje počinje opadati. Maksimalna razina onečišćenja naziva se prekretnicom nakon koje razina onečišćenja počinje opadati kako zemlja počinje raspolagati odgovarajućim resursima za rješavanje problema onečišćenja. Razvijene su zemlje sposobnije uvoditi i provoditi propise koji rezultiraju višom kvalitetom okoliša. EKC-hipoteza sugerira da iako je u ranim fazama razvoja onečišćenje neizbježno, naposljetku će razvoj, odnosno ekonomski rast, biti rješenje za problem onečišćenja okoliša. Grafički se opisani odnos između ekonomskog rasta i kvalitete okoliša prikazuje u obliku obrnutoga slova U, što podsjeća na Kuznetsovu krivulju koja prikazuje odnos između ekonomskoga rasta i nejednakosti raspodjele dohotka (Usenata 2018).

Graf 1: Kuznetsova krivulja okoliša

Izvor: Izrada autorice

Koncept EKC-hipoteze privlačan je jer se ekonomski rast, koji je dotada smatran ključnim uzrokom degradacije okoliša, sada stavlja u ulogu rješenja problema onečišćenja okoliša.

Također, sigurnost je dimenzija kvalitete života koja će na višoj razini razvoja biti bolja, a ujedno važna i za postizanje ekonomskoga razvoja (usp. Justino 2007, Hacker et al. 2018, Saba 2020). Život u sigurnome okruženju ključan je za dobrobit ljudi jer će osjećaj nesigurnosti ograničiti svakodnevne aktivnosti i funkcioniranje ljudi, a time i umanjiti mogućnost za gospodarski razvoj (Cantó et al. 2020).

Jedan od nalaza kvalitativnoga dijela istraživanja jest da su objektivne odrednice kvalitete života važna mjera razvoja. Znanstvenici su, među ostalim, naglasili: „Mjeriti razvoj – znači mjeriti ukupne promjene u društvu, što se odnosi i na ekonomske pokazatelje, ali i na neekonomske pokazatelje kvalitete života.“; „Ako je cilj ukupan razvoj, treba ga onda i mjeriti u cjelovitosti. Treba pratiti promjene u svim segmentima života zajednice poput obrazovanja, zdravlja, sigurnosti, političkog okruženja i slično.“; „Za razvoj je ključna veza između rasta i pokazatelja kvalitete života. Važno je znat u što se ekonomski rast pretače. Zato se danas uz promjene BDP-a sve više govori o pokazateljima kvalitete života kao mjerama razvoja.“.

Slijedom navedenoga istraživanja, može se zaključiti da su *objektivne, materijalne komponente kvalitete života posljedica, ali i pretpostavka ekonomskoga rasta, te su također važna mjera ekonomskoga razvoja*, odnosno prihvatiti pomoćnu hipotezu H_{2d} .

3.4. Odabrani pokazatelji objektivne dimenzije kvalitete života kao mjera razvoja

Koristeći kvalitetu života kao mjeru razvoja, radi se odmak od jednodimenzionalnoga promatranja ovoga fenomena, međutim, ostaje se u kontekstu problema da ne postoji općeprihvaćen, sustavan pristup za odabir dimenzija i pokazatelja kvalitete života (Diener 1995, str. 108). U ovome se radu kvalitetu života konceptualizira kao mjeru ukupnoga razvoja, pa se u tome širokome opsegu mora promišljati o dimenzijama i pokazateljima koje će se odabrati.

Domene kvalitete života definiraju se kao „skup čimbenika koji čine osobnu dobrobit“ i o njima valja promišljati kao o rasponu na koji se proteže konstrukt *kvaliteta života*, a pokazatelji se definiraju kao „percepcija, ponašanje ili uvjeti specifični za pojedinu domenu koja odražava čovjekovu dobrobit“ (Schalock i Verdugo 2002, str. 14). Istraživači kvalitete života u pravilu sugeriraju da je broj domena manje važan od prepoznavanja da svaki predloženi model kvalitete života mora biti okvir s više elemenata. Važno je voditi računa o tome kako karakteristike različitoga skupa domena zajedno predstavljaju cjelokupnu kvalitetu života (Verdugo et al. 2005, str. 709).

Zajedno uzete, osnovne dimenzije ili domene kvalitete života trebaju sažeti koncept kvalitete života u cjelini (Galloway et al. 2006, str. 23). Broj i raspon pojedinačnih domena, navedenih u definicijama kvalitete života, je velik iako neki autori primjećuju „znatna preklapanja“ koja postoje između njih (Felce i Perry 1995, str. 59). Određeni autori ističu da je gotovo nemoguće uključiti sve dimenzije i sve njihove veze u procjenu ili mjerenje kvalitete života (Andraško 2013, str. 36). Tako je popis definitivnoga standardiziranog skupa domena kvalitete života podložan kritikama. Na primjer, Keith tvrdi da, budući da se temeljne dimenzije kvalitete života mogu razlikovati od jedne do druge kulture, međukulturne generalizacije o domenama kvalitete života nisu valjane (Keith 2001, str. 52).

Postoje i etička i politička pitanja oko 'nametanja' unaprijed određene definicije kvalitete života pojedincima ili zajednicama (Galloway et al. 2006, str. 23.). Pretpostavka da je određena dimenzija, ključna za kvalitetu života u jednoj kulturi, jednako važna u drugoj kulturi, može

jednostavno biti pogrešna, ili pak odnos može biti mnogo suptilniji. Razlike se mogu naći u osnovnim vrijednostima i mnogim drugim kulturnim osobinama koje su važne različitim skupinama diljem svijeta. Neprepoznavanje ovih razlika može dovesti do duboko pogrešnih zaključaka u usporedbama kvalitete života među nacijama.

Pri odabiru domena sudjeluje određeni stupanj subjektivne prosudbe. Alternativni pristup je istražiti stavove pojedinaca o pojavnostima koje doprinose njihovoj kvaliteti života i derivirati domene kvalitete života kroz taj postupak. Pacione (2003) spominje dva, odnosno tri osnovna postupka identifikacije ključnih elemenata kvalitete života. Prvi se pristup temelji na određivanju tih elemenata na temelju teorije („izvedeni iz teorije“). Pacione i sam priznaje da se ovaj postupak može susresti s problemom pluralnih teorijskih polazišta. U drugome slučaju Pacione preporučuje upotrebu postupaka u kojima se određuju relevantni elementi kvalitete života prema informacijama dobivenim izravno od ljudi („izravno pitati ljude“). Teoretičar smatra da je treća varijanta kombinacija prethodnih dviju varijanti i pritom misli na ono što se može nazvati ekspert-metodom – identifikaciju domena kvalitete života na temelju mišljenja stručnjaka ili znanstvenika („upućivanje na mišljenje stručnjaka“) (Pacione 2003, str. 23).

Treća varijanta odabrana je za detekciju domena u ovome radu. Tako je u cilju generiranja odgovora na pitanje o ključnim dimenzijama, relevantnim za razmatranje kvalitete života, provedeno primarno, kvalitativno istraživanje sa skupinom stručnjaka iz područja kvalitete života i ekonomskoga razvoja. Odabir relevantnih domena na temelju stručne procjene smatramo objektivnima, uz značajan trud uložen u pravilnu detekciju.

Analizom odgovora ispitivanih znanstvenika jasno je da oni dijele mišljenje da se pojam kvalitete života najčešće promatra kroz višedimenzionalan spektar koji čine različite dimenzije koje valja uzeti u obzir pri mjerenju kvalitete života.

„Govoriti o kvaliteti života vrlo je kompleksno jer se kvalitetu života može promatrati iz više dimenzija. Neke dimenzije su lakše, a neke teže mjerljive.“

Kao različite dimenzije kvalitete života neki znanstvenici navode ekonomsku i neekonomsku dimenziju.

„Kvalitetu života ne čini samo ekonomski aspekt – tu je jednako važan i, nazovimo ga, neekonomski aspekt kvalitete života.“

„Život je višedimenzionalna pojava i ne može se svesti samo na političku i ekonomsku dimenziju. Zato i kvalitetu života treba promatrati kao složeni koncept bez obzira na to što to u nekoj mjeri komplicira mjerenje i praćenje. Ključne dimenzije, važne za ocjenu kvalitete života,

svakako su materijalni standard, zdravlje, sigurnost i obrazovanje. Sve važniji tu postaje i okoliš.“

„Kvaliteta života mjeri zadovoljavanje objektivne dimenzije koja uključuje materijalni status, obrazovanje, zdravlje, kvalitetu okoliša, političko okruženje i subjektivnu dimenziju koja je zapravo percepcija stanovnika o stanju u društvu.“

Problem koji znanstvenici ističu je vrlo velik broj mogućih elemenata koji djeluju na kvalitetu života te činjenica da je teško znati jesu li doista obuhvaćeni svi segmenti koncepta.

„Spektar različitih faktora, koji utječu na kvalitetu života, toliki je da ih je u pravilu nemoguće sve uključiti u istraživanje. S obzirom na to koji nam je cilj istraživanja, biramo faktore koji su nam važni.“

Analizirajući odgovore znanstvenika o tome što čini temeljne segmente, odnosno ključne dimenzije objektivne kvalitete života, a promatrajući ih istodobno i kao mjeru razvoja, uočava se kako su se znanstvenici usuglasili oko sljedećih dimenzija:

- **materijalni uvjeti života**
- **zdravlje**
- **obrazovanje.**

Većina znanstvenika ističe i važnost sigurnosti (ekonomske i fizičke) i kvalitete okoliša. Nadalje, neki znanstvenici kao važne dimenzije još navode i društvene odnose te političko okruženje.

Ove dimenzije kvalitete života uključene su i u brojnim svjetskim istraživanjima kao, na primjer, u OECD-ovu *Better Life Indexu*, u Eurostatovu *Quality of life indicators*, u istraživanju Stiglitz i suradnika (2009), ili, recimo, u istraživanju Gonzáleza, Cárcabaa i Venture (2018) koji vrlo slično ili jednako definiraju dimenzije kvalitete života, a onda ih nadopunjuju s još nekima poput građanskoga angažmana, slobodnoga vremena i društvenih interakcija, ukupnoga zadovoljstva životom i slično. Ovdje se može ustanoviti da se ranije spomenuti i predstavljeni kompozitni pokazatelj *indeks ljudskoga razvoja* (engl. *Human Development Index – HDI*) sastoji upravo od triju dimenzija, i to standarda života, zdravlja i obrazovanosti stanovništva.

Po odabiru dimenzija kvalitete života kao mjere razvoja potrebno je odabrati i pokazatelje. Različiti pristupi mjerenju kvalitete života mogu zapravo pokušati izmjeriti sasvim različite pojavnosti, sa sasvim različitim ciljevima (Birnbacher 1999, str. 29). Vrste mjera i zauzeti stavovi o metodološkim pitanjima stoga se razlikuju u skladu s ciljevima istraživanja.

Različite pristupe mjerenju kvalitete života treba promatrati kroz multidimenzionalnu prirodu koncepta kvaliteta života koji integrira različite domene i indikatore; zatim kroz upotrebu metodološkoga pluralizma koji uključuje upotrebu objektivnih i subjektivnih mjera; kroz upotrebu multivarijantnih istraživačkih dizajna za ocjenu i/ili procjenu kvalitete života; te uključivanje različitih perspektiva sustava koje bilježe višestruka okruženja, koja utječu na ljude na mikro-, mezo- i makrorazini. Vodeći računa o objektivnoj i subjektivnoj dimenziji kvalitete života, moguće je mjeriti isključivo: (a) subjektivnu percepciju vanjskih uvjeta kvalitete života, (b) subjektivnu percepciju uravnoteženu s objektivnim pokazateljima, (c) subjektivnu percepciju i objektivne pokazatelje kombinirane u jedan indeks kvalitete života ili (d) isključivo objektivne pokazatelje vanjskih uvjeta života (Galloway et al. 2006, str. 39). Objektivni pokazatelji predstavljaju vanjske životne uvjete poput ekonomskih i tehničkih faktora, a subjektivni čimbenici predstavljaju procjenu pojedinca o tim objektivnim uvjetima. Dok su objektivni pokazatelji statistika koja predstavlja činjenice neovisne o osobnim procjenama, subjektivni su pokazatelji mjere individualne percepcije i procjene životnih uvjeta (Noll 2004, str. 156). Kao što je već spomenuto, subjektivne mjere – često operacionalizirane u pogledu zadovoljstva – temelje se na nečijoj percepciji, a objektivne mjere temelje se na izravnome promatranju, analizi čovjekove okoline (Gomez et al. 2012, str. 3).

S obzirom na to da subjektivne mjere kvalitete života nisko koreliraju s objektivnim mjerama kvalitete života, a i sagledavši činjenicu da su pokazatelji subjektivne dimenzije kvalitete života u pravilu relativno stabilni tijekom vremena, može se zaključiti da su oni u svojoj biti globalna mjera procijenjene kvalitete života te da nisu osjetljiv pokazatelj kvalitete okruženja i javnih politika (usp. i. Schalock i Felce 2004, str. 268; Emerson et al., 2005. prema Verdugo et al., 2005, str. 710). Prema Eriksonu (1993, str. 78), jednome od najjementnijih zagovornika skandinavskoga pristupa istraživanja dobrobiti, stoji kako „mišljenja i preferencije pojedinaca trebaju ući u demokratski politički proces kroz svoje građanske aktivnosti, ali ne i putem anketnih pitanja i ispitivanja javnoga mnijenja”.

U provedenome kvalitativnom dijelu istraživanja znanstvenici su naveli prednosti i nedostatke objektivnih i subjektivnih mjera kvalitete života. Objektivne pokazatelje znanstvenici ocjenjuju kao indikatore koje je relativno lako precizno definirati i kvantificirati bez (prevelikoga) upliva subjektivnih procjena. To omogućuje pouzdane usporedbe pokazatelja među zemljama i vremenskim razdobljima. Također, istraživači smatraju da objektivni pokazatelji odražavaju pojedine aspekte kvalitete života puno bolje od subjektivnih procjena, no ističu i određene, prvenstveno metodološke, probleme ovih pokazatelja. Napominju da su objektivni pokazatelji

ponekad obilježeni problemima koji nastaju još prilikom prikupljanja jer su podložni subjektivnim odlukama onih koji ih prikupljaju, obrađuju i interpretiraju. Također, objektivni pokazatelji nekada mjere složene koncepte kao što su sigurnost ili zdravlje koristeći surogatne mjere (npr. stopa kriminaliteta ili očekivana životna dob) koje se češće biraju na temelju dostupnosti statističkih podataka, odnosno lakoće mjerenja negoli na temelju teorijskoga promišljanja.

„Objektivne mjere su standardni indikatori stvarnosti, a subjektivne mjere ukazuju na razlike pojedinaca u opažanju i doživljavanju stvarnih uvjeta života.“

„Nepostojanje podataka ili njihova nedostupnost zna biti ograničavajući element u istraživanjima kvalitete života objektivnim pokazateljima. Zbog toga se ponekad ne mjeri ono što je inicijalno bilo zamišljeno, nego ono što se može izmjeriti pomoću dostupnih podataka.“

Nadalje, sudionici istraživanja ističu da je propitivanje dostatnosti objektivnih pokazatelja kao cjelovite mjere nečije kvalitete života potaknulo uvođenje neposrednih mjera percepcije i evaluacije kvalitete života, odnosno upotrebu subjektivnih pokazatelja. Primjena subjektivnih pokazatelja omogućuje nove spoznaje o kvaliteti života koje se u pravilu primjenom objektivnih pokazatelja mogu samo pretpostavljati. Razrađuje se i osvrt da subjektivne mjere otvaraju dodatan spektar razumijevanja strukture i ovisnosti različitih faktora koji utječu na kvalitetu života.

„Donedavno glavni indikatori bili su BDP, podatci o zaposlenosti, godinama života i slično, ali ti objektivni pokazatelji ne govore ništa o tome kako ljudi doživljavaju vlastiti život. Da bi se to izmjerilo, trebaju nam subjektivni pokazatelji.“

„Subjektivni pokazatelji znače procjenu pojedinca o uvjetima u različitim područjima života, a njihove procjene se temelje na usporedbama s nekim njihovim individualnim standardima, primjerice, prijašnjim uvjetima života ili u odnosu na druge ljude.“

„Subjektivne mjere kvalitete života su u potpunosti pod utjecajem sustava vrijednosti pojedinca, njegovih iskustava i očekivanja.“

Subjektivni indikatori mogu biti usmjereni na ocjenu ukupnoga životnog zadovoljstva, najčešće kroz pitanja poput kako ste zadovoljni sa životom u cjelini, ili mogu biti usmjereni na specifične životne aspekte kroz pojedinačna pitanja.

Znanstvenici smatraju da je prednost subjektivnih pokazatelja što mogu uhvatiti percepcije i iskustva koje pojedinci smatraju važnima.

„Subjektivni pokazatelji odražavaju osobnu percepciju kvalitete života te su omogućili definiranje ključnih dimenzija kvalitete života. Bez njih bi bilo nemoguće odrediti što zaslužuje najviše pozornosti pri analizi.“

Sudionici ispitivanja se slažu da je subjektivna komponenta kvalitete života percepcija pojedinca o objektivnim komponentama, odnosno smatraju da subjektivna komponenta proizlazi iz objektivne komponente.

„Subjektivna komponenta proizlazi iz objektivne komponente, a na psiholozima ostaje zadatak da odgovore zašto na iste objektivne uvjete različiti ljudi različito subjektivno ocjenjuju svoje zadovoljstvo.“

Znanstvenici usustavljaju nazor kako percepcija pojedinaca ne mora nužno biti povezana s objektivnom situacijom. Tako, primjerice, razina zadovoljstva s osobnim dohotkom ne mora biti isključivo povezana s visinom dohotka, već na nju mogu značajno utjecati očekivanja pojedinca. Ako su očekivanja pojedinca mala, tada zadovoljstvo dohotkom može biti veće neovisno o tome koliko dohodak objektivno iznosi. Također, znanstvenici upozoravaju na to da je za realnu ocjenu razine zadovoljstva potrebno biti upoznat s određenom tematikom.

„Ljudi imaju sklonost vrlo dobro ocijeniti stvari o kojima nemaju pojma. Primjerice, u Hrvatskoj je zadovoljstvo okolišem iznimno dobro – što zapravo najviše govori koliko malo o tome znaju.“

Sukladno navedenim nalazima kvalitativnog istraživanja, može se konstatirati da *indikator* objektivne komponente kvalitete života imaju prednosti pred indikatorima subjektivne komponente kvalitete života kod usporedbe među zemljama, regijama, demografskim skupinama i kroz vrijeme, odnosno može se prihvatiti pomoćna hipoteza H_{2e} .

Slijedom prikazanoga, proizlazi iz istraživanja da je za mjeru ekonomskoga razvoja za procjenu kvalitete okruženja, odnosno uspješnosti javnih politika i programa, prvenstveno važna objektivna dimenzija kvalitete života. Sve dosada navedeno, kao i prihvaćanje pomoćnih hipoteza (H_{2a} , H_{2b} , H_{2c} , H_{2d} i H_{2e}), govori u prilog prihvaćanju druge hipoteze (H_2) kako je *objektivna dimenzija kvalitete života prihvatljiv mjerni okvir ekonomskoga razvoja*.

Kao što je već istaknuto, u procesu mjerenja kvalitete života polazi se od odabranih domena te se pokazatelji kvalitete života odabiru u odnosu na specifične domene kvalitete života. Odabir pokazatelja, kao i odabir domena, ovisi o ciljevima i svrsi mjerenja kvalitete života, te, dakako, o teorijskoj osnovi od koje se u istraživanju polazi. Međutim, činjenica je i da su pokazatelji često odabrani iz pragmatičnih razloga – prema dostupnosti podataka, a ne prema teoriji, i

neizbježno su subjektivne odluke uključene u proces odabira pokazatelja (Diener i Suh 1997, str. 195). Diener tako zaključuje da bi pokazatelji trebali biti odabrani ili na osnovi zajedničkih univerzalnih vrijednosti (za međunarodne usporedbe kvalitete života) ili kulturno specifičnih vrijednosti pojedinoga naroda (za nacionalne studije) (Diener 1995, str. 126).

Znanstvenici kao problem kod mjerenja kvalitete života i usporedbe među zemljama također navode kontekst kulturnoga i vrijednosnoga sustava, ali prvenstveno u odnosu na subjektivne pokazatelje.

„Mjerenje kvalitete života zavisi od kulturnoga i vrijednosnoga sustava. Istraživanje kvalitete života bazira se na upitnicima, kreiranim unutar jednoga kulturnog konteksta, i nema garancije da je takav instrument dobar i u drugim kulturama.“

„Kulturne razlike značajno utječu na različite percepcije u različitim zemljama. Evo, na primjer, u Indiji ponos nije pozitivna emocija, dok u zapadnim društvima jest.“

Pitanje agregacije pokazatelja također se spominje kao problem koji, kako znanstvenici navode, dijeli istraživače na one koji zagovaraju agregiranje pokazatelja u jedinstven indeks i na one koji se zalažu za korištenje neagregiranih skupova pokazatelja.

„Agregatni pokazatelji mogu biti zanimljivi, posebno široj javnosti, ali zapravo su važni svi oni pojedini elementi koji se kriju iza jednoga broja. Što nam, inače, znači ako kažemo da su Hrvati sretni 6,1?“

„Loše konstruirani ili pogrešno interpretirani kompozitni indeksi lako mogu navesti na pogrešne zaključke.“

„Pomoću kompozitnih indeksa na jednostavan se način može prikazati stvarno, cjelovito stanje.“

„Agregatni pokazatelji kvalitete života puno su efektivniji i puno više privlače pažnju široke javnosti od skupine pojedinačnih pokazatelja. Osim toga puno su lakši za razumijevanje i interpretiranje.“

„Kompozitni pokazatelj daje mogućnost da se bez gubitka informacija reducira velik broj pokazatelja. To i je njihova ključna prednost, mogućnost da se ovaj kompleksni konstrukt pojednostavi bez značajnoga gubljenja informacija. Donositeljima odluka i javnosti zato su kompozitni indeksi puno privlačniji od pojedinačnih pokazatelja.“

„Vjerojatno najčešće spominjan i najčešće korišten objektivni indikator kvalitete života je *Indeks ljudskoga razvoja*.“

„Kada se uspoređuju zemlje s obzirom na to kakva je kvaliteta života, tada najčešće govorimo o HDI-u. Općenito, ako govorimo o jednoj mjeri kvalitete života koja je najviše prepoznatljiva, govorimo o HDI-u.“

„Ako govorimo o pojedinačnim objektivnim pokazateljima kvalitete života, ne znam koje bih indikatore istaknuo kao najvažnije ili najčešće.“

Primarno, kvalitativno istraživanje nije rezultiralo konsenzusom oko pokazatelja kvalitete života, pa time nije dovelo do odabira konkretnih pokazatelja po odabranim domenama. Različiti pristupi koji se koriste u istraživanju kvalitete života, u određenoj mjeri nesustavan pristup pokazateljima, vjerojatno su razlozi zašto razgovori sa znanstvenicima nisu iznjedrili konsenzus o indikatorima koji bi bili prepoznati kao optimalni za mjerenje pojedine dimenzije kvalitete života. Nedostatak konsenzusa o optimalnim indikatorima pojedine dimenzije kvalitete života posredno ukazuje na već spomenuti problem nepostojanja standardnoga seta mjera za kvalitetu života.

„Odabir pokazatelja ovisi o ciljevima istraživanja, ali kako ne postoje pravila koje indikatore kada koristiti, tako je to subjektivna odluka svakoga istraživača.“

Znanstvenici zaključuju da odabir mjera kvalitete života mora biti usklađen sa specifičnim ciljevima istraživanja te eventualnim objektivnim ograničenjima koja postoje.

„I objektivni i subjektivni pokazatelji imaju i prednosti i nedostatke koje istraživači trebaju poznavati. Na istraživaču je da, ovisno o specifičnim ciljevima svojega istraživanja, prostornome i vremenskom obuhvatu i mogućnostima koje ima, odluči koju će vrstu pokazatelja koristiti.“

Znanstvenici naposljetku inzistiraju na važnosti koju mjerenje kvalitete života ima za unaprjeđenje sustava informiranja donositelja odluka.

„Najvažnije je mjeriti ono na što javna politika može utjecati.“

„Kada je nešto mjerljivo, tada je i dohvatljivo.“

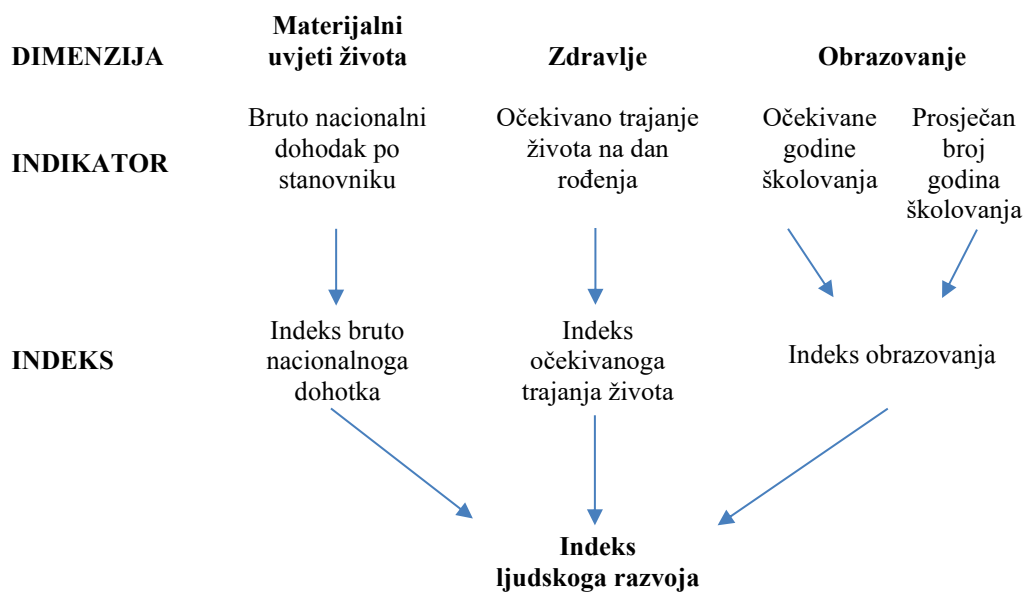
Uzevši u obzir navedeno te analizirajući znanstvenu literaturu o pokazateljima kvalitete života u kontekstu definiranih ključnih dimenzija objektivne kvalitete života – materijalni uvjeti života, zdravlje i obrazovanje, a vodeći se određenim smjernicama za odabir pokazatelja (Leitmann 1999, str. 59; Karon i Bernard 2002, prema Vedugo et al. 2005, str. 709, Sirgy et al. 2006, str. 347-349), nametnulo se posve logičnim razmotriti *indeks ljudskoga razvoja* – HDI kao potencijalan pokazatelj kvalitete života u ovome istraživanju. Indeks ljudskoga razvoja

kompozitni je indeks koji obuhvaća iste dimenzije koje su definirane kvalitativnim istraživanjem: uvjete materijalnoga života, zdravlje i obrazovanje, te četiri pokazatelja. Dimenzija uvjeta materijalnoga života mjeri se bruto nacionalnim dohotkom po glavi stanovnika. Indeks ljudskoga razvoja koristi logaritam dohotka kako bi odražavao smanjenje važnosti dohotka s povećanjem BND-a. Dimenzija zdravlja mjeri se očekivanim životnim vijekom pri rođenju, a dimenzija obrazovanja procjenjuje se očekivanim godinama školovanja za djecu školske dobi i prosječnim godinama školovanja za odrasle u dobi od 25 i više godina¹².

Indeks ljudskoga razvoja, dakle, obuhvaća tri bitne komponente ljudskoga života – dugovječnost i znanje koji se odnose se na formiranje ljudskih sposobnosti, a prihod je zamjenska mjera za izbore u kojima ljudi mogu upotrijebiti svoje sposobnosti (Anand i Sen 2000, str. 86). Osnovna ideja iza koncipiranja indeksa ljudskoga razvoja je da se pokuša izmjeriti sposobnost ljudi da vode život koji cijene s razlogom, odnosno poboljšanje sposobnosti da se živi bolji i bogatiji život – kroz više sloboda i mogućnosti (usp. i ul Haq 1995).

¹² Detaljnije vidjeti na web stranici UNDP-a [dostupno na: <https://hdr.undp.org/>, pristupljeno: 25. listopada 2019.].

Shema 13: Komponente indeksa ljudskoga razvoja

Izvor: Prilagodba autorice prema [Human Development Index \(HDI\) | Human Development Reports \(undp.org\)](https://data.undp.org/hdi/) [2. lipnja 2022.]

Indeks ljudskoga razvoja objavljuje se godišnje korištenjem informacija na razini zemlje. Motivacija za kreiranje ovakva pokazatelja jasno se iščitava iz sljedećega citata, navedenoga u Izvješću ljudskoga razvoja (engl. *Human Development Report*) 1990. godine: „Ljudski razvoj je proces proširenja izbora ljudi. U principu, ovi izbori mogu biti beskonačni i mijenjati se tijekom vremena, ali na svim razinama razvoja tri ključna izbora su da ljudi vode dug i zdrav život, stječu znanje i imaju pristup resursima, potrebnima za pristojan životni standard. Ako ti bitni izbori nisu dostupni, mnoge druge prilike ostaju nedostupne” (UNDP 1990, str. 10).

Indeks ljudskoga razvoja danas se smatra jednim od najčešće korištenih statističkih pokazatelja usmjerenih na mjerenje kvalitete života. Pojedini znanstvenici u provedenome kvalitativnom istraživanju također su naveli indeks ljudskoga razvoja kao jedan od najviše prepoznatih i najčešće korištenih pokazatelja kvalitete života.

Već spomenute ključne snage indeksa ljudskoga razvoja kao mjere blagostanja i kvalitete života – njegova transparentnost, jednostavnost i popularnost diljem svijeta – osigurale su da se ovaj pokazatelj održi na čelu sve većega broja alternativa bruto domaćemu proizvodu (BDP-u) u mjerenju blagostanja. Izvorni, a možda i najtrajniji doprinos indeksa ljudskoga razvoja u

razmišljanju o razvoju, leži u tome da pokaže da se razine i trendovi u ljudskome razvoju mogu značajno razlikovati od razina dohotka i trendova rasta BDP-a.

Indeks ljudskoga razvoja iznjedrio je opsežnu akademsku literaturu koja je razmatrala njegova svojstva, davala kritike i predlagala potencijalna poboljšanja. Funkcionalni oblik indeksa ljudskoga razvoja privukao je značajnu pozornost, između ostaloga, i zato što njegova jednostavnost prirodno navodi na pitanje bi li detaljnije razmatranje teorijskih pitanja dobrobiti dovelo do složenijega oblika. Kritike izbora varijabli korištenih u indeksu ljudskoga razvoja koncentrirane su na dva segmenta. Prvo – aspekti kvalitete života uključeni u indeks, koje se ovdje još naziva dimenzijama, očito isključuju druge dimenzije kao što su jednakost, političke slobode, ljudska prava, održivost i slično. Drugo – dovode se u pitanje neki specifični pokazatelji koji se koriste za mjerenje temeljnih dimenzija (usp. Kovačević 2010).

Uzevši u obzir određene kritike u 2010. godini, indeks ljudskoga razvoja ažuriran je ne samo u sadržaju, već je izmijenjena i matematička formula za njegov izračun. Do 2010. indeks ljudskoga razvoja bio je definiran kao jednostavan aritmetički prosjek normaliziranih indeksa u dimenziji zdravlja, obrazovanja i prihoda. *Izvjешće o ljudskome razvoju za 2010.* uvelo je nekoliko promjena u indeks ljudskoga razvoja, pa nova formula glasi:

$$\text{HDI} = (\text{H}_{\text{Zdravlje}} * \text{H}_{\text{Obrazovanje}} * \text{H}_{\text{Životni standard}})^{1/3}$$

Očekivano trajanje života ostaje pokazatelj za zdravstvenu dimenziju, dok bruto BND zamjenjuje BDP kao mjeru životnoga standarda. Pismenost i brutoupisi zamijenjeni su srednjim godinama školovanja i očekivanim godinama školovanja u dimenziji obrazovanja.

Možda najradikalnija inovacija uvedena 2010. je pomak na geometrijsku sredinu kako bi se agregirali dimenzionalni indeksi. Pomak na geometrijsku sredinu rješava pitanje savršene zamjenjivosti na što je bio usmjeren značajan broj kritika do izmjena indeksa 2010. godine.

Slijedom svega iznesenoga, indeks ljudskoga razvoja (HDI) smatra se optimalnim pokazateljem objektivne dimenzije kvalitete života u ovome radu. Ovaj kompozitni pokazatelj obuhvaća sve dimenzije kvalitete života koje su istaknuli znanstvenici. Njegova prednost je što se ističe jednostavnošću, zajedno s transparentnošću, osiguranom korištenjem objavljenih podataka međunarodnih organizacija (Klugman 2011, str. 251), što su ključni razlozi za odabir ovoga pokazatelja u istraživanju. Važan razlog odabira ovoga pokazatelja je i dostupnost podataka te široka prihvaćenost.

4. STRUKTURNA TRANSFORMACIJA GOSPODARSTVA I EKONOMSKI RAZVOJ

Proces ekonomskoga razvoja prati postupna preraspodjela ekonomske aktivnosti kroz sektore gospodarstva. Ovaj proces naziva se *strukturna transformacija* (Herrendorf et al. 2014, str. 855). Važnost strukturne transformacije naglasio je nobelovac Kuznets (1973), izdvojivši ovaj proces kao jedno od šest ključnih obilježja suvremenog ekonomskog rasta. Porast interesa za strukturnu transformaciju značajno je potaknuo proces *deindustrijalizacije*, koji je od 1970-ih godina zahvatio razvijene zemlje svijeta, a zatim, s vremenskim pomakom od desetak godina, i zemlje u razvoju, osobito u Africi i Latinskoj Americi (van Neuss 2018, str. 1).

Izrazi *struktura* i *strukturna transformacija* naširoko su korišteni u ekonomskim istraživanjima iako ponekad s različitim značenjima i tumačenjima. U svojem semantičkom proučavanju strukture i strukturne transformacije Machlup i Perlman (1991) pružaju opsežan popis različitih (ekonomskih) upotreba izraza razlikujući brojna različita poimanja. U ovome se istraživanju strukturnu transformaciju promatra kao „preraspodjelu gospodarske aktivnosti u tri široka sektora (poljoprivredu, proizvodnju i usluge) koju prati proces modernoga ekonomskog rasta“ (Herrendorf et al. 2014, str. 855).

Ovakvu podjelu gospodarstva, određenu gospodarskim aktivnostima i ulogom rada u njima, prvi je napravio Fisher 1939. godine. To je ujedno i najpoznatija i najosnovnija podjela, poznata kao sektorska trihotomija koja uključuje poljoprivredu i rudarstvo (primarni sektor), proizvodnju i građevinarstvo (sekundarni sektor), te usluge (tercijarni sektor) (Van Neus 2018, str. 3). Istraživanja koja istražuju ovaj fenomen nastoje objasniti sukcesivnu dominaciju primarnoga, sekundarnoga i tercijarnoga sektora, mjerenu u području zaposlenosti ili proizvodnje. Literatura nudi nekoliko ranih doprinosa koji objašnjavaju ovaj obrazac (usp. i Fisher 1939; Clark 1940; Fourastié 1949; Wolfe 1955). Iako su djelatnosti uključene u tercijarni sektor vrlo heterogene, termin *tercijarni sektor* još uvijek se koristi za označavanje svih aktivnosti osim onih unutar poljoprivrede, stočarstva, rudarstva, građevinarstva i proizvodnje (Delgado 2005, prema De Souza et al. 2016, str. 143). U današnje vrijeme s propulzivnom pojavom novih djelatnosti, tercijarni sektor u širem opsegu dijeli se na tercijarni u užem značenju (koji uključuje transport i osobne usluge), kvartarni sektor (koji obuhvaća trgovinu, financije, osiguranje i poslovanje nekretninama) i kvintarni sektor (koji čine zdravstvo, obrazovanje, istraživanje, državna uprava, rekreacija i zabava) (Gelo i Družić 2016, str. 42). Iako noviji pristupi naglašavaju detaljnije raščlanjivanje sektora i industrija zbog njihove

heterogenosti, klasifikacija na primarni, sekundarni i tercijarni u širem opsegu dopušta da se istraži razvoj zemalja u odnosu na strukturne promjene. To omogućuje diferencijaciju zemalja u pogledu razvijenosti sektora usluga kako bi se stekli novi uvidi u važne međudnose između ekonomskoga razvoja i strukturnih promjena.

Utječe li strukturna transformacija na razvoj, kako utječe na njega te kako se razlikuju strukture gospodarstva i promjene u njima u razvijenim zemljama od onih u zemljama koje nastoje konvergirati prema visokim razinama dohotka, važna su pitanja u domeni ekonomike razvoja. Pojedini autori ističu da je strukturna transformacija ključna za ekonomski razvoj (Rodrik 2010, Lin i Wangi 2015, Zhibiao i Yonghui 2022). Ipak, iako nije upitno da rast iz temelja mijenja strukturu gospodarstva i sastav njegovih glavnih agregata, teorije ekonomskoga rasta u pravilu su razvijane s malo osvrta na promjenjivu strukturu ekonomije.

Nakon analize promišljanja o strukturnoj transformaciji u kontekstu predstavljenih generacija razvojnih ekonomista može se rezimirati da su u razdoblju ranoga promišljanja o ekonomici razvoja, polazeći od *laissez faire* doktrine, ekonomisti držali da će se strukturna transformacija dogoditi automatski. Važnost procesa strukturne transformacije naglašavali su razvojni ekonomisti prve generacije prepoznavši važnu ulogu tehnoloških promjena i industrijske nadogradnje u održavanju ekonomskoga rasta, no potom su razvojni ekonomisti druge generacije gotovo u potpunosti zanemarili ulogu strukturne transformacije. Ekonomisti druge generacije nepovjerljivi su prema ulozi ekonomskih sektora u razvoju jer polaze od pretpostavke da proces uravnoteženja zbog graničnih prinosa dovodi do optimalne raspodjele čimbenika proizvodnje. Vjera u alokacijsku učinkovitost tržišta, koja leži u osnovi neoklasičnih škola, dovodi do promatranja strukturnih promjena kao automatskoga rezultata razvoja tržišta, a ne nužnoga uvjeta za ekonomski rast. Iako važnost pomicanja na više razine produktivnosti nije sporna u neoklasičnoj ekonomiji, u jednosektorskome modelu rasta nema prikaza procesa međusektorske preraspodjele ekonomske aktivnosti ili strukturne transformacije (Schlogl i Sumner 2020, str. 12). Treća generacija ponovno prepoznaje važnost strukturne transformacije pomirivši tako promišljanja prve i druge generacije razvojnih ekonomista. Ekonomisti prve i treće generacije razvojne teorije strukturnu transformaciju smatraju važnom te uzimaju u obzir „prelijevanja“. Uvažavaju osnovnu pretpostavku da se ravnoteža ne mora dogoditi i da se strukturna neravnoteža, u značenju sektorske raspodjele faktora proizvodnje koja nije optimalna za rast i razvoj, može održati čak i dugoročno (Schlogl i Sumner 2020, str. 12). Ovi teoretičari

drže da su rast i razvoj potaknuti promjenom strukture *outputa* i zapošljavanja koja dovodi do rasta produktivnosti.

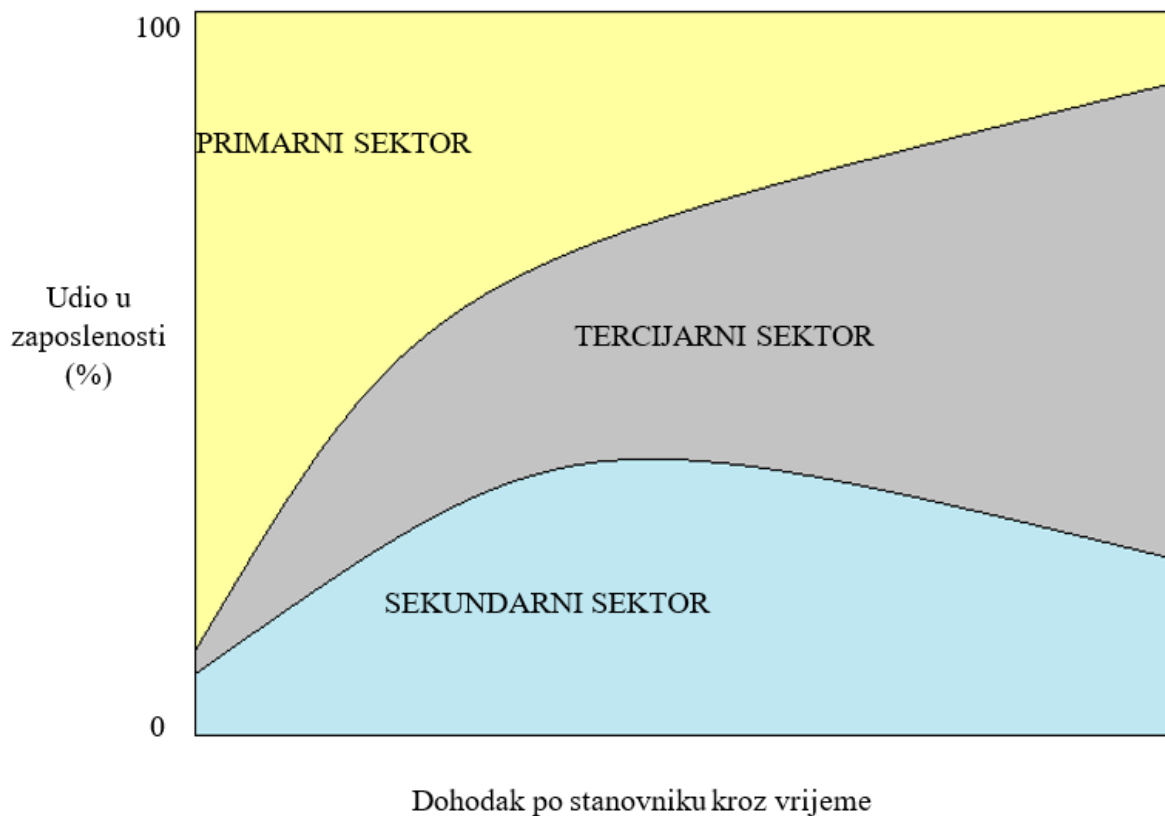
Povijesno iskustvo pokazalo je da su se napredna gospodarstva tijekom svojega ekonomskog uzleta diversificirala daleko od poljoprivrede, prirodnih resursa i proizvodnje tradicionalnih industrijskih roba poput hrane i pića, tekstila i odjeće. Zahvaljujući podizanju produktivnosti u poljoprivredi, rad i kapital progresivno se selio u prerađivačke djelatnosti i usluge, što je rezultiralo povećanjem ukupne produktivnosti i dohodaka. Rast produktivnosti uzrokovan je ili preraspodjelom rada iz niskoproduktivnih u visokoproduktivne sektore ili većom produktivnosti rada unutar sektora. U prvome slučaju, gdje prevladava učinak „između”, važan čimbenik su mjere ekonomske politike koje povećavaju mobilnost radne snage i proizvodnih čimbenika, smanjuju birokratske i administrativne barijere, pomažu u prilagodbi ruralnoga stanovništva urbanom životu i slično. U slučaju gdje prevladava učinak „unutar”, postoji potreba za mjerama koje potiču tehnički napredak unutar sektora, što podrazumijeva naglasak na integraciji tvrtki koje posluju u određenim sektorima u globalne lance vrijednosti, identificiranju i poticanju razvoja sektora koji pokreću ekonomski rast, te promicanju tzv. bezuvjetne konvergencije (Rodrik 2012).

Analizirajući povijesni tijek u razvijenim zemljama Europe može se zaključiti da je do 18. stoljeća poljoprivreda bila najvažniji sektor gospodarstva koji je apsorbirao većinu radne snage i pridonosio najvećem dijelu proizvodnje. Njenu važnost naglašavali su utjecajni ekonomisti toga vremena, poput Françoisa Quesnaya, ističući poljoprivredu kao jedini produktivni sektor sposoban stvarati dobit, dok su druge aktivnosti, poput proizvodnje i trgovine, smatrane „sterilnima“, te stoga zapostavljene (Kongsamut et al. 2001, prema van Neuss 2018, str. 4). Od druge polovice 18. stoljeća započinje industrializacija. Industrijska revolucija počela je u Velikoj Britaniji, zatim se proširila na kontinentalnu Europu i Sjedinjene Američke Države, prije nego što je dosegla Japan i Rusiju do kraja 19. stoljeća. Iako se uzroci njezine pojave intenzivno raspravljaju u literaturi, široko je prihvaćeno da je industrijska revolucija, koju je obilježilo neviđeno povećanje stopa produktivnosti, označila tranzicijsko razdoblje prema modernom i održivom ekonomskom rastu, ubrzavajući tako proces strukturnih promjena (van Neuss 2018, str. 4). Tako je tijekom posljednja dva stoljeća povećanje BDP-a po stanovniku pratilo smanjenje udjela poljoprivrede u zaposlenosti i nominalnoj dodanoj vrijednosti. Nasuprot tome, udio usluga je rastao. Promjene u sekundarnom sektoru obilježila je krivulja u obliku inverznog slova U – odnosno rast na nižim razinama ekonomskog razvoja (industrializacija) i pad na višim razinama razvoja (deindustrijalizacija).

Korištenje povijesnih podataka ograničava analizu na razvijena gospodarstva, no istraživači su nastojali provjeriti mogu li se opisane transformacijske pravilnosti proširiti na zemlje u razvoju.

Herrendorf i suradnici (2014) koristili su pokazatelje razvoja Svjetske banke (*engl. World Development Indicators - WDI*) za zaposlenost po sektorima i nacionalne račune Ujedinjenih naroda za dodanu vrijednost po sektorima. Podatci ovoga istraživanja potvrdili su pravilnosti koje je pokazalo povijesno iskustvo. Prvo – udjeli primarnoga sektora u zaposlenosti smanjuju se rastom dohotka, dok zaposlenost u tercijarnome sektoru u širem značenju jednolično raste. Drugo – udjeli zaposlenih u sekundarnome sektoru slijede inverzni obrazac u obliku slova U.

Graf 2: Obrasci strukturnih promjena

Izvor: Prilagodba autorice prema Pike, 2020, str. 213

Pad zaposlenosti u primarnome sektoru ima mnoge implikacije za gospodarstvo od kojih su dvije osobito zanimljive. Prvo – kako se radna snaga kreće od niskoproduktivne poljoprivrede do visokoproduktivnih djelatnosti, tako prosječna produktivnost u ekonomiji raste. Drugo – veća primanja, koja su nusproizvod ove strukturne transformacije, stvaraju dodatnu potražnju za proizvodima i uslugama. Povećana potražnja pruža prostor za proširenje proizvodnje i usluga. Udio sekundarnoga sektora u ukupnoj zaposlenosti raste do određene razine nakon čega se izravna i onda se počinje smanjivati. Također, zabilježeno je postojanje snažnoga

pozitivnoga odnosa između udjela zaposlenosti u tercijarnome sektoru u širem značenju i dohotka po glavi stanovnika (Herrendorf et al. 2014).

Mironov i Konovalova (2019) analiziraju podatke o dodanoj vrijednosti po sektorima za niz zemalja svijeta u razdoblju 1950. – 2010. godine. Koristeći pokazatelj dodane vrijednosti u tekućim cijenama, potvrđuju da je posljednjih desetljeća evidentan nagli pad udjela poljoprivrede i proizvodnje i rast uslužnoga sektora. Međutim, autori ukazuju da su ti trendovi znatno blaži kada se isti podaci izraze u stalnim cijenama: doprinos prerađivačke industrije stabilan je od sedamdesetih godina prošloga stoljeća te pada tijekom posljednjega desetljeća, a udio uslužnoga sektora, iako je porastao sa 60 na 70 posto od sedamdesetih godina prošloga stoljeća, učinio je to manje očito negoli da su podaci izraženi u tekućim cijenama (Mironov i Konovalova 2019, str. 5).

Zanimljiv zaključak donose Eichengreen i Gupta (2013). Tijekom analize podatke za niz zemalja u razdoblju 1950. – 2005. godine zaključuju da zaposlenost u tercijarnome sektoru obično raste u dvama valovima. Na nižim razinama prihoda šire se tradicionalne usluge (npr. maloprodaja i trgovina na veliko, promet i skladištenje, te javna uprava), dok se na višim razinama prihoda šire moderne usluge (npr. bankarstvo, računalstvo i komunikacije).

Uz sve navedeno, valja imati na umu da je strukturna transformacija kontinuirani proces. Svaka razina ekonomskoga razvoja točka je u kontinuumu od agrarne ekonomije s niskim dohotkom do gospodarstva s visokim dohotkom.

Iako je opća slika promjena u sektorskom sastavu zemalja u razvoju uvelike slična uočenom obrascu u razvijenim zemljama, razne studije pokazuju da su udjeli sekundarnoga sektora u zaposlenosti i dodanoj vrijednosti posljednjih desetljeća dostigli vrhunac i počeli se smanjivati na nižim razinama BDP-a po glavi stanovnika negoli u prošlosti (Felipe et al. 2014; Rodrik 2016; Mironov i Konovalova 2019). Ovaj fenomen nazvan je *preuranjenom* ili *ranom deindustrijalizacijom*, što se odnosi na zamjenu prerađivačke industrije niskoproduktivnim uslužnim sektorima, često s visokim udjelom neslužbene zaposlenosti (Rodrik 2015; McMillan et al. 2017). Objašnjenja prerane deindustrijalizacije temelje se na liberalizaciji tržišta i međunarodne trgovine (ponekad potpomognute politikama strukturne prilagodbe međunarodnih financijskih institucija), pojačanoj konkurenciji na domaćemu i izvoznome tržištu, povećanoj specijalizaciji u primarnim robama i proizvodnji, utemeljenoj na primarnim resursima, ulaskom Kine u globalnu proizvodnju, automatizacijom i tehnološkim promjenama, promjenama u lancima opskrbe i premještanjem radnih mjesta iz proizvodnje na poslove niže

produktivnosti (usp. i van Neuss 2018). Na tragu procesa rane deindustrijalizacije propituje se uloga sekundarnoga sektora kao suvremenoga motora ekonomskog rasta u zemljama u razvoju (usp. i Rodrik 2016).

Preranu deindustrijalizaciju valja razlikovati od prirodne, endogene, zrele deindustrijalizacije, kada proizvodnja ustupa mjesto tehnološki naprednome, dinamičnome uslužnom sektoru s visokom produktivnošću rada. Prema Rowthornu i Ramaswamyju, pojam *deindustrijalizacija* u literaturi se koristi za označavanje „sekularnoga pada udjela zaposlenosti u proizvodnji u naprednim gospodarstvima” (Rowthorn i Ramaswamy 1997, str. 6). Važno je istaknuti da ovaj fenomen ne treba doživljavati kao nešto negativno, već kao „neizbježno obilježje procesa ekonomskoga razvoja“ (ibidem). Rowthorn i Ramaswamy (1997, str. 14) pojašnjavaju da je „deindustrijalizacija jednostavno prirodni ishod procesa uspješnoga gospodarskog razvoja, te je općenito povezana s porastom životnoga standarda”. Deindustrijalizacija se, dakle, tumači kao izravna posljedica evolucije i stupnja zrelosti gospodarstva, odnosno razvoja gospodarstva u naprednije oblike ekonomske aktivnosti. Teška industrija u pravilu zaostaje kako se gospodarstvo razvija. Nove uslužne djelatnosti proširuju se i apsorbiraju višak radne snage isključen iz proizvodnje pa se gospodarski resursi sele iz zastarjelih i nekonkurentnih industrijskih sektora u nove i naprednije gospodarske aktivnosti (Pike 2020, str. 213). Ovaj proces Joseph Schumpeter (1943, str. 26) opisao je kao „kreativno uništenje“.

U zemljama Europske unije proces deindustrijalizacije traje već dugo. Taj je proces u financijskome pogledu nadomješten seljenjem gospodarske aktivnosti u tercijarni sektor, a u robnome pogledu kompenziran jeftinijim proizvodima, izrađenima u zemljama s jeftinijom radnom snagom.

Europske zemlje i dalje se ponose svojim bogatim industrijskim nasljeđem i jakom globalnom pozicijom u sofisticiranoj proizvodnji. Ipak, stvarnost je drugačija – udio proizvodnje stalno opada i u zaposlenosti i u *outputu*. Nasuprot tome, tercijarni sektor činio je oko dvije trećine ukupne proizvodnje u EU-u u 2019. godini (WDI). Različita istraživanja detektiraju taj makroekonomski pomak prema uslugama (Uppenberg i Strauss 2010; Wirtz et. al 2015). Kada se govori o zaposlenosti, dominacija usluga još je upečatljivija. U 2019. godini udio zaposlenih u tercijarnome sektoru u ukupnoj zaposlenosti iznosio je 70 posto (WDI).

Iako je rast produktivnosti općenito niži u uslužnome sektoru negoli u proizvodnji, zbog veličine ovoga sektora on ipak čini veliki udio u agregatnome rastu proizvodnje po zaposlenome u Europskoj uniji (Uppenberg i Strauss 2010, str. 3). Nadalje, valja uvažiti i da se

sektor usluga sastoji od različitih podsektora, s različitim performansama u produktivnosti i različitim mehanizmima za povećanje učinka po zaposleniku, o čemu će biti više riječi u nastavku.

Iako je strukturna transformacija prepoznata kao važna značajka rasta i razvoja, literatura još uvijek skromno pruža sustavnu raspravu o pokretačkim snagama strukturnih promjena. Herrendorf i suradnici (2013) ističu da razumijevanje ovih čimbenika ima značajne implikacije u smislu osiguravanje adekvatnih političkih odgovora na djelovanje svake od tih sila. S obzirom na relativni pad proizvodnje u velikom broju zemalja, aktualna je rasprava o poželjnom odgovoru javnih politika. Ako se deindustrijalizacija promatra kao 'prirodni' fenomen, intervencija nije nužna. Međutim, ako se deindustrijalizacija vidi kao rezultat strukturne neravnoteže u makroekonomiji, tada odgovarajuće javne politike mogu dovesti do poboljšanja modificiranjem tempa deindustrijalizacije i/ili prateći proces kroz smanjenje povezanih troškova koji mogu proizaći iz nesavršene mobilnosti resursa među sektorima, i materijalizirati se u veću nezaposlenost i nejednakost u prihodima (van Neuss 2018, str. 1-2). Pokretači strukturnih promjena tako imaju i važne implikacije u pogledu perspektiva rasta.

Doprinos raspravi o vektorima strukturne transformacije daje van Neuss (2018) navodeći četiri čimbenika strukturnih promjena: (1) promjene u dohotku; (2) promjene u relativnim (sektorskim) cijenama; (3) promjene u sektorskim vezama; (4) promjene u komparativnim prednostima putem globalizacije i trgovine.

(1) Promjene u dohotku odnose se na promjene u strukturi potražnje koje proizlaze iz promjena u stvarnom dohotku, kao što predviđa *Engelov zakon*, koje potom uzrokuju strukturne promjene (usp. i Falkinger 1994; Echevarria 1997; Zweimuller 2000; Caselli i Coleman 2001, 2007; Greenwood i Seshadri 2002; Bonatti i Felice 2008; Foellmi i Zweimuller 2008; Boppart 2014).

(2) Promjene u relativnim (sektorskim) cijenama potaknute su razlikama u sektorskoj tehnologiji, a te razlike su pak usko povezane s prirodom konačnog proizvoda, te s implikacijama u smislu inovacija, racionalizacije (supstitucija rada kapitalom) i podjele rada (Stijepic 2011, str. 14). Baumol (1967) je hipotezom o *bolesti troškova* (engl. *cost disease*) objasnio neravnomjeran rast sektora kao posljedicu premještanja ekonomskih resursa, posebno radne snage iz dinamičnih ili 'progresivnih' sektora, koje karakterizira relativno visoka stopa tehničkog napretka, u stagnirajuće ili 'neprogresivne' sektore te slijedom toga umanjujući ekonomski rast. Ovakve nalaze, empirijskim dokazima potvrdili su, među ostalima, Nordhaus

(2008), Hartwig (2011), Last i Wetzel (2011), McMillan i Rodrik (2011), Bates i Santerre (2013), McMillan i suradnici (2014) te De Vries i suradnici (2015).

Na međusektorske razlike u relativnim cijenama, osim međusektorskih razlika u rastu produktivnosti, utječu i razlike u intenzitetu pojedinih faktora proizvodnje među sektorima te razlike u elastičnosti supstitucije između faktora proizvodnje (van Neus 2018, str. 12-14).

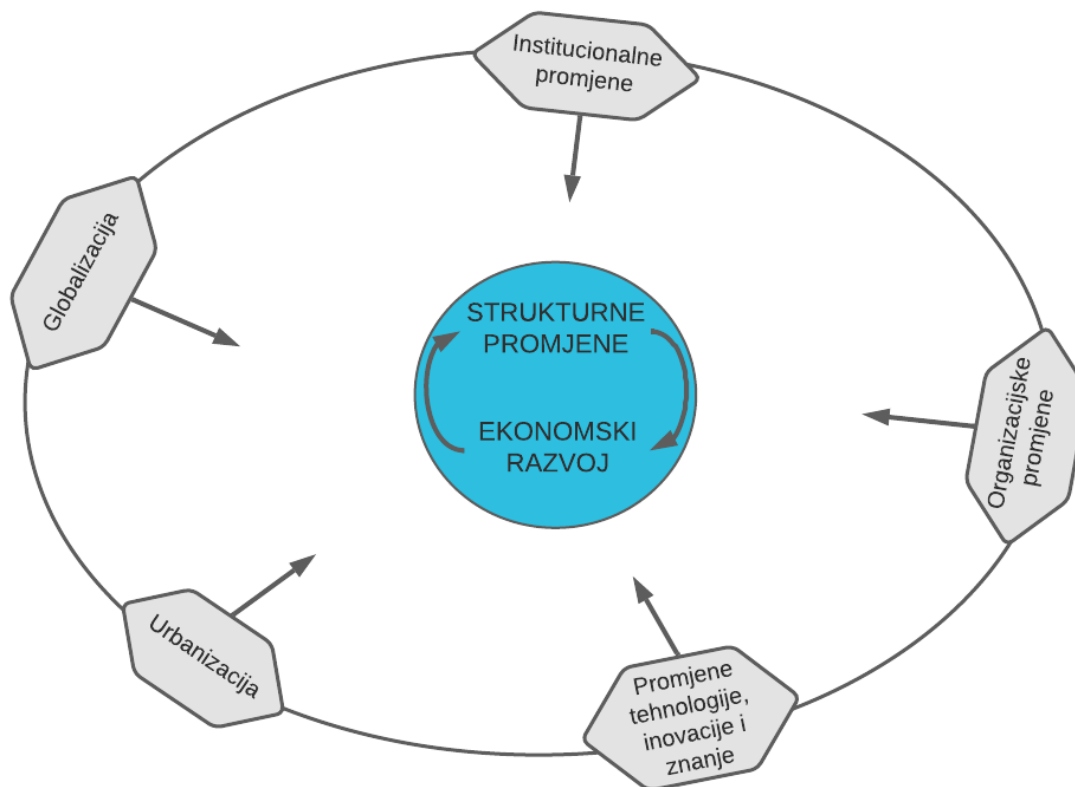
(3) Sektorske veze čimbenik su strukturnih promjena budući da su tvrtke koje nude konačna dobra i usluge također 'potrošači' međuproizvoda (usp. i Fixler and Siegel, 1999; Berlingieri, 2014; Sposi, 2016). U suvremeno doba značajan utjecaj na sektorsku transformaciju imaju vertikalna dezintegracija (engl. *vertical disintegration*) (van Neuss 2018, str. 18), promjene u međupotražnji (podugovornje – engl. *outsourcing*), ali i inovacije i aplikacije novih tehnologija (usp. i Antonelli, 1990; Castellaci, 2010).

(4) Promjene u komparativnim prednostima, potaknute procesom globalizacije i širenja međunarodne trgovine, utječu na strukturnu transformaciju (Matsuyama 2009; Rodrik 2016). Potaknute rastom međunarodne trgovine i sve većom međunarodnom konkurencijom, jačaju sektorska specijalizacija, fragmentacija proizvodnje i podjela rada (Timmer et al., 2014). U kontekstu relativno viših troškova rada u razvijenim zemljama, tvrtke se usmjeravaju na implementaciju tehnoloških i organizacijskih inovacija (Peneder et al., 2003; Franke i Kalmbach, 2005), kao i na seljenje dijela poslovnih procesa u inozemstvo neovisnim tvrtkama ili vlastitim podružnicama (engl. *offshoring*) (van Neuss 2018, str. 24). Sve to pridonosi procesu strukturnih promjena.

O čimbenicima strukturne transformacije biti će više riječi u nastavku rada.

Pored spomenutih čimbenika strukturne transformacije literatura prepoznaje i procese koji doprinose strukturnim promjenama. Shema 14. sadrži vizualni prikaz procesa koji potpomažu transformaciju strukture gospodarstva.

Shema 14: Agensi strukturne transformacije

Izvor: Izrada autorice

Procesi koji doprinose strukturnoj transformaciji prvenstveno su globalizacija, urbanizacija i promjena tehnologije (Reardon i Timmer 2007, str. 2841-2842).

Osim transfera tehnologije na promjenu tehnologije utječu akumulacija znanja i inovacije. Međutim, značajan utjecaj na strukturnu transformaciju imaju i procesi organizacijske i institucionalne promjene. Koristeći viđenje ovih pojmova iz aspekta nove institucionalne ekonomije, „organizacija” tada predstavlja strukturu odnosa među poslovnim subjektima, a „institucije” su pravila igre koja uređuju ekonomske odnose (Reardon i Timmer 2007, str. 2811).

U nastavku je prikazan pregled teorija strukturne transformacije, no uvodno je važno naglasiti da „ne postoji opća teorija strukturnih promjena, već postoji niz teorijskih pristupa koji se bave objašnjenjem strukturnih pomaka između triju širokih sektora gospodarstva i među industrijama unutar tih sektora” (Kruger 2008, str. 331).

4.1. Teorije strukturne transformacije

Još od industrijske revolucija brzi ekonomski rast povezan je s rastom proizvodnje, odnosno sekundarnoga sektora. Nakon industrijalizacije Velike Britanije, Njemačke i drugih europskih zemalja i Sjedinjene Američke Države i Japan zahvatila je industrijalizacija. Od Drugoga svjetskog rata postojala su dva vala sustizanja, oba utemeljena na rastu proizvodnje – u ostalim europskim zemljama (preciznije u Austriji, Finskoj, Grčkoj, Irskoj, Portugalu i Španjolskoj) tijekom 1950-ih i 1960-ih; i u istočnoj Aziji tijekom 1970-ih i 1980-ih godina. U novije vrijeme na sličnome putu našle su se Kina, Malezija, Tajland i Vijetnam. Ove pojave, kao i proces strukturne transformacije koji je iza njih, privukle su pozornost mnogih znanstvenika od ranih razvojnih ekonomista do suvremenika.

Ideju da je dinamika ekonomskih sustava inherentno povezana s promjenama u njihovim strukturama, istraživali su još klasični ekonomisti. Iako ne koriste sam izraz *struktura*, autori poput Steuarta (1767), Turgota (1766) i Smitha (1776) tvrde je da je napredak blisko povezan s promjenama u obrascu interakcije između nekoliko kritičnih varijabli, koje se mogu promatrati kao različiti prikazi gospodarske strukture (Silva i Teixeira 2008, str. 280).

U *Bogatstvu naroda* (1776) Smith se referira na odnos između sektorskoga sastava gospodarstva i dostignutoga stupnja razvoja. Točnije, Smith smatra da svaku fazu razvoja karakterizira određeni sastav proizvoda, a promjena u tome sastavu smatra se glavnim uvjetom za dostizanje viših stupnjeva razvoja. Ekonomisti ovoga razdoblja također pokušavaju u svojim radovima identificirati glavne sile koje omogućuju prelazak s jedne strukture gospodarstva na drugu. Tako Smith smatra da glavni dinamički impuls za promjenu dolazi od podjele rada. Povećanje produktivnosti, povezano sa specijalizacijom rada, povezano s većom spretnošću radne snage, racionalizacijom resursa i većim poticajima za inovacije, izaziva promjene u identitetu i sastavu gospodarskih aktivnosti, čime nastaje nova struktura gospodarstva (Silva i Teixeira 2008, str. 281).

Prema Ricardu (1817), promjena sastava proizvodnoga sustava bila je preduvjet za ekonomski rast. Ricardo u svojem radu izdvaja ulogu neproizvodnih resursa u napretku bogatstva. Rast *outputa* zahtijeva rast faktorskih *inputa*, ali zemljište „nije neograničeno količinski i ujednačeno u kvaliteti“ (Ricardo 1817, str. 70). Rast ukupne proizvodnje tako zahtijeva kontinuiranu zamjenu proizvedenih za ne-proizvedene *inpute*, što podrazumijeva promjenu sastava proizvodnoga sustava (Ricardo 1817).

Odmak od pretežito deskriptivnoga pristupa ekonomskoj strukturi u razdoblju klasične ekonomije donose Quesnay (1758) i Marx (1885). Quesnay (1758) daje jednostavan opis strukture gospodarstva istražujući opću međuovisnost ekonomskih sektora. Od značajne je važnosti za Quesnayjevu analizu mišljenje da se mogu identificirati „prirodni omjeri“ među sektorima (Quesnay 1758). Marx (1885) u svojem radu zaključuje da transformacija ekonomskoga sustava mora slijediti određeni obrazac kako bi se postiglo održivo širenje. Marx (1885) piše i o međuovisnostima ekonomskoga sustava razmatrajući tokove roba među različitim sektorima i dohodovnim grupama u određenome razdoblju.

Pojava *marginalne revolucije* krajem 19. stoljeća, s naglaskom na problemima optimalne alokacije resursa, pomaknula je fokus s dugoročne dinamike ekonomskih procesa i njezine povezanosti sa strukturnim promjenama. Ponovni interes za strukturne promjene javlja se sa Schumpeterom (1883 – 1950). Kao i Marx i drugi klasični autori Schumpeter je bio svjestan da se struktura mora promijeniti da bi došlo do dugoročnih promjena u ekonomskome blagostanju. Prema njegovu mišljenju, inovacija, koju definira kao „novu kombinaciju postojećih faktora proizvodnje“ (Schumpeter 1928, str. 377), glavna je pokretačka snaga takvih promjena. Jednom kada se inovacija uvede, mogućnosti dodatnih profita dovode do složenoga procesa širenja oponašanjem i daljnjega poboljšanja drugih dionika na tržištu, zajedno s pojavom drugih inovacija u srodnim područjima djelatnosti. Tako se javlja tendencija da se inovacije grupiraju ne samo u određenim aktivnostima već i u određenim vremenskim razdobljima. Neko vrijeme klaster u kojemu se pojavila inovacija, rast će brže od ukupne stope rasta gospodarstva, ali, prije ili kasnije, potencijal za daljnji rast iscrpit će se, a rast će se usporiti (Schumpeter 1935, str. 4 – 7). Prema Schumpeteru (1935), ovaj ciklički razvoj klastera mogao se prenijeti na cjelokupno gospodarstvo te na taj način doprinijeti uočenoj diskontinuitetu između procesa rasta i formiranja poslovnih ciklusa različitih duljina (Schumpeter 1935, str. 8).

U Schumpeterovoj analizi veliki je značaj dan strukturnim promjenama, koje se ne uzimaju kao dodatno obilježje putanje rasta, već kao sama suština gospodarskoga razvoja. Iako Schumpeter ostavlja uglavnom neistražen proces strukturne prilagodbe gospodarstva nakon inovacija, to ne umanjuje njegov značajan doprinos u pružanju endogenoga objašnjenja ekonomskih promjena u gospodarstvu, koje je postavilo temelje za veći dio novije literature o analizi strukturnih promjena (usp. i Hagemann 2003; Bazhal 2016).

Veliki broj istraživanja, utemeljen na usporednome proučavanju povijesnih iskustava, pokušao je identificirati generalije o dugoročnome ekonomskom razvoju i strukturnim promjenama. U mnogim slučajevima takve su analize započinjale apriorističkim razlaganjem gospodarskoga

sustava na relativno mali broj sektora i pritom se strukturna dinamika uglavnom poistovjećivala s procesom sektorske reproporcije gospodarstva (Silva i Teixeira 2008, str. 289). Tako je Hoffmann (1931, 1958) istraživao obrazac industrijskoga rasta u skupini gospodarstava razlikujući industriju potrošačkih i kapitalnih dobara. Smatrao je da se svi procesi industrijalizacije mogu opisati evolucijom značaja ovih dviju skupina industrija pri čemu je industrija kapitalnih dobara povećala svoju relativnu važnost u tijeku razvojnoga procesa.

Suvremene analize sektorske transformacije potječu od Fishera (1939) i Clarka (1940). One su se bavile sektorskim promjenama u sastavu radne snage. Kao i u većini ekonomskih područja preteče njihovih ideja mogu se pronaći u ranijim radovima poput onih Williama Pettya i Friedricha Lista. Međutim, Fisher i Clark vjerojatno su se prvi bavili procesom preraspodjele tijekom suvremenoga ekonomskog rasta i koristili oblik sektorske podjele (primarna – sekundarna – tercijarna) koju, na ovaj ili onaj način, i danas poznajemo.

Fisher (1939) je napravio analizu razgradnjom gospodarstva na primarni, sekundarni i tercijarni sektor. Pritom je primarni sektor vezao uz gospodarske aktivnosti kojima se zadovoljavaju osnovne primarne potrebe, sekundarni sektor uz proizvodnju koja uključuje „sve proizvodne aktivnosti osmišljene za proizvodnju stvari za koje postoji više ili manje standardizirana ili konvencionalna potražnja, ali koja se ne može opisati kao bitna“ (Fisher 1939, str. 31), i naposljetku tercijarni sektor koji uključuje proizvodnju „svakoga novog ili relativno novoga tipa potražnje potrošača, čija je proizvodnja i distribucija omogućena poboljšanjima u tehničkoj učinkovitosti, koja oslobađaju dosad potrebna sredstva za primarnu ili sekundarnu proizvodnju“ (Fisher 1939, str. 32).

Colin Clark, neovisno o Allanu Fisheru, 1940. godine predstavlja svoju *trosektorsku hipotezu* prema kojoj će na putu ekonomskoga razvoja radna snaga seliti iz poljoprivrede prema proizvodnji, a zatim prema uslugama. U svojem djelu iz 1940. godine *Uvjeti ekonomskoga napretka* (engl. *The Conditions of Economic Progress*) Clark tvrdi da će se potrošačka potražnja premjestiti na usluge jer će potražnja za proizvedenim dobrima biti zasićena, a rad će se naknadno preseliti u uslužni sektor. Naglašavajući važnost preusmjerenja potražnje na usluge, Clark prepoznaje i da su razlike u rastu produktivnosti još jedna od glavnih sila iza kretanja radne snage. Njegov je argument da će se radna snaga prerasporediti iz proizvodnih industrija, koje obilježavaju visoke stope rasta produktivnosti, ali stagnirajuća potražnja, prema uslugama, koje opisuju niže stope rasta produktivnosti, ali bilježe rastuću potražnju. Clarkove pretpostavke temelje se na detaljnim empirijskim podacima za veliki broj zemalja (Clark 1940).

Rane faze ekonomike razvoja kao autonomnoga polja istraživanja karakterizirao je sustavni pogled na ekonomsku stvarnost, a većina studija pokušavala je istražiti teorijske argumente kojima bi se mogli objasniti promatrani procesi strukturne transformacije. Svakako treba spomenuti Rostowljeve *faze rasta* (1960) kojima se ukazuje na postojanje strukturnih diskontinuiteta u procesu razvoja, što je povezano s konceptom nužnih preduvjeta za prelazak na više stupnjeve razvoja. Iako su ovu teoriju kasnije snažno kritizirali autori koji se protive ideji jedinstvenoga razvojnog puta, imala je značajan utjecaj na suvremene poglede na razvoj. Otprilike u isto vrijeme *dvosektorski model* (Lewis 1954) i *teorija velikoga poticaja* (Rosenstein-Rodan 1943) također su bile vrlo popularne. U njima je težište postavljeno na uzimanje u obzir sektorskih razlika kako bi se objasnio ukupni napredak gospodarstva. U Lewisovu modelu te su razlike adresirane diferenciranjem tradicionalnoga i modernoga sektora gospodarstva. U kontekstu stagnacije tradicionalnoga sektora s visokom elastičnom ponudom radne snage pomak radne snage prema modernoj industriji od koristi je na ukupnoj razini – tada bi se radnici s niskom produktivnosti koristili produktivnije, a rast bi se nastavio sve dok moderni sektor ne bi iscrpio sve rezerve radne snage iz tradicionalnoga sektora. Radovi Rosenstein-Rodana (1943, 1961) i Nurkse (1953), pak, sadrže nazor kako su sektorske razlike preduvjet za uravnotežen rast. Tako Rosenstein-Rodan upućuje na komplementarnost među različitim industrijama kao glavni argument koji ide u prilog planiranoj industrijalizaciji velikih razmjera (*veliki poticaj*). Nurkse (1953) pak zagovara promicanje diversificiranoga povećanja proizvodnje, koji podržava domaću elastičnost potražnje kako bi se stvorila međusobno podržavajuća potražnja. Potrebu za usmjeravanjem ulaganja kroz planiranje, kako bi se proširili kapaciteti osnovnih sektora gospodarstva, prisvajaju i Dobb (1960) i Sen (1960).

Važnost proizvodnoga sektora u svojem je radu posebno naglasio Kaldor (1967). Kaldor smatra da ekonomski razvoj zahtijeva industrijalizaciju jer povećani povrati u proizvodni sektor znače brži rast proizvodnje, što je povezano s bržim gospodarskim rastom i razvojem. Kaldorovi argumenti temelje se na mišljenju da su *input – output* veze najjače u proizvodnji, te postoji veliki prostor za akumulaciju kapitala, tehnološki napredak, ekonomiju opsega i prelijevanje. Nadalje, Kaldor bilježi snažnu uzročnu vezu između rasta proizvodnje i produktivnosti rada zbog sve veće podjele rada, specijalizacije i učenja kroz rad, a prostor za povećanje produktivnosti velik je zbog ekonomije opsega (Kaldor 1967).

Kao što je već spomenuto, prije pedeset i šest godina William J. Baumol objavio je rad koji se danas smatra velikim doprinosom literaturi o strukturnim promjenama. Baumol (1967) je predstavio jednostavan model rasta s dvama sektorima, karakteriziran „neuravnoteženim“

rastom produktivnosti između dvaju sektora. Rast produktivnosti veći je u „progresivnome“ (sekundarnome) sektoru negoli u „neprogresivnome“ – ili „stagnirajućemu“ – (tercijarnome) sektoru gospodarstva, a plaće rastu više-manje istom stopom u obama sektorima. Stoga jedinični troškovi i cijene rastu mnogo brže u tercijarnome negoli u sekundarnome sektoru. Istodobno – potražnja za određenim uslugama poput zdravstva i obrazovanja cjenovno je neelastična. Čak i ako se realna proizvodnja u obama sektorima razvija proporcionalno, sve veći udio ukupnih rashoda usmjeravat će se u stagnirajuće uslužne djelatnosti koje se uglavnom financiraju porezima i doprinosima. Ovaj fenomen poznat je kao *bolest troškova* (engl. *cost disease*). Štoviše, budući da je agregatni rast produktivnosti ponderirani prosjek sektorskih stopa rasta produktivnosti, pri čemu su ponderi udjeli nominalne dodane vrijednosti, agregatna stopa rasta produktivnosti padat će s vremenom kako se udio sektora s niskim rastom produktivnosti bude stalno povećavao. Nordhaus (2008) to naziva „bolešću rasta“ (engl. *growth disease*). Pod pretpostavkom pune zaposlenosti Baumol (1967) pokazuje da progresivni sektor kontinuirano otpušta zaposlenike, koje zauzvrat apsorbira sektor koji stagnira. Naposljetku na margini svi zaposlenici rade u tercijarnome sektoru. Valja imati na umu da je Baumolov model fokusiran na usluge koje se pružaju krajnjemu potrošaču (takozvane osobne usluge).

Ključne kritike ovoga modela fokusiraju se na činjenicu da model ne uzima u obzir rastući udio poslovnih usluga koje se pružaju kao međuusluge. Tako je Oulton (2001) skrenuo pozornost na naizgled paradoksalnu činjenicu da pomak gospodarske aktivnosti s proizvodnje na proizvodnju posrednih usluga može povećati, a ne smanjiti ukupni rast produktivnosti, čak i ako je rast produktivnosti u djelatnostima posrednih usluga niži negoli u proizvodnji. Naime, rast produktivnosti u posrednim uslužnim djelatnostima – koliko god bio mali – pridodaje ukupnome rastu faktorske produktivnosti u proizvodnji, a time i ukupnome rastu produktivnosti.

Kuznets (1971) je u svojoj empirijskoj analizi teorije ekonomskoga rasta napravio trodjelnu dekompoziciju gospodarskoga sustava, koja u širemu značenju odražava poljoprivredu, industriju i usluge. Time je pokazao da postoji povezanost između rasta dohodaka po glavi stanovnika i promjena u strukturi proizvodnje. Snažnu povezanost između rasta i strukturnih promjena objasnio je kroz kombinirano djelovanje triju ključnih čimbenika – promjene u strukturi potražnje, promjene u komparativnim prednostima i promjene u tehnologiji.

I drugi autori poput Svenilsona (1954), Rosenberga (1963) i Cheneryja (1960) koriste sličan pristup, ali pritom dekompoziciju gospodarskoga sustava izvode iz provedenih analiza umjesto da se oslanjaju na apriorističku klasifikaciju gospodarskih aktivnosti (Silva i Teixeira 2008, str.

289). Svennialson (1954) je vrlo detaljno analizirao proces ekonomske transformacije u nizu europskih zemalja u prvoj polovini 20. stoljeća, te je ukazao na brojne međuovisnosti između dugoročnoga ekonomskog rasta i strukturne transformacije ukazavši na ulogu potražnje i ulaganja. Vezu između ulaganja i ekonomskoga rasta također je analizirao Rosenberg (1963) u čiju korijenu stoji ključna uloga kapitalnih dobara u poticanju tehnoloških inovacija.

U cilju da se istraži odnos između rasta i promjena u ekonomskoj strukturi Chenery je, što samostalno, što u suradnji s drugim autorima, proveo opsežna istraživanja koristeći podatke presjeka i vremenskih serija (usp. i Chenery 1960; Chenery i Taylor 1968; Chenery i Syrquin 1975). Chenery i Taylor (1968) tako su identificirali tri različite skupine gospodarstava: velika, mala – primarno orijentirana, te mala – industrijski orijentirana. Oslonili su se na opsežnu usporedbu poslijeratnih promjena u nekoliko zemalja i koristili veliki niz ekonometrijskih testova. U kasnijemu radu Chenery i Syrquin (1975) proširuju potragu za ujednačenostima šireći broj strukturnih varijabli i primjenjujući regresijsku analizu na vrlo velikome uzorku zemalja. Iz te analize izvode „stilizirane činjenice“ o razvoju i uspostavljaju tipologiju zemalja u razvoju vodeći se kriterijem obdarenosti resursima i razlika u primijenjenim razvojnim strategijama.

Literatura o strukturnim promjenama, povezanima s proučavanjem ekonomija u razvoju, pretrpjela je, međutim, značajan pad 1970-ih, kada je ekonomika razvoja doživjela duboku transformaciju svoje temeljne metodologije i glavne teme rasprave (Backhouse 1990). Interes za formulaciju ambicioznih makroteorija razvoja snažno je opao pomakom ekonomike razvoja prema mikropristupu koji je intenzivno koristio neoklasični set alata (Silva i Teixeira 2008, str. 290). Za razliku od ranijih modela, čije je obilježje „strukturnalna krutost“, neoklasični pristup pretpostavlja postojanje razumnoga stupnja fleksibilnosti u gospodarstvu. Prema ovome pristupu, odgovori na probleme nerazvijenih gospodarstava temelje se na određivanju pravih poticaja za pokretanje tržišta (Easterly 2002), a ne na restrukturiranju tržišta putem planiranih intervencija strukturne transformacije. Oslanjanje na mehanizam cijena neizbježno je doveo do smanjenja interesa za analizu strukturnih promjena, iako one, sama po sebi, ne znače nužno državnu intervenciju (Silva i Teixeira 2008, str. 290).

Iako u znatno manjoj mjeri nego ranije, neka istraživanja još uvijek su slijedila tradicionalni pristup kroz pokušaje formaliziranja ranijih teorijskih doprinosa (usp. i Murphy, Shleifer i Vishny 1989; Ros 2000) te proširenje i poboljšanje potrage za zakonitostima u vezi sa strukturnom transformacijom i ekonomskim razvojem. Pritom su uspoređivali podatke među

različitim zemljama i vremenima (usp. i Wang, Sun i Chou 1992; Raiser, Schaffer i Schuchhardt 2004).

Gunter (1998) je dao iscrpan pregled literature o aspektu mjerenja strukturne analize. Branson, Guerrero i Guntor (1998), proučavajući obrasce razvoja 93 zemalja u razdoblju od 1970. do 1994., koristili su 45 makroekonomskih pokazatelja poput sektorskih udjela BDP-a, razvoja financijskoga tržišta i slično, kako bi mjerili ekonomsku strukturu.

Proces globalizacije, praćen ubrzanim transferom i širenjem tehnologije, dao je novi prostor za promatranje utjecaja strukturne transformacije na rast i razvoj. Analiza strukturnih promjena došla je kao snažan analitički alat koji je sposoban uspostaviti veze između promjena na razini mikrostruktura i promjena na višoj razini. Time je istovremeno dan realističniji prikaz procesa usvajanja tehnologije i njezina učinka na gospodarstvo s težištem na sekvencijalnosti ekonomskih promjena. Povrh toga, ovakav pristup pružio je koristan temelj za proučavanje problema prilagodbe i koordinacije uzrokovane tehničkim napretkom. Snažna veza između velikih tehnoloških otkrića, strukturne promjene i ekonomskoga rasta analizira se u području tehnološkoga sustava, putanje tehnologije i tehnološke paradigme (Amendola i Gaffard 1998). Perez (1983, 1985) je istraživao odnos između tehnoloških putanja i strukturnih promjena te uveo koncept *tehnoekonomske paradigme*. Kako se događa širenje novih tehnologija, tako dinamičan skup industrija, koji je više povezan s iskorištavanjem tih tehnologija, dobiva sve veću važnost i potiče rast, dok se u sektorima povezanim sa starijim tehnologijama njihov relativni utjecaj smanjuje. Ne samo da se događa značajna promjena u stopama rasta i u proizvodnoj strukturi gospodarstva već dolazi i do važnih institucionalnih i društvenih promjena. Difuzija nije neposredna ili automatska, ali snažno ovisi o nizu karakteristika „primajuće“ ekonomije, osobito o njezinoj sposobnosti prilagodbe svojih institucija novim oblicima organizacije i upravljanja gospodarskim aktivnostima koje zahtijevaju novu tehnološku paradigmu (usp. i. Perez, 1985).

Uloga tehnologije kao izvora rasta produktivnosti i strukturne transformacije analizirana je u velikome broju studija (usp. i Verspagen 1991; Amable 1993; Montobbio 2002; Silverberg 2002; Peneder, Kaniovski i Dachs 2003; Saviotti i Pyka 2004a, 2004b; Franke i Kalmbach 2005; Los i Verspagen 2006; Sánchez i Duarte 2006). U novije vrijeme, uz dokaze o smanjenoj ulozi proizvodnje u ekonomskome rastu (Fagerberg i Verspagen 1999, 2002), dolazi do napuštanja tradicionalnoga gledišta u pogledu proizvodnje kao glavnoga proizvođača i korisnika tehnologije i kao sektora koji daje glavni poticaj rastu (Cornwall 1977). Nova saznanja o uslužnome sektoru mijenjala su žarišne točke u literaturi o strukturnoj transformaciji.

Rasprava o posljedicama deindustrijalizacije i utjecaju porasta usluga na usporavanje produktivnosti postepeno se mijenjala daleko optimističnijim gledištem koji naglašava ulogu tehnoloških čimbenika u procesu tercijarizacije (usp. i Andersen et al. 2000; Miles i Tomlinson 2000; Peneder, Kaniovski i Dachs 2003). Empirijska literatura o ulozi tehnološki vodećih industrija na ekonomski rast dovela je do promjene imidža tercijarnoga sektora ukazavši na utjecaj nove tehnološke paradigma na stvaranje novih i poboljšanih usluga (usp. i Petit i Soete 2001; Petit 2002; Peneder, Kaniovski i Dachs 2003).

Novija istraživanja analiziraju i u kojoj mjeri rast tercijarnoga sektora doprinosi rastu sektora proizvodnje koji onda već dokazano doprinosi ekonomskome rastu (Giovanini i Arend 2017). Ova istraživanja ne negiraju Kaldorove zakone, naprotiv, stavljaju ih u aktualnu paradigmu. Kaldor je analizirao povijesni proces razvoja prije pojave prirodnoga fenomena deindustrijalizacije u naprednim gospodarstvima. Ovaj fenomen predstavlja novo razdoblje u ekonomskome razvoju u kojemu usluge doprinose povećanju industrijske konkurentnosti. Pojavom inovativnih tehnologija postojeći odnos između industrije i usluga mijenja se, a prisutnost sve veće simbioze između ovih sektora pridonijela je proizvodnji tehnološki sofisticiranijih proizvoda (ibidem).

Preispitujući strategije održivoga razvoja, teorija ekonomskoga razvoja *nova strukturna ekonomika* stavlja uporište na strukturnu transformaciju i posljedice tih promjena (Lin 2010). *Nova strukturna ekonomika* bavi se mogućnošću slabije razvijenih zemalja da, upravljajući strukturnim promjenama, postignu ekonomski razvoj, te polazi od promišljanja da umjesto da slijede puteve razvoja visokorazvijenih zemalja, trebaju kreirati svoje razvojne putove (Lin et al. 2011, str. 214). Osnovna ideja ovoga pristupa je da ekonomski razvoj proizlazi iz strukturnih promjena, osobito strukturnih promjena koje stimuliraju rast produktivnosti u onim sektorima gdje je produktivnost niska.

Istraživanja McMillana i Rodrika (2011) pokazuju da je nesrazmjer između međusektorske produktivnosti različitih zemalja mnogo manji u razvijenim zemljama negoli u zemljama u razvoju. Naime, uz jaz produktivnosti u zemljama u razvoju javlja se i disparitet znanja, što implicira zaključak da ekonomskim razvojem treba mudro upravljati. Posve u skladu s time, *nova strukturna ekonomika* tako propagira sofisticirano povezivanje tržišta i pametnoga upravljanja strukturnom transformacijom u nacionalnome gospodarstvu. U takvoj ekonomici vlada mišljenje da država ima ključnu ulogu u strukturnim promjenama u procesu ekonomskog razvoja zbog potrebe za rješavanjem eksternalija i problema koordinacije u poboljšanju infrastrukture i institucija.

Na tragu *nove strukturne ekonomike*, u znanstvenoj zajednici danas je poprilično aktualna rasprava o tome kako, osim mjerama strukturne politike koje potiču preraspodjelu radne snage iz niskoproduktivnih u visokoproduktivne industrije, strukturna politika može ubrzati rast. U tome segmentu ostaje relevantan problem kako identificirati sektore koji pokreću ekonomski rast, a koji mogu osigurati bezuvjetnu konvergenciju (Rodrik 2012), što djeluje kao bonus za zagovornike adekvatne strukturne politike. Bezuvjetna konvergencija dohotka po stanovniku, prema kojoj manje razvijene zemlje, koje se nalaze na nižim razinama dohotka, rastu brže no razvijene zemlje koje se nalaze na višim razinama dohotka, rezultat je razvoja sektora koji proizvode razmjenjiva dobra, uspješnoga usvajanja novih tehnologija, povećanja produktivnosti rada i blagotvornoga utjecaja na stope rasta u susjednim sektorima. Ova konvergencija je neovisna o nestrukturnim čimbenicima poput geografije, institucija i drugih temelja, specifičnih za pojedinu zemlju, koji su važni za održivi rast, ali ne mogu zamijeniti strukturnu politiku koja ga pokreće. Tako se u suvremenoj strukturnoj analizi brojne metode i oblici oslanjaju na integrirani portfeljski pristup kako bi pronašli i iskoristili pokretačke sektore koji ubrzavaju ekonomski rast. To znači da se gospodarski sektori promatraju kao neka vrsta portfelja imovine, analogno poput portfelja financijske imovine, gdje svaki element (sektor i industrija) posjeduje karakteristike na temelju kojih se mogu optimizirati opći parametri portfelja. To uključuje volatilnost stope rasta (sistemski i nesistemski rizik) i stopu ekonomskoga rasta (Mironov i Konovalova 2019, str. 9). S jedne strane, ovaj pristup strukturnoj politici posebno uključuje razvojne koncepte, utemeljene na *novoj strukturnoj ekonomici*, te, s druge strane, na „pametnoj specijalizaciji EU-a¹³.” Razlikuju se od sektorski neutralne horizontalne strukturne politike, koja je prevladavala tijekom reformi u tranzicijskim gospodarstvima 1990-ih, a odbacivala je bilo kakvo davanje prioriteta sektorima ili drugim receptorima utjecaja, prvenstveno zbog zabrinutosti o nedostatku informacija o ispravnome izboru prioriteta i opasnosti od prekomjerna utjecaja lobističkih skupina i korupcije. Prema ključnome konceptu *nove strukturne ekonomike* – zemlje u razvoju trebaju koncipirati izvedive i oštro usmjerene politike u nastojanju da identificiraju i otključaju svoje latentne komparativne prednosti za postizanje željene strukturne transformacije (Lin 2019). To implicira zaključak da

¹³*Pametna specijalizacija* (S3) pristup je gospodarskome razvoju koji promovira Europska unija, a bazira se na ciljanoj podršci istraživačko-razvojnim aktivnostima i inovacijama. Detaljnije vidjeti na web stranici Interreg Europe [dostupno na: https://www.interregeurope.eu/sites/default/files/inline/Smart_Specialisation_Strategy_S3_-_Policy_Brief.pdf, pristupljeno: 14. rujna 2022.].

razvoj nije spontan automatski proces i njime treba pametno upravljati kroz ciljanu strukturnu transformaciju.

4.2. Odnos strukturne transformacije i ekonomskoga rasta

Unatoč rastućemu interesu za temu i originalnosti nekih modela koji su nedavno predstavljeni, ideja da proizvodna struktura i promjene u njezinu obrascu utječu na rast, stara je koliko i gospodarstvo (Reinert 1993, 1995). Pitanja uloge strukturnih promjena u ekonomskome rastu, odnosno raste li ekonomija neovisno o ekonomskoj strukturi, razmatrana su od Adama Smitha i Davida Ricarda nadalje. Kuznets (1973) je strukturne promjene smatrao jednom od šest specifičnih obilježja modernoga ekonomskog rasta. U svojem radu *Rast i strukturne promjene* (engl. *Growth and structural shifts*) iz 1979. godine napisao je: „Nemoguće je postići visoke stope rasta po stanovniku ili proizvodu po radniku bez razmjernih značajnih pomaka u udjelima raznih sektora” (Kuznets 1979, str. 130). Pojedini radovi otvaraju i pitanje uzrokuje li gospodarski rast strukturne promjene ili promjene u strukturi gospodarstva uzrokuju rast, no jednoznačnih zaključaka o smjeru kauzalnosti nema (Dietrich 2012, str. 915).

Kada se govori unutar paradigme generacije razvojnih ekonomista, uočavamo kako su predstavnici druge generacije razvojnih ekonomista polazili od tradicionalnih koncepata uravnoteženoga rasta, često koristeći jedinstvenu proizvodnu funkciju za cijelo gospodarstvo i tretirajući sektorske promjene kao nuspojave ekonomskoga rasta (McMillan i Rodrik 2011). Tradicionalni neoklasični pristup s naglaskom na ponudi (usp. i Solow 1956; Swan 1956), koji u suštini ekonomski rast opisuje kao održivo poboljšanje produktivnosti, nije uvijek u mogućnosti – zbog posebnosti svoje metodologije – uzeti u obzir potencijalnu korelaciju između promjena u gospodarskoj strukturi i ekonomskoga rasta ili pak nedostatak konvergencije u razinama razvoja među zemljama (Mironov i Konovalova 2019, str. 3).

Međutim, za razliku od spomenutih, predstavnici prve i treće generacije razvojnih ekonomista u pravilu ističu da je ekonomski razvoj intrinzično povezan s promjenama u strukturi proizvodnje i zaposlenosti. Stav klasične ekonomike razvoja bio je da je industrijalizacija pokretač tehnološke promijene i rasta sveukupne produktivnosti kao rezultata preraspodjele rada iz aktivnosti niske do visoke produktivnosti. Predstavnici treće generacije razvojnih ekonomista strukturne promjene smatraju jednim od izvora ekonomskoga rasta (Lin 2011). Zoran primjer su „gospodarska čuda“, odnosno brz (po godišnjoj stopi po stanovniku – većoj

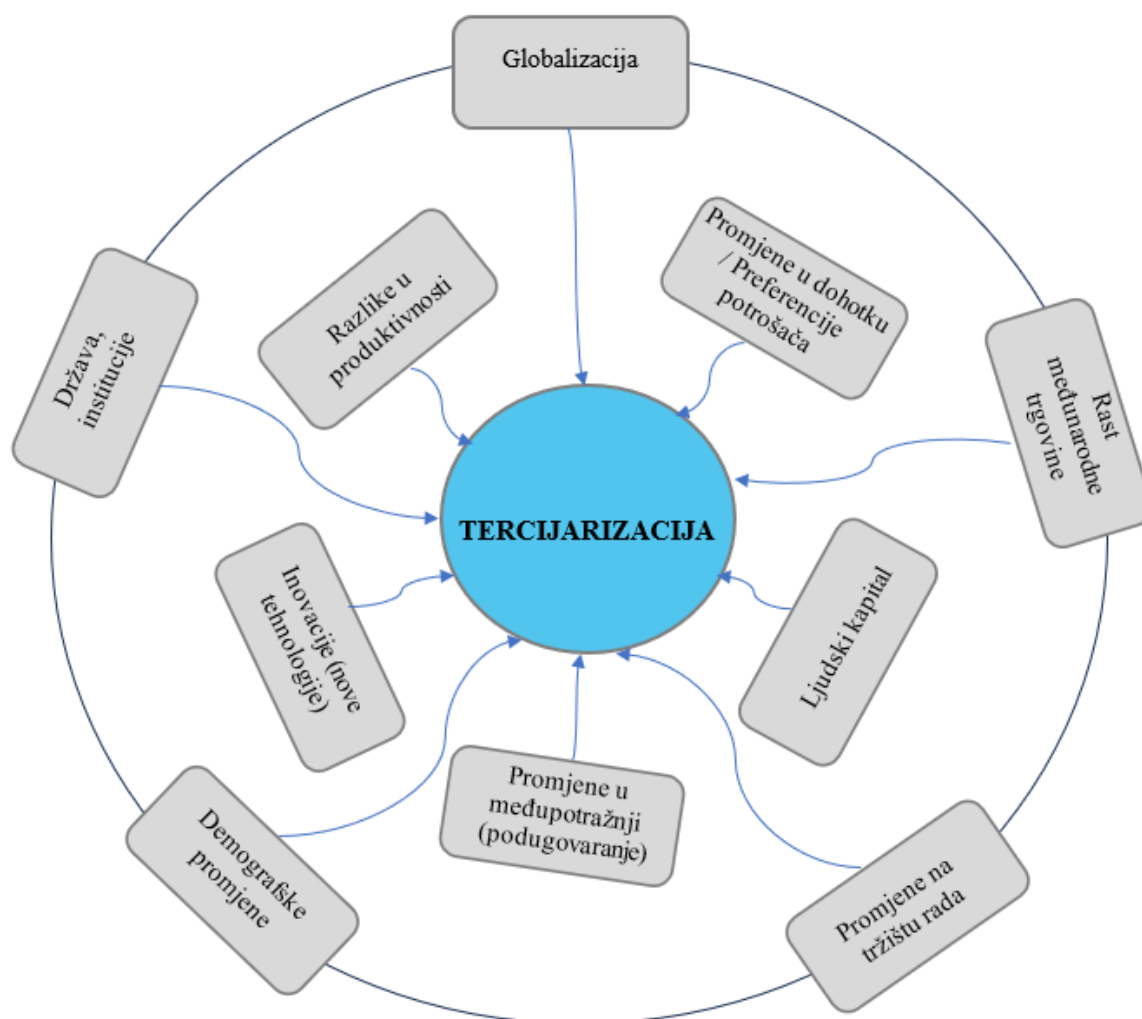
od 4,5 posto) i održiv (najmanje 30 godina) rast, uočeni upravo na pozadini jasno izraženih strukturnih promjena (Mironov i Konovalova 2019, str. 4).

Studije o vezi strukturne transformacije i ekonomskoga rasta u suvremeno doba usredotočene su na dva procesa: tercijarizaciju ili stvaranje uslužnoga društva (usp. i Bell 1974; Chenery i Taylor 1968; Fuchs 1968) i deindustrijalizaciju koja je započela u gospodarskoj krizi 1970-ih (usp. i Blackaby 1978; Gemmell 1982). Naličje deindustrijalizacije posljednjih desetljeća bio je relativno brzo rastući tercijarni sektor, što je dovelo do izraza kao što su *postindustrijsko društvo*, *servicifikacija*, *servitizacija*, *tercijarizacija*, *kvartnarizacija* ili *ekonomija znanja*, te *ekonomija učenja*, često vezana uz znanje kao važan input u proizvodnim procesima (Lind 2014, str. 61). Tercijarizacija, odnosno proces povećanja udjela tercijarnoga sektora u gospodarstvu, ima „revolucionarne razmjere“, kako je Victor Fuchs to postavio u svojoj utjecajnoj studiji Nacionalnoga ureda za ekonomska istraživanja (NBER-a) *Ekonomija usluga* (Fuchs 1968). Može se reći da su u 21. stoljeću sve ekonomski napredne zemlje postale „uslužne ekonomije“ koje zapošljavaju više od polovine svoje radne snage u uslužnim djelatnostima (Schettkat i Yocarini 2003, str. 3).

Brojni su razlozi za znanstveni interes za analizu utjecaja tercijarizacije na ekonomski rast i razvoj. Prvo – tercijarni sektor čini najveći udio strukture gospodarstva razvijenih zemalja i sve je više integriran u ukupni proizvodni sustav. Drugo – tercijarni sektor ima puno aktivniju ulogu u integraciji tržišta i globalizaciji. Treće – stvaranje zaposlenja, dodane vrijednosti i prihoda sve je više vezano za tercijarni sektor.

Različiti autori pokušali su razumjeti čimbenike ekspanzije tercijarnoga sektora. Iako postoji mnogo drugih čimbenika koji stoje iza rasta tercijarnoga sektora, dva čimbenika – razlika u rastu produktivnosti između sekundarnoga i tercijarnoga sektora, te povećanje prihoda, i s time povezane promjene u potrošnji – bili su u središtu mnogih teorijskih i empirijskih argumenata (Salam et al. 2018, str. 30).

Shema 15: Čimbenici ekspanzije tercijarnoga sektora

Izvor: Izrada autorice

Povećana produktivnost rada u proizvođačkom sektoru omogućuju smanjivanje potrebe za radnom snagom koja potom prelazi u tercijarni sektor. Tako iz aspekta ekonomske ponude **hipoteza produktivnosti** objašnjava da su različite vrste tehnološkoga napretka u sektorima odlučujuće za strukturne promjene.

Teza o razlikama u produktivnosti kao uzroku rasta tercijarnoga sektora datira iz 1940-ih godina od radova Fourastiéa (1949), no tek je 1960-ih godina dosegula svoj vrhunac s Baumolovim argumentima o *bolesti troškova* (engl. *cost disease*) (Baumol i Bowen 1966; Baumol 1967). Kako je već spomenuto, njima se pojašnjava neravnomjeran rast sektora zbog premještanja resursa prema više ili manje produktivnim sektorima. Prema Baumolovoj *bolesti troškova*, ekonomski se resursi, osobito radna snaga, sele iz dinamičnih ili „progressivnih“

sektora, onih koje karakterizira relativno visoka stopa tehničkoga napretka, u stagnirajuće ili „neprogresivne“ sektore, vodeći tako stopu rasta ekonomije prema trendu pada (van Neuss 2018, str. 12). Ovaj se argument osobito odnosio na usluge poput zdravstvene skrbi, obrazovanja i umjetnosti koje su u pravilu otporne na tehnološke promjene koje štede radnu snagu, a kao rezultat toga radna snaga potrebna za pružanje tih usluga mijenja se polako ako se uopće mijenjala. Ukratko, produktivnost rada u tim industrijama mijenja se vrlo sporo. Drugim riječima, usluge, koje imaju poteškoća s inkorporiranjem tehnološkoga kapitala, rad smatraju dobrom po sebi samome i imaju visoku cijenu (usp. i. Baumol et al. 1985; Kravis et al. 1983; Summers 1985; Summers i Heston 1988) i dohodovnu neelastičnost (Curtis i Murthy 1998). Usporedno rastuća produktivnost rada u drugim industrijama uzrokuje porast stvarnih plaća – ne samo u industrijama u kojima produktivnost rada raste već i u onima u kojima se to ne događa kako bi i one privukle i zadržale radnu snagu (usp. i Baily i Solow 2001; Maroto i Rubalcaba 2008; Wolf 2005).

Nordhaus ističe da su makroekonomski rezultati djelovanja *Baumolove bolesti* najbolje razvidni u posljednjoj polovini dvadesetoga stoljeća, kada doista postoji tendencija da promjene u udjelima potrošnje usporavaju gospodarski rast te da je *bolest rasta* smanjila godišnji agregatni rast produktivnosti za nešto više od pola postotnoga boda tijekom posljednjih pola stoljeća (Nordhaus 2008, str. 38).

Slučajeve u kojima preraspodjela rada umanjuje ekonomski rast potvrdili su, među ostalima, empirijskim dokazima Nordhaus (2008), Hartwig (2011), Last i Wetzel (2011), McMillan i Rodrik (2011), Bates i Santerre (2013), McMillan i suradnici (2014) te De Vries i suradnici (2015). Koristeći podatke od 1948. do 2001. za Sjedinjene Američke Države, Nordhaus (2008) je pokazao da su relativne cijene i udio zaposlenosti u stagnirajućim sektorima porasli, a relativna proizvodnja smanjena, što je rezultiralo smanjenjem ukupne produktivnosti. Hartwig (2011) je analizirao stope transfera radne snage i gospodarskoga rasta od 1948. do 2001. godine i zaključio da *Baumolova bolest* postoji i u Europskoj uniji. Last i Wetzel (2011) te Bates i Santerre (2013) zaključili su da je rast zaposlenosti u uslužnoj industriji uzrokovao *Baumolovu bolest* u određenim industrijama. McMillan i Rodrik (2011) ukazuju na to kako su strukturne promjene potaknule rast u Aziji, gdje je radna snaga prešla iz sektora s niskom produktivnosti u one s višom, ali i obrnut slučaj u subsaharskoj Africi i Latinskoj Americi, gdje je radna snaga prešla iz sektora više produktivnosti u sektor niže produktivnosti, što je smanjilo stope rasta.

Međutim, kada se govori o usporavanju rasta agregatne produktivnosti uslijed preraspodjele ekonomske aktivnosti u korist tercijarnoga sektora, gdje je produktivnost manja negoli u

sekundarnome sektoru, na umu valja imati i dodatnu preraspodjelu unutar tercijarnoga sektora u širemu značenju. Kao takva, kako je već spomenuto, ona uključuje i kvartarni i kvintarni sektor. Preraspodjela prema uslugama s brzim rastom produktivnosti tako povećava rast produktivnosti agregatnih usluga. Iako istraživanja ukazuju na to da jaz produktivnosti između proizvodnoga i uslužnoga sektora igra ključnu ulogu u određivanju rasta uslužnoga sektora (Maroto 2012), neki autori ukazuju da se taj jaz smanjuje (Triplett i Bosworth 2003; Fernandes i Isgut 2005).

Na strani potražnje veći prihod po stanovniku rezultira promjenom strukture potražnje, kao što predviđa Engelov zakon, a što pojedini autori nazivaju *hipotezom potražnje* (Dietrich 2012, str. 917). Time se implicira da ekonomski rast uzrokuje strukturne promjene zbog prilagodbi u proizvodnome procesu, izazvane promjenama na strani potražnje, te da viša stopa gospodarskoga rasta povećava brzinu strukturnih promjena. O promjenama u strukturi potražnje, koje proizlaze iz promjena u realnome dohotku kao uzročniku preraspodjele ekonomske aktivnosti među sektorima, promišljaju brojni autori (usp. i Falkinger 1994; Echevarria 1997; Zweimuller 2000; Caselli i Coleman 2001; Greenwood i Seshadri 2002; Bonatti i Felice 2008; Foellmi i Zweimuller 2008; Boppart 2014). Kako dohodak raste, tako granična stopa supstitucije između različitih dobara varira, čime se potiče preraspodjela nekih aktivnosti prema sektorima koji osiguravaju dobra, koja potom zadovoljavaju relativno više hijerarhijske potrebe. Naime, kako dohodak po stanovniku raste, tako potražnja potrošača prelazi s roba na usluge jer se usluge smatraju luksuznijim i elastičnijim dohotkom i zadovoljavaju „više“ potrebe od roba (usp. i Fisher 1935; Clark 1940; Bhattacharya i Mitra 1990; Schetkat i Yocarini 2003; Meglio et al. 2008; Ajmer i Ahmad 2011; Estrada et al. 2013).

Nameće se zaključak kako drugo objašnjenje ekspanzije tercijarnoga sektora proizlazi iz poznatoga Engelova zakona, odnosno povećane razine dohotka u razvijenim ekonomijama (Maroto 2012, str. 721). U zemljama s višim dohotkom po glavi stanovnika učešće tercijarnoga sektora u zaposlenosti također je veće (usp. i Samuelson 1964; Maddison 1980; Kravisa, Hestona i Summersa 1984; Falveya i Gemmela 1996; OECD 2005). Stoga mnogi autori upravo povećanje dohotka po stanovniku smatraju ključnom determinantom rastućega udjela tercijarnoga sektora u ukupnoj proizvodnji i zaposlenosti. Međutim, neke studije pokazuju – iako povećanje dohotka po glavi stanovnika prebacuje konačnu potražnju potrošača s roba na usluge, zbog veće dohodovne elastičnosti usluga, ipak elastičnost dohotka nije tako visoka kao

što su neke ranije empirijske studije ukazivale na to (usp. i Summers 1985; Mahadevan i Kalirajan 2002).

Brojne studije pokušale su razviti bolje razumijevanje širenja zapošljavanja u tercijarnome sektoru reklasifikacijom uslužnih djelatnosti prema namjeni usluge ili prema kriteriju oblika njezina pružanja, s posebnim interesom za razlikovanje usluga koje su premet konačne potrošnje i onih koje su *input* u proizvodnji.

Elfring (1988a, 1988b, 1989) zaključuje da je rast zaposlenosti u uslužnome sektoru 10 do 40 posto uzrokovan promjenama **međupotražnje**. Pojavu usluga kao međupotražnje objašnjava promjena u proizvodnim sustavima, što uključuje i **podugovaranje** (engl. *outsourcing*) (usp. i Kox 2002; OECD 2005).

Promjene u proizvodnim sustavima odnose se na veću fleksibilnost proizvodnih procesa, što se može povezati s novim specijalizacijama koje su dovele do više profesionalnih usluga, a time i do procesa korištenja *međuusluga* (usluge koje su *input* u proizvodnji drugih dobara ili usluga) i podugovaranja (Pilat 2001). Upravo je podugovaranje identificirano kao iznimno važan izvor rasta tercijarnoga sektora (Wirtz et al. 2015, str. 566), pa Bryson i Daniels (2010) navode da podugovaranje dovodi do postupnoga nastanka onoga što nazivaju „ekonomija proizvodnih usluga” (engl. *manuservice economy*). Sukladno tome, granice između proizvodnje i usluga postaju sve zamagljenije, posebice jer postoji sve veći trend proizvodnih tvrtki da kombiniraju robu s uslugama kako bi ponudile više različite i prilagođenije proizvode svojim klijentima (usp. i Crozet i Milet 2014). Stoga su mnoge uslužne djelatnosti, kao što su ugostiteljstvo, čišćenje, računovodstvo, transport, projektiranje i istraživanje, koje su proizvodne tvrtke prethodno obavljale interno, sve više prepuštene specijaliziranim pružateljima usluga. Često je i seljenje dijela poslovnih procesa u inozemstvo neovisnim tvrtkama ili vlastitim podružnicama (engl. *offshoring*) (van Neuss 2018, str. 24).

Brojni autori naglašavaju da su robe i usluge sve više povezane i međuovisne (usp. i Miles 1993; Greenfield 2002) i brojni radovi sadrže prikaz integracije usluga i proizvodnje (usp. i Russo i Schettkat 1999; Greenhalgh i Gregory 2001; Gregory i Russo 2007; Wolfl 2005; Baker 2007). Lind je sklon obrazloženju da postoje snažni empirijski dokazi da proizvodni procesi postaju sve više ovisni o uslužnim *inputima*, a rastući intenzitet usluga u proizvodnji ima duboke implikacije na analizu strukturnih promjena (Lind 2014, str. 43). Kako se industrijski rast oslanja na rast međuusluga, tako ekspanzija potonjega postaje glavni čimbenik koji omogućuje pojavu novih ideja i povećanje produktivnosti industrije (usp. i Freund i Weinhold

2002; Hesse i Rodrigue 2004; Rodrigue 2006; Francois i Woerz 2008; Jorgenson i Timmer 2011; Berlingieri 2013). Ista literatura pokazuje da je industrija sastavljena od različitih djelatnosti, a kako se razvija, tako se pojavljuje sve veći broj sofisticiranijih djelatnosti. Ove aktivnosti zahtijevaju više međuusluga, a pojava tih usluga uzrokuje da zemlje prelaze na proizvodnju sofisticiranijih industrijskih proizvoda. Kvalitetne i produktivne usluge rezultiraju jeftinijim i boljim industrijskim proizvodima, što zauzvrat rezultira većom konkurentnošću među zemljama koje proizvode te proizvode (usp. i Berlingieri 2013; Francois i Woerz 2008).

Studija koju je proveo Berlingieri (2014), pokušaj je istraživanja, unutar analitičkoga okvira višesektorskoga modela gospodarskog rasta, uloge koju imaju promjene u sastavu međuproizvoda na sektorsku preraspodjelu rada i strukturne promijene. Koristeći svoj kalibrirani model – s *međuinputima* i punim sektorskim vezama – za predviđanje putanje udjela zaposlenosti u proizvodnji i uslugama u SAD-u između 1948. i 2002. godine Berlingieri (2014) nalazi da evolucija *input – output* strukture, uglavnom zbog podugovaranja profesionalnih i poslovnih usluga, može predstavljati oko 36% rasta zaposlenosti u uslugama i 25% pada u proizvodnji.

Takve okolnosti dovele su do reklasifikacije ekonomske djelatnosti u korist usluga, no ovaj dio rasta uslužnoga sektora nauštrb proizvodnje ponekad se naziva *statističkom iluzijom* ili *statističkim artefaktom* (usp. i Schön 2010, str. 397; Tregenna 2015, str. 30).

Nadalje, **globalizacija**, posebice globalna proizvodnja, razvija se i širi iz proizvodnje u usluge (Jensen et al. 2005, str 75). Udio uslužnih djelatnosti u globalnoj trgovini kontinuirano raste. Pritisci konkurencije povezani s globalizacijom tržišta promijenili su odnose među tvrtkama i povećali potrebu za modernizacijom, specijalizacijom i interakcijom. U tome smjeru globalizacija i internacionalizacija doprinose povećanju potražnje za uslugama (usp. i Coffey i Bailly 1990; Howells 1988; Cuadrado et al. 2002).

Procesi globalizacije i rasta međunarodne trgovine utječu na promjene u komparativnim prednostima (Matsuyama 2009; Rodrik 2016). Pod utjecajem rasta međunarodne trgovine i sve izraženije međunarodne konkurencije, dolazi do jačanja sektorske specijalizacije, kompleksne fragmentacije proizvodnje i sve izraženije podjele rada (Timmer et al., 2014). U specifičnom okruženju visokih troškova rada u razvijenim zemljama, a u cilju zadržavanja konkurentnosti na globalnom tržištu, intenzivni naponi se ulažu prema implementaciji tehnoloških i organizacijskih inovacija (Peneder et al., 2003; Franke i Kalmbach, 2005), ali i *outsourcingu* i *offshoringu*. U tom smislu su **liberalizacija trgovinskih režima** (Rodrik 2016) te **rast**

međunarodne trgovine (Rowthorn i Couttuss 2004) također prepoznati kao važni uzroci tercijarizacije.

Važan čimbenik rasta i razvoja tercijernoga sektora je i **ljudski kapital** (Messina 2004, str. 10). Tercijarni sektor zapošljava bolje obrazovanu radnu snagu od sektora industrije unatoč tome što su neke vrste usluga intenzivne u niskokvalificiranoj radnoj snazi (ibidem). Godine 1998. omjer sveučilišnih i nesveučilišnih radnika, angažiranih u uslužnim djelatnostima, bio je 0,24 – gotovo triput više od istoga omjera u proizvodnome sektoru (OECD 2000). Prema Rybzyinski-efektu, koji ukazuje na pozitivan odnos između promjena u opskrbljenosti faktorom proizvodnje i promjenama u outputu proizvoda koji taj faktor intenzivno koristi (Rybzyinski 1955), akumulacija ljudskoga kapitala bit će popraćena ekspanzijom tercijernoga sektora (Messina 2004, str. 10).

Na temelju skupa podataka, koji se sastoji od 94 zemlje sa širokim rasponom razina dohotka, 56 širokih sektora – uključujući proizvodnju i usluge – i 5 faktora proizvodnje – uključujući raščlanjivanje kvalificirane i nekvalificirane radne snage – Caron, Fally i Markusen (2014) pokazali su da se dohodovna elastičnost znatno razlikuje među dobrima iz različitih sektora pri čemu je proizvodnja dohodovno elastičnih dobara (u prosjeku) intenzivnija za kvalificirani rad. U skladu s ovim empirijskim dokazom o korelaciji između dohodovne elastičnosti i intenziteta vještina, Buera, Kaboski i Rogerson (2015) dokumentiraju kako je za skupinu naprednih zemalja povećanje BDP-a po glavi stanovnika povezano sa sustavnim pomakom u sektorskom sastavu gospodarstva prema sektorima koji su intenzivni u visokokvalificiranoj radnoj snazi. Ova se evolucija obično naziva *strukturnalna promjena uvjetovana vještinama* (engl. *Skill-biased structural change*) (Buera et al. 2015), što potencijalno ima velike implikacije na razinu *premije za vještinu* (engl. *skill premium*) – definiranu kao razliku u plaćama između kvalificirane i nekvalificirane radne snage.

Ljudski kapital ima izravan pozitivan utjecaj na **inovacije** (Hayton 2005; Leiponen 2006; Díaz et al. 2006; Zerenler et al. 2008.; Mariz-Pérez et al. 2012). Inovacije pak pozitivno utječu na širenje tercijernoga sektora (usp. i Licht et al. 1999; Sappasert 2006). Tako je, primjerice, proučavanje procesa zamjene nedigitalne imovine digitalnom imovinom omogućilo različitim autorima (usp. i Nordhaus 2015; Aghion et al. 2017) modulaciju na temelju pristupa strukturne transformacije, scenarije za učinke strukturnih pomaka na ekonomski rast u uvjetima nove tehnološke revolucije i razvoja umjetne inteligencije. Digitalne platforme nude nove mogućnosti poboljšanja natjecanja između pružatelja usluga smanjenjem informacijske asimetrije i barijera za ulazak na tržište (Sorbe et al. 2018, str. 6). O dugoročnim učincima

snažne digitalizacije, koja je obilježila COVID-19 pandemiju, tek će se raspravljati, no za očekivati je da digitalizacija, posebno ako je praćena komplementarnim ulaganjem u nematerijalnu imovinu, potiče produktivnost (Criscuolo 2021, str. 57). Nove tehnologije poput umjetne inteligencije i napredne robotike omogućuju sve veću automatizaciju rutinskih zadataka (poput vožnje vozila), tipičnih za uslužne aktivnosti (Sorbe et al. 2018, str. 6).

Kako bi se pojasnio rast tercijarnoga sektora, valja uzeti u obzir i čimbenike koji uključuju ulogu **države, institucija i društvenih promjena**. Država je utjecajna na razne načine. Osim postojanja javnih usluga i upravljanja uslugama u procesima liberalizacije (usp. i Mattoo, Rathindran i Subramanian 2001; Banga i Goldar 2004; Gordon i Gupta 2004) javni propisi su sami po sebi faktor rasta za neke usluge.

Mnoga istraživanja ukazuju na činjenicu da su liberalizacija i reforme kao i smanjenje trgovinskih barijera pridonijeli rastu uslužnoga sektora (usp. i Dodzin i Vamvakidis 1999; Chanda 2002; Jain i Ninan 2010; Singh i Kaur 2014). Eichengreen i Gupta (2013) podupiru tezu da je rast tercijarnoga sektora nakon 1970. posebno primjetan u zemljama koje karakterizira viša razina demokracije, otvorenost prema trgovini i relativna blizina glavnih svjetskih financijskih središta, što podsjeća na neizbježnost političkih uvjeta, koji mogu pomoći zemljama da kapitaliziraju mogućnosti koje pruža pojačano globalizirana postindustrijska ekonomija.

Easterly i Levine (2003) ističu da kvaliteta institucija može objasniti razlike u procesima rasta i transformacije, a D'Agostino, Serafini i Ward-Warmedinger (2006) ističu da razlike u udjelu zaposlenih u tercijarnome sektoru među zemljama na sličnome stupnju razvoja mogu proizaći iz razlika u institucionalnome okviru koji utječe na stupanj fleksibilnosti tržišta rada.

Fuchs (1980) ističe da je značajan udio porasta u zaposlenosti u tercijarnome sektoru posljedica povećanoga sudjelovanja žena na **tržištu rada**, što je pojava uzrokovana dohodovnim, ali i supstitucijskim učincima izbora između ostanka kod kuće i ulaska na tržište rada. Erdem i Glyn (2001) utvrđuju da je u SAD-u i u Europi od 1973. godine ponuda ženske radne snage bila najvažniji faktor rasta zaposlenosti u tercijarnome sektoru.

Treba spomenuti i promjene u fleksibilnosti tržišta rada (D'Agostino et al. 2006) te izmijenjene oblike organizacije rada u smislu novih oblika zapošljavanja, podugovaranja, rada na daljinu i slično (Weiermair 1988) koji također utječu na porast udjela zaposlenih u tercijarnom sektoru.

Demografske promjene, poput starenja stanovništva, također doprinose rastućoj potražnji za uslugama jer stanovništvo koje stari nastoji trošiti manje dobara i više financijskih i osobnih usluga (Silverstovs, Kholodilin i Thiessen 2011).

Osim pobrojanih čimbenika zanimljivo je spomenuti još nekoliko istraživanja. U studiji vezanoj za Indiju Singh i Kaur (2014) ističu da se brza urbanizacija, širenje javnoga sektora i povećanje potražnje za međuslugama i finalnim uslugama, domaća ulaganja i otvorenost smatraju glavnim determinantama rasta tercijarnoga sektora. Messina (2004) u panel studiji za OECD-zemlje nalazi pozitivan utjecaj dohotka po glavi stanovnika i veličine javnoga sektora na zapošljavanje u tercijarnome sektoru, zajedno s jazom u produktivnosti između tercijarnoga i sekundarnoga sektora, stopom ulaganja, stupnjem urbanizacije i administrativnim opterećenjem uslijed stvaranja novih firmi. Messina (2004) pak nalazi i da sudjelovanje žena na tržištu rada ne igra značajnu ulogu u zapošljavanju u uslužnome sektoru. Isto vrijedi i za zakonsku zaštitu zaposlenja. Međutim, drugi pokazatelji institucija tržišta rada – posebice stupanj sindikalnoga organiziranja i koordinacije određivanja plaća – smatraju se značajnima. Madeira i suradnici (2014) zasluge za rast tercijarnoga sektora pripisuju povećanju ulaganja u istraživanje i razvoj, boljemu pristupu novome znanju i povećanju marketinških aktivnosti. Acharya i Patel (2015) pridaju važnu ulogu tercijarnome sektoru kao važnome čimbeniku ekonomskoga rasta Indije te ističu da su ekonomski rast, trgovina i priljevi izravnih stranih ulaganja (FDI) glavni čimbenici rasta tercijarnoga sektora u Indiji. Salam i suradnici (2018) zaključuju da su BDP po glavi stanovnika, izravna strana ulaganja i trgovinska otvorenost neki od mogućih čimbenika koji utječu na rast uslužnoga sektora u razvijenim gospodarstvima. Međutim, u slučaju gospodarstava u razvoju ti čimbenici su BDP po glavi stanovnika, izravna strana ulaganja, inovacije i trgovinska otvorenost. Constantine (2017) zastupa nazor da strukturne promjene dolaze iz dviju vrsta izvora: državne intervencije i vanjskih šokova poput ekonomskih kriza. Tako su brojne zemlje zabilježile porast udjela tercijarnoga sektora u 2009. godini, što je posljedica pada industrijske proizvodnje u kriznome razdoblju koji je bio intenzivniji u odnosu na pad tercijarnoga sektora.

Značajnu sektorsku preraspodjelu značila je i COVID-19 pandemija koja je započela 2019. godine. Kriza nije jednako pogodila sve sektore – neki su sektori bili značajnije pogođeni od drugih, neki su sektori ostali gotovo nepromijenjeni ili su čak imali priliku rasti ako su pružali „nove“ usluge. Utjecaj COVID-19 pandemije na strukturnu transformaciju prikazan je na Shemi 17.

Shema 16: Utjecaj COVID-19 pandemije na strukturnu transformaciju i poslovnu dinamiku

Izvor: Izrada autorice

COVID-kriza značajno je utjecala na međusektorsku preraspodjelu gospodarske aktivnosti. Pojedini sektori poput turizma, zabave ili tradicionalne maloprodaje značajno su se smanjili za vrijeme krize, dok su drugi sektori poput zdravstva i informacijskih i komunikacijskih tehnologija znatno rasli. Vjerojatno je prerano sektorsku preraspodjelu, uzrokovanu COVID-19 krizom klasificirati kao cikličku ili strukturnu, međutim, ako je uočena preraspodjela u korist veće produktivnosti strukturna, tada može podržati ekonomski rast. U kratkome i srednjemu roku, međutim, ova sektorska preraspodjela može biti obilježena visokim troškovima prilagodbe i rezultirati sporijim rastom, visokom razinom neusklađenosti vještina, frikcijske nezaposlenost i privremeno višega inflatornog pritiska (Criscuolo 2021, str. 56).

Osim na međusektorsku COVID-19 kriza utjecala je i na unutarsektorsku preraspodjelu i dodatno potaknula proces kreativnoga uništenja. Preraspodjela gospodarske aktivnosti, uočena tijekom krize, rezultat je mobilnosti resursa u postojećim poduzećima te kreativnoga uništenja s poduzećima koja ulaze i izlaze s tržišta. Proces kreativnoga uništenja važan je pokretač agregatnoga rasta produktivnosti, a karakterizira ga zamjena starih tehnologija novima, istiskivanje starih i uvođenje novih proces, ulaz novih kompanija na tržište te izlazak tvrtki s tržišta. Pritom je COVID-19 kriza učinila vjerojatnijim da će manje produktivne tvrtke izaći s tržišta tijekom krize, ali i otvarala nove mogućnosti za novoosnovana poduzeća i inovacije. Mjere koje su pratile pandemiju, djelovale su na povećanu digitalizaciju i inovacije u procesima

kao i na značajan zamašnjak u promjenama obavljanja posla u segmentu intenzivnijega uvođenja rada na daljinu. Neophodno je zapaziti i da je korištenje rada na daljinu bilo vrlo heterogeno – ne samo zbog prikladnosti u različitim zanimanjima i djelatnostima koje treba obavljati na daljinu već i zbog razlika u razini digitalnih vještina radnika i kvaliteti digitalni infrastrukturi koja im je dostupna. Heterogenost je potom doprinijela neujednačeno pojačanoj tercijarizaciji (ibidem). Jaumotte i suradnici (2023) ističu da digitalizacija povećava otpornost gospodarstava na šokove i mogla bi dugoročno povećati produktivnost (Jaumotte et al. 2023, str. 4). Važno je naglasiti i da su svi ovi trendovi za posljedicu imali i značajan utjecaj na kvalitetu života stanovništva.

Stupanj tercijarizacije proučava se analizom udjela tercijarnog sektora u ukupnoj ekonomskoj aktivnosti. Ova analiza zahtijeva razdvajanje ekonomske aktivnosti na relevantne sektore te mjerenje aktivnosti unutar svakog sektora. U ovom radu u tercijarni sektor uključene su ekonomske aktivnosti iz kategorija G-U (ISIC 4¹⁴). Najčešće se mjere zaposlenost, dodana vrijednost i potrošnja (van Neuss 2018, str 3). Zaposlenost se često mjeri kroz 'ukupan broj radnika' ili 'ukupan broj radnih sati', dok se dodana vrijednost može izražavati u nominalnim ili realnim vrijednostima. Razlike između udjela zaposlenosti i dodane vrijednosti odražavaju međusektorske razlike u produktivnosti rada. (ibidem).

O značaju tercijarnoga sektora jasno govore podatci o dodanoj vrijednosti i udjelu u ukupnoj zaposlenosti. Tercijarni sektor činio je 64 posto globalnoga bruto domaćega proizvoda (BDP-a) u 2021. godini i dalje raste. U 2021. godini (u odnosu na godinu ranije) narastao je za 6,1 posto (WDI).

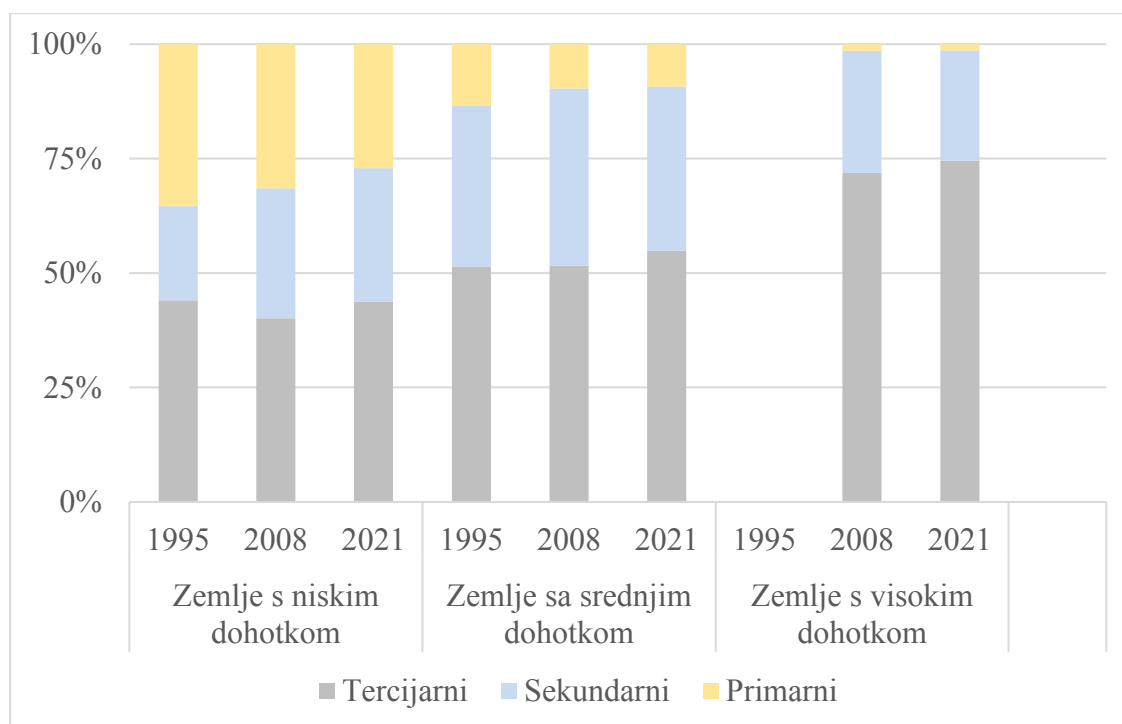
Na grafu 3. prikazat će se sektorska transformacija svjetskih gospodarstva s distinkcijom razlika među zemljama s niskim, srednim i visokim dohotkom.

¹⁴ Odnosi se na slijedeće kategorije djelatnosti: G Trgovina na veliko i malo; popravak motornih vozila i motocikala; H Prijevoz i skladištenje; I Djelatnosti smještaja i usluživanja hrane; J Informacijske i komunikacijske djelatnosti; K Financijske i osiguravajuće djelatnosti; L Djelatnosti nekretnina; M Stručne, znanstvene i tehničke djelatnosti; N Administrativne i pomoćne uslužne djelatnosti; O Javna uprava i obrana; obavezno socijalno osiguranje; P Obrazovanje; Q Djelatnosti zdravstva i socijalne skrbi; R Umjetnost, zabava i rekreacija; S Ostale uslužne djelatnosti; T Djelatnosti kućanstava kao poslodavaca; nediferencirane djelatnosti proizvodnje dobara i pružanja usluga za vlastite potrebe; U Djelatnosti izvan teritorijalnih organizacija i tijela. Detaljnije vidjeti na web stranici UNSTATS-a

[dostupno na:

https://unstats.un.org/unsd/classifications/Econ/Download/In%20Text/ISIC_Rev_4_publication_English.pdf
pristupljeno: 25. listopada 2019.]

Graf 3: Sektorska transformacija svjetskih gospodarstva – dodana vrijednost primarnoga, sekundarnoga i tercijarnoga sektora kao postotak BDP-a

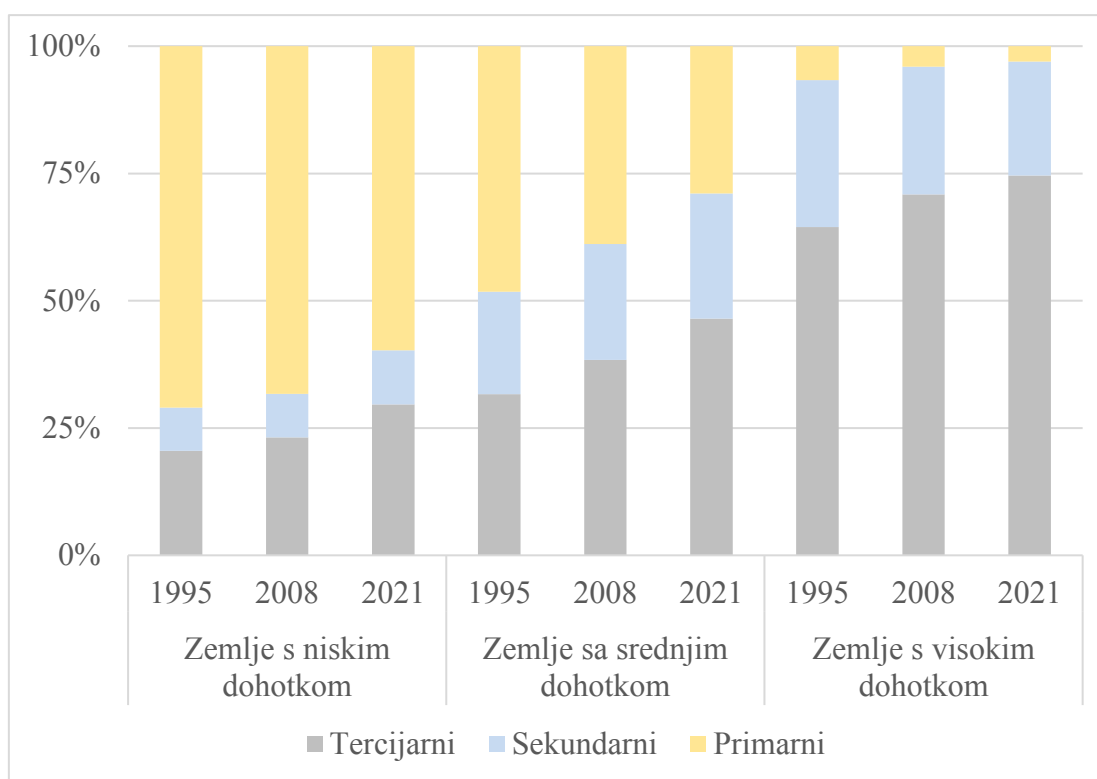

Napomena: podatci za 1995. godinu za zemlje s visokim dohotkom nisu dostupni

Izvor: Izrada autorice prema podacima iz baze podataka Svjetske banke *World Development Indicators* (WDI)

Udio dodane vrijednosti usluga u BDP-u ima tendenciju značajnoga porasta s razinom dohotka zemlje, a u 2021. godini iznosio je 70 posto u zemljama s visokim dohotkom (76 posto u Sjedinjenim Državama te 65 posto u Europskoj uniji) naspram 53 posto, odnosno 39 posto, u zemljama sa srednjim i niskim dohotkom (WDI). Trenutačna važnost doprinosa tercijarnoga sektora BDP-u proizlazi iz desetljeća rasta, što se odražava i u statistici o strukturi zaposlenosti, a što se ilustrira na Grafu 4.

Graf 4: Sektorska transformacija svjetskih gospodarstva – udio zaposlenih po sektorima

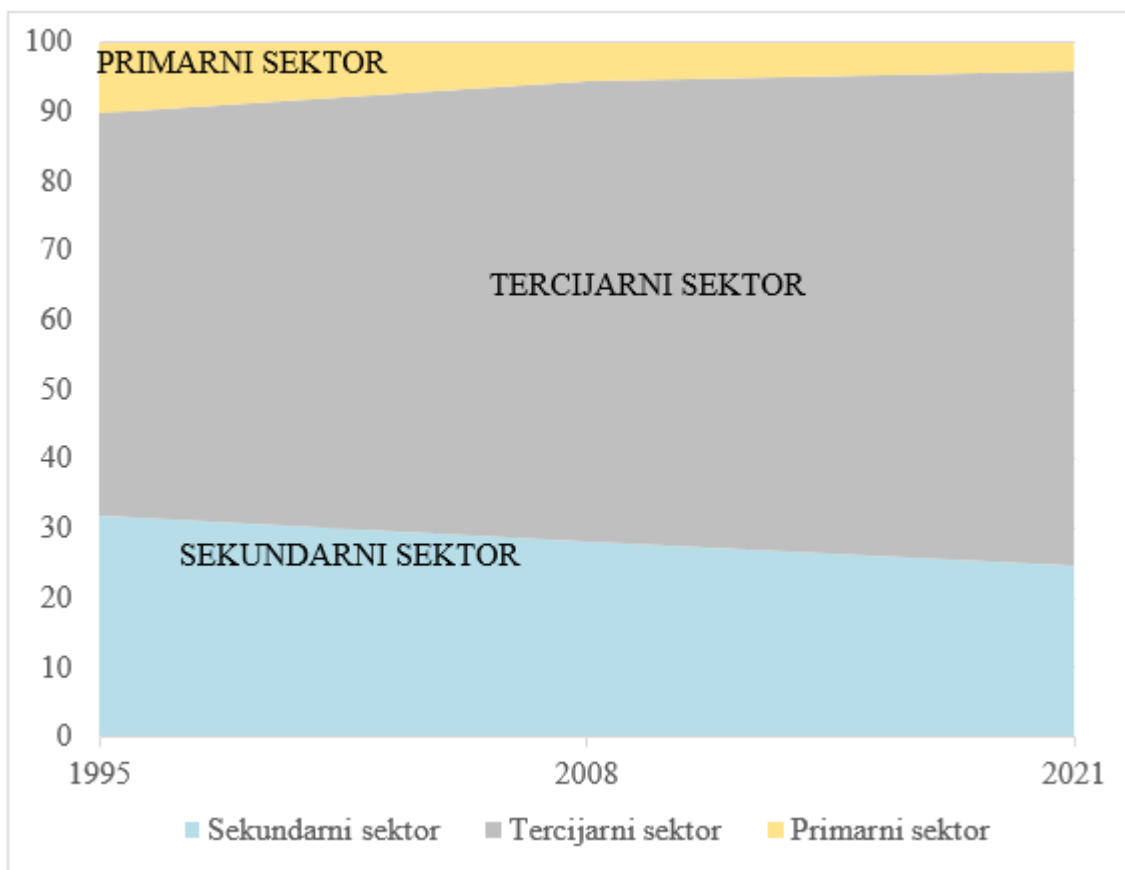
Izvor: Izrada autorice prema podacima iz baze podataka Svjetske banke *World Development Indicators* (WDI)

Tijekom posljednjih desetljeća zaposlenost se značajno pomaknula iz sektora poljoprivrede i proizvodnje u sektor usluga. Tako je, na primjer, na kraju Drugoga svjetskog rata zaposlenost u terciarnome sektoru činila samo deset posto zaposlenosti u SAD-u, u usporedbi s 38 posto u proizvodnji (Adam 2013). U 2021. godini 79 posto američkih poslova ostvareno je u terciarnome sektoru, a 20 posto u sekundarnome sektoru. U 2021. godini zaposlenost u terciarnome sektoru činila je 75 posto ukupne zaposlenosti u zemljama s visokim dohotkom naspram 46 posto u zemljama sa srednjim dohotkom, odnosno 30 posto u zemljama s niskim dohotkom (WDI).

Kao i u drugim visokorazvijenim gospodarstvima i u gospodarstvu Europske unije terciarni sektor čini najveći udio u ukupnoj proizvodnji, zatim slijedi sekundarni sektor, dok je udio poljoprivrede, ribarstva i šumarstva relativno mali. Tercijarni sektor činio je 65 posto bruto dodane vrijednosti i 71 posto u ukupnome broju zaposlenih u Europskoj uniji u 2021. godini (WDI).

Na sljedećem grafičkom prikazu jasno se iščitava proces tercijarizacije Europske unije, mjereno udjelom zaposlenih u tercijarnome sektoru u ukupnoj zaposlenosti kroz posljednju četvrt stoljeća (od 1995. do 2021. godine) (WDI).

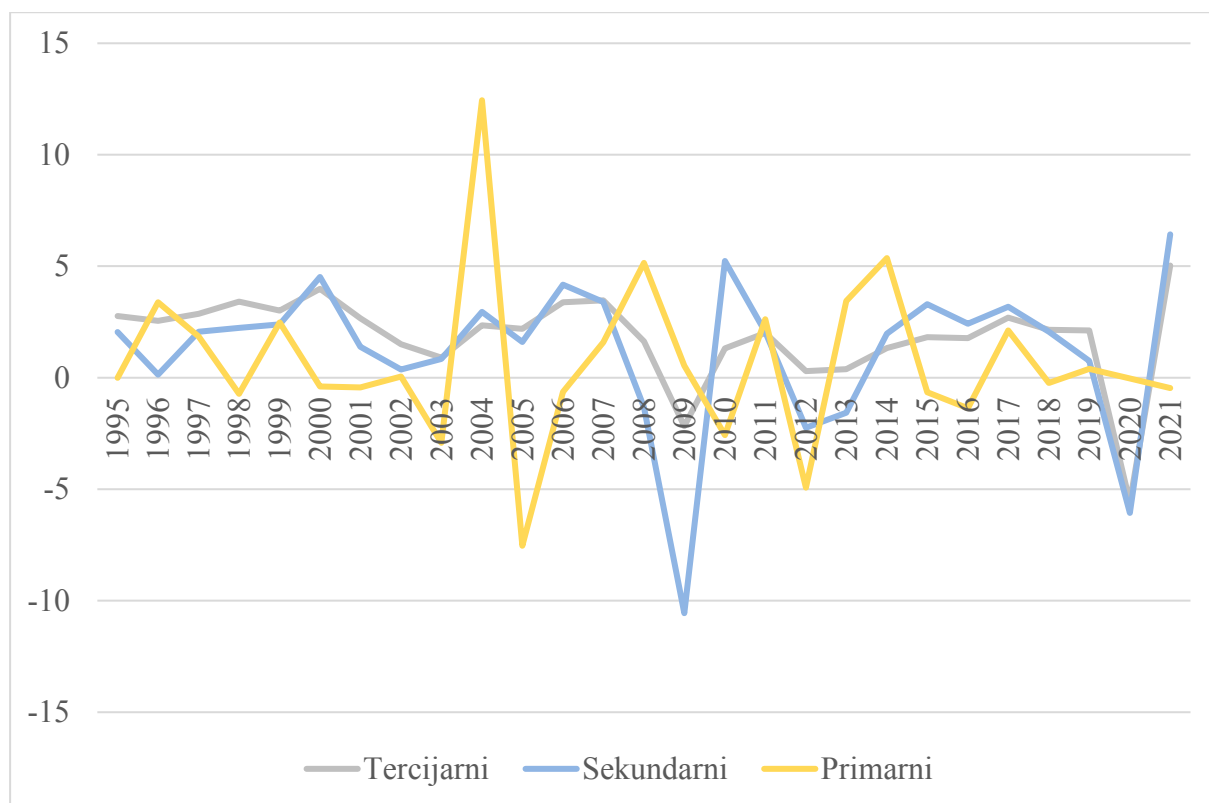
Graf 5: Sektorska struktura zaposlenosti Europske unije

Izvor: Izrada autorice prema podacima iz baze podataka Svjetske banke *World Development Indicators* (WDI)

Na slijedećem grafu prikazan je godišnji rast dodane vrijednosti primarnog, sekundarnog i tercijarnog sektora u Europskoj uniji u razdoblju od 1995. do 2021. godine.

Graf 6: Godišnji rast dodane vrijednosti sektora (%) u Europskoj uniji od 1995. do 2021. godine

Izvor: Izrada autorice prema podacima iz baze podataka Svjetske banke *World Development Indicators* (WDI)

U promatranome razdoblju od 1995. do 2021. godine dodana vrijednost tercijarnoga sektora rasla je po prosječnoj stopi od 1,8 posto godišnje. U istome periodu dodana vrijednost sekundarnoga sektora rasla je po prosječnoj stopi od 1,3 posto godišnje (WDI).

Zanimljivo je obratiti pozornost na utjecaj ekonomske krize koja je započela krajem 2008. godine na promjene u dodanoj vrijednosti sektora. U 2008. godini dodana vrijednost sekundarnoga sektora smanjila se za 1,3 posto, dok je dodana vrijednost tercijarnoga sektora porasla za 1,6 posto, a primarnoga za 5,1 posto. U 2009. godini dodana vrijednost sekundarnoga sektora smanjila se za čak 10,6 posto, a tercijarnog za 2,2 posto, dok je dodana vrijednost primarnoga sektora i dalje rasla, doduše, samo za 0,5 posto. Godina 2010. donijela je značajan oporavak sekundarnoga sektora i rast dodane vrijednosti od 5,2 posto, dodana vrijednost

tercijarnoga sektora porasla je za 1,4 posto, a dodana vrijednost primarnoga sektora pala je za 2,6 posto (WDI).

Uslijed COVID-19 krize 2020. godine godišnja promjena dodane vrijednosti sekundarnoga sektora bila je negativna – zabilježen je pad od 6,1 posto, a tercijarnoga od 5,6 posto. Godina 2021. godina donijela je oporavak sekundarnoga sektora i rast dodane vrijednosti od 6,4 posto, dok je dodana vrijednost tercijarnoga sektora rasla za 5 posto u odnosu na 2020. godinu (WDI).

Kao što se već dalo iščitati, a u kontekstu odnosa tercijarizacije i ekonomskoga razvoja važno je naglasiti, tercijarni sektor obuhvaća različite kategorije usluga. U literaturi se susreću različite podjele od kojih se mnoge služe različitim nazivima za načelno slične podjele. Spomenuta je već podjela na međusluge i finalne usluge (Browning and Singelmann 1978). Međusluge *input* su u proizvodnji drugih dobara ili usluga, a uključuju nekoliko podsektora kao što su transport, skladištenje i komunikacije; te financije, osiguranje, nekretnine i poslovne usluge. Finalne usluge uključuju podsektore kao što su opskrba električnom energijom, plinom i vodom; trgovina na veliko i malo, hoteli i restorani; i druge usluge. Sličnu podjelu koriste termini tradicionalne i moderne usluge (Eichengreen i Gupta 2013). Usluge se može podijeliti i na dvije skupine ovisno o zahtjevima za kvalificiranošću radne snage. Tako prvu kategoriju usluga čine visokokvalificirani poslovi koji zahtijevaju visoke razine kvalifikacija i relativno su dobro plaćeni, a drugu kategoriju čine poslovi niske kvalifikacije za koje su često potrebne ograničene, ako ikakve kvalifikacije, a radnici su u pravilu slabo plaćeni, i zaposlenje je često privremeno i nesigurno. Vrlo je česta podjela usluga na distribucijske, privatne, društvene i poslovne usluge (Singelmann, 1978).

Posebnu pozornost ekonomista posljednjih desetljeća zaokupljaju upravo poslovne usluge. Poslovne usluge pružaju se drugim tvrtkama, a ne izravno potrošačima. Sastoje se od niza usluga koje su znanjem intenzivne (primjerice – pravne, računovodstvene, istraživanje tržišta, savjetovanje, dizajn, istraživanje i razvoj), informacijske i tehnološki intenzivne usluge (primjerice – obrada podataka, usluge povezane s informacijskom tehnologijom i komunikacijskom infrastrukturom) kao i različite aktivnosti kao što su financijske usluge, usluge zapošljavanja i operativne podrške. Poslovne usluge vrlo su često predmet podugovaranja, koji se odnosi na kupnju usluga koje su se ranije pružale interno. Podugovaranje, odnosno prijenos manje važnih internih aktivnosti na vanjske pružatelje usluga

i fokusiranje na osnovne aktivnosti tvrtke, jedan je od načina poboljšanja učinkovitosti poslovanja (Greaver 1999, str. 3).

Zanimanje za poslovne usluge prvenstveno je potaknuto visokim stopama rasta ovoga segmenta gospodarstva i složenošću odnosa s podugovaranjem (Wirtz et al. 2015), inovacijama, utjecajem na međunarodnu trgovinu (Eichengreen i Gupta 2013) i izvorima rasta produktivnosti izvan sektora. Među ostalim, zbog činjenice da su znanjem intenzivne, poslovne usluge zanimljive su iz perspektive moderne teorije rasta.

Međutim, na umu valja imati da kategorija poslovnih usluga nije heterogena. Tako Fernandez i Palazuelos primjećuju da poslovne usluge, između ostaloga, uključuju i širok raspon usluga koje se odnose na održavanje, popravak, čišćenje, računovodstvo, pravne i tehničke usluge, kao i obuku osoblja, sigurnost, oglašavanje, marketing i slično, što su u pravilu visoko radno-intenzivne djelatnosti. Tomu je tako zbog nužnosti izravnoga i osobnoga kontakta između proizvođača i potrošača, a posljedično se produktivnost rada ovih djelatnosti teško povećava (Fernandez i Palazuelos 2012, str. 245).

Ipak, u kontekstu globalnih poslovnih usluga, posebno onih temeljenih na znanju, argumenti Baumola (1967) i njegovih istomišljenika, koji sugeriraju da se impresivna povećanja produktivnosti u proizvodnji prebacuju na prilično neproduktivna ulaganja u usluge, više nisu sasvim održivi. Poslovne usluge, utemeljene na znanju i tehnologiji, pokazuju velik rast u pogledu dodane vrijednosti, ekonomske produktivnosti i zapošljavanja (Wirtz et al. 2015, str. 586). Na tragu toga kretanja poslovnih usluga, a potom i tercijarni sektor u cjelini, igraju sve važniju ulogu u podizanju produktivnosti proizvodnoga sektora i drugih sektora u globaliziranome postindustrijskom gospodarstvu.

Poslovne usluge jedne su od najbrže rastućih područja gospodarstva prema kriteriju dodane vrijednosti proizvodnje kao i stvaranja radnih mjesta i trgovinske vrijednosti (OECD 2007; Fersht et al. 2011; Mieres, Sánchez i Santos 2012). Udio poslovnih usluga u BDP-u barem se udvostručio u posljednjih 25 do 30 godine u većini zemalja članica OECD-a (OECD 2007). U suprotnosti s njime i suprotno uvriježenome mišljenju, mala je promjena u udjelu dodane vrijednosti potrošačkih usluga (npr. restorani, hoteli i maloprodaja) u istome razdoblju (Woelfl 2005).

Prema industrijskoj studiji, provedenoj 2012. godine, sektor poslovnih usluga u Europskoj uniji ostvario je gotovo dvije milijarde eura prihoda, 24 milijuna radnih mjesta i više od pet milijuna poduzeća (ECORYS 2012).

Na slijedećoj tablici uspoređeni su podaci o udjelu pojedinih kategorija usluga u dodanoj vrijednosti u zemljama EU-27.

Tablica 2: Udjeli usluga u dodanoj vrijednosti, % BDP-a

	Trgovina, ugostiteljstvo, transport i komunikacija (ISIC4 G-J)			Poslovne i financijske usluge (ISIC4 K-N)			Javna administracija, obrazovanje i zdravstvo (ISIC4 O-Q)			Druge usluge (ISIC4 R-U)		
	1995	2008	2019	1995	2008	2019	1995	2008	2019	1995	2008	2019
EU-27	24,4	25,6	26,6	20,6	23,5	25,4	16,9	17,1	17,5	2,8	3,1	3,2
Austrija	25,8	26,2	26,3	19,0	22,6	24,2	18,0	16,7	17,5	2,8	2,8	2,8
Belgija	23,0	25,3	23,3	24,6	26,6	31,0	19,6	20,6	21,4	2,2	2,2	2,1
Bugarska	14,7	26,3	31,1	43,3	22,0	23,2	11,2	12,5	14,4	1,6	2,6	2,4
Cipar	33,6	27,5	32,1	18,3	24,7	28,1	17,3	20,1	19,0	3,6	4,5	4,2
Češka	23,5	24,3	24,8	16,1	19,4	20,6	14,5	14,0	15,4	2,6	2,1	2,2
Danska	24,0	24,3	24,7	21,3	23,1	25,8	22,3	22,0	21,1	3,5	3,3	3,2
Estonija	25,6	27,1	28,2	18,3	23,5	24,4	17,8	14,6	15,5	2,8	2,4	2,7
Finska	20,8	21,3	21,4	18,1	20,5	25,0	20,4	19,2	20,1	2,7	2,8	3,1
Francuska	23,0	23,3	23,2	25,3	29,8	30,7	21,5	21,3	21,9	2,6	3,0	2,9
Grčka	30,4	30,4	30,4	20,2	24,0	26,3	16,2	20,6	20,0	3,5	4,1	3,5
Hrvatska	26,4	26,7	28,8	18,4	23,9	22,9	14,7	15,2	16,6	2,0	2,8	4,1
Irska	22,8	23,8	26,2	19,2	26,3	23,1	17,2	17,7	10,6	2,5	2,4	1,4
Italija	25,8	24,4	25,4	22,7	27,1	28,1	15,6	16,8	16,4	3,9	3,8	4,0
Latvija	26,1	28,9	30,5	14,1	23,7	22,9	18,3	17,2	17,0	2,4	2,9	3,2
Litva	26,2	31,4	35,0	12,7	16,1	16,2	16,0	14,6	14,9	2,4	1,7	2,3
Luksemburg	23,4	22,9	21,3	37,9	45,6	46,9	14,0	14,5	16,9	1,9	1,8	1,8
Mađarska	20,7	24,1	23,3	17,6	21,2	23,8	18,8	17,6	16,7	4,1	3,0	3,0
Malta	33,5	27,6	28,6	15,0	21,1	32,0	16,7	18,0	16,8	3,0	9,8	8,1
Nizozemska	22,7	24,1	26,0	25,9	28,4	29,0	19,2	19,2	21,1	2,3	2,3	2,3
Njemačka	19,7	21,2	20,9	25,2	27,0	25,8	17,0	16,6	18,6	4,2	4,2	3,8
Poljska	26,9	29,1	30,3	11,3	17,0	18,5	14,5	15,3	14,5	3,1	2,3	2,3
Portugal	26,0	25,9	28,1	19,5	24,6	25,7	18,9	21,0	19,1	2,0	2,7	2,9
Rumunjska	17,4	24,9	26,6	17,1	14,2	19,8	6,1	10,4	15,7	1,9	2,5	3,5
Slovačka	24,7	26,0	24,0	17,1	17,0	22,3	17,0	12,7	15,5	2,0	2,2	3,3
Slovenija	21,7	24,6	24,9	20,2	21,1	20,9	16,2	15,6	16,3	3,1	2,6	2,5
Španjolska	28,7	26,2	27,5	15,7	21,6	24,6	16,6	16,8	18,2	4,2	4,1	4,9
Švedska	21,4	23,7	25,6	21,1	22,2	24,3	21,1	20,6	21,0	2,4	2,9	2,9

Izvor: Izrada autorice prema podacima Gospodarske komisije Ujedinjenih naroda za Europu – UNECE, Statistička baza podataka [dostupno na: <https://w3.unece.org/>, pristupljeno: 23. ožujka 2021.].

Uspoređujući podatke o udjelima pojedinih sektora u BDP-u u zemljama Europske unije, razvidno je da je u promatranome razdoblju udio tercijarnoga sektora u širem smislu rastao, a pritom su se najznačajnije povećali udjeli poslovnih usluga, dok su udjeli ostalih kategorija usluga u BDP-u ostali više-manje stabilni. Poslovne usluge stoga objašnjavaju velik udio u rastu tercijarnoga sektora. Međutim, iz prikaza podataka je razvidno da unutar Europske unije te diferencirane stope rasta bilježe prilično različite obrasce i trendove.

U zemljama Europske unije, kao i u drugim razvijenim zemljama, tercijarni i sekundarni sektor sve su više isprepleteni. Usluge su sastavni dio digitalne ekonomije i inovacija. Tercijarni sektor vrlo je važan za ukupnu konkurentnost Europske unije, što je postalo još izražajnije 2006. godine kada su kreatori politike Europske unije prepoznali važnost jedinstvenoga tržišta usluga¹⁵.

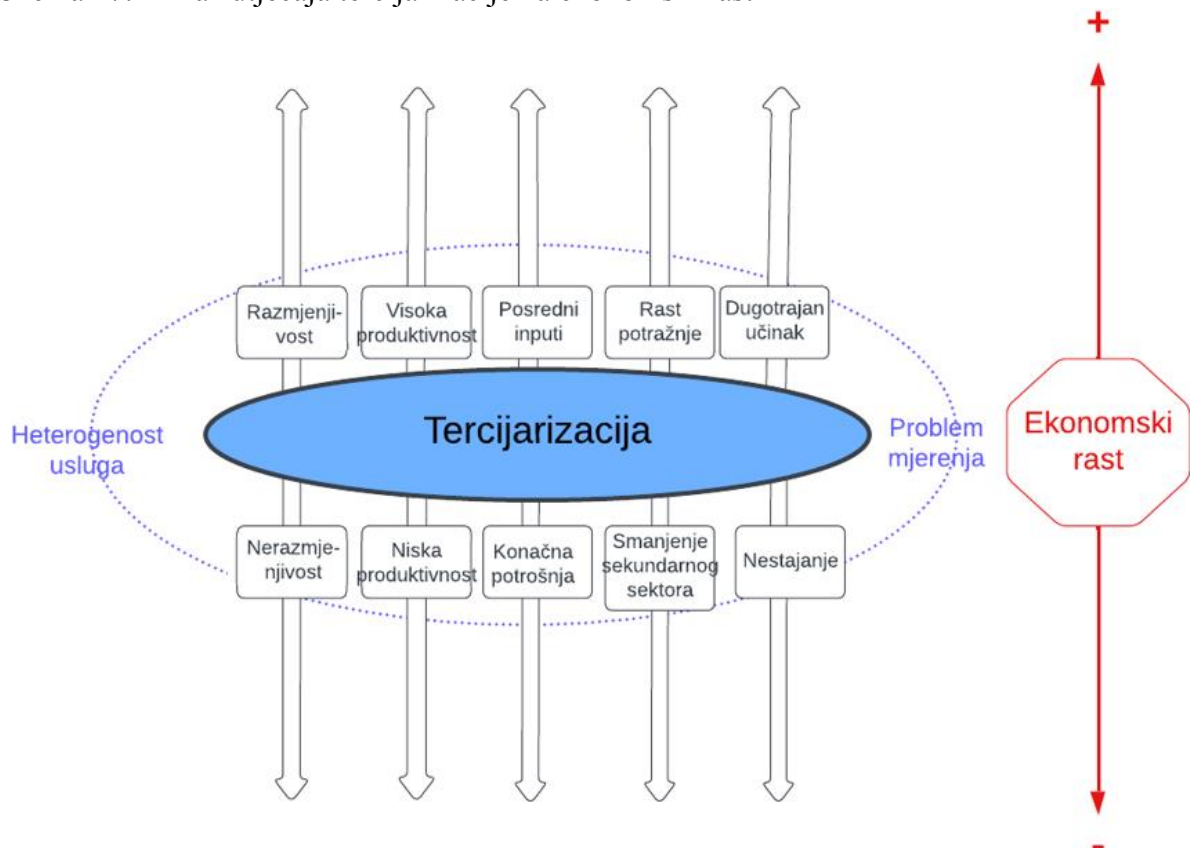
Pet je ključnih činjenica o rastućoj važnosti tercijarnoga sektora u svjetskome gospodarstvu. Prvo – dodana vrijednost tercijarnoga sektora čini 70 posto BDP-a visokorazvijenih zemalja i više od 60 posto svjetskoga BDP-a (WDI 2021) i vodeći je pokretač rasta BDP-a u svim zemljama (Anand et al. 2013). Drugo – tercijarni sektor čini više od 75 posto zaposlenosti u visokorazvijenim zemljama i 50 posto formalne zaposlenosti u svijetu (WDI 2021). Tercijarni sektor povrh toga čini još veći udio neformalnoga tržišta rada u zemljama u razvoju (ILO 2018). Treće – uslugama se sve više može trgovati. Rastuća razmjenjivost usluga dovela je do postupnoga povećanja udjela usluga u svjetskoj trgovini sa samo 9 posto 1970. na preko 20 posto 2019. godine (WTO 2019). Inovacije i razvoj novih tehnologija povećavaju razmjenjivost usluga omogućavajući da se sve veći raspon tradicionalnih i digitalnih usluga pruži on-line (Sorbe et al. 2018, str. 6). Četvrto – tercijarni sektor igra vrlo aktivnu ulogu u tržišnoj integraciji i globalizaciji (Rubalcaba 2007). Peto – tercijarni sektor sve je važniji izvor *inputa* u proizvodnji u obliku poslovnih usluga te je sve značajnije integriran u ukupni proizvodni sustav zemalja. Trend rasta poslovnih usluga zapravo znači sve veću tercijarizaciju svih proizvodnih procesa. Poslovne usluge više se ne promatraju kao periferne aktivnosti koje podržavaju proizvodni sektor, već kao okosnica globalnih postindustrijskih gospodarstava. Baumolovi pesimistični zaključci o padajućemu agregatnom rastu tako su ublaženi, a potencijalno i obrnuti s dvama ključnim parametrima – efikasnosti pružanja usluga, ali i efikasnosti usluga u povećanju ljudskoga kapitala (Pugno 2002, str. 17).

¹⁵ Direktiva 2006/123/EZ Europskoga parlamenta i vijeća od 12. prosinca 2006. godine

Iz svega navedenoga slijedi zaključak da je *tercijarizacija ključna dimenzija strukturne transformacije razvijenih društva*, stoga se prihvaća pomoćna hipoteza H_{3a} .

Nastavno na činjenicu da je tercijarizacija ključan proces, koji obilježava strukturne promijene, važno je razumjeti njezin utjecaj na ekonomski rast i razvoj.

Shema 17: Prikaz utjecaja tercijarizacije na ekonomski rast

Izvor: Izrada autorice

Kada se govori o odnosu tercijarizacije i ekonomskoga rasta, moglo bi se započeti čestom tezom kako rast tercijarnoga sektora negativno utječe na ekonomski rast. O ovoj tvrdnji znanstvena je rasprava iznjedrila niz mogućih objašnjenja na pitanje zašto širenje uslužnoga sektora uzrokuje gospodarsko usporavanje. Međutim, broj empirijskih analiza, koje bi ispitale valjanost ove tvrdnje, znatno je manji. U nastavku su neka od predloženih objašnjenja.

of Nations) primjećuje da usluge nestaju u samom trenutku njihove proizvodnje. Ova intrinzična karakteristika usluga bila je (i još uvijek je) u središtu istraživanja djelatnosti tercijarnog sektora (Djellal i Gallouj 2013, str. 285). To znači da je, za razliku od dobara koja

su nerazdvojna od tehničkih komponenti koje omogućavaju njihovo postojanje, usluga nematerijalna, prolazna i nestajuća (ibidem). Usluga nema „opipljiv“ oblik koji se može akumulirati i lako cirkulirati. Usluga je proces, radnja, promjena stanja (ibidem). Budući da je stopa ekonomskoga rasta u Smithovoj analizi pozitivno povezana sa stopom akumulacije kapitala, slijedi tvrdnja da ekspanzija sektora usluga uzrokuje nižu stopu rasta.

Kao drugo izvodi se – Baumol (1967) je tvrdio da, budući da je u proizvodnji usluga rad krajnji proizvod, mogućnost povećanja produktivnosti daleko je više ograničena u tome sektoru negoli u sektorima koji proizvode robu, gdje je rad instrument proizvodnje.

Baumol i njegovi koautori (1965, 1966, 1967, 1985) pokazali su da usluge zaostaju u produktivnosti za proizvodnjom i ustvrdili su da zbog niske produktivnosti stagnirajućega tercijarnog sektora, povećanje udjela usluga u BDP-u uzrokuje stagnaciju ukupnoga rasta produktivnosti, takozvanu *Baumolovu bolest* (Baumol 1967) i inhibira ekonomski rast.

Analizirajući pak rast industrijske proizvodnje, Kaldor (1967) zaključuje da veći rast industrijske proizvodnje pridonosi većemu rastu ukupnoga *outputa*, zatim da postoji pozitivna korelacija između rasta *outputa* sektora proizvodnje i rasta produktivnosti toga sektora, što zauzvrat potiče proces ekonomskoga rasta koji se pojačava. S jedne strane, zaključak Kaldora (1967), ali i njegovih brojnih suvremenika, jest da je industrijalizacija, odnosno sekundarni sektor, odgovoran za generiranje endogenoga i samoodrživoga rasta. S druge strane, Kaldor (1967) smatra da je rast uslužnoga sektora samo odraz rasta u drugim sektorima gospodarstva te da povećanje potražnje za uslugama ne generira povećanje produktivnosti u ovome sektoru jer u njemu ne postoji ekonomija razmjera. Autor nadalje zaključuje – nedostatak rasta produktivnosti uslužnoga sektora i njegova nesposobnost da generira dodatnu potražnju, čini ovaj sektor nesposobnim proizvesti samojačajući proces ekonomskoga rasta.

Tako je postalo uvriježeno mišljenje da je proizvodnja pokretač gospodarskoga rasta jer generira tehnološke promjene koje povoljno utječu na rast produktivnosti i *outputa*, a širenje uslužnoga sektora nauštrb smanjenja udjela proizvodnje smanjuje djelotvornost ovoga motora.

U svojim je radovima Baumol usluge promatrao kao predmet konačne potrošnje, ali ne i *inputa* proizvodnje. Upravo razlike u konačnoj upotrebi usluga stvaraju suštinsku različitost između progresivnih i stagnirajućih usluga, kako ističe Sen (2020, str. 12). Dok se progresivne usluge pretežno odnose na proizvodnu stranu gospodarstva - pružajući intermedijarne usluge drugim sektorima - stagnirajuće usluge su predmet konačne potrošnje. Tipičan primjer stagnirajućeg

uslužnog podsektora je onaj u kojem više od 90 posto proizvodnje služi konačnoj potrošnji (ibidem).

Također, usluge su se uvriježeno smatrale nerazmjernim dobrima (usp. i De Gregorio et al 1994; Jensen et al. 2005; Mieres et al. 2012) kojima je nemoguće trgovati na međunarodnoj razini jer potražnja i proizvođač moraju biti na istoj lokaciji u isto vrijeme.

Međutim, izneseni argumenti također nisu ostali bez kritike. Suprotno Smithovoj tvrdnji, iako usluge mogu nestati njihovom proizvodnjom, neke od njih, na primjer obrazovanje, mogu imati dugotrajan učinak koji pozitivno utječe na ekonomski rast (usp. i Barro, 1991; Mankiw et al. 1992; Brunetti et al. 1998; Hanushek i Kimko 2000; Barro i Sala-i-Martin 2004).

Baumolovi zaključci da rast uslužnoga sektora može inhibirati ekonomski rast potaknuli su široku znanstvenu raspravu. Među ostalim, kritičari su isticali da je produktivnost u tercijarnome sektoru teško mjeriti iz teorijskih i metodoloških perspektiva uključenih u definiranje i mjerenje produktivnosti ovih djelatnosti (Griliches 1984; Linna et al. 2010; Ganz i Morschel, 2011; Kicherer et al. 2011; Viitamo 2012); te da se mora napraviti barem analitička razlika između javnih usluga, tržišnih usluga orijentiranih na potrošača i tržišnih usluga orijentiranih na proizvođača. Određene tržišne usluge pokazuju povećanje produktivnosti usporedivo s onima u proizvodnome sektoru (usp. i Baumol et al. 1985; Maroto-Sánchez i Cuadrado-Roura 2009; Jorgenson i Timmer 2011; Inklaar i Timmer 2014; Duarte i Restuccia 2017; Duernecker et al. 2017; MMF 2018), tako da će utjecaj Baumolove *bolesti rasta* ovisiti o tome koje su usluge odgovorne za širenje uslužnoga sektora.

Na ovom je tragu i kritika koja osporava Baumolove pretpostavke da se usluge koriste samo za konačnu potrošnju, a ne kao posredni *inputi*, što može neizravno utjecati na produktivnost čitava gospodarstva. Konkretno, neke usluge olakšavaju transakcije kroz prostor (promet i telekomunikacije) i vrijeme (financijske usluge). Također, mnoge usluge povezane s proizvodnjom često se smatraju važnim sredstvima za prijenos znanja i pokretanje promjena u proizvodnim procesima, što zauzvrat poboljšava ukupnu produktivnost koja nije obuhvaćena izravnim mjerenjem.

Relevantnost kritike *Baumolove bolesti* može se najbolje vidjeti iz rastuće uloge poslovnih usluga. Opće je prepoznata činjenica da raste udio poslovnih usluga, njihova produktivnost; njihova uloga u podizanju produktivnosti proizvodnoga sektora (Wirtz i Ehret 2013) te njihov učinak na dinamiku tehnoloških promjena (usp. i Oulton 2001; Wirtz i Ehret 2009). Općenito, trendovi rasta poslovnih usluga mogu implicirati dva učinka: s jedne strane, aktivnosti niske

dodane vrijednosti povjeravaju se vanjskim dobavljačima, što povećava izmjerenu produktivnost u proizvodnji. S druge strane, proizvodnja sve više koristi inpute specijaliziranih usluga, koji dovode do pozitivnoga (prelijevanja) učinka na njihovu produktivnost.

Utvrđeno je i da je uslužni sektor važan pokretač inovativnih aktivnosti i prelijevanja za druge sektore. Na primjer, Kox (2004) pokazuje da nizozemska industrija poslovnih usluga, koja je rasla mnogo brže od sektora tržišnih usluga u cjelini, ali pokazuje stagnirajući rast produktivnosti, igra ključnu ulogu u nacionalnome inovacijskom sustavu i stvara prelijevanje znanja u druge sektore. Slično, Foster i suradnici (2012) koriste Svjetsku *input – output* bazu podataka (WIOD) za analizu prevalencije prelijevanja tehnologije između usluga i industrije. Oni pokazuju da sektor usluga stvara nezanemarive učinke na produktivnost proizvodne industrije kroz istraživanje i razvoj.

Frekventan je i pogled da prožimajuća priroda novih digitalnih tehnologija i sve veća servitizacija modernih gospodarstava rezultira nejasnim granicama između usluga i proizvodnje, čime su dodatno otežana mjerenja rasta produktivnosti ovih dvaju sektora.

Također, iako pojedine usluge jesu nerazmjnjive, značajni napredci u komunikacijskoj i informacijskoj tehnologiji smanjili su potrebu za kontaktom licem u lice u pružanju mnogih usluga i time uklonili jednu od glavnih prepreka trgovini uslugama (Jensen 2009). Kao rezultat toga uslužni sektor danas igra sve važniju ulogu u globalizaciji svjetskoga gospodarstva. Naime, službena statistika pokazuje da udio globalnoga izvoza usluga stabilno raste, a pritom tempo globalizacije usluga nadmašuje tempo globalizacije roba (Mann 2005, str. 285).

Posljedično se nameće zaključak da kretanja u uslužnome sektoru nisu izolirana, već utječu i na proizvodnju, tako da poboljšanja produktivnosti ili povećanja rasta u uslužnome sektoru dovode do rasta produktivnosti ili proizvodnje u proizvodnome sektoru, i obrnuto.

Nadalje, suprotno Kaldorovim zaključcima, neke studije ukazuju na postojanje ekonomije razmjera za različite uslužne djelatnosti u gospodarstvima u razvoju (usp. i Pieper 2003; Di Meglio et al. 2018), kao i za agregatni uslužni sektor u razvijenim gospodarstvima i gospodarstvima u razvoju (usp. i León-Ledesma 2000; Pieper 2003; Crespi i Pianta 2008; Felipe et al. 2009; Basu i Foley 2013; Di Meglio et al. 2018). Unutar proizvodnoga sektora u zemljama najviše razine razvoja čini se da su povrti na obujam veći u industrijama visoke i srednje visoke tehnologije (usp. i Romero i McCombie 2016; Magacho i McCombie 2018) te u industrijama koje proizvode kapitalna dobra (Magacho i McCombie 2017, 2018). U svjetlu ove heterogenosti u povratima od obujma na razini industrije Kaldorov učinak procesa

tercijarizacije bit će negativan samo ako industrije, čiji se udio zaposlenosti smanjuje, pokažu veće povrate od ekonomije razmjera od onih u ostatku gospodarstva (ibidem).

Dok je Smith pretpostavio da je akumulacija kapitala određena štednjom, Malthus (1820) je naglasio ulogu potražnje – iako je usluge definirao na jednak način kao Smith, skrenuo je pozornost na to da bi povećani izdaci za usluge (ili neproduktivno zapošljavanje), odnosno „neproduktivni“ potrošači mogli osigurati potražnju potrebnu za održavanje profitabilnog zaposlenja u preostalom dijelu gospodarstva, to jest mogli riješiti problem suviše proizvodnje. Tako u kontekstu povećanja produktivnosti, održavanje pune zaposlenosti prema Malthusovom mišljenju podrazumijeva premještanje radne snage prema tercijarnom sektoru (Spengler 1965, str. 606). U suvremenom dobu može se primijetiti da Malthusova teza o sve većoj ulozi relativnog povećanja zaposlenosti u 'uslugama' dobiva empirijsku potporu (ibidem). Dakle, u gospodarstvu određenom potražnjom, a ne ponudom, proširenje tercijarnoga sektora može generiranjem veće potražnje povećati stopu ekonomskoga rasta (Dutt i Ros 2008, str. 506).

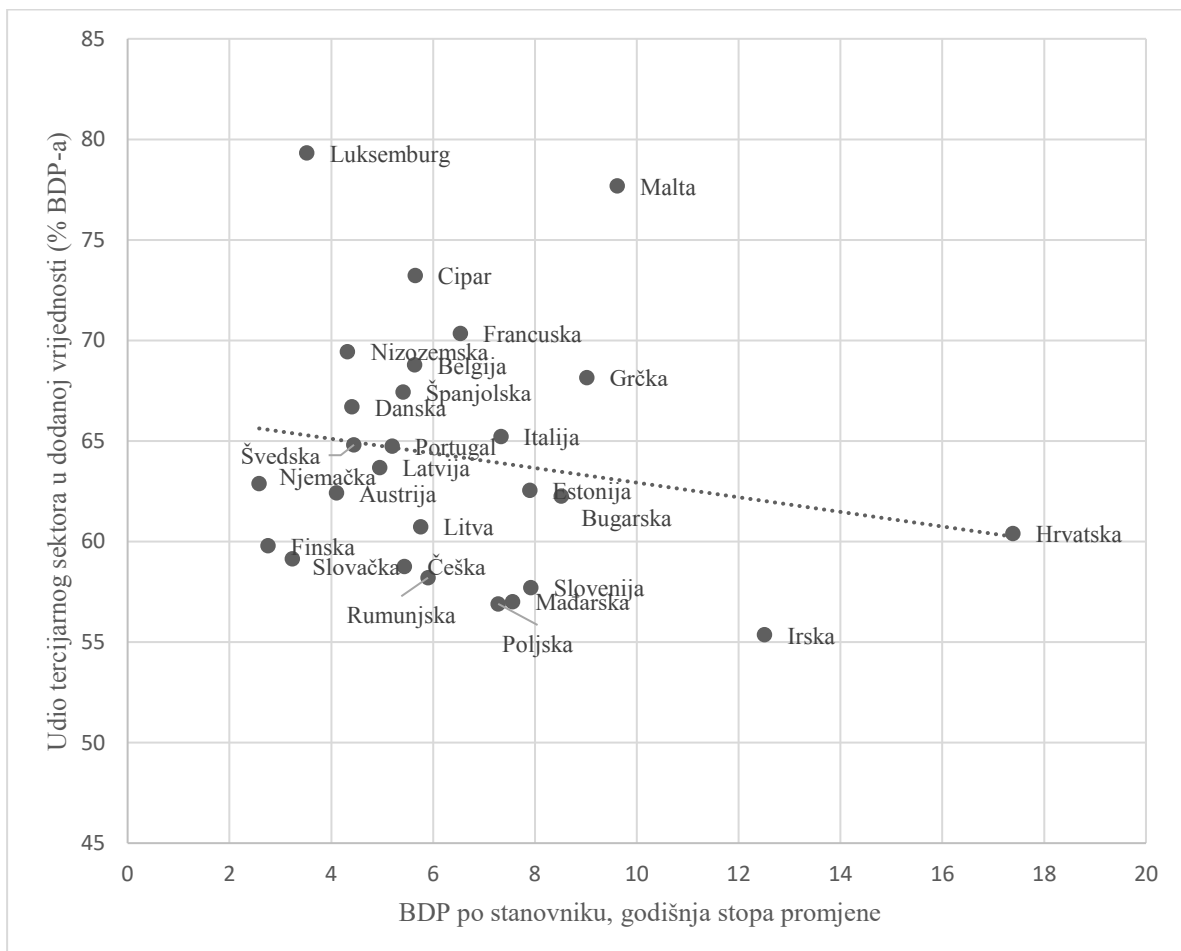
Clark je tako 1940. godine kao pokretački čimbenik za zapošljavanje i rast tercijarnoga sektora identificirao tendenciju da će se preferencije (potražnja) preusmjeravati prema uslugama uslijed povećanja prihoda. Potražnja se pomiče prema uslužnome sektoru – budući da se potražnja za proizvodnjom tijekom vremena zasićuje, to bi trebalo nagnati radnu snagu da se preseli iz proizvodnoga u uslužni sektor (Clark 1940).

Analizirajući empirijske studije, može se zaključiti da jedinstveni konsenzus ne postoji. Pojedine studije dokazuju negativan utjecaj tercijarizacije na ekonomski rast (Nordhaus 2008; Hartwig 2012, 2015). Dutt i Lee (1993) zaključuju da je učinak ekspanzije uslužnoga sektora pozitivan ili negativan ovisno o tome kako se ekspanzija mjeri iako postoji jak argument da je učinak zapravo obično negativan. Peneder, Kaniovski i Dachs (2003) svojim su istraživanjem pokazali da porast udjela zaposlenosti u uslugama ima (zakašnjeli) negativan učinak na rast BDP-a. Roach (1991) i Brynjolfsson i Hitt (1993) pokazuju da su u nekim uslužnim djelatnostima velika IT-ulaganja od 1990-ih počela donositi visoke povrate i pozitivno utjecati na gospodarski rast. I pojedini drugi suvremeni autori zaključuju da tercijarni sektor pozitivno utječe na ekonomski rast kroz svoj sve veći doprinos ukupnome *outputu*, zapošljavanju i trgovini kao i posredno kroz rast produktivnosti i stvaranje veza s drugim dijelovima gospodarstva (usp. i Dasgupta i Singh 2005; Pugno 2006; Acevedo et al. 2009; Felipe et al. 2009; Chakravarty i Mitra 2009.; Joshi, 2011; Ghani i O'Connell 2014; Xinshen et al. 2017).

Za zaključiti je da učinak tercijarizacije ovisi o tome koje se usluge njome šire. Za očekivati je da će ekspanzija u kojoj dominiraju radno intenzivnije usluge, kao što su korisničke usluge (zabava uživo, restorani i hoteli te osobne usluge) i potrošačke usluge koje se financiraju porezima (zdravstvo i obrazovanje), imati negativan učinak na ekonomski rast, dok će ekspanzija u kojoj dominiraju kapitalno intenzivne usluge, te posebno znanjem intenzivne usluge, imati pozitivan učinak na rast.

Na Grafovima 7. i 8. prikazat će se povezanost između tercijarizacije i ekonomskoga rasta u zemljama Europske unije.

Graf 7: Odnos između udjela tercijarnoga sektora u dodanoj vrijednosti i godišnje stope promjene BDP-a po stanovniku u 2021. godini u zemljama EU-a

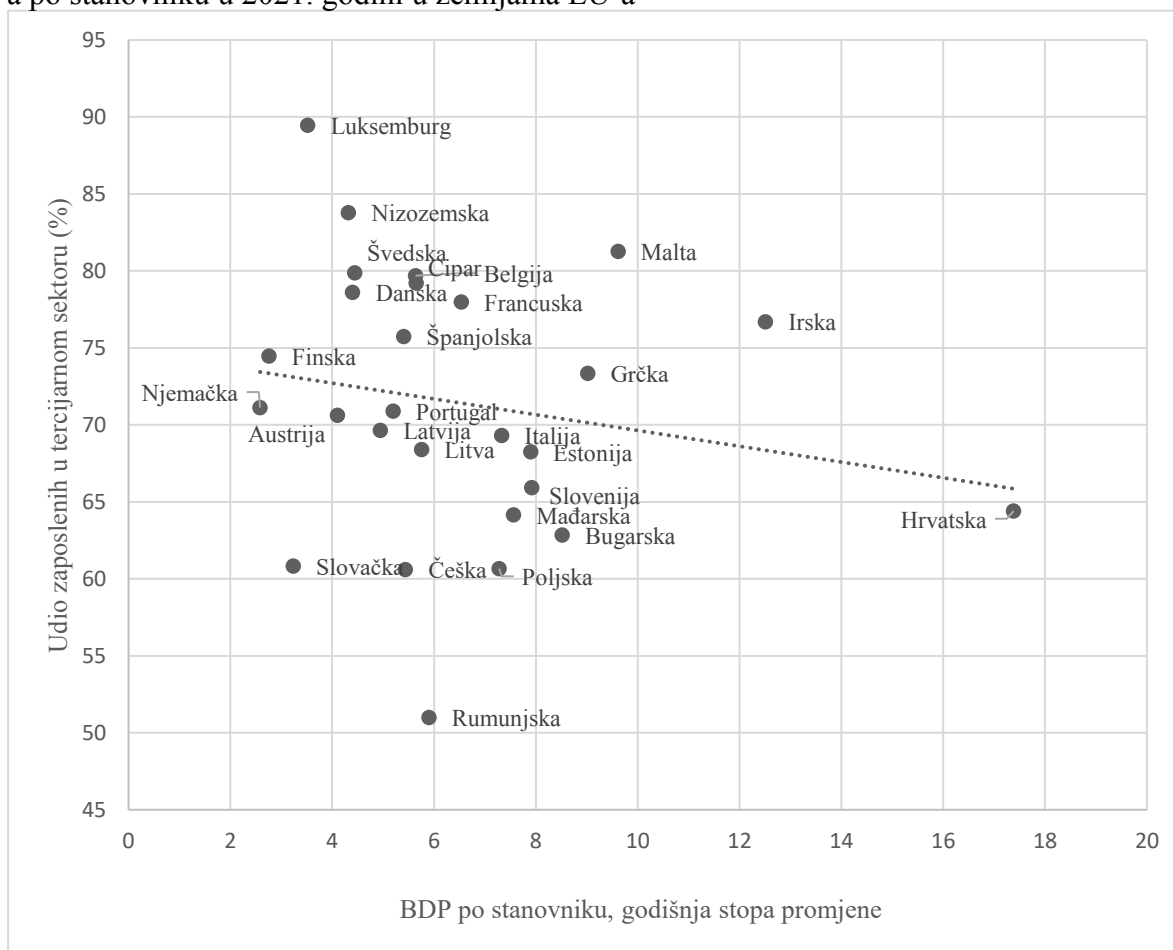

Izvor: Izrada autorice prema podacima iz baze podataka Svjetske banke *World Development Indicators* (WDI)

Iz grafa 7. vidljiva je blaga negativna korelacija između udjela tercijarnoga sektora u dodanoj vrijednosti i godišnje stope promjene BDP-a po stanovniku u zemljama Europske unije. U promatranome skupu zemlje s godišnjom stopom promjene BDP-a po stanovniku ispod

prosjeaka Europske unije poput Njemačke, Finske, Austrije i Slovačke ujedno bilježe udio tercijarnoga sektora u dodanoj vrijednosti BDP-a ispod prosjeka EU-27. Međutim, istovremeno skupina zemalja s godišnjom stopom promjene BDP-a po stanovniku iznad prosjeka poput Hrvatske, Irske, Italije, Bugarske, Slovenije, Estonije, Latvije, Mađarske i Poljske također bilježe udio tercijarnoga sektora u dodanoj vrijednosti BDP-a ispod prosjeka EU-27. Skupina zemalja s godišnjom stopom promjene BDP-a po stanovniku iznad prosjeka EU-27 poput Malte, Grčke i Danske bilježe i iznadprosječni udio tercijarnoga sektora u dodanoj vrijednosti BDP-a. Luksemburg, Nizozemska i Cipar zemlje su pak koje bilježe niže stope promjene BDP-a po stanovniku od prosjeka EU-27 i više udjele tercijarnoga sektora u dodanoj vrijednosti BDP-a od prosjeka EU-27 (WDI).

Graf 8: Odnos između udjela zaposlenih u tercijarnome sektoru i godišnje stope promjene BDP-a po stanovniku u 2021. godini u zemljama EU-a

Izvor: Izrada autorice prema podacima iz baze podataka Svjetske banke *World Development Indicators* (WDI)

Blaga negativna korelacija vidljiva je i iz grafa 8. te ukazuje na blago negativnu povezanost između udjela zaposlenih u tercijarnome sektoru i godišnje stope promjene BDP-a po stanovniku u zemljama Europske unije. Na grafu je moguće prepoznati skupinu zemalja poput

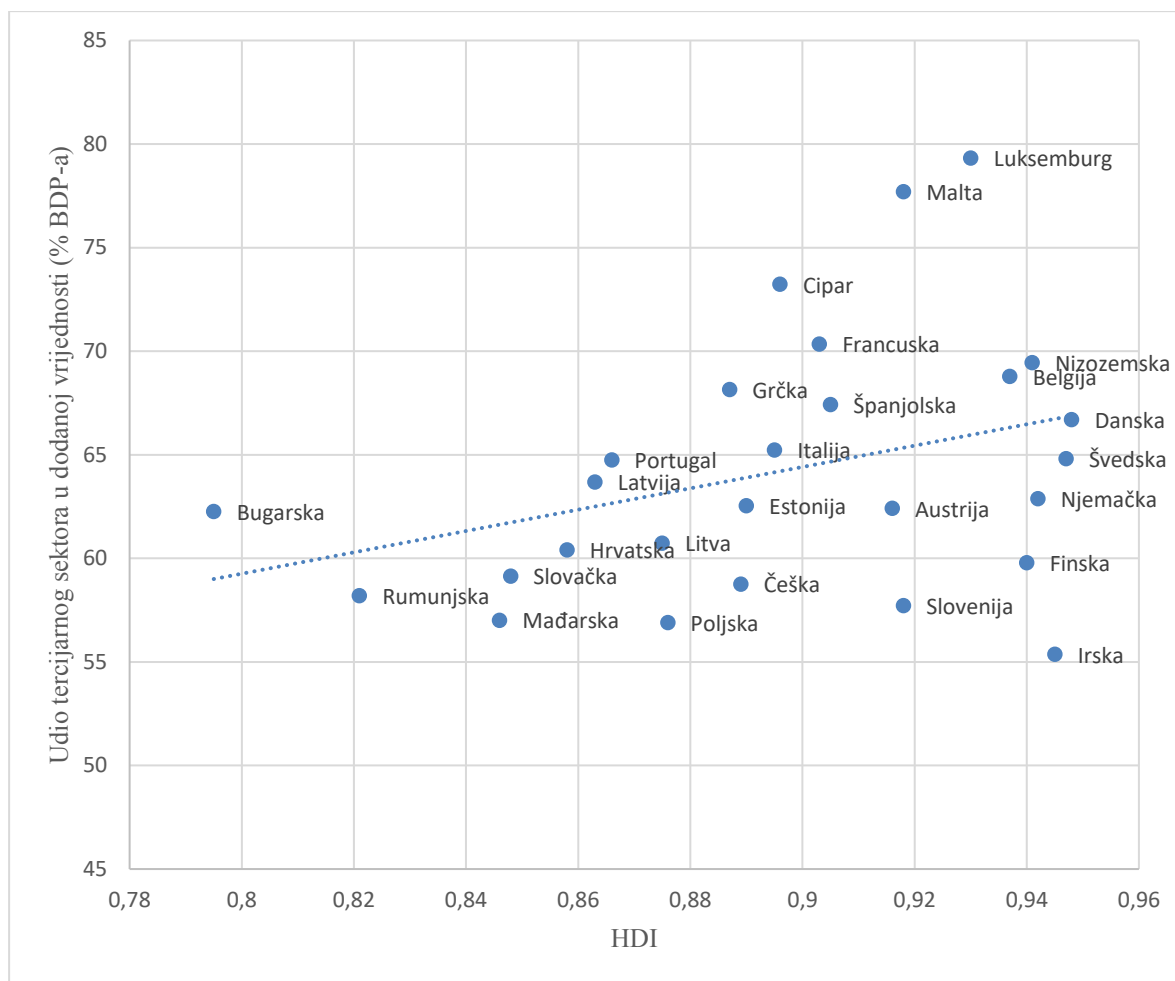
Švedske, Luksemburg, Nizozemska i Cipar koja bilježi godišnje stope promjene BDP-a po stanovniku ispod prosjeka Europske unije, a udio zaposlenih u tercijarnome sektoru je iznad prosjeka EU-27. Međutim, istovremeno skupina zemalja s godišnjom stopom promjene BDP-a po stanovniku iznad prosjeka poput Hrvatske, Bugarske, Slovenije, Estonije i Mađarske bilježe udio zaposlenih u tercijarnome sektoru ispod prosjeka EU-27. Skupina zemalja s godišnjom stopom promjene BDP-a po stanovniku iznad prosjeka EU-27 poput Irske, Malte i Grčke bilježe i iznadprosječni udio zaposlenih u tercijarnome sektoru. Slovačka, Češka i Rumunjska u skupini su zemalja koje bilježe niže stope promjene BDP-a po stanovniku i niže udjele zaposlenih u tercijarnome sektoru (WDI).

Osim utjecaja na produktivnost i ekonomski rast tercijarizacija značajno utječe i na druge segmente razvoja društva. Raspon utjecaja je širok – od jednostavnijih pretpostavki kao što je pružanje boljih usluga u području obrazovanja i zdravstva, bankarstva i osiguranja te komunikacije i transporta, što podiže kvalitetu života u zemlji, do pretpostavki utjecaja na procese poput digitalizacije. Potonji imaju veliki potencijal u poticanju zelene tranzicije, koja je pak ključna za očuvanje okoliša.

Ovime se otvara istraživački interes za analizu na koje načine tercijarizacija utječe na razvoj.

Na Grafovima 9. i 10. prikazat će se povezanost između tercijarizacije i ekonomskoga razvoja mjerenog indeksom ljudskog razvoja- HDI u zemljama Europske unije.

Graf 9: Odnos između dodane vrijednosti tercijarnoga sektora i HDI-a u 2021. godini u zemljama EU-a

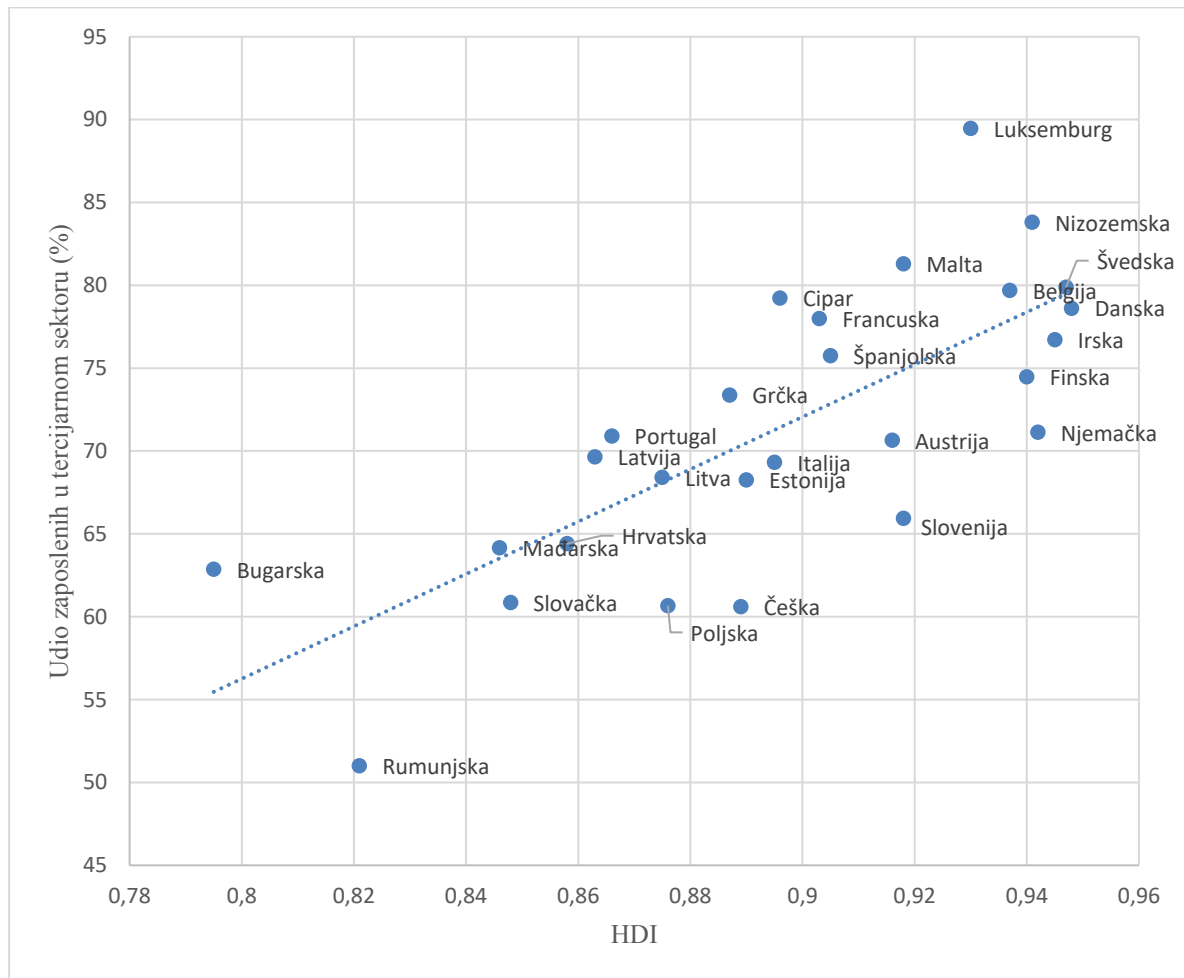

Izvor: Izrada autorice prema podacima iz baza podataka Svjetske banke *World Development Indicators* (WDI) i UNDP-a

U promatranome skupu zemlje s najmanjim indeksom ljudskoga razvoja, kao što su Bugarska, Rumunjska, Mađarska, Slovačka i Hrvatska, ujedno bilježe udio tercijarnoga sektora u dodanoj vrijednosti BDP-a ispod prosjeka EU-27. Međutim, istovremeno skupina zemalja s visokim indeksom ljudskoga razvoja poput Irske, Njemačke, Finske, Slovenije i Austrije također bilježe udio tercijarnoga sektora u dodanoj vrijednosti BDP-a ispod prosjeka EU-27. Skupina zemalja s udjelom tercijarnoga sektora u dodanoj vrijednosti BDP-a iznad prosjeka EU-27 poput Cipra, Francuske, Grčke, Španjolske i Italije bilježe vrijednosti indeksa ljudskoga razvoja u prosjeku EU-27. Nizozemska i Belgija zemlje su pak koje bilježe visoke vrijednosti indeksa ljudskoga razvoja i udjela tercijarnoga sektora u dodanoj vrijednosti BDP-a. Iz izloženoga proizlazi da odnos tercijarizacije i razvoja nije jednostavan i jednoznačan iako, promatrajući liniju trenda,

može se reći da je vidljiva blaga pozitivna korelacija između dodane vrijednosti tercijarnoga sektora i vrijednosti indeksa ljudskoga razvoja u 2021. godini u zemljama Europske unije.

Graf 10: Odnos udjela zaposlenih u tercijarnome sektoru i HDI-a u 2021. godini u zemljama EU-a

Izvor: Izrada autorice prema podacima iz baza podataka Svjetske banke *World Development Indicators* (WDI) i UNDP-a

Iz grafa 10. vidljiva je pozitivna korelacija koja ukazuje na pozitivnu vezu između udjela zaposlenih u tercijarnome sektoru i vrijednosti indeksa ljudskoga razvoja u zemljama Europske unije.

Promatrajući odnos broja zaposlenih u tercijarnome sektoru i vrijednosti indeksa ljudskoga razvoja, može se primijetiti postojanje dviju skupina u koju pripada većina promatranih zemalja. Jednu skupinu čine zemlje koje bilježe indeks ljudskoga razvoja ispod prosjeka EU-27 i ujedno imaju broj zaposlenih u tercijarnome sektoru manji od prosjeka EU-27. U ovoj

skupini nalaze se Bugarska, Rumunjska, Mađarska, Slovačka, Hrvatska, Latvija, Portugal, Litva, Poljska, Češka i Estonija.

Drugu skupinu čine zemlje koje bilježe indeks ljudskoga razvoja iznad prosjeka EU-27 i ujedno imaju broj zaposlenih u tercijarnome sektoru veći od prosjeka EU-27. U ovoj skupini nalaze se među ostalima Danska, Švedska, Irska, Njemačka, Nizozemska, Finska, Belgija, Luksemburg.

Ova grafička analiza uvod je u pokušaj detekcije odnosa tercijarnoga sektora i ekonomskoga razvoja, mjenoga objektivnim odrednicama kvalitete života. Razvidno je da taj odnos nije jednoznačan ni jednostavan, stoga se pristupa ekonometrijskoj analizi međuovisnosti tercijarizacije i objektivne dimenzije kvalitete života u zemljama Europske unije.

4.3. Analiza utjecaja tercijarizacije na objektivnu dimenziju kvalitete života u zemljama Europske unije

Tercijarizacija transformira društvo u cjelini. Predodžbu čitave transformacije moguće je bazirati na višestrukim pretpostavkama – od jednostavnijih pretpostavki, kao što je pretpostavka da pružanje boljih usluga u području obrazovanja i zdravstva, bankarstva i osiguranja te komunikacije i transporta, podiže kvalitetu života u zemlji, do pretpostavki da tercijarizacija, osobito procesi poput digitalizacije, imaju veliki potencijal u poticanju zelene tranzicije, koja je pak ključna za očuvanje okoliša. Tercijarizacijom se vrše utjecaji i na urbanizaciju, demografske promjene i slično. Ovime je pobuđen istraživački interes za analizu na koji način tercijarizacija utječe na razvoj, mjereno kvalitetom života.

Sveobuhvatan razvoj, koji u svojem fokusu ima čovjeka i njegovu dobrobit, težnja je suvremenoga društva. U cilju utvrđivanja utjecaja tercijarizacije na razvoj – ne bi li se pokušao dati odgovor na pitanje jesu li aktualne strukturne transformacije pozitivne za društvo i treba li ih poticati politikama – provedeno je istraživanje metodom panel analize. Opravdanost upotrebe panel procjenitelja proizlazi iz dviju karakteristika prikupljenih podataka – vremenske komponente, gdje se koriste podatci za razdoblje od 2016. godine do 2021. godine, i prostorne komponente, koja se sastoji od 27 jedinica promatranja, što obuhvaća područje Europske unije (stanje na dan 1. siječnja 2022.). Panel analiza je široko korištena statistička metoda za analizu dvodimenzionalnih podataka čije ključne prednosti naspram drugih metoda proizlaze iz sljedećih činjenica: panel analiza obuhvaća veći broj podataka (svaki panel-podatak ima strukturnu i vremensku dimenziju što uzorak povećava s i i t na $i * t$), daje preciznije procjene s obzirom na to da se zavisna varijabla mijenja po jedinicama promatranja i po vremenu, smanjena je pristranost parametara koji nastupaju zbog nedostatka podataka, smanjen je problem multikolinearnost, smanjena je osjetljivost na netipične podatke (tzv. *outliere*), te mogućnost za mjerenje različitosti unutar jedinica promatranja (Škrabić-Perić 2018). Osim prednosti panel analiza valja spomenuti i ograničenja ove vrste obradba, koja se prvenstveno ogledaju u potrebi da podatci budu homogeni, odnosno jedinice promatranja trebaju imati zajednička svojstva.

Temeljna je podjela panel-modela na statičke i dinamičke modele. U statičkome panel-modelu kao eksplanatorne varijable koriste se samo varijable u trenutku t za razliku od dinamičkoga modela gdje se kao eksplanatorna varijabla u model uključuje varijabla prethodnih vrijednosti zavisne varijable pod pretpostavkom da je sadašnja vrijednost određene varijable ovisna o

svojim prethodnim vrijednostima. Dinamički paneli mogu sadržavati vrijednosti zavisne varijable iz jednoga ili više prethodnih razdoblja, no uobičajeno je u model uvrštavati samo vrijednost zavisne varijable za jedno razdoblje unatrag, tj. samo vrijednost zavisne varijable iz prethodnoga razdoblja (ibidem).

Ako zavisna varijabla ne ovisi o vlastitim prethodnim (lagiranim) vrijednostima, odnosno ne postoji autokorelacija kod zavisne varijable, tada se koriste statički modeli (ibidem).

Većina ekonomskih relacija dinamičke je prirode i sadašnja vrijednost predmetne varijable ovisi o njenim prethodnim vrijednostima (Baltagi 2008, str. 135), pa dinamički panel-modeli u praksi imaju znatno širu primjenu od statičkih modela. Bond (2002) također ističe da i kada koeficijenti zavisne varijable s jednim ili više pomaka nisu od izravnoga interesa, omogućavanje dinamike može biti ključno za konzistentnu procjenu drugih parametara.

Slijedom provedenoga kvalitativnog istraživanja indeks ljudskoga razvoja (HDI) odabran je kao pokazatelj objektivne dimenzije kvalitete života.

Najčešće korišteni indikatori tercijarizacije su zaposlenost i dodana vrijednost. U području zaposlenosti postoje dva široko korištena pokazatelja – 'ukupni broj radnika' i 'ukupni broj radnih sati'. U ovome radu odabran je pokazatelj udio ukupnoga broja radnika zaposlenih u tercijarnome sektoru u ukupnome broju zaposlenih. Dodana vrijednost izražava se u apsolutnim terminima, to jest u tekućim ili stalnim cijenama, ili u relativnim terminima. U ovome istraživanju kao pokazatelj odabran je relativni udio BDP-a ostvarenoga u tercijarnome sektoru u širem značenju u ukupnome BDP-u. Razlike između udjela zaposlenosti i dodane vrijednosti odražavaju razlike u produktivnosti rada, što je u kontekstu različitih vrsta usluga vrlo zanimljiva tema iako nije sami predmet ovoga rada.

Kao pokazatelj ekonomskoga rasta koristi se godišnja stopa promjene realnoga BDP-a po stanovniku. Ova varijabla vrlo se često koristi kao pokazatelj ekonomskoga rasta, a, među ostalima, u svojim radovima koriste ju i Gould i Gruben (1996), Schneider (2005), Sirm i suradnici (2017), Lee i Lin (2018), Hayat (2019), Eggoh i suradnici (2019), te Ciftci i Durusu-Ciftci (2021).

Kao kontrolne varijable korišteni su Ginijev koeficijent nejednakosti, bruto upisi u visoko obrazovanje, državni izdatci za obrazovanje kao postotak BDP-a, rashodi za istraživanje i razvoj kao postotak BDP-a, stope inflacije, stope nezaposlenosti te pokazatelj izdataka za zdravstvo izražen kao postotak BDP-a.

Varijable su odabrane na temelju analize dostupnih znanstvenih istraživanja o utjecaju različitih faktora na kretanje indeksa ljudskoga razvoja. Connolly i suradnici (2014), istražujući odrednice visokoga indeksa ljudskoga razvoja, kroz analizu podataka za 174 zemlje za 2012. godine, između ostaloga, zaključili su da je utjecaj BDP-a po stanovniku na indeks ljudskoga razvoja značajan i pozitivan. Do istog zaključka, među ostalima, dolaze i Eren i suradnici (2014), Sofilda i suradnici (2015), Sangaji (2016), te Rahmawati i Nur Intan (2020).

Negativan utjecaj nejednakost na ekonomski razvoj u svojim su radovima pokazali, među ostalima, Alesina i Rodrik (1994), Persson i Tabellini (1994), Easterly (2007), Herzer i Vollmer (2012), Ostry i suradnici (2014), te Castells-Quintana i suradnici (2018).

Sherwani i suadnici (2017) dokazali su da visoko obrazovanje ima pozitivan učinak na indeks ljudskoga razvoja u zemljama s vrlo visokim i srednjim indeksom ljudskoga razvoja. Da obrazovanje pozitivno utječe na indeks ljudskoga razvoja, u svojim radovima zaključili su i Eren i suradnici (2014) i Connolly i suradnici (2014). Značajan pozitivan utjecaj izdataka za obrazovanje na indeks ljudskoga razvoja ustvrdili su, među ostalima, Baldacci i suradnici (2003), Craigwell i suradnici (2012), Hamzah i suadnici (2012), Agarwal (2015), Sofilda i suradnici (2015), Das i suradnici (2019), Omodero (2019) kao i Reddy i Narsi Reddy (2019).

Značajan pozitivan utjecaj rashoda za istraživanje i razvoj na ekonomski razvoj pokazali su, među ostalima, Blanco i suradnici (2013), Kawahara i suradnici (2014) i Gür (2020).

Značajan negativan utjecaj inflacije na indeks ljudskoga razvoja dokazali su, među ostalima, Sangaji (2016), Runtunuwu (2020) i Tripathi (2021). Značajan negativan utjecaj nezaposlenosti na indeks ljudskog razvoja pokazali su Hamzah i suadnici (2012), Sofilda i suradnici (2015) i Runtunuwu (2020).

Baldacci i suradnici (2003), Craigwell i suradnici (2012), Fadilah i suradnici (2018), Akbar i suradnici (2020) i Bhowmik (2020), među ostalima, potvrdili su pozitivnu vezu između izdataka za zdravstvo i indeks ljudskoga razvoja.

Ekonometrijska analiza napravljena je na uzorku zemljama Europske unije, što uključuje 27 zemalja, punopravnih članica, na dan 1. siječnja 2022. godine: Austrija; Belgija; Bugarska; Cipar; Češka; Danska; Estonija; Finska; Francuska; Grčka; Hrvatska; Irska; Italija; Latvija; Litva; Luksemburg; Mađarska; Malta; Nizozemska; Njemačka; Poljska; Portugal; Rumunjska; Slovačka; Slovenija; Španjolska; Švedska.

Europska unija jedinstvena je gospodarska i politička unija 27 europskih zemalja koja je svojim politikama usmjerena na postizanje ujednačenoga razvoja među svim svojim članicama,

odnosno postizanje uzlazne konvergencije u području životnih i radnih uvjeta te jačanje gospodarske i socijalne kohezije među članicama. Naime, prije velikoga proširenja Europske unije iz 2004. godine, kada je Uniji pristupilo osam država središnje i istočne Europe, zajedno s Ciprom i Maltom, Europska unija bila je relativno homogena regija. Međutim, proširenje Europske unije donijelo je zemlje drugačijega povijesnog naslijeđa i drugačijih ekonomskih sustava (Jelnikar i Murmayer 2006), na značajno nižim razinama razvitka u odnosu na stare članice Europske unije. Europska unija potom se proširila još dvaput – 2007. godine, kada su joj pristupile Bugarska i Rumunjska, te 2013. godine, kada je Hrvatska postala njezinom punopravnom članicom. Ove zemlje također su u Europsku uniju ušle na nižim razinama razvitka u odnosu na postojeće članice Europske unije. Pristupom Europskoj uniji ispred navedenih 13 novih članica Europske unije postavio se zadatak sustizanja (eng. *catching up*) razvijenijih gospodarstava zapadne Europe (Borsi i Metiu 2015). Različiti autori potvrđuju prisutnost konvergencije (usp. i Yin et al. 2003; Matowski i Prochniak 2004; Borić 2018), no pojedini ukazuju i na postojanje konvergencijskih klubova (usp. i Cavenaile i Dubois 2011; Borsi i Metiu 2015) pri čemu ti klubovi okupljaju različite članice (nove naprema starim članicama), različite regije Europske unije, pa čak regije unutar samih članica, no može se zaključiti da je proces realne, nominalne, ali i strukturne konvergencije, koja predstavlja proces postizanja sličnosti u ekonomskim strukturama između zemalja Europske unije, aktivan i značajan (Claeys et al. 2021).

Analiza je napravljena za vremensko razdoblje od 2016. do 2021. godine kako bi se istraživanje usmjerilo na aktualne trendove u cilju razumijevanja suvremenih promjena u strukturi gospodarske aktivnosti i njihova utjecaja na kvalitetu života. Odabran je uzorak koji osigurava reprezentativnost i primjerenost za provedbu panel analize u kontekstu primjerenoga broja instrumenata i broja grupa u modelu. Za potrebe kvantitativnoga istraživanja korišteni su sekundarni izvori podataka: *World Development Indicators*, baza podataka Svjetske banke, i *Program ujedinjenih naroda za razvoj*.

Za analizu panel-podataka korišten je statistički program STATA13.

U slijedećoj tablici prikazane su varijable korištene u modelu.

Tablica 3: Varijable korištene u modelu

Skraćeni naziv	Puni naziv	Jedinica mjere	Izvor	Očekivan utjecaj na zavisnu varijablu
Zavisna varijabla				
HDI	Indeksa ljudskoga razvoja	0,001 do 1,0	HDR ¹⁶	n/a, zavisna
Nezavisne varijable				
terc_bdp	Dodana vrijednost terciarnoga sektora (% BDP-a)	%	World Development Indicators	+
zap_terc	Zaposleni u terciarnome sektoru (% u ukupnome broju zaposlenih)	%		+
bdppcg	Realni BDP po stanovniku, godišnja stopa promjene	%		+
Kontrolne varijable				
gini	Ginijev koeficijent	od 0 do 100	World Development Indicators	-
terti	Bruto upisi u visoko obrazovanje	%		+
educ	Državni izdaci za obrazovanje, ukupno (% BDP-a)	%		+
rd	Ulaganje u istraživanje i razvoj (% BDP-a)	%		+
infl	Inflacija, potrošačke cijene (godišnje %)	%		-
unemp	Nezaposlenost, ukupna (% ukupne radne snage) (modelirana procjena ILO-a)	%		-
helte	Izdaci za zdravstvo (% BDP-a)	%		+

Izvor: Izrada autorice

Deskriptivna statistika za spomenute varijable prikazana je u tablici 4.

¹⁶ Preuzeto s web stranice UNDP-a [dostupno na: <http://hdr.undp.org/en/data>, pristupljeno: 12. veljače 2023.].

Tablica 4: Deskriptivna statistika varijabli u modelu

Varijable		Mean	Std.Dev.	Std.Nor.	Min	Max	Broj opažanja
hdi	overall	0,8947531	0,0375738	0,0419935	0,795	0,948	N=162
	between		0,0379113	0,0423707	0,8055	0,945	n=27
	within		0,0043769	0,0048917	0,8780864	0,9050864	T=6
zap_terc	overall	70,81888	8,675444	0,1225019	47,02	89,47003	N=162
	between		8,782559	0,1240144	48,54019	88,13504	n=27
	within		0,7248655	0,0102355	69,06706	74,48472	T=6
terc_bdp	overall	64,03213	6,366438	0,0994257	54,4522	80,08101	N=162
	between		6,523009	0,1018709	55,85421	79,48715	n=27
	within		0,7468006	0,0116629	61,38052	66,40569	T=6
bdppcg	overall	2,243043	4,141377	1,8463208	-11,75756	17,38397	N=162
	between		1,585569	0,706883	0,3870595	6,249001	n=27
	within		3,83602	1,7101857	-10,25143	15,31598	T=6
gini	overall	31,1553	3,887371	0,124774	23,2	41,3	N=132
	between		3,885876	0,124726	24,15	40,62	n=27
	within		0,7149094	0,0229466	29,0153	33,0153	T=4,88889
terti	overall	72,82925	20,99191	0,2882346	18,43	150,8761	N=133
	between		20,84791	0,2862574	18,98692	142,0805	n=27
	within		3,736041	0,0512986	58,82594	84,63017	T=4,92593
educ	overall	4,907738	1,091119	0,2223263	2,97989	7,75244	N=134
	between		1,047619	0,2134627	3,338644	7,52736	n=27
	within		0,3536486	0,0720594	4,06386	6,145166	T=4,96296
rd	overall	1,638819	0,8864839	0,5409285	0,43514	3,52722	N=135
	between		0,8917319	0,5441308	0,48685	3,369202	n=27
	within		0,12002	0,0732357	1,224689	2,178509	T=5
infl	overall	1,505647	1,320216	0,876843	-1,544797	5,110965	N=162
	between		0,7334417	0,4871273	0,1916785	2,894926	n=27

	within		1,105324	0,734119	-2,69431	4,247158	T=6
unemp	overall	7,103765	3,694457	0,5200703	2,01	23,54	N=162
	between		3,536816	0,4978791	2,741667	18,775	n=27
	within		1,236295	0,1740338	3,038765	11,86877	T=6
helte	overall	8,214381	1,8224	0,2218548	5,003469	11,69725	N=108
	between		1,840631	0,2240742	5,277346	11,42816	n=27
	within		0,1679546	0,0204464	7,712853	8,647193	T=4

Izvor: Izrada autorice

U drugome stupcu tablice prikazane su prosječne veličine za pojedine varijable, za sve godine i za sve države. U trećemu stupcu prikazane su standardne devijacije – *overall*, koja obuhvaća i *between*- i *within*-varijacije. *Between* pokazuje prosječne varijacije između grupa, u ovome slučaju različitih zemalja, a *within* pokazuje prosječne varijacije unutar jedne grupe, u ovome slučaju zemlje kroz vrijeme. U četvrtome stupcu izračunata je relativna mjera standardne devijacije (kako ona nije apsolutna mjera) na način da je standardan devijacija podijeljena s prosječnom veličinom varijable iz drugoga stupca.

Prosječna razina HDI-a je 0,89 s prosječnim odstupanjem od aritmetičke sredine 0,04, te se HDI kod promatranih zemalja u razdoblju od 2016. do 2021. godine kretao u rasponu od 0,80 do 0,95. Nadalje, iz podataka je vidljivo da je kod ove varijable izraženija varijacija između grupa negoli kroz vrijeme unutar iste grupe. Drugim riječima, *between*-standardna devijacija daje uvid u veće razlike u razinama HDI-a među zemljama EU-a tijekom analiziranoga razdoblja, dok *within*-standardna devijacija ukazuje na to da se ova varijabla vrlo malo mijenjala kroz promatrano vrijeme.

Udio zaposlenih u tercijarnome sektoru je u prosjeku 70,82% s prosječnim odstupanjem od aritmetičke sredine 8,68 postotna boda, dok se vrijednost kod odabranih zemalja u promatranome razdoblju kretala u rasponu od 47,02% do 89,47%. I kod ove kao i kod prethodne varijable varijacija (različitost) između zemalja je veća negoli kroz vrijeme.

Srednje vrijednost udjela dodane vrijednosti tercijarnoga sektora u BDP-u je kod zemalja Europske unije u promatranome razdoblju od 2016. do 2021. godine bila 64,03% s prosječnim odstupanjem od aritmetičke sredine 6,37 postotnih bodova, dok se vrijednost kretala u rasponu

od 54,45% do 80,08%. I kod ove varijable različitost je veća među zemljama negoli kroz vrijeme.

Prosječna godišnja stopa promjene BDP-a po stanovniku je 2,24% s prosječnim odstupanjem od prosjeka 4,14 postotnih bodova, te se među promatranim zemljama u odabranome razdoblju vrijednost varijable kretala u rasponu od -11,76% do 17,38%. Kod ove varijable kroz promatrana razdoblja pojavljuju se veće oscilacije u vrijednostima.

Prosječna vrijednost Ginijeva koeficijenta nejednakosti u promatranome razdoblju za odabrane zemlje je 31,15 s prosječnim odstupanjem od prosjeka za 3,89. Ovaj koeficijent kretao se u rasponu od 23,2 do 41,3.

Prosječna vrijednost varijable bruto upisa u visoko obrazovanje kao omjer ukupnoga upisa, neovisno o dobi, prema broju stanovnika dobne skupine koja službeno odgovara visokoj razini obrazovanja, je 4,9% s prosječnim odstupanjem od aritmetičke sredine 1,09 postotnih bodova. U promatranom razdoblju ova varijabla kretala se je u rasponu od 2,98% do 7,75%.

Prosječna razina državnih izdataka za obrazovanje je 4,91% BDP-a s prosječnim odstupanjem od aritmetičke sredine 1,09 postotnih bodova, te se među promatranim zemljama kroz odabrana razdoblja razina državnih izdataka za obrazovanje kretala u rasponu od 2,98% do 7,75% BDP-a.

Prosječna razina izdataka za istraživanje i razvoj je 1,64% BDP-a s prosječnim odstupanjem od aritmetičke sredine s 0,89 postotnih bodova.

Prosječna stopa inflacije promatranih zemalja je 1,51% s prosječnim odstupanjem od aritmetičke sredine 1,32 postotnih bodova, dok se stopa inflacije kretala u rasponu od -1,54% do 5,11%.

Prosječna stopa nezaposlenosti je 7,10% s prosječnim odstupanje od prosjeka s 3,69 postotnih bodova, te se kretala u rasponu od 2,01% do 23,54%.

Prosječna razina izdataka za zdravstvo je 8,21% BDP-a s prosječnim odstupanjem od aritmetičke sredine s 1,82 postotnih bodova.

Zbog različitih mjernih jedinica promatranih varijabli prije postupka procjene modela radi se standardizacija podataka, te se u modelima koriste standardizirane varijable.

Prije procjene modela ispitana je povezanost među nezavisnom varijablom i kontrolnim varijablama kako bi ispitala prisutnost potencijalnoga problema kolinearnosti među varijablama.

Prema Baltagi (2008), panel analiza ne pretpostavlja formalni test za multikolinearnost, stoga se eventualni problem multikolinearnosti analizira na temelju korelacijske matrice.

Tablica 5: Korelacijska matrica

	s_terc_bdp	s_zap_terc	s_bdp_pcg	s_gini	s_terti	s_educ	s_rd	s_infl	s_unemp	s_helte
s_terc_bdp	1,0000									
s_zap_terc	0,8192*	1,0000								
s_bdppcg	-0,2681*	-0,1821*	1,0000							
s_gini	0,1189*	0,15110*	0,0121	1,0000						
s_terti	-0,0726	0,0739	0,1203*	-0,0205	1,0000					
s_educ	0,3030*	0,4832*	0,2136*	0,4011*	0,1451*	1,0000				
s_rd	0,0672	0,4116*	0,1795*	0,5004*	0,3125*	0,5722*	1,0000			
s_infl	-0,2934*	-0,3626*	0,1916*	0,0789	0,1268*	0,1360*	0,2044*	1,0000		
s_unemp	0,1314*	0,0178	0,1700*	0,3657*	0,3303*	0,1488*	0,2639*	0,2298*	1,0000	
s_helte	0,3401*	0,4897*	0,3090*	0,2795*	0,2648*	0,4937*	0,7039*	0,2931*	-0,0051	1,0000

* p<0.1

Izvor: Izrada autorice

Povezanost među nezavisnim varijablama udio dodane vrijednosti tercijarnoga sektora u BDP-u i udio zaposlenih u tercijarnome sektoru iznosi 0,82, što upućuje na problem multikolinearnosti među ovim dvjema varijablama (Gujarati i Porter 2009). Naime, Hinkle, Wiersma i Jurs (2003) navode kako koeficijent korelacije čija apsolutna vrijednost premašuje vrijednost od 0,7 predstavlja snažnu povezanost. U cilju otklanjanja problema multikolinearnosti varijabla udio dodane vrijednosti tercijarnoga sektora u BDP-u ispuštena je iz daljnjih obrada, odnosno za daljnju analizu odabran je pokazatelj *udio zaposlenih u tercijarnome sektoru*.

Brojni autori u svojim istraživanjima koriste upravo pokazatelj udio zaposlenih u tercijarnome sektoru u ukupnoj zaposlenosti kao pokazatelj tercijarizacije (usp. i. Messina 2004; Illeris 2005;

De Vincenti 2007; Sep et al. 2009; Dietrich 2011; Berlingieri 2014; Ray et al. 2016; Ren et al. 2022). Govoreći o pokazateljima strukturne transformacije, van Neuss (2018, str. 10) napominje da se pokazatelji zaposlenosti uvjerljivo najčešće koriste. Za istraživanje u ovome radu prednost je dana ovome pokazatelju prvenstveno jer je ekspanzija zapošljavanja u tercijarnome sektoru nedvosmisleno povezana s rastom životnoga standarda (Messina 2004., str. 20) i kvalitete života u modernim gospodarstvima, što je ujedno i predmet ovoga istraživanja.

Povezanost među ostalim varijablama je najviše umjerenoga intenziteta te se nakon ispuštanja varijable udio dodane vrijednosti tercijarnoga sektora u BDP-u može utvrditi da potencijalan problem multikolinearnosti nije prisutan u modelu.

S obzirom na to da indeks ljudskoga razvoja (HDI), koji je odabran za zavisnu varijablu, pokazuje dinamičko ponašanje, analiza je provedena korištenjem dinamičkoga panel-modela. Odabran je Arellano-Bond-procjenitelj za dinamički panel-model u dvama koracima, zasnovan na primjeni generalizirane metode momenata (engl. *Generalized Method of Moments* – GMM). Ovaj procjenitelj prikladan je za analizu linearne veze u kojoj je zavisna varijabla ovisna o vlastitim prošlim vrijednostima te kada nezavisne varijable nisu strogo egzogene. Navedeni procjenitelj uzima u obzir specifičnost svake jedinice promatranja i dozvoljava heteroskedastičnost i autokorelaciju unutar jedinica promatranja, ali ne i među njima (Roodman 2009). Prednosti procjenitelja u dvama koracima u odnosu na procjenitelja u jednome koraku, koji pretpostavlja nezavisnost i identično distribuirane greške relacije, jest da procjenitelj u dvama koracima ublažava pretpostavku o nezavisnosti i homoskedastičnosti koristeći rezidualne, dobivene procjenom Arellano-Bond GMM-procjenitelja u jednome koraku. Takav slijed odabran je kako bi se konstruirala konzistentna procjena matrice varijanci i kovarijanci, odnosno procjenitelj u dvama koracima robustan je na heteroskedastičnosti i efikasniji od procjenitelja u jednome koraku (Blundell i Bond 1998).

Dinamički panel-model, koji sadrži zavisnu varijablu s t-1 pomakom, te K nezavisnih varijabli x_{itk} , $k = 1, \dots, K$, može se zapisati na sljedeći način:

$$y_{it} = \mu + \gamma y_{i,t-1} + \beta_1 x_{it1} + \beta_2 x_{it2} + \dots + \beta_K x_{itK} + \alpha_i + \varepsilon_{it}, \quad (1)$$

Pri čemu je

$i = 1, 2, 3, \dots, 27$ – broj jedinica promatranja

$t = 6$ – broj razdoblja

y_{it} = vrijednost zavisne varijable (HDI), i-te jedinice promatranja u razdoblju t

μ = konstantan član

x_{itk} = vrijednost k-te nezavisne i kontrolne varijable, i-te jedinice promatranja u razdoblju t

β = parametri koji se procjenjuju

α_i = specifična pogreška za i-tu zemlju

ε_{it} = greška procjene i-te jedinice promatranja u razdoblju t

Ekonometrijski model u cross-country analizi je sljedeći:

$$s_hdi_{it} = \mu + \gamma s_hdi_{it-1} + \beta_1 s_zap_terc_{it} + \beta_2 s_bdppcg_{it} + \beta_3 s_gini_{it} + \beta_4 s_terti_{it} + \beta_5 s_educ_{it} + \beta_6 s_rd_{it} + \beta_7 s_infl_{it} + \beta_8 s_unemp_{it} + \beta_9 s_helte_{it} + \alpha_i + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Rezultati procjene parametara iz jednadžbe (2) korištenjem GMM procjenitelja nalaze se u tablici 6.

Tablica 6: Rezultati analize utjecaja tercijarizacije i ekonomskoga rasta na ekonomski razvoj, mjereno kvalitetom života

	Koeficijenti	Standardna greška	p-vrijednost
s_hdi L1	0,9604165***	0,1554848	0,000
s_zap_terc	0,1875764***	0,0643637	0,004
s_bdppcg	0,0361177***	0,0125398	0,004
s_gini	-0,0373443*	0,0214585	0,082
s_terti	0,055603*	0,0288281	0,054
s_educ	0,0012027	0,0121312	0,921
s_rd	-0,200689	0,0382824	0,600
s_infl	-2,2623555	0,1859732	0,158
s_unemp	-0,0035441	0,0298488	0,905
s_helte	0,0337661	0,0260933	0,196
AR (1)	-2,0366	Z	0,0417
AR (2)	0,25418	Z	0,7994
Hansen test	1,834639	chi2(3)	0,0629
Broj grupa (N)	27		
Broj instrumenata	14		

Zvjezdice *,*** označavaju značajnosti na razini od 10% i 1 %

Izvor: Izrada autorice

Koeficijenti za varijable s_hdi L1, s_zap -terc, s_bdppcg , s_gini i s_terti su statistički signifikantni (pri 1% signifikantnosti: s_hdi L1, s_zap -terc i s_bdppcg ; pri 10% signifikantnosti s_gini i s_terti). Prema tome, može se isključiti kontrolne varijable izdaci za obrazovanje, ulaganje u istraživanje i razvoj, inflacija, nezaposlenost te izdaci za zdravstvo na pristranost ostalih koeficijenata.

Koeficijent uz varijablu s_hdi L1 (lagirana zavisna varijabla) je pozitivan, što je očekivano i iznosi 0.96. Navedeno znači – ako je HDI u razdoblju t-1 (prošlogodišnji) rastao za 1 bod, tada će HDI u razdoblju t (promatrana godina) biti za 0.96 boda veći i suprotno pod pretpostavkom da su vrijednosti ostalih varijabli nepromijenjene.

Prema procijenjenome modelu svakim porastom udjela zaposlenih u tercijarnome sektoru u ukupnoj zaposlenosti za jedan postotni bod može se očekivati porast indeksa ljudskoga razvoja u prosjeku za 0,19 boda i suprotno uz pretpostavku nepromijenjenih vrijednosti kontrolnih varijabli. Utvrđen je statistički značajan pozitivan utjecaj godišnje stope promjene BDP-a po stanovniku. Svakim porastom stope BDP-a po stanovniku za jedan postotni bod može se očekivati porast indeksa ljudskoga razvoja u prosjeku za 0,036 bodova i suprotno uz pretpostavku nepromijenjenih vrijednosti ostalih varijabli.

Među kontrolnim varijablama statistički značajan utjecaj na indeks ljudskoga razvoja imaju Ginijev koeficijent i bruto upisi u visoko obrazovanje.

Svakim porastom Ginijeva koeficijenta za jedan bod može se očekivati smanjenje indeksa ljudskoga razvoja u prosjeku za 0,04 boda i suprotno uz pretpostavku nepromijenjenih vrijednosti kontrolnih varijabli. Svakim porastom bruto upisa u visoko obrazovanje za jedan postotni bod može se očekivati porast indeksa ljudskoga razvoja u prosjeku za 0,06 bodova i suprotno uz pretpostavku nepromijenjenih vrijednosti kontrolnih varijabli.

Nakon procjene modela provedeni su dijagnostički testovi.

Hansen (1982) J testom provjerava valjanost instrumenata, a jedna od njegovih glavnih karakteristika jest da za razliku od Sargan-Hansen-testa, uključuje robusnost na heteroskedastičnost. Odbacivanje H_0 znači da su restrikcije za GMM pre-indentificirane (engl. *overidentified*). Ako p-vrijednost Hansen-testa iznosi manje od 0.05, odbacuje se nulta hipoteza da su instrumenti valjani te je u tome slučaju potrebno limitirati broj instrumenata. Međutim, ako je p-vrijednost prevelika (idealno manja od 0.25), to je znak da postoje određeni problemi u modelu (Roodman 2009).

Primijenjen Hansen-test rezultirao je empirijskom Hi kvadrat vrijednosti od 1,83, pri čemu je empirijska razina signifikantnosti 0,06. To znači da nulta hipoteza, kojom se pretpostavlja valjanost instrumenata, nije odbačena. Ovi rezultati upućuju na zaključak da su instrumenti, koji se koriste u modelu panel-podataka, valjani i da se njima može pouzdano procijeniti parametre bez pristranosti uzrokovane endogenošću varijabli.

Prisutnost autokorelacije u panel-modelu događa se kada postoji korelacija između reziduala u različitim vremenskim točkama za istu jedinicu promatranja. Ovaj tip korelacije poznat je kao autokorelacija ili serijska korelacija. U panel-modelu autokorelacija se može pojaviti iz nekoliko razloga. Na primjer, mogu postojati temporalne ovisnosti u podacima, gdje su vrijednosti varijabli u jednome vremenskom razdoblju povezane s vrijednostima u prethodnome razdoblju. Također, autokorelacija može biti rezultat specifičnih vremenskih trendova ili sezonalnosti koje nisu obuhvaćene u modelu. Njezina prisutnost u panel-modelu može dovesti do nepouzdanih procjena parametara. Kada se javlja autokorelacija, procjene parametara mogu biti pristrane, a učinkovitost procjene može biti smanjena. Također, standardne greške procjene mogu biti precijenjene, što može rezultirati pogrešnim statističkim zaključcima. Važno je identificirati i riješiti problem autokorelacije u panel-modelu kako bi se osigurala valjanost procjena parametara i pouzdanost rezultata analize. To se može postići upotrebom odgovarajućih statističkih testova za autokorelaciju i primjenom prikladnih metoda za procjenu panel-modela u prisutnosti autokorelacije.

AR-test provjerava postojanje autokorelacije greške – do druge lagirane vrijednosti. Drugim riječima, testira se je li diferencirana greška prvoga i drugoga stupnja autokorelirana. Poželjno je da se ne odbaci H_0 za drugi stupanj, što bi značilo da greška nije ozbiljno autokorelirana i da su uvjeti momenata točno specificirani.

Nakon provedenoga istraživanja utvrđeno je postojanje autokorelacije prvoga reda samo na graničnoj razini signifikantnosti ($p=0,0417$), dok se problem autokorelacije drugoga reda nije mogao utvrditi ($p=0,7944$). Na temelju toga zaključuje se da procjenitelj nema problem autokorelacije.

Pozornost u analizi panel-podataka pridodana je i broju instrumenata u odnosu na broj grupa u modelu. Kada je broj grupa veći ili jednak broju instrumenata, tada je model valjan. Broj instrumenata u modelu nije veći od broja grupa ($N = 27$ država), pa se može zaključiti da model zadovoljava sve potrebne dijagnostičke testove.

Dobiveni rezultati impliciraju empirijsku potvrdu pozitivnoga utjecaja tercijarizacije na promjene u kvaliteti života. Rezultati upućuju na zaključak da tercijarizacija mjerena udjelom zaposlenih u tercijarnome sektoru bolje opisuje promjene u objektivnim odrednicama kvalitete života, mjerene HDI-indeksom, od ekonomskoga rasta mjenenoga godišnjom stopom promjene BDP-a po stanovniku. Slijedom navedenoga, prihvaća se pomoćna hipoteza H_{3b} da *tercijarizacija bolje opisuje promjene u kvaliteti života od ekonomskoga rasta*.

Provedeno istraživanje potvrdilo je da *strukturna transformacija ima pozitivan utjecaj na ekonomski razvoj i bolje opisuje promjene u kvaliteti života od ekonomskoga rasta* kada se tercijarizaciju promatra kroz pokazatelj broj zaposlenih u tercijarnome sektoru (H_3).

Strukturna transformacija snažno utječe na ljudski život u cjelini. Ona je više od procesa preraspodjele ekonomske aktivnosti kroz sektore gospodarstva, nju prati transformacija društva, uključujući promjene u vrijednostima, normama, običajima i kulturi, ljudskom kapitalu, institucijama, infrastrukturi, tržištu rada i slično. Kuznets (1973, str. 252) opisuje nužne prilagodbe u društvu i institucijama u procesu strukturne transformacije kao „kontroliranu revoluciju“.

Tercijarni sektor najznačajniji je segment gospodarstva Europske unije, pridonoseći u najznačajnijem dijelu bruto domaćem proizvodu i zapošljavanju, a nalazi istraživanja ukazuju da je ekspanzija zapošljavanja u tercijarnome sektoru pozitivno povezana s rastom kvalitete života u ovim državama.

Rast tercijarnog sektora znači povećanu dostupnost usluga – poput boljeg obrazovanja ili zdravstvene skrbi. U mnogim uslužnim djelatnostima visoka kvaliteta usluge je posljedica povećanja broja zaposlenih, primjerice, u znanstvenim djelatnostima, trgovini, prijevozu, zdravstvu, obrazovanju. Dostupnost i kvaliteta brojnih usluga pozitivno utječe na ukupnu kvalitetu života.

Također, uzimajući u obzir nalaze ovog istraživanja, i vrlo pojednostavljeno zaključujući da zaposleni u tercijarnom sektoru predstavljaju nazivnik u formuli za izračun produktivnosti rada tercijarnog sektora, onda je nalaz da povećanje udjela zaposlenih u tercijarnom sektoru pozitivno utječe na ekonomski razvoj – moguća zanimljiva protuteza zabrinutosti oko utjecaja produktivnosti rada ovog sektora na ekonomski rast.

5. ZAKLJUČAK

Težnja za razvojem je univerzalna, no pristupi temi ekonomskoga razvoja mnogobrojni su i neprestano se mijenjaju. Izostaje konsenzus o značenju i svrsi ekonomskoga razvoja, a važna pitanja što uvjetuje razvoj i kako ga mjeriti, nemaju jednoznačan odgovor. Tako je pojam *ekonomskoga razvoja* nekada bio povezan prvenstveno s mjerama usmjerenim na povećanje izgleda zaostalih regija i siromašnijih gospodarstava, no u suvremeno vrijeme nameće se kao važna tema za gospodarstva na svim stupnjevima razvoja. Čak i (nekada) prosperitetne ekonomije, suočene, među ostalima, s međunarodnom konkurencijom, ekonomskim i političkim krizama, klimatskim promjenama, migracijama, epidemijama zaraznih bolesti i terorizmom, osviještene su o ranjivosti svoje ekonomske osnove i nesigurnosti u pogledu budućih perspektiva. Tako je u suvremeno vrijeme koncept ekonomskoga razvoja relevantan za sve nacije i zajednice, a kontinuirano restrukturiranje je nova norma uz globalnu brigu o osiguravanju prosperitetne budućnosti.

Dugo je vremena ekonomski razvoj bio izjednačavan s *ekonomskim rastom*. Međutim, posljednjih desetljeća fokus politika razvoja seli se na čovjeka kako jača osviještenost da je on i cilj i sredstvo razvoja, što ujedno znači odmicanje od jednodimenzionalnoga promatranja ovoga fenomena.

Na redefiniranje koncepta razvoja kroz povijest utjecali su stavovi i uvjerenja o ciljevima razvoja koji su se mijenjali kroz različite povijesne paradigme. Ekonomski rast dugo je dominirao kao cilj ekonomskih politika, te je bio podržan, iako ne uvijek vidljivo, stečenim interesima ili pak praktičnim razlozima poput dostupnosti podataka, jednostavnosti i kontinuiteta mjerenja. Iako je i dalje često istican kao cilj razvoja, s vremenom se pokazalo da taj pristup zanemaruje druge važne dimenzije ovoga koncepta i kao takav je nepotpuna metoda evaluacije. Novi ciljevi razvoja valoriziraju višedimenzionalnost ovoga koncepta uključujući i političke, društvene i ekonomske transformacije. Naglasak se sve češće stavlja na kvalitetan rast, koji uključuje kriterije poput smanjenja siromaštva i pravedne distribucije, održivi razvoj, koji ističe važnost da promjena u razvoju ne bude nauštrb potreba budućih generacija, te uključivi razvoj, koji se oslanja na ideju da razvoj treba biti usmjeren na čovjeka. Potonjim se osobito uvažava promišljanje da sve razvojne mjere i politike trebaju služiti ljudima i njihovoj kvaliteti života. Kvaliteta života kao cilj razvoja suvremenoga društva objedinjuje sve navedeno te dobiva na značaju kako jača spoznaja da je ekonomski rast nedostatan indikator ovoga složenoga procesa.

Usmjerenost prema novim vizijama razvoja, potaknuta, među ostalima, ekonomskim krizama, stanjem okoliša, ograničenim resursima i društvenim nejednakostima, rezultira širim, u većoj mjeri sveobuhvatnim poimanjem razvoja. U ovome radu *ekonomski razvoj* promatra se kao *proces koji predstavlja održivi i uključivi rast koji se uspješno pretače u poboljšanje kvalitete života*.

Izraz *kvaliteta života* često se koristi u različitim strukama i s različitim značenjem. Intenzivno korištenje ovoga koncepta započinje sredinom prošloga stoljeća u različitim segmentima javnoga života i društvenim znanostima iako su njegovi elementi i karakteristike poznati odavno. Kvalitetom života bavili su se već antički filozofi poput Platona i Aristotela kao i mnogi autori zapadnjačke filozofije i literature. Rastući broj empirijskih istraživanja kvalitete života u području ekonomije proizlazi iz sveobuhvatnoga preispitivanja ciljeva ekonomskoga razvoja kao i promjena u vrijednosnim orijentacijama. U Europskoj uniji poboljšanje uvjeta i kvalitete života u državama članicama sve više postaje ključna briga i cilj politike. Ovo je očito u primjerima poput *Ugovora iz Maastrichta*, koji je stupio na snagu 1993. godine, te novijega *Ugovora iz Lisabona*, koji je stupio na snagu krajem 2009. godine. Ti ugovori postavljaju nove smjernice za razvoj ističući važnost drugih aspekata razvoja poput kvalitete života osim samo kvantitativnoga rasta.

Kvaliteta života je složen i višedimenzionalan koncept koji je u fokusu različitih znanstvenih disciplina pa su i definicije ovoga pojma brojne. Promatrajući kvalitetu života kao koncept koji prati promjene u ekonomskoj dimenziji, ali i drugim dimenzijama razvoja društva poput kvalitete okoliša te povećanja mogućnosti za zadovoljenje različitih potreba poput obrazovanja, zdravlja, socijalne skrbi, ljudskih prava i slično, *kvalitetu života* definira se kao *višeslojan koncept koji mjeri mogućnosti koje održivi i uključivi rast donosi društvu te predstavlja cjelovit cilj razvoja*.

U procesu izrade doktorskog rada provedeno je kvalitativno istraživanje u cilju stjecanja boljega uvida u problem kvalitete života te definiranja dimenzija koje su ključne za razumijevanje i mjerenje kvalitete života. Istraživanje je provedeno metodom dubinskoga intervjua sa skupinom znanstvenika iz područja kvalitete života i ekonomskoga razvoja.

Rezultati istraživanja ukazuju na važnost, interdisciplinarnost, opsežnost i kompleksnost koncepta kvalitete života koji je u fokusu zanimanja različitih istraživačkih profila. Zaključak je kvalitativnoga istraživanja da se koncept kvalitete života kontinuirano mijenja usklađujući se s promjenama u društvu. Iako je nedvojbeno da je kvaliteta života povezana s ekonomskim

rastom, također je utvrđeno da promjene u bruto domaćemu proizvodu ne dovode automatski do unapređenja svakodnevnoga života ljudi. K tomu valja dopisati da ne postoji jednostavan odnos između rasta bruto domaćega proizvoda i povećanja životnoga standarda ili kvalitete života. Ekonomski rast ostaje ključni faktor ekonomskoga uspjeha država, ali poboljšanje kvalitete života zahtijeva i postizanje napretka u svim aspektima života pri čemu ekonomski rast može biti preduvjet za takvo poboljšanje. Nadalje, zaključak kvalitativnoga istraživanja jest – u kontekstu odmicanja od usredotočenosti na ekonomski rast, kao jedini pokazatelj ekonomskoga razvoja, kvaliteta života postaje sve važniji koncept koji se sve češće nameće kao glavni cilj i mjera razvoja. Njime se uspješno mjeri stupanj do kojega je ostvaren porast blagostanja stanovništva kao osnovni društveni cilj.

Kvaliteta života predstavlja kompleksan pojam koji ima i subjektivnu komponentu, koja uključuje osobne procjene materijalnoga, društvenoga i emocionalnoga blagostanja, uz objektivne komponente, koje obuhvaćaju društvene, ekonomske i političke faktore. Iako mnogi istraživači naglašavaju važnost subjektivnoga doživljaja kvalitete života, većina ekonomista, koji proučavaju ovu temu, smatra da je subjektivni aspekt u osnovi uvjetovan objektivnim okolnostima u kojima pojedinac živi. Zaključak kvalitativnoga istraživanja je da je subjektivna komponenta kvalitete života percepcija pojedinaca o objektivnim komponentama, odnosno da subjektivna komponenta proizlazi iz objektivne komponente. Povrh toga, na razlike u subjektivnim komponentama u značajnoj mjeri utječe osobnost pojedinca, njegov karakter, sustav vrijednosti, kao i težnje i želje koje determiniraju kako će osoba doživjeti objektivne uvjete. Znanstvenici nadopunjuju neiscrpnu problematiku i zaključkom da objektivne sastavnice kvalitete života poput zdravlja, stupnja obrazovanja, kvalitete okoliša i sigurnosti, nisu samo posljedica, već i pretpostavka rasta i razvoja, te da indikatori objektivne komponente kvalitete života imaju prednost pred indikatorima subjektivne komponente kvalitete života kod usporedbe među zemljama, regijama, demografskim skupinama i kroz vrijeme, čime je prihvaćena pomoćna hipoteza. Slijedom svega iznesenoga, prihvaćena je hipoteza da je objektivna dimenzija kvalitete života prihvatljiv mjerni okvir ekonomskoga razvoja.

Uslijed provedbe kvalitativnoga istraživanja kao ključne domene objektivne dimenzije kvalitete života kao mjere razvoja prepoznati su: materijalni uvjeti života, zdravlje i obrazovanje, a kao pokazatelj kvalitete života odabran je i indeks ljudskoga razvoja – HDI. Konceptualna osnova indeksa ljudskog razvoja leži u tendenciji da se izmjeri sposobnost ljudi da vode život koji je vrijedan cijenjenja, što podrazumijeva napredak u mogućnostima za bolji i bogatiji život kroz

veći stupanj slobode i prilika. Ovaj pokazatelj odabran je u cilju analize utjecaja tercijarizacije na ekonomski razvoj mjereno objektivnim odrednicama kvalitete života.

Naime, tercijarni sektor igra sve važniju ulogu u naprednim gospodarstvima. Više je činjenica koje govore u prilog rastućoj važnosti tercijarnoga sektora u svjetskome gospodarstvu. Dodana vrijednost, generirana iz tercijarnoga sektora, čini više od 60 posto svjetskoga bruto domaćega proizvoda, više od 65 posto bruto domaćega proizvoda Europske unije, i kao takva ključni je pokretač ekonomskoga rasta u svim zemljama. Tercijarni sektor čini više od 50 posto formalne zaposlenosti u svijetu i više od 70 posto zaposlenosti Europske unije. U zemljama u razvoju tercijarni sektor igra još značajniju ulogu u neformalnome tržištu rada. Raste razmjernost uslugama i njima se sve više trguje. Tercijarni sektor ima aktivnu ulogu u tržišnoj integraciji i globalizaciji – postaje sve značajniji izvor *inputa* za proizvodnju, osobito kroz poslovne usluge, i sve je snažnije povezan s cjelokupnim proizvodnim sustavom zemalja. Poslovne usluge više nisu periferna podrška proizvodnome sektoru, već predstavljaju temelj globalnih postindustrijskih ekonomija. Baumolovi pesimistični zaključci o padajućemu agregatnome rastu tako su ublaženi, a potencijalno i obrnuti dvama ključnim parametrima – efikasnosti pružanja usluga, ali i efikasnosti usluga u povećanju ljudskoga kapitala. Nameće se zaključak da tercijarizacija predstavlja ključan aspekt strukturalne transformacije razvijenih društava.

U znanstvenoj literaturi o teoriji strukturnih promjena prevladava mišljenje da se promjene u ekonomskoj strukturi javljaju kao rezultat dviju suprotstavljenih komponenti: razlike u produktivnosti na strani ponude i promjene preferencija na strani potražnje. Ideja da je razlika u produktivnosti uzrok rasta tercijarnoga sektora, datira još iz 1940-ih godina s radovima Fourastiéa, a postala je još relevantnija 1960-ih s Baumolovim argumentima o *bolesti troškova* (engl. *cost disease*). Ovaj koncept objašnjava neujednačen rast sektora uslijed premještanja resursa između dinamičnih i stagnirajućih sektora, osobito onih otpornih na tehnološke promjene. Istodobno, rastuća produktivnost rada u drugim sektorima dovodi do rasta stvarnih plaća – ne samo u sektorima s rastućom produktivnošću rada već i u onima gdje to nije slučaj kako bi privukli i zadržali radnu snagu.

Ako se fenomen promotri s aspekta potražnje, promjena u strukturi potražnje proizlazi iz povećanja prihoda po stanovniku, što je u skladu s Engelovim zakonom. Ovaj fenomen naziva se *hipoteza potražnje*, čime se sugerira da ekonomski rast potiče strukturne promjene putem prilagodbi u proizvodnome procesu uslijed promjena u potražnji. Rastom dohotka po stanovniku potražnja se prebacuje s roba na usluge jer se usluge smatraju luksuznijima i elastičnijima prema dohotku zadovoljivši „više“ potrebe od dobara.

Tercijarni sektor zapošljava sve veći udio radnika i čini sve veći udio ukupnoga proizvoda, stoga je za očekivati da će se taj trend nastaviti uz djelovanje spomenutih faktora, ali i uslijed djelovanja čimbenika poput globalizacije, urbanizacije, promjena na tržištu rada i demografskih promjena. Usluge su vrlo raznolike, ali općenito imaju nižu razinu produktivnosti i stope rasta od proizvodnje. Kao rezultat toga tercijarizacija podrazumijeva umjereno, ali trajno usporavanje rasta produktivnosti uz iznimku usluga zahvaljujući novim tehnologijama kojima se bilježe značajni pomaci u produktivnosti.

Promatrana kroz povijesnu paradigmu, industrijalizacija je bila simbol rasta i razvoja za razliku od tercijarizacije. Proces rasta, koji je bio potican proizvodnjom, donio je dvostruke koristi – povećanje produktivnosti i otvaranje velikoga broja radnih mjesta za radnike s manjim kvalifikacijama. Ovaj uspjeh bio je posljedica ekonomija razmjera, pristupa velikim međunarodnim tržištima, inovacija i međusektorskih veza, uz sposobnost da se kapitalom iskoristi relativno nekvalificirana radna snaga. No trend deindustrijalizacije, osobito preuranjene deindustrijalizacije, izazvao je zabrinutost u vezi s razvojem koji se temelji na sektoru usluga. Formulacija Kaldorovih zakona rasta (1966) i Baumolova modela (1967) potaknula je pesimistički pogled na utjecaj tercijarizacije na ekonomski rast. Obje teorije naglašavaju da širenje uslužnoga sektora nauštrb proizvodnje zapravo usporava produktivnost rada. Međutim, empirijska literatura dovela je u pitanje dihotomiju između sekundarnoga i tercijarnoga sektora na kojoj se temelje oba modela.

Dokazano je da određene tržišne usluge ostvaruju povećanje produktivnosti slično kao u proizvodnome sektoru. Stoga će efekt Baumolove *bolesti rasta* ovisiti o vrsti usluga koje se šire. Činjenica je i da djelatnosti unutar proizvodnoga sektora i djelatnosti unutar uslužnoga sektora pokazuju znatnu heterogenost u svojim povratima na obujam. Rasprave znanstvenika o tome koji sektor igra ključnu ulogu u održivome gospodarskom rastu – uslužni ili industrijski – ostaju zasad otvorene. Analizom empirijskih studija zaključuje se da nema unisonoga konsenzusa o utjecaju tercijarizacije na ekonomski rast.

Osim što utječe na ekonomski rast, neupitno je da tercijarizacija značajno transformira društvo u cjelini.

Raspon utjecaja je širok – od jednostavnijih pretpostavki kao što je pružanje boljih usluga u području obrazovanja i zdravstva, bankarstva i osiguranja te komunikacije i transporta, što podiže kvalitetu života u zemlji, do složenijih pretpostavki utjecaja na procese poput digitalizacije. Potonji imaju veliki potencijal u poticanju zelene tranzicije, koja je pak ključna

za očuvanje okoliša. Tercijarizacijom se vrše utjecaji i na urbanizaciju, demografske promjene i slično. Ovime je pobuđen istraživački interes za analizu na koji način terciarizacija utječe na ekonomski razvoj, mjereno kvalitetom života. U cilju razumijevanja njezina utjecaja na ekonomski razvoj, mjereno objektivnim odrednicama kvalitete života, provedeno je istraživanje metodom panel analize.

Prema procijenjenome modelu svakim porastom udjela zaposlenih u terciarnome sektoru u ukupnoj zaposlenosti za jedan postotni bod može se očekivati porast indeksa ljudskoga razvoja u prosjeku za 0,19 boda i suprotno uz pretpostavku nepromijenjenih vrijednosti kontrolnih varijabli. Utvrđen je statistički značajan pozitivan utjecaj godišnje stopa promjene BDP-a po stanovniku – svakim porastom stope BDP-a po stanovniku za jedan postotni bod može se očekivati porast indeksa ljudskoga razvoja u prosjeku za 0,036 bodova i suprotno uz pretpostavku nepromijenjenih vrijednosti kontrolnih varijabli.

Dobiveni rezultati impliciraju empirijsku potvrdu pozitivnoga utjecaja terciarizacije na promjene u kvaliteti života. Rezultati upućuju na zaključak da terciarizacija, mjerena udjelom zaposlenih u terciarnome sektoru, bolje opisuje promjene u objektivnim odrednicama kvalitete života, mjerene HDI-indeksom, od ekonomskoga rasta, mjerena godišnjom stopom promjene BDP-a po stanovniku. Provedeno istraživanje potvrdilo je da strukturna transformacija ima pozitivan utjecaj na ekonomski razvoj i bolje opisuje promjene u kvaliteti života od ekonomskoga rasta kada se terciarizaciju promatra kroz pokazatelj *broj zaposlenih u terciarnome sektoru*.

U Europskoj uniji, terciarni sektor je ključna komponenta gospodarstva, značajno doprinoseći bruto domaćem proizvodu i zaposlenosti. Istraživanje upućuje na to da rast zapošljavanja u terciarnom sektoru pozitivno korelira s unapređenjem kvalitete života u ovim zemljama. Povećanje terciarnog sektora donosi veću dostupnost usluga. U mnogim uslužnim sektorima, kvaliteta usluge raste paralelno s povećanjem broja zaposlenih, primjerice u znanstvenim djelatnostima, trgovini, prijevozu, zdravstvu i obrazovanju. Povećana dostupnost i kvaliteta usluga pozitivno utječe na cjelokupnu kvalitetu života.

Sugerirani zaključak istraživanja da povećanje udjela zaposlenih u terciarnom sektoru pozitivno utječe na ekonomski razvoj moguće je promatrati i kao interesantnu kontrapunkciju u kontekstu zabrinutosti oko utjecaja produktivnosti rada terciarnog sektora na ekonomski rast.

Ostvareni su svi postavljeni ciljevi te je ispitan utjecaj strukturne transformacije na ekonomski razvoj – mjereno promjenama u kvaliteti života. Istraživanje provedeno u ovom radu prvo je istraživanje međuovisnosti tercijarizacije u širem značenju kao ključne dimenzije strukturne transformacije razvijenih društva, te kvalitete života kao mjere ekonomskoga razvoja. Provedba je tekla na način da su prvo dubinskim intervjuom bili ispitivani stručnjaci iz područja kvalitete života, a onda kvantitativnim metodama verificirane varijable kvalitete života i tercijarizacije.

Rezultati istraživanja potvrdili su temeljnu znanstvenu hipotezu da strukturna transformacija ima značajan utjecaj na ekonomski razvoj i bolje opisuje promjene u kvaliteti života od ekonomskoga rasta. Rezultati istraživanja donijeli su spoznaju da usporedno s rastom tercijarnoga sektora raste i kvaliteta života, što je i logično kada se uzme u obzir činjenicu da kvalitetu života u značajnoj mjeri definira kvaliteta i dostupnost usluga. Istovremeno upravo ovaj segment usluga tradicionalno se dovodi u vezu sa smanjenim rastom ukupne produktivnosti gospodarstava i smanjenim ekonomskim rastom. Međutim, upravo ovakvi zaključci na tragu su činjenice da ekonomski razvoj nije jednak ekonomskome rastu. Iako je ekonomski rast bitan faktor ekonomskoga razvoja, vrlo je važno i na koji način se pretače u poboljšanja kvalitete života. Utjecaj tercijarizacije na objektivne odrednice kvalitete života značajan je i pozitivan, stoga se može zaključiti da je ona za društvo pozitivna promjena.

Znanstveni doprinos doktorskog rada očituje se u tri smjera: teorijskom, metodološkom i aplikativnom.

Znanstveni teorijski doprinos ogleda se u sintezi postojeće znanstvene literature koja izučava i objedinjuje perspektive i spoznaje s nekoliko područja istraživanja: ekonomski razvoj, kvaliteta života i strukturna transformacija. Istraženim i kritički analiziranim relevantnim znanstvenim spoznajama iz područja istraživanja učinjen je sveobuhvatan teorijski pregled u obliku opisivanja i sistematizacije dosadašnjih teorijskih i empirijskih nalaza kao i analize povezanosti ovih pojava. U konačnici, teorijski pregled ovih konstrukata doprinesao je razvoju znanstvenih spoznaja o utjecaju strukturne transformacije na kvalitetu života kao mjeru razvoja.

Metodološki doprinos ogleda se u kreiranju istraživanja koje počiva na dvije metode istraživanja na način da je postavljen koncept u kojem se koriste rezultati primarnog kvalitativnog istraživanja metodom dubinskog intervjua sa stručnjacima kao input za kvantitativno istraživanje metodom panel analize utjecaja tercijarizacije na objektivne odrednice kvalitete života.

Znanstveni doprinos se ogleda i u koncipiranju modela čija se relevantnost provjerava na empirijskim podacima te u otkrivanju i interpretaciji utjecaja tercijarizacije na kvalitetu života. Štoviše, znanstveni doprinos predstavlja prikazani statistički značajan pozitivan utjecaj tercijarizacije na ekonomski razvoj mjeren kvalitetom života, ali i činjenica da isto nije ponuđeno u do sada objavljenim radovima. Nadalje, znanstveni doprinos predstavlja činjenica da su ovim radom identificirane ključne dimenzije kvalitete života kao mjere razvoja. Također, znanstveni doprinos predstavlja i spoznaja da tercijarizacija mjerena udjelom ukupnog broja radnika zaposlenih u tercijarnom sektoru u ukupnom broju zaposlenih bolje opisuje promjene u kvaliteti života od ekonomskog rasta. Nadalje, znanstveni doprinos ogleda se i u činjenici da ovaj doktorski rad pruža i metodološku osnovu za buduća srodna istraživanja kroz egzaktnu spoznaju o utjecaju tercijarizacije na objektivne odrednice kvalitete života.

Aplikativni znanstveni doprinos dokorskog rada ogleda se u prikazanom utjecaju tercijarizacije na kvalitetu života, a što predstavlja spoznaju koja može biti od koristi donositeljima ekonomskih politika.

Uzevši u obzir dominantnu ulogu usluga u gospodarskome i društvenome tkivu, za informiranje dionika o izvorima promjena u društveno-ekonomskome okruženju te poticanje kreatora politika da adekvatno odgovore na izazove društvenih promjena, neophodno je jasno razumjeti utjecaj tercijarizacije na kvalitetu života kao mjeru razvoja. Dobiveni rezultati istraživanja mogu biti korisni za donositelje političkih odluka u procesu usmjeravanja strukturnih promjena, ali ipak ne dozvoljavaju donošenje definitivnoga zaključka o utjecaju tercijarizacije na kvalitetu života. Također, rezultati istraživanja mogu predstavljati ishodišne točke za daljnja znanstvena istraživanja.

Za očekivati je da će buduća istraživanja nastaviti s razvojem ekonometrijskih modela koji će analizirati utjecaj tercijarizacije na ekonomski razvoj. Analiza znanstvene literature ukazala je na to da različite kategorije usluga različito djeluju na ekonomski rast. Stoga bi u budućim istraživanjima uputno bilo razlučiti i kako različite kategorije usluga utječu na promjene u kvaliteti života. U radu se proces tercijarizacije promatra kroz udio broja zaposlenih u tercijarnom sektoru, te stoga, ne nudi odgovor na pitanje koje djelatnosti tercijarnog sektora su ključne za ekonomski razvoj, već otvara značajan istraživački prostor. Sljedeće ograničenje postojećega, prilika za nova istraživanja, predstavlja pokazatelj korišten kao *mjera kvalitete života*. *Kvaliteta života* sveobuhvatan je koncept koji je moguće mjeriti različitim indikatorima. U radu je, slijedom zaključaka znanstvenika, analizom znanstvene literature i vodeći se smjericama za odabir prikladnih indikatora, odabran *indeks ljudskoga razvoja*. Ovaj

pokazatelj ima brojne prednosti poput jednostavnosti i dostupnosti, što ga čini najviše prepoznatljivim i najčešće korištenim pokazateljem kvalitete života. Međutim, njegov nedostatak jest što uključuje samo tri dimenzije, a neupitno je da kvalitetu života čini više dimenzija. Za jasniju sliku o utjecaju tercijarizacije na razvoj bilo bi potrebno proširiti istraživanje i nekih drugim dimenzijama kvalitete života te pratiti utjecaj tercijarizacije na njih.

Nadalje, promatrajući zemlje Europske unije, zaključilo se je kakav utjecaj tercijarizacija ima na kvalitetu života u razvijenim zemljama. Zanimljivo bi bilo ovaj odnos analizirati i na uzorku zemalja koje karakterizira značajnija heterogenost i uključuje i zemlje na nižim razinama razvoja.

Naposljetku, ograničenje rada leži i u činjenici da je kvalitativno istraživanje provedeno 2016. godine, pa vremenski pomak u odnosu na objavu rada može predstavljati nedostatak rada zbog potencijalne zastarjelosti spoznaja. Važno je napomenuti da su promjene u gospodarskom, društvenom ili političkom okruženju nakon 2016. godine mogle utjecati na relevantnost rezultata istraživanja pa je ispravno imati na umu ova ograničenja, odnosno vremenski kontekst istraživanja prilikom interpretacije rezultata i kontekstualizacije zaključaka.

Zaključci ovoga, ali i budućih istraživanja, tako mogu pomoći kreatorima politika u odgovaranju na izazove suvremenih gospodarstava da osiguraju rastuću kvalitetu života stanovništva, iskoriste potencijal uslužnih djelatnosti za diversifikaciju gospodarstva i pozitivne strukturne i društvene transformacije.

LITERATURA

1. Abdallah, S, Thompson, S, Michaelson, J, Marks, N, & Steur, N 2009, 'The (un)Happy Planet Index 2.0: Why Good Lives Don't Have to Cost the Earth', *The New Economics Foundation, London*, pristupljeno 30.10.2018., online: <https://repository.uel.ac.uk/item/863q0>
2. Acevedo, A, Mold, A, & Perez, E 2009, 'The sectoral drivers of economic growth: A long-term view of Latin American economic performance', *Cuadernos Económicos de ICE*, 78, 1-26, pristupljeno 23.10.2020., online: doi:10.32796/cice.2009.78.5971
3. Acharya, R, & Patel, R 2015, 'Contribution of Telecom Sector to Growth of Indian Service Sector: An Empirical Study', *Indian Journal of Science and Technology*, 8, pristupljeno 30.03.2021., online: doi:10.17485/ijst/2015/v8iS4/61438
4. Adelman, I 2001, 'Fallacies in Development Theory and Their Implications for Policy' In G M Meier & J E Stiglitz (Eds.), *Frontiers of development economics: The future in perspective*, pp. 103-134, Oxford, DC: Oxford University Press and World Bank.
5. Agarwal, P 2015, 'Social Sector Expenditure and Human Development: Empirical Analysis of Indian States', *Indian Journal of Human Development*, 9(2), 173–189, pristupljeno 12.04.2021., online: doi:10.1177/0973703020150202
6. Agrawal, S, Sharma, N, Bruni, M E, & Iazzolino, G 2023 'Happiness economics: Discovering future research trends through a systematic literature review' *Journal of Cleaner Production*, 137860.
7. Agenor, P R, & Moreno-Dodson B 2006, 'Public Infrastructure and Growth: New channels and Policy Implications', *World Bank Policy Research Working Paper*, 4064, pristupljeno 10.06.2019., online: pristupljeno 23.4.2020., online: <http://documents.worldbank.org/curated/en/485431468141267544/pdf/wps4064.pdf>
8. Ager, A 2002, 'Quality of Life Assessment in Critical Context', *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 15(4), 369-376.
9. Aghion, P, & Howitt, P 1992, 'A Model of Growth Through Creative Destruction', *Econometrica*, 51, 675-692.
10. Aghion, P, Jones, B F, & Jones, C I 2017, 'Artificial intelligence and economic growth', *NBER Working Paper No. 23928*.
11. Akbar, M, Hussain, A, Akbar, A, & Ullah, I 2020, 'The dynamic association between healthcare spending, CO2 emissions, and human development index in OECD countries: evidence from panel VAR model', *Environment, Development and Sustainability*, pristupljeno 26.4.2022., online: doi:10.1007/s10668-020-01066-5
12. Alber, J, Delhey, J, Keck, W, & Nauenburg, R 2004, *Quality of Life in Europe, First European Quality of Life Survey, 2003*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg. pristupljeno 23.4.2020., online: https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef04105en.pdf
13. Alderfer, C 1969, 'An empirical test of a new theory of human needs', *Organizational Behavior and Human Performance*, 4(2), 142-175.
14. Alesina, A, & Perotti, R 1996, 'Income Distribution, Political Instability and Investment', *European Economic Review*, 80, 1203–1228.
15. Alesina, A, & Rodrik, D 1994, 'Distributive Politics and Economic Growth', *The Quarterly Journal of Economics*, 109(2), 465–490. pristupljeno 23.4.2020., online: doi:10.2307/2118470
16. Ali, S A, Raza, H, & Yousuf, M U 2012, 'The Role of Fiscal Policy in Human Development: The Pakistan's Perspective', *The Pakistan Development Review*, 51(4).

17. Altmann, M P 2011, *Contextual Development Economics: A Holistic Approach to the Understanding of Economic Activity in Low-Income Countries*, New York: Springer.
18. Andriansyah, A. N., & Rifai, B. 2023, 'Structural Change and Regional Economic Growth in Indonesia', *Bulletin of Indonesian Economic Studies*, 59(1), 91-117. pristupljeno 23.10.2023., online: doi: 10.1080/00074918.2021.1914320.
19. Amable, B 1993, 'Catch-up and Convergence: A Model of Cumulative Growth', *International Review of Applied Economics*, 7(1), 1–25.
20. Amendola, M, & Gaffard, J L 1998, *Out of Equilibrium*, Oxford, Clarendon Press.
21. Amos, O, Hitt, M, & Warner, L 1982, 'Life Satisfaction and Regional Development: A Case Study of Oklahoma', *Social Indicators Research*, 11(3), 319-331.
22. Amsden, A 1989, *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialisation*, Oxford University Press, New York.
23. Amsden, A 1997, 'Editorial: bringing production back in—understanding government's economic role in late industrialization', *World Development*, 25(4), 469–480.
24. Anand, R, Mishra, S, & Spatafora, N 2012, 'Structural Transformation and the Sophistication of Production', *IMF Working Paper*, 12/59. pristupljeno 3.3.2020., online: <https://ssrn.com/abstract=2028235>
25. Anand, S, & Sen, A 2000, 'The income component of the Human Development Index', *Journal of Human Development*, 1(1), 83–106.
26. Andersen, B, Howells, J, Hull, R, Miles, I, & Roberts, J 2000, 'Knowledge and Innovation in the New Service Economy', *Cheltenham, Edward Elgar*.
27. Andraško, I 2013, 'Quality of Life: An Introduction to the Concept', *Masarykova univerzita, Brno*. pristupljeno 23.4.2020., online: doi:10.5817/CZ.MUNI.M210-6669-2013
28. Andrews, FM 1974, Social Indicators of Perceived Life Quality, *Social Indicators Research*, 1(3), 279-299.
29. Andrews, M 2008, *The Good Governance Agenda. Beyond Indicators Without Theory*, Oxford Development Studies, 36(4), 379-407.
30. Antonelli, C 1990, 'Information technology and the derived demand for telecommunication services in the manufacturing industry'. *Information Economics and Policy* 4(1): 45–55
31. Arrow, KJ 1962, 'The Economic Implications of Learning by doing', *Review of Economic Studies*, 29(3), 155-73.
32. Artelaris, P, Kallioras, D & Petrakos, G 2010, 'Regional inequalities and convergence clubs in the European Union new member-states', *Eastern Journal of European Studies*, 1(1), 113.
33. Arvanitidis, P, Petrakos, G & Pavleas, S 2007, 'Determinants of economic growth: the experts' view', *Papers DYNREG20*, Economic and Social Research Institute.
34. Atolia, M, Loungani, P, Marquis, M & Papageorgiou, C 2020, 'Rethinking development policy: What remains of structural transformation?', *World Development*, 128, 104834. pristupljeno 13.10.2019., online: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0305750X19304838>
35. Ayres, C 1962, *The Theory of Economic Progress: A study of the fundamental economic development and cultural change*, Schocken, New York.
36. Bache, I & Scott, K (eds) 2018, *The politics of wellbeing: Theory, policy and practice*, Springer.
37. Backhouse, RE 1990, *Economists and the Economy: The Evolution of Economic Ideas*, Transaction Press, Rutgers.
38. Bah, E 2008, 'A Three-Sector Model of Structural Transformation and Economic Development', pristupljeno 22.1.2020., online: <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/10654/>
39. Baily, M & Solow, R 2001, 'International productivity comparisons built from the firm level', *Journal of Economic Perspectives*, 15(3), 151–173.

40. Baker, GP 2007, 'The impact of business-services use on client industries. Evidence from input–output data', in L Rubalcaba & H Kox (eds), *Business services in European economic growth*, 97–115, Macmillan Palgrave, London.
41. Baldacci, E, Guin-Siu, MT & Mello, LD 2003, 'More on the effectiveness of public spending on health care and education: a covariance structure model', *Journal of International Development: The Journal of the Development Studies Association*, 15(6), 709–725.
42. Baltagi, BH 2008, *Econometric Analysis of Panel Data, 4th Edition*, John Wiley and Sons, West Sussex.
43. Banga, R & Goldar, B 2004, 'Contribution of services to output growth productivity in Indian manufacturing. Pre and post reform', ICRIER Working Paper, 139, Indian Council for Research on International Economic Relations, New Delhi.
44. Barbier, E & Burgess, J 2020, 'Sustainability and development after COVID-19', *World Development*. pristupljeno 23.5.2022., online: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7351394/>
45. Barcaccia, B, Esposito, G, Matarese, M, Bertolaso, M, Elvira, M & De Marinis, M 2013, 'Defining quality of life: a wild-goose chase?', *Europe's Journal of Psychology*, 9(1), 185–203.
46. Barrett, P, Das, S, Magistretti, G, Pugacheva, E & Wingender, P 2021, 'After-Effects of the COVID-19 Pandemic: Prospects for Medium-Term Economic Damage', IMF Working Paper No. /21/203. pristupljeno 13.4.2022., online: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2021/07/30/After-Effects-of-the-COVID-19-Pandemic-Prospects-for-Medium-Term-Economic-Damage-462898>
47. Barro, R 2002, 'Quantity and Quality of Economic Growth', *Central Banking, Analysis, and Economic Policies Book Series*, in N Loayza & R Soto (eds), *Economic Growth: Sources, Trends, and Cycles*, 1(6), Chapter 5, 135-162, Central Bank of Chile.
48. Barro, RJ & McCleary, R 2003, 'Religion and Economic Growth', NBER Working Paper no. 9682. pristupljeno 23.4.2020., online: <http://www.nber.org/papers/w9682.pdf>
49. Barro, RJ & McCleary, R 2006, 'Religion and Economy', *Journal of Economic Perspectives*, 20(2), 49-72.
50. Barro, RJ & Sala-i-Martin, X 1995, *Economic Growth*, The MIT Press, London.
51. Barro, RJ & Sala-i-Martin, X 2004, *Economic Growth*, 2nd edition, The MIT Press, London.
52. Barro, RJ 1990, 'Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth', *Journal of Political Economy*, 98(5), S103-S125.
53. Barro, RJ 1991, 'Economic Growth in a Cross Section of Countries', *Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 407-443.
54. Barro, RJ 2002, 'Quantity and quality of economic growth', *Banco Central de Chile*. pristupljeno 13.10.2019., online: https://www.researchgate.net/publication/4931796_Quantity_and_Quality_of_Economic_Growth
55. Basu, D & Foley, D 2013, 'Dynamics of output and employment in the US economy', *Cambridge Journal of Economics*, 37(5), 1077-1106. pristupljeno 16.9.2019., online: doi.org/10.1093/cje/bes088
56. Basu, K 2001, 'On the goals of development', in G Meier & J Stiglitz (eds), *Frontiers of Development Economics: The Future in Perspective*, 61-101, Oxford University Press, New York.
57. Bauer, RA 1966, *Social Indicators*, The M.I.T. Press, London.
58. Baumol, WJ & Bowen, WG 1965, 'On the Performing Arts: The Anatomy of their Economic Problems', *The American Economic Review*, 55(2), 495-502.

59. Baumol, WJ & Bowen, WG 1966, *Performing Arts: The Economic Dilemma*, Twentieth Century Fund, New York.
60. Baumol, WJ 1967, 'Macroeconomics of unbalanced growth: The anatomy of urban crisis', *American Economic Review*, 57(3), 415–426.
61. Baumol, WJ 2001, *Paradox of the services: Exploding costs, persistent demand*, u: Ten Raa, T & Schettkat, R (urednici), *The growth of service industries: The paradox of exploding costs and persistent demand*, Edward Elgar.
62. Baumol, WJ, Batey Blackman, SA & Wolff, EN 1985, 'Unbalanced Growth Revisited: Asymptotic Stagnancy and New Evidence', *The American Economic Review*, 75(4), 806-817.
63. Bazhal, I 2016, 'The Theory of Economic Development of JA Schumpeter: Key Features', MPRA Paper 69883, University Library of Munich, Germany, revised 25 Feb 2016.
64. Begonja, A 2016, 'Veza između ulaganja u obrazovanje i ekonomskog rasta', diplomski rad Sveučilišta u Splitu, pristupljeno 12. 05 2020. online: pristupljeno 8.4.2020., online: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:124:994431>
65. Beja, E Jr. 2021, 'Human Development Index and Multidimensional Poverty Index: Evidence on their Reliability and Validity', MPRA Paper 108501, University Library of Munich, Germany.
66. Bell, D 1974, *The coming of the post-industrial society*, Basic Books, New York.
67. Ben-David, D & Loewy, M 1998, 'Free Trade, Growth, and Convergence', *Journal of Economic Growth*, 3, 143-170. pristupljeno 2.2.2020., online: <https://www.tau.ac.il/~danib/trade-growth/bd-loew1.pdf>
68. Ben-David, D & Loewy, M 2000, 'Knowledge Dissemination, Capital Accumulation, Trade, and Endogenous Growth', *Oxford Economic Papers*, 52, 637-650.
69. Ben-David, D & Loewy, M 2003, 'Trade and the Neoclassical Growth Model', *Journal of Economic Integration*, 18, 1-16.
70. Benhabib, J & Spiegel, M 1994, 'The Role of Human Capital in Economic Development: Evidence from Aggregate Cross-Country Data', *Journal of Monetary Economics*, 34, 143-173.
71. Bennett, MK 1951, 'International disparities in consumption levels', *American Economic Review*, XLI, 632–649.
72. Bergheim, S, Schneider, S & Walter, N 2006, 'Global growth centres Current Issues', *Zgf-fortschritt.de*. pristupljeno 2.12.2020., online: https://zgf-fortschritt.de/media/pages/studien/bip-allein-macht-nicht-gluecklich/4223390962-1660709573/bergheim-2006-measures_of_well-being.pdf
73. Berlingieri, G 2013, *Essays on international trade and firm organization*, Doctoral dissertation, London School of Economics (LSE), London. pristupljeno 23.4.2020., online: pristupljeno 23.4.2020., online: <http://etheses.lse.ac.uk/id/eprint/761> pristupljeno 1. veljače 2022.
74. Berlingieri, G 2014, 'Outsourcing and the rise in services', *London School of Economics, Centre for Economic Performance, CEP Discussion Paper No. 1199*. pristupljeno 23.4.2020., online: https://cep.lse.ac.uk/pubs/download/cepdp1199_appendices.pdf pristupljeno 12. siječnja 2022.
75. Bhattacharya, BB & Mitra, A 1990, 'Excess Growth of Tertiary Sector in the Indian Economy: Issues and Implications', *Economic and Political Weekly*, 25:44, 2445–2450.
76. Bhowmik, D 2020, 'Determinants of India's health expenditure: an econometric analysis', *International Journal on Recent Trends in Business and Tourism*, 4(1), 13–23.
77. Birnbacher, D 1999, 'Quality of Life - Evaluation or Description?', *Ethical Theory and Moral Practice*, 2(1), 29.
78. Birol, Y, Travis, C & Hana, O 2012, 'Dynamics of Cultural Change: The Human Development Perspective', *International Studies Quarterly*, 56(4). pristupljeno 23.4.2020., online: pristupljeno 23.4.2020., online: http://works.bepress.com/birol_yesilada/19/ pristupljeno 2. siječnja 2018.

79. Bisin, A, Rubin, J, Seror, A & Verdier, T 2023 'Culture, institutions and the long divergence' *Journal of Economic Growth*, 1-40.
80. Blackaby, F 1978, *Deindustrialisation*, Heinemann, London.
81. Blanco, L, Prieger, J & Gu, J 2013, 'The Impact of Research and Development on Economic Growth and Productivity in the US States', *Pepperdine University, School of Public Policy Working Papers. Paper 48*.
82. Blundell, R & Bond, S 1998, 'Initial conditions and moment restrictions in dynamic panel data models', *Journal of Econometrics*, 87(1), 115-143.
83. Blundell, R & Bond, S 1998, 'Initial conditions and moment restrictions in dynamic panel data models', *Journal of Econometrics*, 87(1), 115-143.
84. Bonatti, L & Felice, G 2008, 'Endogenous growth and changing sectoral composition in advanced economies', *Structural Change and Economic Dynamics*, 19(2), 109–131.
85. Bond, SR 2002, 'Dynamic panel data models: a guide to micro data methods and practice', *Portuguese Economic Journal*, 1(2), 141-162.
86. Boppart, T 2014, 'Structural change and the Kaldor facts in a growth model with relative price effects and non-Gorman preferences', *Econometrica*, 82(6), 2167–2196.
87. Borić, I 2018, 'Regionalni razvojni dispariteti u europskoj uniji', *Zbornik radova Veleučilišta u Šibeniku*, (1-2/2018), 91-106.
88. Borsi, M & Metiu, N, 2015, 'The evolution of economic convergence in the European Union,' *Empirical Economics*, Springer, vol. 48, no. 2, pp. 657-681,
89. Bosanac, S 2015, 'Utjecaj procesa demografskog starenja na gospodarska kretanja', završni rad, Fakultet ekonomije i turizma u Puli, pristupljeno 23.4.2020., online: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:137:210120>
90. Bose, N, Haque, ME & Osborn, DR 2007, 'Public expenditure and economic growth: A disaggregated analysis for developing countries', *Manchester School*, 75(5), 533-556. pristupljeno 12.6.2020., online: doi.org/10.1111/j.1467-9957.2007.01028.x
91. Boyce, C & Neale, P 2006, *Conducting in-depth interviews: A guide for designing and conducting in-depth interviews for evaluation input*. pristupljeno 14.4.2021., online: https://nyhealthfoundation.org/wp-content/uploads/2019/02/m_e_tool_series_indepth_interviews-1.pdf
92. Bradburn, N 1969, *The structure of psychological well-being*. Chicago: Aldine.
93. Brajković, L, Godan, A & Godan, Lj 2008, 'Quality of Life After Stroke in Old Age: Comparison of Persons Living in Nursing Home and Those Living in Their Own Home', *Croatian Medical Journal*, 50(2), 182-8.
94. Branson, WH, Guerrero, I & Guntor, BG 1998, *Patterns of Development, 1970-94*. Washington DC, World Bank.
95. Bratković, D & Rožman B 2006, 'Čimbenici kvalitete življenja osoba s intelektualnim teškoćama', *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 42(2), 101-112.
96. Brock, D 1993, 'Quality of health care and medical ethics', in *The Quality of Life*, Clarendon Press Oxford, 95–132. pristupljeno 23.4.2020., online: <http://dx.doi.org/10.1093/0198287976.003.0009>
97. BROWNING, HL & SINGELMANN, J 1978, 'The transformation of the US labor force: the interaction of industry and occupation', *Politics & Society*, v. 8, n. 3-4, p. 481-509.
98. Brundtland, GH 1987, 'Our Common Future—Call for Action', *Environmental Conservation*, 14(04), 291. pristupljeno 23.4.2020., online: [doi:10.1017/s0376892900016805](https://doi.org/10.1017/s0376892900016805)
99. Brunetti, A 1997, 'Political variables in cross-country growth analysis', *Journal of Economic Surveys*, 11(2), 163-190.

100. Brunetti, A, Kisunko, G & Weder, B 1998, 'Credibility of Rules and Economic Growth: Evidence from a Worldwide Survey of the Private Sector', *The World Bank Economic Review*, 12(3), 353-384. pristupljeno 16.4.2020., online: <https://www.international-macro.economics.uni-mainz.de/Dateien/wberdef.pdf>
101. Bruni, L & Porta, PL (eds.) 2005, *Economics and happiness: Framing the analysis*, Oxford University Press.
102. Brynjolfsson, E & Hitt, L 1993, 'Is information systems spending productive? New evidence and new results', *Proceedings of the XIVth International Conference on Information Systems (ICIS)*, Orlando, 47-63.
103. Bryson, JR & Daniels, PW 2010, 'The 'services duality' and the rise of the 'manuservice' economy', in *Handbook of Service Science*, Springer, London, 79-106.
104. Buera, FJ, Kaboski, JP & Rogerson, R 2015, 'Skill-biased structural change', *NBER Working Paper* No. 21165.
105. Cameron, D 2010, 'PM's speech on wellbeing, pristupljeno 4.6.2023., online: <https://www.gov.uk/government/speeches/pm-speech-on-wellbeing>'.
106. Campbell, A, Converse, P & Rodgers, W 1976, *The quality of American life*. New York: Sage.
107. Campbell, Angus 1972, 'Aspiration, Satisfaction and Fulfillment', in *The Human Meaning of Social Change*, New York: Russell Sage.
108. Cantó, O, García-Pérez, C & Romaguera-de-la-Cruz, M 2020, 'The dimension, nature and distribution of economic insecurity in European countries: A multidimensional approach', *Economic Systems*, 44(3), p.100807.
109. Cantril, H 1965, *The pattern of human concerns*. New Brunswick, NY: Rutgers University Press.
110. Cardoso, E 1993, 'Private Investment in Latin America', *Economic Development and Cultural Change*, 41(4), 833-848. pristupljeno 23.4.2018., online: doi:10.1086/452050
111. Caron, J, Fally, T & Markusen, JR 2014, 'International trade puzzles: a solution linking production and preferences', *The Quarterly Journal of Economics*, 129(3), 1501-1552.
112. Caselli, F & Coleman II, WJ 2001, 'The U.S. structural transformation and regional convergence: a reinterpretation', *Journal of Political Economy*, 109(3), 584-616.
113. Castellacci, F 2010, 'Structural change and the growth of industrial sectors: empirical test of a GPT model', *The Review of Income and Wealth* 56(3): 449-482.
114. Castells-Quintana, D, Royuela, V & Thiel, F 2018, 'Inequality and sustainable development: Insights from an analysis of the human development index', *Sustainable Development*. pristupljeno 12.12.2020., online: doi:10.1002/sd.1917
115. Cavenaile, L & Dubois, D 2011, 'An empirical analysis of income convergence in the European Union', *Applied Economics Letters*, 18(17), 1705-1708.
116. Čavrak, V 2012, 'Strategija malog i otvorenog gospodarstva i Nova strukturna ekonomika; objavljeno u zborniku radova Razvojna strategija malog nacionalnog gospodarstva u globaliziranom svijetu; Znanstveni skup povodom 90. godine rođenja akademika i profesora Jakova Sirotkovića, 20. rujna 2012. u Zagrebu; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
117. Chakravarty, S & A Mitra 2009, 'Is Industry still the engine of growth? An econometric study of the organized sector employment in India', *Journal of Policy Modeling*, 31, 22-35.
118. Chakravarty, S & Mitra, A 2009, 'Is Industry still the engine of growth? An econometric study of the organized sector employment in India', *Journal of Policy Modeling*, 31, 22-35.
119. Chancel, L, Thiry, G & Demailly, D 2014, 'Beyond-GDP indicators: to what end? Lessons learnt from six national experiences', *IDDRI Study* no. 04/14 September 2014. pristupljeno 23.9.2018., online: <https://www.iddri.org/sites/default/files/import/publications/st0414en.pdf>.

120. Chanda, R 2002, *Globalisation of Services: India's Opportunities and Constraints*. New Delhi, Oxford University Press.
121. Chen, X., Pei, G., Song, Z. & Zilibotti, F., 2023. 'Tertiarization Like China' *Annual Review of Economics*, 15.
122. Chenery, H & Taylor, L 1968, 'Development patterns among countries and over time', *The Review of Economics & Statistics*, 50, 391–516.
123. Chenery, HB & Syrquin 1975, *Patterns of Development, 1957–1970*. London, Oxford University Press.
124. Chenery, HB 1960, 'Patterns of industrial growth', *American Economic Review*, 50, 624–654.
125. Chigbu, U E 2019 'Visually hypothesising in scientific paper writing: Confirming and refuting qualitative research hypotheses using diagrams.' *Publications*, 7(1), 22.
126. Christopherson, S, Michie, J & Tyler, P 2010, 'Regional resilience: theoretical and empirical perspectives', *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1), 3-10.
127. Ciftci, C & Durusu-Ciftci, D 2021, 'Economic freedom, foreign direct investment, and economic growth: The role of sub-components of freedom', *The Journal of International Trade & Economic Development*, 1–22. pristupljeno 6.4.2022., online: doi:10.1080/09638199.2021.1962392
128. Claey's, G, Darvas, Z, Demertzis, M & Wolff, GB 2021, 'The great COVID-19 divergence: managing a sustainable and equitable recovery in the European Union', *Policy Contribution* 11/2021, Bruegel.
129. Clark, A, Frijters, P & Shields, M 2008, 'Relative Income, Happiness, and Utility: An Explanation for the Easterlin Paradox and Other Puzzles', *Journal of Economic*, 46(1), 95–144.
130. Clark, C 1940, *The Conditions of Economic Progress London*. London, MacMillan.
131. Coffey, WJ & Bailly, AS 1990, 'Service Activities and the Evolution of Production Systems: An International Comparison', *Environment and Planning A: Economy and Space*, 22(12), 1607–1620. pristupljeno 5.5.2017., online: doi.org/10.1068/a221607
132. Collier, P 2002, 'Social capital and poverty: A microeconomic perspective', in *The Role of Social Capital in Development: An Empirical Assessment*, Cambridge, Cambridge University Press, 19-41. pristupljeno 26.8.2020., online: pristupljeno 23.4.2020., online: doi:10.1017/CBO9780511492600.003
133. Connolly, A, de Leoz, C, Gorospe, M & Sebastian, M 2014, 'Determinants of Having a High Human Development Index: A qualitative analysis on human development of countries all over the world', pristupljeno 17.03.2021., online: https://www.researchgate.net/publication/333149351_Determinants_of_Having_a_High_Human_Development_Index_A_qualitative_analysis_on_human_development_of_countries_all_over_the_world.
134. Connolly, A, de Leoz, C, Gorospe, M & Sebastian, M 2014, 'Determinants of Having a High Human Development Index: A qualitative analysis on human development of countries all over the world', pristupljeno 5.2.2020., online: https://www.researchgate.net/publication/333149351_Determinants_of_Having_a_High_Human_Development_Index_A_qualitative_analysis_on_human_development_of_countries_all_over_the_world
135. Constantine, CM 2017, 'Economic structures, institutions and economic performance', *Journal of Economic Structures*, 6, 1–18.
136. Cornwall, J 1977, *Modern Capitalism - Its Growth and Transformation*, London.
137. Costanza, R & Hart, M & Posner, S & Talberth, J 2009, 'Beyond GDP: The Need for New Measures of Progress', 39.

138. Costanza, R, Fisher, B, Ali, S, Beer, C, Bond, L, Boumans, R, Danigelis, N, Dickinson, J, Elliott, C, Farley, J, Gayer, D, Glenn, L, Hudspeth, T, Mahoney, D, McCahill, L, McIntosh, B, Reed, S, Rizvi, S, Rizzo, D, Simpatico, T & Snapp, R 2008, 'An integrative approach to quality of life measurement, research, and policy', *Surveys and Perspectives Integrating Environment and Society*, 1, 1-5. pristupljeno 16.6.2020., online: https://www.researchgate.net/publication/30438169_An_Integrative_Approach_to_Quality_of_Life_Measurement_Research_and_Policy
139. Crafts, N 2001, 'Historical Perspectives on Development', in *Frontiers of Development Economics: The Future in Perspective*, New York, Oxford University Press, 301-44.
140. Craigwell, R, Bynoe, D & Lowe, S 2012, 'The effectiveness of government expenditure on education and health care in the Caribbean', *International Journal of Development Issues*, 11(1), 4–18.
141. Crespi, F & Pianta, M 2008, 'Demand and innovation in productivity growth', *International Review of Applied Economics*, 22(6), 655-672.
142. Criscuolo, C 2021, 'Productivity and business dynamics through the lens of COVID-19: The shock, risks and opportunities', 2021 *ECB Forum on Central Banking*. pristupljeno 23.12.2022., online: https://www.ecb.europa.eu/pub/conferences/html/20211208_forum_on_central_banking.en.html
143. Crozet, M & Milet, E 2014, 'The servitization of French manufacturing firms', in *The Factory-Free Economy: Outsourcing, Servitization, and the Future of Industry*, Oxford, Oxford University Press, 11–135.
144. Cuadrado, JR, Rubalcaba, L & Bryson, J (eds.) 2002, *Trading services in the global economy*, Cheltenham: Edward Elgar.
145. Cuadrado-Roura, JR & Maroto-Sanchez, A 2011, 'Analyzing the role of service sector on productivity growth across European regions', *Instituto Universitario De Análisis Económico Y Social*, Madrid.
146. Cummins, R, Gullone, E, & Lau, A 2002, 'A model of a subjective well-being homeostasis: the role of personality', in E. Gullone & R. A. Cummins (eds.), *The Universality of Subjective Well-Being Indicators*, Kluwer Academic, Dodrecht, 7–46.
147. Cummins, RA 1996, 'The domains of life satisfaction: An attempt to order chaos', *Social Indicators Research*, 38, 303-332.
148. Cummins, RA 1999, 'A psychometric evaluation of the comprehensive quality of life scale – Fifth edition', in *Urban Quality of Life: Critical Issues and Options*. School of Building and Real Estate, National University of Singapore.
149. Cummins, RA 2000, 'Objective and subjective quality of life: An interactive model', *Social Indicators Research*, 52, 55-72.
150. Cummins, RA 2000, 'Objective and Subjective Quality of Life: An Interactive Model', *Social Indicators Research*, 52(1), 55–72. pristupljeno 23.3.2017., online: pristupljeno 23.4.2020., online: <http://www.jstor.org/stable/27522495>.
151. Cummins, RA 2000, 'Objective and subjective quality of life: an interactive model', *Social Indicators Research*, 52, 55-72.
152. Curtis, D & Murthy, K 1998, 'Economic growth and restructuring: A test of unbalanced growth models, 1977–1992', *Applied Economic Letters*, 5(12), 777–780.
153. D’Adamo, G, Bianchi, M, & Granelli, L 2021, 'Digitalisation and Beyond: The COVID-19 Pandemic and Productivity Growth in G20 Countries', *European Economy - Economic Briefs 067*, Directorate General Economic and Financial Affairs (DG ECFIN), European Commission. pristupljeno 23.8.2022., online: <https://ideas.repec.org/p/euf/ecobri/067.html>

154. D'Agostino, A, Serafini, R, & Ward-Warmedinger, ME 2006, 'Sectoral Explanations of Employment in Europe - the Role of Services', IZA Discussion Paper No. 2257, ECB Working Paper No. 625, The development of Service Sector Employment: Europe versus the US. pristupljeno 23.4.2020., online: https://ec.europa.eu/info/publications/working-paper-development-service-sector-employment-europe-versus-us_en
155. Daly, HE 2005, 'Economics in a full world', *Scientific American*, 293(3), 100-107.
156. Dang, G, & Sui Pheng L 2015, 'Theories of Economic Development', in *Infrastructure Investments in Developing Economies*, Springer, Singapore. pristupljeno 25.6.2020., online: doi.org/10.1007/978-981-287-248-7_2.
157. Das, RC, Mandal, C, & Patra, AK 2019, 'Linkage between social sector's spending and HDI: study on individual as well as panel data of Indian states', *Review of Social Economy*, 0(0), 1–23. pristupljeno 16.6.2020., online: doi.org/10.1080/00346764.2019.1671605.
158. Dasgupta, S, & Singh, A 2005, 'Will services be the new engine of Indian economic growth?', *Development and Change*, 36(6), 1035-1057.
159. Davis, J 2003, *The Theory of the Individual in Economics: Identity and Value*.
160. De Gregorio, J, Giovannini, A, & Wolf, H C 1994, 'International evidence on tradables and nontradables inflation', *European Economic Review*, 38(6), 1225–1244. pristupljeno 23.4.2020., online: [doi:10.1016/0014-2921\(94\)90070-1](https://doi.org/10.1016/0014-2921(94)90070-1)
161. De Muro, P, Mazziotta, M, & Pareto, A 2009, 'Composite Indices for Multidimensional Development and Poverty: An Application to MDG Indicators'. *Social Indicators Research*. 104. 1-18. pristupljeno 13.4.2020., online [10.1007/s11205-010-9727-z](https://doi.org/10.1007/s11205-010-9727-z).
162. Denzin, N K 1978, *Sociological Methods*, New York: McGraw-Hill.
163. Denzin, N K & Lincoln, Y S (Eds.) 2003, *Collecting and interpreting qualitative materials*, 2nd Edition. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
164. Denzin, N K & Lincoln, Y S 1998, 'Introduction: Entering the field of qualitative research' Chapter 1 u N. K. Denzin and Y. S. Lincoln (Eds). *The landscape of qualitative research: Theories and issues* (pp. 1–34). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
165. Denzin, N K & Lincoln, Y S 2005, 'Introduction: The discipline and practice of qualitative research.' u N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (3rd ed.), pp. 1-33. Thousand Oaks, CA: Sage. ISBN 0-7619-2757-3.
166. De Reuver, M, Bouwman, G, Prieto, G, & Visser, A 2011, 'Governance of flexible mobile service platform', *Futures*, 43(9), 979-85. pristupljeno 15.8.2020., online: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0016328711001418>
167. De Souza, KB, de Andrade Bastos, SQ, & Perobelli, FS 2016, 'Multiple trends of tertiarization: A comparative input–output analysis of the service sector expansion between Brazil and United States', *Economia*, 17, 141–158.
168. De Vincenti, C 2007, 'Baumol's disease, production externalities and productivity effects of intersectoral transfers', *Metroeconomica*, 58(3), 396–412.
169. De Vries, G, Timmer, M, & de Vries, K 2015, 'Structural transformation in Africa: Static gains, dynamic losses', *The Journal of Development Studies*, 51(6), 674–688.
170. Deb, S 2015, 'The Human Development Index and Its Methodological Refinements', *Social Change*, 45(1), 131–136.
171. Demailly, D, Chancel, L, Lewertowski-Blanche, L, & Brimont, L 2015, 'New indicators of wealth in European governance', IDDRI Working Paper no. 17/15 December 2015. pristupljeno 23.4.2020., online: https://www.iddri.org/sites/default/files/import/publications/wp1715_en.pdf.
172. Deneulin, S, & Shahani, L (eds.) 2009, *An Introduction to the Human Development and the Capability Approach*, London.

173. Deutsche Bank Research, Measures of well-being, There is more to it than GDP, pristupljeno 23.4.2020., online: https://www.zgf-fortschritt.de/fileadmin/user_upload/Downloads/Massnahmen_ZGF/Massnahmen_Gesellschaft/Massnahmen_Wirtschaft/Massnahmen_Wohlbefinden/en/measures-of-well-being.pdf.
174. Di Meglio, G, Martínez-Alcocer, J, Maroto Sanchez, A, & Savona, M 2018, 'Services in Developing Economies: The Deindustrialization Debate in Perspective', *Development and Change*, 49(6), 1495-1525.
175. Di Tella, R, & MacCulloch, R 2006, 'Some uses of happiness data in economics', *Journal of Economic Perspectives*, 20(1), 25-46.
176. Diao, X, McMillan, M, & Rodrik, D 2017, 'The Recent Growth Boom in Developing Economies: A Structural Change Perspective', NBER Working Papers 23132, National Bureau of Economic Research, Inc. pristupljeno 26.6.2019., online: <https://ideas.repec.org/p/nbr/nberwo/23132.html>
177. Díaz, NL, Aguiar, I, & De Saá, P 2006, 'El conocimiento organizativo tecnológico y la capacidad de innovación', *Cuadernos de Economía y Dirección de la Empresa*, 27, 33-60.
178. Diener, E 1995, 'A Value Based Index for Measuring National Quality of Life', *Social Indicators Research*, 36(2), 107-127.
179. Diener, E, & Seligman, MEP 2004, 'Beyond Money: Toward an Economy of Well-being', *Psychological Science in Public Interest*, 5(1), 1-31.
180. Diener, E, & Suh, E 1997, 'Measuring quality of life: economic, social, and subjective indicators', *Social Indicators Research*, 40, 189-216.
181. Diener, E, Sandvik, E, Seidlitz, L, & Diener, M 1993, 'The relationship between income and subjective well-being: Relative or absolute', *Social Indicators Research*, 28, 195-223.
182. Dieppe, A 2021, *Global Productivity*, World Bank Publications - Books, The World Bank Group, pristupljeno 12.7.2023., online: <https://EconPapers.repec.org/RePEc:wbk:wbpubs:34015>
183. Dietrich, A 2011, 'Does growth cause structural change, or is it the other way around? A dynamic panel data analysis for seven OECD countries', *Empirical Economics*, 43(3), 915-944.
184. DiPietro, W 2009, 'The role of individual values in the process of economic growth', *International Journal of Development Issues*, Vol. 8 No. 1, pp. 40-47. pristupljeno 23.8.2019., online: doi.org/10.1108/14468950910967056
185. Direktiva 2006/123/EZ Europskog parlamenta i vijeća od 12. prosinca 2006. o uslugama na unutarnjem tržištu. pristupljeno 23.4.2020., online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006L0123>
186. Djankov, S & Panizza, U 2020, 'Developing economies after COVID-19: an introduction', *Vox eBook Chapters*. In: Djankov S, Panizza U, editors. *COVID-19 in developing economies*, Centre for Economic Policy Research, 1(1) 8-23
187. Dobb, MH 1960, *An Essay on Economic Growth and Planning*, Routledge & Kegan Paul, London.
188. Dodzin, S & Vamvakidis, A 1999, 'Trade and Industrialisation in Developing Agricultural Economies', *IMF Working Paper Series*, wp/99/145. pristupljeno 3.2.2018., online: <https://ssrn.com/abstract=880672>.
189. Dolan, P, Peasgood, T & White, M 2008, 'Do we really know what makes us happy? A review of the economic literature on the factors associated with subjective well-being', *Journal of Economic Psychology*, 29(1), 94-122.
190. Dollar, D & Kraay, A 2004, 'Trade, Growth and Poverty', *The Economic Journal*, 114(493), F22-F49.

191. Dörffel, C & Schuhmann, S 2022, 'What is Inclusive Development? Introducing the Multidimensional Inclusiveness Index', *Social Indicators Research*. pristupljeno 3.3.2023., online: doi.org/10.1007/s11205-021-02860-y
192. Dorn, JA, Walters, AA & Hanke, SH 1998, 'The revolution in development economics', Washington, D.C.
193. Duarte, M & Restuccia, D 2017, 'Relative Prices and Sectoral Productivity', National Bureau of Economic Research, Working Paper 23979. pristupljeno 23.4.2020., online: <https://www.nber.org/papers/w23979>
194. Duernecker, G, Herrendorf, B & Valentinyi, A 2017, 'Structural Change within the Service Sector and the Future of Baumol Disease', *Working Paper*. pristupljeno 3.12.2020., online: <https://econpapers.repec.org/paper/cprceprdp/12467.htm>
195. Dufrenot, G, Mignon, V & Naccache, T 2009, 'The slow convergence of per capita income between the developing countries: “growth resistance” and sometimes “growth tragedy”', *Econstor.eu*. pristupljeno 23.4.2019., online: <https://www.econstor.eu/obitstream/10419/65423/1/607314206.pdf>
196. Dutt, A & Lee, K 1993, 'The service sector and economic growth: Some cross-section evidence', *International Review of Applied Economics*, 7(3), 311–329.
197. Dutt, A & Ros, J 2008, *International Handbook of Development Economics*, Volumes 1 & 2, vol. Two volume set, Edward Elgar Publishing
198. Easterlin, R. A. 1996, 'Does Satisfying Material Needs Increase Human Happiness?' *Growth triumphant*, 131-136.
199. Easterlin, R. A. 1974, 'Does economic growth improve the human lot? Some empirical evidence', in P David and M Reder (urednici), *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramovitz*, New York: Academic Press.
200. Easterlin, RA & Angelescu, L 2012, 'Modern Economic Growth and Quality of Life: Cross-Sectional and Time Series Evidence', in K Land, A Michalos, & M Sirgy (eds.), *Handbook of Social Indicators and Quality of Life Research*, Springer, Dordrecht. pristupljeno 15.11.2021., online: doi.org/10.1007/978-94-007-2421-1_6
201. Easterly, W & Levine, R 2003, 'Tropics, Germs and Crops: How Endowments Influence Economic Development', *Journal of Monetary Economics*, 50(1), 3–39.
202. Easterly, W 1991 'Economic policy and economic growth. *Finance & Development*', 28(3), 10-13.
203. Easterly, W & Rebelo, S 1993, 'Fiscal policy and economic growth: An empirical investigation', *Journal of Monetary Economics*, 32(3), 417-458.
204. Easterly, W 1999, 'Life During Growth', *Journal of Economic Growth*, 4, 239–276. pristupljeno 15.11.2021., online: doi.org/10.1023/A:1009882702130
205. Easterly, W 2002, *The Elusive Quest for Growth: Economists Adventures and Misadventures in the Tropics*, MIT Press, Cambridge, MA.
206. Easterly, W 2007, 'Inequality does cause underdevelopment: Insights from a new instrument', *Journal of Development Economics*, 84(2), 755–776. pristupljeno 23.6.2021., online: doi.org/10.1016/j.jdeveco.2006.11.002
207. Echevarria, C 1997, 'Changes in Sectoral Composition Associated with Economic Growth', *International Economic Review*, 38(2), 431-452.
208. ECORYS 2012, 'Study on business-related services', main report, Rotterdam, December.
209. Edgar, A, & Bowling, A 1997, 'Measuring Health; a Review of Quality of Life Measurement Scales', *Med Health Care Philos*, 1, 181–182. pristupljeno 30.05.2020., online: doi.org/10.1023/A:1009999222296

210. Edwards, S 1997, 'Openness, Productivity, and Growth: What Do We Really Know?', *National Bureau of Economic Research, Cambridge*. pristupljeno 23.4.2020., online: <http://www.nber.org/papers/w5978.pdf>
211. Eggoh, J, Bangake, C, & Semedo, G 2019, 'Do remittances spur economic growth? Evidence from developing countries', *The Journal of International Trade & Economic Development*, 1–28. pristupljeno 8.8.2021., online: doi.org/10.1080/09638199.2019.1568522
212. Eichengreen, B & Gupta, P 2013, 'The two waves of service-sector growth', *Oxford Economic Papers*, 65, 96–123. pristupljeno 3.7.2022., online: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w14968/w14968.pdf
213. Engerman, SL 1997, 'The Standard of Living Debate in International Perspective: Measures and Indicators', in RH Steckel & R Floud (eds.), *Health and Welfare during Industrialization*, University of Chicago Press, 17-45.
214. Erdem, E & Glyn, A 2001, 'Employment growth, structural change and capital accumulation', in T ten Raa & R Schettkat (eds.), *The growth of Service Industries – The Paradox of Exploding Costs and Persistent Demand*, Edward Elgar Publishing Limited.
215. Eren, M, Çelik, AK & Kubat, A 2014, 'Determinants of the Levels of Development Based on the Human Development Index: A Comparison of Regression Models for Limited Dependent Variables', *Review of European Studies*, 6, 11-20. pristupljeno 13.08.2021., online: <https://www.ccsenet.org/journal/index.php/res/article/view/32501>
216. Erikson, R & Uusitalo, H 1987, *The Scandinavian Approach to Welfare Research*, Swedish Institute for Social Research, Reprint Series No. 181, Stockholm.
217. Erikson, R 1974, 'Welfare as a Planning Goal', *Acta Sociologica*, 17(3), 273-288.
218. Erikson, R 1993, 'Descriptions of Inequality: the Swedish Approach to Welfare Research', in M Nussbaum & A Sen (eds.), *The Quality of Life*, Clarendon Press Oxford, 67-87.
219. Estrada, G, Acharya, Y, Batten, A & Bramble, P 2013, 'The Service Sector in Lower-Income Asian Economies', *ADB Economics, W.P Series*, No. 347.
220. Esty, DC 2002, 'Why Measurement Matters', in *Environmental Performance Measurement: The Global 2001-2002 Report*.
221. European Commission 2007, 'Beyond GDP' conference proceedings. pristupljeno 28.3.2020., online: http://ec.europa.eu/environment/beyond_gdp/2007_conference_en.html
222. European Commission 2009, 'GDP and beyond: Measuring progress in a changing world', Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, COM(2009) 433 final, Brussels.
223. European Commission 2010, *Europe 2020. A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth*, COM(2010) 2020 final, Brussels: European Commission.
224. Eurostat 2015, *Quality of life: facts and views*, Luxemburg: Publications Office of the European Union.
225. Eurostat 2017, Final report of the expert group on quality of life indicators, 2017 edition.
226. Fadilah, A, Ananda, CF & Kaluge, D 2018, 'A Panel Approach: How Does Government Expenditure Influence Human Development Index?', *Jurnal Ekonomi dan Studi Pembangunan*, 10(2), 130–139.
227. Fagerberg, J & Verspagen, B 1999, 'Modern Capitalism in the 1970s and 1980s', in M Setterfield (ed.), *Growth, Employment and Inflation*, London, Macmillan.
228. Fagerberg, J & Verspagen, B 2002, 'Technology-gaps, Innovation Diffusion and Transformation: An Evolutionary Approach', *Research Policy*, 31(8&9), 1291–1304.
229. Fagerberg, J 1987, 'A Technology Gap Approach to Why Growth Rates Differ', *Norwegian Institute of International Affairs*, Oslo. pristupljeno 23.4.2020., online: <https://www.sv.uio.no/tik/InnoWP/archive/wpno002-1987.pdf>

230. Fahey, T, Nolan, B & Whelan, C 2003, *Monitoring Quality of Life in Europe*, Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
231. Falkinger, J 1994, 'An Engelian model of growth and innovation with hierarchic demand and unequal incomes', *Ricerche Economiche*, 48(2), 123–139.
232. Falvey, R & Gemmel, N 1996, 'Are services income-elastic? Some new evidence', *Review of Income & Wealth*, 42(3), 257–269.
233. Farquhar, M 1995, 'Definitions of Quality of Life: a Taxonomy', *Journal of Advanced Nursing*, 22(3).
234. Fei, JCH & Ranis, G 1965, 'Innovation Intensity and Factor Bias in the Theory of Growth', *International Economic Review*, 6, 182-98.
235. Felce, D & Perry, J 1995, 'Quality of life: Its definition and measurement research', *Research in Developmental Disabilities*, 16, 51-74. pristupljeno 23.7.2020., online: doi:10.1016/0891-4222(94)00028-8.
236. Feldman, M & Lanahan, L 2010, 'Silos of Small Beer: A case study of the efficacy of federal innovation programs in a key midwest regional economy', in S Progress (Ed.), (Vol. September 23, 2010). Washington DC: Center for American Progress.
237. Feldman, M, Hadjimichael, T, Lanahan, L & Kemeny, T 2016, 'The logic of economic development: a definition and model for investment', *Environment and Planning C: Government and Policy*, 34(1), 5-21. pristupljeno 16.9.2019., online: doi: 10.1177/0263774x15614653.
238. Felipe, J, Felipe, León-Ledesma, M, Lanzafame, M & Estrada, GE 2009, 'Sectoral Engines of Growth in Developing Asia: Stylised Facts and Implications', *Malaysian Journal of Economic Studies*, 46(2), 107-33.
239. Fernandes, AM & Isgut, AM 2005, 'Learning-by-doing, Learning-by-Exporting, and Productivity : Evidence from Colombia', *The World Bank, Policy Research Working Paper Series*, 3544.
240. Fernandez, R & Palazuelos, E 2012, 'European Union economies facing ‘Baumol’s disease’ within the service sector', *J. Common Mark. Stud.*, 50(2), 231–249.
241. Ferrans, CE 2005, 'Definitions and conceptual models of quality of life', in J Lipscomb, CC Gotay, & C Snyder (Eds.), *Outcomes assessment in cancer: Measures, methods, and applications*, Cambridge University Press, 14–30.
242. Ferreira, PC 1999, 'Inflationary Financing of Public Investment and Economic Growth', *Journal of Economic Dynamics and Control*, 23, 539-63.
243. Fischer, S 1991, 'Growth, Macroeconomics, and Development', *NBER Macroeconomics Annual 1991, Volume 6, Blanchard and Fischer*. pristupljeno 23.5.2020., online: <http://www.nber.org/papers/w3702.pdf>.
244. Fisher, AGB 1935, *The clash of progress and security*, London: Macmillan.
245. Fisher, AGB 1939, 'Production, primary, secondary and tertiary', *Economic Record*, 15(1), 24–38.
246. Fisher, B, Costanza, R, Ali, S, Beer, C, Bond, L, Boumans, R, Danigelis, N, Dickinson, J, Elliott, C, Farley, J, Gayer, D, Glenn, L, Hudspeth, T, Mahoney, D, McIntosh, B, McCahill, L, Snapp, R, Simpatico, T, Rizzo, D, & Rizvi, S 2008, 'An Integrative Approach to Quality of Life Measurement, Research, and Policy', *Sapiens*, 1. pristupljeno 23.4.2020., online: DOI: 10.5194/sapiens-1-11-2008.
247. Fixler, D J & Siegel, D 1999, 'Outsourcing and productivity growth in services'. *Structural Change and Economic Dynamics* 10(2): 177–194.
248. Fleurbaey, M & Blanchet, D 2013, *Beyond GDP: Measuring welfare and assessing sustainability*, Oxford University Press.

249. Flyvbjerg, B 2006 'Five misunderstandings about case-study research.' *Qualitative Inquiry*, 12, 219–245.
250. Foellmi, R & Zweimuller, J 2008, 'Structural change, Engel's consumption cycles and Kaldor's facts of economic growth', *Journal of Monetary Economics*, 55(7), 1317–1328.
251. Fofack, H 2014, 'The idea of economic development: Views from Africa', *Working Paper, No. 2014/093, World Institute for Development Economics Research*, Helsinki, Finland.
252. Foster-McGregor, J, Pöschl, J & Stehrer, R 2012, 'Manufacturing productivity: Effects of service sector innovations and institutions', *wiiw Working Paper*, No. 89, July 2012.
253. Fourastié, J 1949, *Le Grand Espoir du XXe siècle*, Paris: Presses Universitaires de France, Reprinted as 'Moderne Techniek en Economische Ontwikkeling, 1965, Amsterdam: Het Spectrum.
254. Frajman Ivković, A 2016, 'Limitations of the GDP as a Measure of Progress and Well-Being', *Ekonomski vjesnik/Econviews - Review of Contemporary Business, Entrepreneurship and Economic Issues*, 29(1), 257–272. pristupljeno 13.2.2020., online: <https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/ekonomski-vjesnik/article/view/4217>
255. Francois, J & Woerz, J 2008, 'Producer services, manufacturing linkages, and trade', *Journal of Industry, Competition and Trade*, 8(3), 199–229.
256. Franke, R & Kalmbach, P 2005, 'Structural Change in the Manufacturing Sector and Its Impact on Business-related Services: An Input–Output Study for Germany', *Structural Change and Economic Dynamics*, 16(4), 467–488.
257. Fredericks, M & Miller S 1988, 'Some notes on confirming hypotheses in qualitative research: An application' *Social Epistemology*, 2(4), 345–352. pristupljeno 4.4.2016., online: doi:10.1080/02691728808578503
258. Freund, C & Weinhold, D 2002, 'The Internet and international trade in services', *The American Economic Review*, 92(2), 236–240. » pristupljeno 23.3.2021., online: doi.org/10.1257/000282802320189320
259. Frey, BS & Stutzer, A 2002a, *Happiness and Economics*, Princeton University Press, New Jersey.
260. Frey, BS & Stutzer, A 2002b, 'What can economists learn from happiness research?', *Journal of Economic Literature*, 40(2), 402–435.
261. Frey, BS & Stutzer, A 2009, *Happiness: The Economic Analysis*. Institute for Empirical Research in Economics University of Zurich Working Paper No. 417. pristupljeno 4.11.2020., online: doi.org/10.2139/ssrn.1427738
262. Frey, BS 2008, *Happiness: A Revolution in Economics*, The MIT Press.
263. Friedman, TL 2009, 'The Inflection is Near', *The New York Times*.
264. Friedmann, J 1973, *Retracking America: A Theory of transactive planning*, New York: Anchor, Doubleday.
265. Fuchs, VR 1968, *The service economy*, New York: National Bureau of Economic Research.
266. Fuchs, VR 1980, 'Economic growth and the rise of service employment', *NBER Working Paper*, No. 486.
267. Fukuda-Parr, S 2016, 'From the Millennium Development Goals to the Sustainable Development Goals: shifts in purpose, concept, and politics of global goal setting for development', *Gender & Development*, 24(1), 43–52. pristupljeno 23.4.2020., online: doi:10.1080/13552074.2016.1145895.
268. Fukuyama, F 2002, 'Social Capital and Development: The Coming Agenda', *SAIS Review*, 22(1), 23–37. pristupljeno 14.01.2019. online: doi:10.1353/sais.2002.0009.
269. Galbraith, JK 1958, *The Affluent Society*, Cambridge, Mass., Houghton Mifflin.
270. Galbraith, JK 1964, 'Economics and the quality of life', *Science*, 145(3628), 117–123.

271. Galbraith, JK 1971, *A Contemporary Guide to Economics, Peace, and Laughter*, Boston: Houghton Mifflin.
272. Galloway, S, Bell, D, Hamilton, C & Scullion, AC 2006, *Well-Being and Quality of Life: Measuring the Benefits of Culture and Sport - A Literature Review and Thinkpiece*, Scottish Government: Edinburgh, UK.
273. Gallup, JL, Sachs, J & Mellinger, A 1999, 'Geography and Economic Development', in BP Pleskovic & JE Stiglitz (Eds.), *Proceedings of the Annual Bank Conference on Development Economics 1998*, Washington: World Bank, pp. 127–178.
274. Ganz, W, & Morschel, I 2011, 'More productive through cross-linking: The strategic partnership 'productivity of services''. *21st RESER International conference, 'Productivity of Services NextGen: Beyond Output/Input'*, Hamburg, 8–10 September
275. Gelo, T & Družić, M 2016, 'Sektorska struktura gospodarstva Hrvatske', in A Obadić & J Tica (Eds.), *Gospodarstvo Hrvatske*, Zagreb, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, pp. 41-85.
276. Gemmell, N 1982, 'Economic development and structural change: The role of the service sector', *The Journal of Development Studies*, 19(1), 37–66.
277. Ghani, E & O'Connell, SD 2014, 'Can Service Be a Growth Escalator in Low-Income Countries?', *The World Bank*. pristupljeno 2.1.2021. online: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/19352>.
278. Gill, R 1967, *Evolution of Modern Economics*, Englewood Cliffs: Prentice Hall.
279. Giovanini, A & Arend, M 2017, 'Contribution of services to economic growth: Kaldor's fifth law?', *RAM. Revista de Administração Mackenzie*, 18(4), 190-213.
280. Glatzer, W 1992, 'Lebensqualität aus sozioökonomischer Sicht', in G Seifert (Ed.), *Lebensqualität unserer Zeit – Modebegriff oder neues Denken?*, Göttingen, pp. 47-60.
281. Glatzer, W 2001, 'Lebensstandard und Lebensqualität', in B Schäfers & W Zapf (Eds.), *Handwörterbuch zur Gesellschaft Deutschlands*, VS Verlag für Sozialwissenschaften.
282. Glavan, B 2007, 'Coordination Failures, Poverty Traps, "Big Push" Policy and Entrepreneurship: A Critical View', *MPRA Paper*, 5757. pristupljeno 23.7.2020., online: https://mpa.ub.uni-muenchen.de/5757/1/MPRA_paper_5757.pdf.
283. Godet, M 1994, *From Anticipation to Action, A Handbook of Strategic Prospective*, UNESCO Publishing.
284. Gomez, LE, Arias, B, Verdugo, MA & Navas, P 2012, 'An outcomes-based assessment of quality of life in social services', *Social Indicators Research*, 106, 81-93.
285. González, E, Cárcaba, A & Ventura, J 2018, 'Weight Constrained DEA Measurement of the Quality of Life in Spanish Municipalities in 2011', *Social Indicators Research*, 136(3), 1157–1182.
286. Gonzalez-Paramo, JM & Moreno-Dodson B 2003, 'The Role of the State and Consequences of Alternative Forms of Public Expenditure Financing', *World Bank Institute Working Paper*, June 2003.
287. Gordon, RJ & Gupta, P 2004, 'Understanding India's services revolution (IMF Working Paper, WP/04/171)', Washington DC: International Monetary Fund.
288. Goswami, BR 2011, 'The concept of good life a study of Aristotle, Mill and Radhakrishnan', Gauhati University, pristupljeno 23.4.2020., online: <http://hdl.handle.net/10603/116193>.
289. Gould, DM & Gruben, WC 1996, 'The role of intellectual property rights in economic growth', *Journal of Development Economics*, 48(2), 323–350.
290. Goulet, D 1971, *The cruel choice: a new concept in the theory of development*, New York: Atheneum.
291. Greaver, MF 1999, *Strategic outsourcing*, AMACOM, New York.

292. Greenfield, H 2002, 'A note on the goods/services dichotomy', *The Services Industries Journal*, 22(4), 19–21.
293. Greenhalgh, C & Gregory, M 2001, 'Structural change and the emergence of the new service economy', *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 63, 629–646.
294. Greenwood, J & Seshadri, A 2002, 'The U.S. demographic transition', *American Economic Review*, 92(2), 153–159.
295. Gregory, M & Russo, G 2007, 'Do Demand Differences Cause the U.S.-European Employment Gap?', in M Gregory, W Salverda, & R Schettkat (Eds.), *Services and employment: Explaining the US-European gap*, New York: Princeton University Press, pp. 81–108.
296. Grier, K & Tullock, G 1989, 'An empirical analysis of cross-national economic growth, 1951-1980', *Journal of Monetary Economics*, 24(1), 259-276.
297. Griliches, Z (Ed.) 1984, *Output measurement in the service sectors*. Chicago, IL: The University of Chicago Press
298. Grömling, M, Koenen, M, Kunath, G, Obst, T & Parthie, S, 2023, 'Deindustrialisation—A European Assessment', *Intereconomics*, 58(4), 209-214.
299. Grossman, GM & Helpman, E 1990, 'Trade, Innovation and Growth', *The American Economic Review*, 80(2), 86-91.
300. Grossman, GM & Helpman, E 1991, *Innovations and Growth in the Global Economy*, Cambridge, MA: MIT Press.
301. Guiso, L, Sapienza, P & Zingales, L 2006, 'Does culture affect economic outcomes?', *The journal of economic perspectives: a journal of the American Economic Association*, 20(2), 23–48.
302. Gujarati, DN & Porter, DC 2009, *Basic Econometrics*, 5th Edition, McGraw Hill Inc., New York.
303. Gür, B 2020, 'The Impact of RiD Expenditures on Development: A Case of Turkey', 6(1-9). pristupljeno 23.4.2022., online: https://www.researchgate.net/publication/339847863_The_Impact_of_RD_Expenditures_on_Development_A_Case_of_Turkey.
304. Hacker, JS, Stiglitz, JE, Fitoussi, JP & Durand, M 2018, 'Economic security', in *For good measure: Advancing research on well-being metrics beyond GDP*, pp. 203-240.
305. Hagemann, H 2003, 'Schumpeter's Early Contributions on Crises Theory and Business-Cycle Theory', *History of Economic Ideas*, 11(1), 47–67.
306. Hagen, EE 1963, 'How Economic Growth Begins: A Theory of Social Change', *Journal of Social Issues*, 19(1), 20-34.
307. Hagerty, MR, Cummins, RA, Ferriss, AL, Land, K, Michalos, AC, Peterson, M, Sharpe, A, Sirgy, MJ & Vogel, J 2001, 'Quality of Life Indexes for National Policy: Review and Agenda for Research', *Social Indicators Research*, 55(1), 1-96.
308. Haider, D 1986, 'Economic Development: Changing Practices in a Changing US Economy', *Environment and Planning C: Government and Policy*, 4(4), 451-469.
309. Hajduova, Z, Andrejovský, P & Beslerová, S 2014, 'Development of Quality of Life Economic Indicators with Regard to the Environment', *Procedia - Social and Behavioral Sciences*.
310. Halkos, G & Epameinondas, P 2015, 'Fiscal policy and economic performance: A review of the theoretical and empirical literature', Department of Economics, University of Thessaly. pristupljeno 7.7.2020., online: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/67737/>.
311. Hall, R & Jones, C 1998, 'Why do Some Countries Produce so Much More Output than Others?', *The Quarterly Journal of Economics*, 114(1), 83-116.
312. Hamzah, M, Risqiani, R & Sofilda, E 2012, 'Human Development Quality and Its Problems in Indonesia'. pristupljeno 12.12.2019., online:

- https://www.researchgate.net/publication/259673366_Human_Development_Quality_and_Its_Problems_in_Indonesia.
313. Hancock, T 2000, 'Quality of life indicators and the DHC', *Southeastern Ontario District Health Council*.
 314. Hanushek, E & Kimko, D 2000, 'Schooling, Labor-Force Quality, and the Growth of Nations', *American Economic Review*, 90, pp. 1184-1200.
 315. Hanushek, E & Woßmann, L 2010, 'How much do educational outcomes matter in OECD countries?', *National Bureau of Economic Research*.
 316. Harberger, AC 1983, 'The Cost-Benefit Approach to Development Economics', *World Development*, 11(10, October), 863-873.
 317. Hartwig, J 2011, 'Testing the Baumol–Nordhaus Model with EU KLEMS Data', *Review of Income and Wealth*, 57(3), 471–489.
 318. Hartwig, J 2012, 'Testing the growth effect of structural change', *Structural Change and Economic Dynamics*, 23(1), 11–24.
 319. Hartwig, J 2015, 'Structural change, aggregate demand and employment dynamics in the OECD, 1970–2010', *Structural Change and Economic Dynamics*, 34, 36–45.
 320. Harvey, D 2000, 'The geography of the Manifesto', in *Spaces of Hope*, Edinburgh: Edinburgh University Press, pp. 21-40.
 321. Hausmann, R & Klinger, B 2006, 'Structural Transformation and Patterns of Comparative Advantage in the Product Space' pristupljeno 13.4.2020., online: <http://www.tinyurl.com/2bdm7aml>
 322. Hausmann, R 2012, 'Structural Transformation and Economic Growth in Latin America', in JAOCampo & J Ros (Eds.), *The Oxford Handbook of Latin American Economics*. pristupljeno 1.9.2020., online: doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199571048.013.0021.
 323. Hayat, A 2019, 'Foreign direct investments, institutional quality, and economic growth', *The Journal of International Trade & Economic Development*, 1–19.
 324. Hayton, JC 2005, 'Competing in the new economy: The effect of intellectual capital on corporate entrepreneurship in high-technology new ventures', *R & D Management*, 35, 137-155.
 325. Hein, S 1992, 'Trade strategy and the dependency hypothesis: a comparison of policy, foreign investment, and economic growth in Latin America', *Economic Development and Cultural Change*, 40(3), 495–521.
 326. Henderson, JV, Shalizi, Z & Venables, AJ 2000, 'Geography and Development', *World Bank Policy Research Working Paper*, 2456. pristupljeno 18.5.2018., online: <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/731021468765757309/Geography-and-development>.
 327. Herrendorf, B, Rogerson, R & Valentinyi, A 2013, 'Two perspectives on preferences and structural transformation', *American Economic Review* 103(7): 2752–2789.
 328. Herrendorf, B, Rogerson, R & Valentinyi, Á 2014, 'Growth and Structural Transformation', in PAghion & SDurlauf (Eds.), *Handbook of Economic Growth*, Elsevier, Volume 2, 855-941.
 329. Herzer, D & Vollmer, S 2012, 'Inequality and growth: Evidence from panel cointegration', *Journal of Economic Inequality*, 10(4), 489–503.
 330. Hesse, M & Rodrigue, J 2004, 'The Transport Geography of Logistics and Freight Distribution', *Journal of Transport Geography*, 12(3), 171-184.
 331. Hinkle, DE, Wiersma, W & Jurs, SG 2003, *Applied Statistics for the Behavioral Sciences*, 5th Edition, Boston: Houghton Mifflin.
 332. Hirschman, AO 1958, *The Strategy of Economic Development*, New Haven: Yale University Press.

333. Hoff, K & Stiglitz, J 2001, 'Modern Economic Theory and Development', in G Meier & J Stiglitz (Eds.), *Frontiers of development economics: The future in perspective*, New York: Oxford University Press, pp. 389-485.
334. Hoff, K 2000, 'Beyond Rosenstein-Rodan: The Modern Theory of Coordination Problems in Development', in B Pleskovic (Ed.), *Proceedings of the Annual World Bank Conference on Development Economics*. pristupljeno 6.6.2022., online: <http://purochioe.rrojasdatabank.info/wbdevecon00-10.pdf>.
335. Hoffmann, W 1931/1958, 'The Pattern of Industrial Growth', in H Hagemann, M Landesmann & R Scazzieri (Eds.), *The Economics of Structural Change*, Vol. III, International Library of Critical Writings, Cheltenham: Edward Elgar, pp. 3-37.
336. Holden, E, Linnerud, K & Banister, D 2014, 'Sustainable development: Our Common Future revisited', *Global Environmental Change*, 26, 130–139.
337. Holmes, S 2005, 'Assessing the quality of life – Reality or impossible dream? A discussion paper', *International Journal of Nursing Studies*, 42, 493-501.
338. Hoselitz, BF 1957, 'Noneconomic Factors in Economic Development', *The American Economic Review*, 47(2), 28-41.
339. Howarth, RB 1997, 'Sustainability as opportunity', *Land Economics*, 73(4), 569–579.
340. Howarth, RB 2003, 'Discounting and sustainability: towards reconciliation', *International Journal of Sustainable Development*, 6(1), 87–97.
341. Howells, J 1988, *Economic technological and locational trend in European services*, Aldershot: Avebury.
342. Hughes, HGA 2005, 'A Companion to the Anthropology of Politics,' *Reference Reviews*, vol. 19, no. 1, pp. 18-19. pristupljeno 6.9.2020., online: doi.org/10.1108/09504120510573549
343. Huntington, SP 1987, *Understanding Political Development: An Analytic Study*, Boston: Little Brown.
344. Illeris, S 2005, 'The role of services in regional and urban development: A reappraisal of our understanding', *The Service Industries Journal*, 25(4), 447–460.
345. IMF 2004, *World Economic Outlook, April 2003*, USA: International Monetary Fund. pristupljeno 5.8.2018., online: doi.org/10.5089/9781589062153.081
346. Inklaar, R & Timmer, M 2014, 'The Relative Price of Services', *Review of Income and Wealth*, 60 (4), 727-746.
347. Islam, N 2004, 'New growth theories: What is in there for developing countries?', *Journal Of Developing Areas*, 38(1), 171–212. pristupljeno 9.9.2020., online: <http://www.jstor.org/stable/20066701>.
348. Jain, S & Ninan, TN 2010, 'Servicing India's GDP Growth', in S Acharya & Rakesh M. (Eds.), *India's Economy: Performance and Challenges—Essays in Honour of Montek Singh Ahluwalia*, New Delhi: Oxford University Press.
349. Jaumotte, F., Li, L., Medici, A., Oikonomou, M., Pizzinelli, C., Shibata, I., Soh, J., & Tavares, M. 2023. 'Digitalization during the Covid-19 Crisis: Implications for Productivity and Labor Markets in Advanced Economies', *Staff Discussion Note SDN2023/003*, International Monetary Fund, Washington DC.
350. Jelnikar, E & Murmayer, U 2006, 'Convergence in Europe: Empirical Analysis on Two Groups of Countries of the European Union', *Human and Economic Resources Proceedings Book*, 246.
351. Jensen, J B, Kletzer, L G, Bernstein, J, & Feenstra, R C 2005, 'Tradable Services: Understanding the Scope and Impact of Services Offshoring [with Comments and Discussion]'. *Brookings Trade Forum*, 75–133. pristupljeno 5.8.2020., online: <http://www.jstor.org/stable/25058763>

352. Jensen, JB 2009, 'Globalization and Business Services: A Growth Opportunity?', *The Georgetown Center for Business & Public Policy, Washington, DC*, November.
353. Jones, WO & Merat, C 1962, 'Consumption of exotic consumer goods as an indicator of economic achievement in ten countries of tropical Africa', *Food Research Institute Studies*, 3(1), 35–60.
354. Jorgenson, D & Timmer, M 2011, 'Structural Change in Advanced Nations: A New Set of Stylised Facts', *The Scandinavian Journal of Economics*, 113(1), 1-29. pristupljeno 23.4.2020., online: doi.org/10.1111/j.1467-9442.2010.01637
355. Joshi, S 2011, 'Can IT and ITES be an engine of growth for India: an empirical analysis', *World Journal of Science, Technology and Sustainable Development*.
356. Justino, P 2007, 'Social security in developing countries: Myth or necessity? Evidence from India', *Journal of International Development: The Journal of the Development Studies Association*, 19(3), 367-382.
357. Kaldor, N 1966, 'Causes of the Slow Rate of Economic Growth of the United Kingdom', *An Inaugural Lecture*, Cambridge: Cambridge University Press.
358. Kaldor, N 1968, 'Productivity and Growth in Manufacturing Industry: A Reply', *Economica*, 35 (140), 385-391.
359. Kaldor, N 1975, 'Economic Growth and the Verdoorn Law. A Comment on Mr Rowthorn's Article', *The Economic Journal*, 85 (340), 891-896.
360. Karaman Aksentijević, N, Denona Bogović, N & Ježić, Z, 2019, *Ekonomika razvoja*. [online]. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Ekonomski fakultet. pristupljeno 30.10.2020., online: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:192:321971>
361. Kartika, DM 2014, *The Big Push: Early Development Economics (1945– 1975)*, MPRA Working Paper, No 72115.
362. Kaufmann, D., Kraay, A. & Mastruzzi, M. 2007, 'Governance matters VI: Aggregate and individual governance indicators 1996-2006', *Worldbank.org*. pristupljeno 25.5.2017., online: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/pdf/govmatters6.pdf>
363. Kawahara, K, Light, D, Lu, ST, Ristori, JB & Steenhuis, HJ 2014, 'R&D AND ECONOMIC DEVELOPMENT'. pristupljeno 18.3.2020., online: https://www.researchgate.net/publication/275657424_RD_AND_ECONOMIC_DEVELOPMENT
364. Keefer, P & Knack, S 2002, 'Polarization, property rights, and the links between inequality and growth', *Public Choice*, vol. 111(1–2), pp. 127–154.
365. Keith, KD & Schalock, RL 2000, 'Cross-cultural Perspectives on Quality of Life: Trends and Themes' in KD Keith & RL Schalock (eds), *Cross-cultural Perspectives on Quality of Life*, Washington DC: American Association on Mental Retardation, pp. 363-380.
366. Keith, KD 2001, 'International Quality of Life: Current Conceptual, Measurement, and Implementation Issues' in L Glidden (ed), *International Review of Research in Mental Retardation 24*, San Diego: Academic Press.
367. Kerce, EW 1992, *Quality of life: Meaning, measurement, and models*, Dtic.Mil. pristupljeno 27.9.2021., online: from <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA250813.pdf>
368. Kicherer, F, Hottum, P, Janeschek, S, & Bienzeisler, B 2011, 'Service productivity in the context of the service life cycle' 21st RESER International conference, 'Productivity of Services NextGen: Beyond Output/Input', Hamburg, 8–10 September.
369. Killick, T 1976, 'The Possibilities of Development Planning,' *Oxford Economic Papers*, vol. 28, pp. 161-84.
370. Kim, K 2006, *The Shift to the Service Economy: Causes and Effects*, Institute for Monetary and Economic Research, The Bank of Korea.

371. Kindleberger, CP 1965, *Economic Development*, 2nd edn, New York: McGraw-Hill Book Company, Inc.
372. King, MA & Robson, M 1989, 'Endogenous Growth and the Role of History,' *NBER Working Paper 3151*, National Bureau of Economic Research, Cambridge, Mass.
373. Kızılkaya, O, Koçak, E & Sofuoğlu, E 2015, 'The Role of Fiscal Policies on Human Development: An Empirical Approach,' *Journal of Management and Economics*, vol. 22, no. 1, pp. 257-271.
374. Klasen, S 2018, 'Human development indices and indicators: A critical evaluation', *Undp.org*. pristupljeno 23.4.2021., online: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/klasfinalpdf.pdf>
375. Klugman, J, Rodríguez, F & Choi, HJ 2011, 'The HDI 2010: new controversies, old critiques,' *The Journal of Economic Inequality*, vol. 9, no. 2, pp. 249-288.
376. Knack, S & Kafer, 1997, 'Does Social Capital have an Economic Pay off? A Cross Country Investigation,' *Quarterly Journal of Economics*, vol. 112, no. 1, pp. 125-62.
377. Knack, S & Keefer, P 1995, 'Institutions and Economic Performance: Cross-country Test Using Alternative Institutional Measures,' *Economics and Politics*, vol. 7, no. 3, pp. 207-227.
378. Kovacevic, M 2010, 'Review of HDI Critiques and Potential Improvements,' *Human Development Research Paper*, 2010/33.
379. Kox, H 2002, *Growth challenges for the Dutch business services industry: International comparison and policy issues*, The Hague: CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis.
380. Kox, H 2004, 'The Contribution of Business Services to Aggregate Productivity Growth.' The Hague: Central Plan Bureau. pristupljeno 13.11.2020., online: https://www.researchgate.net/publication/290845508_The_Contribution_of_Business_Services_to_Aggregate_Productivity_Growth
381. Kravis, I, Heston, A & Summers, R 1983, 'The share of services in economic growth,' in I Kravis, A Heston & R Summers (eds), *World products and income: International comparisons of real gross product*, pp. 188-218, Baltimore: John Hopkins University Press.
382. Kravis, I, Heston, A & Summers, R 1984, 'Changes in the world income distribution,' *Journal of Policy Modelling*, vol. 6, no. 2, pp. 237-269.
383. Kremer, M 1993, 'The O-Ring Theory of Economic Development,' *The Quarterly Journal of Economics*, vol. 108, no. 3, pp. 551-575 pristupljeno 23.4.2020., online: <http://www.isid.ac.in/~tridip/Teaching/DevEco/Readings/03Expectations/02Kremer-QJE1993.pdf>
384. Krizmanić, M & Kolesarić, V 1989, 'Pokušaj konceptualizacije pojma 'kvaliteta života',' *Primijenjena psihologija*, vol. 10, no. 3, pp. 179-184.
385. Krueger, AO 1986, 'Aid in the Development Process,' *The World Bank Research Observer*, vol. 1, no. 1, pp. 57-78.
386. Krueger, AO 1997, 'Trade Policy and Economic Development: How We Learn,' *American Economic Review*, vol. 87, no. 1, pp. 1-22.
387. Krugman, P 1995, *Development, Geography, and Economic Theory*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
388. Kuan, S-P & Linn, P 2019, 'The Chinese Way Total Quality Management,' *Journal of Business and Economics*, vol. 10, pp. 33-49. pristupljeno 23.3.2023., online: https://www.researchgate.net/publication/347343312_The_Chinese_Way_Total_Quality_Management
389. Kurtz, M & Schrank, A 2007, 'Growth and Governance: Models, Measures and Mechanisms,' *The Journal of Politics*, vol. 69, no. 2, pp. 538-554.

390. Kuznets, S 1971, *Economic Growth of Nations: Total Output and Production Structure*, Cambridge, MA, Harvard University Press.
391. Kuznets, S 1973, 'Modern economic growth: Findings and reflections,' *American Economic Review*, vol. 63, no. 3, pp. 247–258.
392. Kuznets, S 1979, 'Growth and structural shifts. In: Galenson W, ed. *Economic Growth and Structural Change in Taiwan*,' *The Postwar Experience of the Republic of China*, Cornell University Press, London.
393. la Fuente, A & Ciccone, A 2002, 'Human capital in a global and knowledge-based economy,' *Office for Official Publications of the European Communities*, Luxembourg. pristupljeno 2.10.2020., online: <http://digital.csic.es/bitstream/10261/1819/1/56203.pdf>
394. Landes, D 2000, 'Culture Makes Almost all the Difference' in EL Harrison & PS Huntington (eds), *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, Basic Books, New York, pp. 2-13.
395. Lazibat, T, Wach, K & Knežević, B (eds) 2017, *Growth, competitiveness and international trade from the European perspective*, Zagreb: University of Zagreb. Faculty of Economics and Business.
396. Lee, C.-C. & Lin, C.-W. 2018, 'Economic growth, financial market, and twin crises,' *The Journal of International Trade & Economic Development*, pp. 1–31. pristupljeno 6.9.2021., online: doi:10.1080/09638199.2018.1477824.
397. Leibenstein, HM 1957, *Economic Backwardness and Economic Growth*, New York: Wiley.
398. Leiponen, A 2006, 'Managing knowledge for innovation: The case of business-to-business services,' *Journal of Product Innovation Management*, vol. 23, pp. 238-258.
399. Leitmann, J 1999, 'Can city QoL indicators be objective and relevant? Towards a tool for sustaining urban development,' in L Y Lim, B Yuen & C Low (eds), *Urban quality of life: Critical issues and options*, School of building and real estate, National University of Singapore.
400. Lélé, SM 1991, 'Sustainable development: a critical review,' *World Development*, vol. 19, no. 6, pp. 607-621.
401. León-Ledesma, M 2000, 'Economic Growth and Verdoorn's Law in the Spanish Regions, 1962-91,' *International Review of Applied Economics*, vol. 14, no. 1, pp. 55-69.
402. Letunic, S & Dragicevic, M 2014, 'Importance of non-economic factors for economics' DAAAM International Scientific Book, 145-152. pristupljeno 19.7.2023. online: https://www.daaam.info/Downloads/Pdfs/science_books_pdfs/2014/Sc_Book_2014-011.pdf
403. Levine, R & Renelt, D 1992, 'A Sensitivity Analysis of Cross-Country Growth Regressions,' *American Economic Review*, vol. 82, no. 4, pp. 942-963.
404. Lewandowsky, S, Facer, K & Ecker, UKH 2021, 'Losses, hopes, and expectations for sustainable futures after COVID,' *Humanities and Social Sciences Communications*, vol. 8, p. 296.
405. Lewis, WA 1954, 'Economic Development with Unlimited Supplies of Labour,' *The Manchester School*, vol. 22, no. 2, pp. 139-191.
406. Lewis, WA 1963, 'Is economic growth desirable?' in *The Theory of Economic Growth*, London: Allen & Unwin.
407. Li, X & Xu, L 2021, 'Human development associated with environmental quality in China,' *PLoS ONE*, vol. 16, no. 2, e0246677. pristupljeno 19.4.2022., online: doi:10.1371/journal.pone.0246677.
408. Licht, G, Ebling, G, Janz, N & Niggeman, H 1999, 'Innovation in the Service Sector. Selected Facts and Some Policy Conclusions,' *Paper Prepared for the Experts Group on Innovation Policy*.

409. Lichtenberg, F 1992, 'R&D Investment and International Productivity Differences,' *NBER Working Paper*, No. 4161. pristupljeno 23.11.2020., online: <http://www.nber.org/papers/w4161.pdf>.
410. Lima de Miranda, K & Snower, D 2020, 'Recoupling Economic and Social Prosperity,' *CESifo Working Paper No. 8133*. pristupljeno 23.4.2020., online: <https://ssrn.com/abstract=3548365>
411. Lin, J & Krueger, A & Rodrik, D Keefer 2011, 'New Structural Economics: A Framework for Rethinking Development [with Comments],' *The World Bank Research Observer*, vol. 26, pp. 193-229.
412. Lin, J Y & Wang, Y, 2015, 6. Catching up: structural transformation and diversification. *Development and modern industrial policy in practice*, p.127.
413. Lin, JY & Monga, C 2011, 'Growth identification and facilitation: The role of the state in the dynamics of structural change,' *Development Policy Review*, vol. 29, no. 3, pp. 264–290.
414. Lin, JY 2010, 'New Structural Economics: A Framework for Rethinking Development,' *Policy Research Working Paper 5197*, Washington, DC: World Bank. pristupljeno 27.10.2019., online: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/19919/WPS5197.pdf>.
415. Lin, JY 2017, 'Industrial policies for avoiding the middle-income trap: a new structural economics perspective,' *Journal of Chinese Economic and Business Studies*, vol. 15, no. 1, pp. 5–18. pristupljeno 23.4.2021., online: doi: 10.1080/14765284.2017.1287539.
416. Lin, JY 2019, 'New Structural Economics: The Third Generation of Development Economics,' *GEGI Working Paper 027*, Boston University, Global Development Policy Center. pristupljeno 23.4.2021., online: <https://www.bu.edu/gdp/files/2019/04/Lin-Justin.2019-GEGI-WP-27-Final-1.pdf>.
417. Lind, D 2014, 'Value creation and structural change during the third industrial revolution. The Swedish economy from a vertical perspective.' *PhD dissertation, Gothenburg University*. pristupljeno 22.12.2020., online: <https://lucris.lub.lu.se/ws/portalfiles/portal/6043069/4317414.pdf>.
418. Linna, P, Pekkola, S, Ukko, J, & Melkas, H 2010, 'Defining and measuring productivity in the public sector: Managerial perceptions', *International Journal of Public Sector Management*, 23(3), 300 –320.
419. Lipset, SM 1959, 'Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy,' *American Political Science Review*, vol. 53, no. 1, pp. 69-105.
420. Liu, B 1980, 'Economic Growth and Quality of Life: A Comparative Indicator Analysis between China (Taiwan), U.S.A. and Other Developed Countries,' *The American Journal of Economics and Sociology*, vol. 39, no. 1, pp. 1–21.
421. Livingstone, I & Goodall, AS 1970, *Economics and Development*, Nairobi: Oxford University Press.
422. Lopez, RA 2005, 'Trade and Growth: Reconciling the Macroeconomic and Microeconomic Evidence,' *Journal of Economic Surveys*, vol. 19, pp. 623-648.
423. Los, B & Verspagen, B 2006, 'The Evolution of Productivity Gaps and Specialization Patterns,' *Metroeconomica*, vol. 57, no. 4, pp. 464–493.
424. Lučev, I & Tadinac, M 2008, 'Kvaliteta života u Hrvatskoj - povezanost subjektivnih i objektivnih indikatora te temperamenta i demografskih varijabli s osvrtom na manjinski status,' *Migracijske i etničke teme*, vol. 24, no. 1-2, pp. 67-89.
425. Machlup, F & Perlman, M 1991, *Economic Semantics* (2nd ed.), Routledge. pristupljeno 25.4.2020., online: doi:10.4324/9780429336959.
426. Mack, N, Woodsong, C, Macqueen, KM, Guest, G & Namey, E 2006, *Qualitative research methods: A DATA COLLECTOR'S FIELD GUIDE*, Usaid.gov. pristupljeno 2.4.2020., online: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNADK310.pdf.

427. Maddison, A 1980, 'Economic growth and structural change in the advanced countries,' in L Leveson (ed.), *Western economies in transition: Structural change and adjustment policies in industrial countries*, pp. 41–60, Boulder: Westview Press.
428. Madeira, MJ, Jorge, S, Sousa, G, Moreira, J & Mainardes, EW 2014, 'Determinants of Innovation Capacity: Empirical Evidence from Service Firms,' *Innovation, Management, Policy and Practices*, vol. 16, no. 3, pp. 404–416.
429. Magacho, G & McCombie, J 2017, 'Verdoorn's law and productivity dynamics: An empirical investigation into the demand and supply approaches,' *Journal of Post Keynesian Economics*, vol. 40, no. 4, pp. 600–621.
430. Magacho, G & McCombie, J 2018, 'A sectoral explanation of per capita income convergence and divergence: estimating Verdoorn's law for countries at different stages of development,' *Cambridge Journal of Economics*, vol. 42, no. 4, pp. 917–934.
431. Mahadevan, R & Kalirajan, KP 2002, 'How Income Elastic is the Consumers Demand For Services in Singapore?' *International Economic Journal*, vol. 16, no. 1, pp. 95–104.
432. Mankiw, N, Romer, D & Weil, D 1992, 'A Contribution to the Empirics of Economic Growth,' *Quarterly Journal of Economics*, vol. 107, no. 2, pp. 407–437.
433. Mann, CL 2005, 'Offshore outsourcing and the globalization of US services: why now, how important, and what policy implications?' in CF Bergsten (ed.), *Foreign Economic Policy for the Next Decade*, pp. 281–312, Institute for International Economics, Washington, DC.
434. Manyika, J & Roxburgh, C 2011, 'The great transformer: The impact of the Internet on economic growth and prosperity,' *Mckinsey.com*. pristupljeno 10.8.2021., onile: https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/industries/technology%20media%20and%20telecommunications/high%20tech/our%20insights/the%20great%20transformer/mgi_impact_of_internet_on_economic_growth.pdf
435. Marčić, S 2015, 'Kritička analiza hrvatskog indeksa razvijenosti: tri tipa razvoja i njihov regionalni položaj,' *Revija za socijalnu politiku*, vol. 22, no. 3, pp. 309–333.
436. Mariz-Pérez, RM, Teijeiro-Alvarez, MM & García-Alvarez, MT 2012, 'The relevance of human capital as a driver for innovation,' *Cuadernos de Economía*, vol. 35, no. 98, pp. 68–76. <https://www.elsevier.es/en-revista-cuadernos-economia-329-articulo-the-relevance-human-capital-as-X0210026612551071>.
437. Maroto, A & Rubalcaba, L 2008, 'Services productivity revisited,' *The Service Industries Journal*, vol. 28, no. 3, pp. 337–353.
438. Maroto, A 2012, 'Productivity in the services sector: conventional and current explanations,' *The Service Industries Journal*, vol. 32, no. 5, pp. 719–746.
439. Maroto-Sanchez, A & Cuadrado-Roura, JR 2009, 'Is Growth of Services an Obstacle to Productivity Growth? A Comparative Analysis,' *Structural Change and Economic Dynamics*, vol. 20, pp. 254–265.
440. Marshall, A 1920 [1890], *Principles of Economics*, 8th edition. London: MacMillan. pristupljeno 23.4.2020., online: <http://eet.pixelonline.org/files/etranslation/original/Marshall,%20Principles%20of%20Economics.pdf>.
441. Marx, K 1885, 'III: Schematic presentation of accumulation and supplementary remarks,' in Hagemann, H, Landesmann, M, Scazzieri, R (Eds.), *The Economics of Structural Change, Vol. I, Critical Writings*, Edward Elgar, Aldershot, 2003.
442. Maslow, AH 1943, 'A Theory of Human Motivation,' *Psychological Review*, vol. 50, pp. 370–396.
443. Massam, BH 2002, 'Quality of life: public planning and private living,' *Progress in Planning*, vol. 58, pp. 141–227.

444. Matkowski, Z & Prochniak, M 2004, 'Real Economic Convergence in the EU Accession Countries,' *International Journal of Applied Econometrics and Quantitative Studies*, vol. 1, no. 3, pp. 5-38.
445. Matsuyama, K 2009, 'Structural change in an interdependent world: a global view of manufacturing decline', *Journal of the European Economic Association* 7(2-3): 478-486.
446. Mattoo, A, Rathindran, R, & Subramanian, A 2001, 'Measuring services trade liberalization and its effect on economic growth: An illustration,' *World Bank Policy Research Working Paper*, 2655, Washington DC: The World Bank.
447. Mauro, P 1995, 'Corruption and growth,' *Quarterly Journal of Economics*, vol. 110, no. 3, pp. 681-712.
448. Max-Neef, M 1995, 'Economic growth and quality of life: a threshold hypothesis,' *Ecological Economics*, vol. 15, no. 2, pp. 115-118.
449. Maxton, G 2011, *The End of Progress: How Modern Economics Has Failed Us*, Wiley, Singapore.
450. McKenna, SP & Doward, LC 2004, 'The needs-based approach to quality of life assessment,' *Value in Health*, vol. 7, pp. S1-S3.
451. McMillan, M, Rodrik, D & Sepulveda, C 2017, 'Structural change, fundamentals and growth: A framework and case studies,' *NBER Working Paper*, No. 23378.
452. McMillan, M, Rodrik, D & Verduzco-Gallo, H 2014, 'Globalization, structural change, and productivity growth, with an update on Africa,' *World Development*, vol. 63, pp. 11-32.
453. Meeberg, GA 1993, 'Quality of Life: a Concept Analysis,' *Journal of Advanced Nursing*, vol. 18, no. 1.
454. Meglio, GD, Stare, J, & Jaklic, A 2008, 'Explaining Services Growth in the Enlarged EU,' *The Contribution of Public and Private Services to European Growth and Welfare and the Role of Public-Private Innovation Networks*, EU, FP7.
455. Meier, GM 2001, 'Introduction: Ideas for Development,' in Meier, G & Stiglitz, J (Eds.), *Frontiers of Development Economics: The Future in Perspective*, New York: Oxford University Press.
456. Mendez-Guerra, C 2014, 'On the Development Gap between Latin America and East Asia: Welfare, Efficiency, and Misallocation,' *MPRA Paper*, 62588, University Library of Munich, Germany.
457. Mervar, A 2003, 'Esej o novijim doprinosima teoriji ekonomskog rasta,' *Ekonomski pregled*, vol. 54, no. 3-4, pp. 369-392.
458. Messina, J 2004, 'Institutions and service employment: A panel study for OECD countries,' *European Central Bank Working Paper*, 320, Frankfurt: European Central Bank.
459. Michaelson, J, Abdallah, S, Steuer, N, Thompson, S, Marks, N 2009, 'National Accounts of Well-being: Bringing Real Wealth Onto the Balance Sheet,' *The New Economics Foundation*, London.
460. Mieres, GC, López Sánchez, AJ & Santos, LVM 2012, 'Internal marketing, innovation and performance in business services firms: the role of organizational unlearning,' *International Journal of Management*, vol. 29, no. 4, pp. 403-429.
461. Miles, I & Tomlinson, M 2000, 'Intangible Assets and Service Sectors: The Challenges of Service Industries,' in P Buiges, A Jacquemin & J Marchipont (eds.), *Competitiveness and the Value of Intangible Assets*, Edward Elgar, Cheltenham, pp. 154-186.
462. Miles, I 1993, 'Services in the new industrial economy,' *Futures*, vol. 25, no. 6, pp. 653-672.
463. Miller, S I, & Fredericks, M 1991 'A Case for "Qualitative Confirmation" for the Social and Behavioral Sciences.' *Philosophy of Science*, 58(3), 452-467

464. Mira, R & Hammadache, A 2017, 'Relationship between good governance and economic,' *Hal.science*. pristupljeno 10.7.2020., online: <https://hal.science/hal-01593290/document>
465. Mironov, VV & Konovalova, LD 2019, 'Structural changes and economic growth in the world economy and Russia,' *Russian Journal of Economics*, vol. 5, no. 1, pp. 1-26. pristupljeno 23.4.2022., online: doi.org/10.32609/j.ruje.5.35233
466. Miroshnychenko, O 2020, 'The R&D spillovers, innovation and knowledge-based economy,' *Zagreb international review of economics and business*, vol. 23, no. s1, pp. 91–104. pristupljeno 3.4.2023., online: doi: 10.2478/zireb-2020-0025.
467. Mishan, EJ 1967, 'The costs of economic growth,' London: Staples Press.
468. Mishra, S, Tewari, I & Toosi, S 2020, 'Economic Complexity and the Globalization of Services,' *Structural Change and Economic Dynamics*. pristupljeno 23.6.2023., online: doi:10.1016/j.strueco.2020.03.002
469. Mitra, A 2003, 'Painting the town green. The use of urban sustainability indicators in the United States of America,' *RICS*, London, p. 38.
470. MMF 2018, 'Manufacturing Jobs: Implications for Productivity and Inequality,' *World Economic Outlook*, Chapter 3, April. https://www.ledevoir.com/documents/pdf/fmi_manufacturing_april2018.pdf
471. Mohapatra, K M & Jain, V K 2004, Mind and Matter Conjunction in Maximization of Satisfaction An Economic Analysis u *Technology, Environment and Human Values: A Metaphysical Approach to Sustainable Development*, New Delhi
472. Montobbio, F 2002, 'An Evolutionary Model of Industrial Growth and Structural Change,' *Structural Change and Economic Dynamics*, vol. 13, no. 4, pp. 387-414.
473. Morris, MD 1978, 'A physical quality of life index,' *Urban ecology*, vol. 3, no. 3, pp. 225–240. pristupljeno 17.6.2020., online: doi: 10.1016/0304-4009(78)90015-3.
474. Morris, MD 1979, 'Measuring the condition of the world's poor: The physical quality of life index,' New York: Pergamon.
475. Morse, S 2003, 'For better or for worse, till the human development index do us part?' *Ecological Economics*, vol. 45, no. 2, pp. 281–296. pristupljeno 23.6.2021., online: doi:10.1016/s0921-8009(03)00085-5.
476. Mountford, A 1998, 'Trade, Convergence and Overtaking,' *Journal of International Trade*, vol. 46, pp. 167-182.
477. Mouratidis, K 2021, *Urban planning and quality of life: A review of pathways linking the built environment to subjective well-being*, Cities, 115, pristupljeno 23.10.2023., online: <https://doi.org/10.1016/j.cities.2021.103229>.
478. Mtar, K & Belazreg, W 2023, 'On the nexus of innovation, trade openness, financial development and economic growth in European countries: New perspective from a GMM panel VAR approach' *International Journal of Finance & Economics*, 28(1), 766-791.
479. Murgas, F & Böhm, H 2015, 'Does Economic Growth Improve Quality Of Life?' pristupljeno 15.4.2018., online: https://www.researchgate.net/publication/290084467_DOES_ECONOMIC_GROWTH_IMPROVE_QUALITY_OF_LIFE
480. Murphy, K, Shleifer, A & Vishny, R 1989, 'Industrialization and the Big Push,' *Journal of Political Economy*, vol. 97, pp. 1003–1026. pristupljeno 3.5.2020., online: https://scholar.harvard.edu/files/shleifer/files/indust_big_push.pdf
481. Myrdal, GK 1957, 'Economic Theory and Under-Developed Regions,' London: Duckworth.
482. Nelson, R 1956, 'A theory of the low-level equilibrium trap in underdeveloped economies,' *The American Economic Review*, vol. 46, no. 5, pp. 894-908.

483. Noll, H-H 2004, 'Social Indicators and Quality of Life Research: Background, Achievements and Current Trends,' in N Genov (ed.), *Advances in Sociological Knowledge over Half a Century*, Paris: International Social Science Council, pp. 151-181.
484. Nordhaus, WD & Tobin, J 1972, 'Is growth obsolete?' in *Economic research: Retrospect and prospect, Volume 5, economic growth*, National Bureau of Economic Research General Series, Columbia University Press, New York, NY.
485. Nordhaus, WD 2006, 'Baumol's Diseases: A Macroeconomic Perspective,' *NBER Working Paper*, No. w12218. pristupljeno 3.10.2020., online: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w12218/w12218.pdf
486. Nordhaus, WD 2008, 'Baumol's Diseases: A Macroeconomic Perspective,' *The B.E. Journal of Macroeconomics*, vol. 8, pp. 1-39.
487. Nordhaus, WD 2008, 'Baumol's diseases: a macroeconomic perspective,' *B.E. Journal of Macroeconomics*, De Gruyter, vol. 8, no. 1, pp. 1-39.
488. Nordhaus, WD 2015, 'Are we approaching an economic singularity? Information technology and the future of economic growth,' *Cowles Foundation Discussion Paper*, No. 2021, Yale University.
489. North, DC & Thomas, RP 1973, *The rise of the western world: A new economic history*, Cambridge University Press, Cambridge.
490. North, DC 1990, 'A transaction cost theory of politics,' *Journal of Theoretical Politics*, vol. 2, no. 4, pp. 355-367.
491. North, DC 1992, 'Institutions and Economic Theory,' *American Economist*, vol. 36, no. 1, pp. 3-6.
492. Nurkse, R 1953, *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*, first edition, seventh impression 1960, Basil Blackwell, Oxford.
493. Nurkse, R 2011, *Trade and Development*, R Kattel, J A Kregel & E Reinert (eds.), Anthem, London - New York.
494. Ocampo, JA (Ed.) 2005, *Beyond reforms: Structural dynamics and macroeconomic vulnerability*, Stanford University Press, Palo Alto, CA; World Bank, Washington, DC.
495. OECD 2000, 'Employment in the Service Economy: a Reassessment,' in *Employment Outlook*, Chapter 3, Paris.
496. OECD 2005, 'Growth in Services - Fostering Employment, Productivity and Innovation,' *OECD Digital Economy Papers*, 94, OECD Publishing.
497. OECD 2007, 'Globalisation and structural adjustment,' Summary Report of the Study on Globalisation and Innovation in the Business Services Sector, Paris.
498. OECD 2008, *Handbook on constructing composite indicators: Methodology and user guide*, OECD Publishing, Paris.
499. OECD 2011, *How's Life?: Measuring well-being*, OECD Publishing. pristupljeno 13.4.2021., online: doi.org/10.1787/9789264121164-en
500. OECD 2011b, *Compendium of OECD well-being indicators*, OECD. pristupljeno 17.3.2020., online: <https://www.oecd.org/sdd/47917288.pdf>
501. OECD 2013, *Government at a Glance 2013*, OECD Publishing, Paris, pristupljeno 13.9.2020., online: doi.org/10.1787/gov_glance-2013-en
502. OECD 2016, *PISA 2015 Results: Policies and Practices for Successful Schools, Volume II, PISA*, OECD Publishing, Paris, pristupljeno 23.4.2020., online: https://www.oecd-ilibrary.org/education/pisa-2015-results-volume-ii_9789264267510-en
503. Oliver, N, Holloway, F & Carson, J 1995, 'Deconstructing Quality of Life,' *Journal of Mental Health (UK)*, vol. 4, no. 1.

504. Omodero, CO 2019, 'Government General Spending and Human Development: A Case Study of Nigeria,' *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, vol. 8, no. 1, pp. 51–59 . pristupljeno 3.4.2021., online: doi.org/10.2478/ajis2019-0005
505. Önis, Z & Senses, F 2003, 'Rethinking the Emerging Post-Washington Consensus: A Critical Appraisal,' *ERC Working Papers*, 0309, ERC - Economic Research Center, Middle East Technical University, revised Sep 2003.
506. Organisation for Economic Co-operation and Development, 2008, *Handbook on constructing composite indicators – Methodology and user guide*, Paris: OECD publications.
507. Ostrom, E 1986, 'An agenda for the study of institutions,' *Public Choice*, vol. 48, no. 1, pp. 3–25.
508. Ostry, J, Berg, A & Tsangarides, C 2014, 'Redistribution, inequality and growth,' IMF staff discussion note SDN/14/02.
509. Oswald, A 1997, 'Happiness and economic performance,' *Economic Journal*, vol. 107 (November), pp. 1815–1831.
510. Oulton, N 2001, 'Must the growth rate decline? Baumol's unbalanced growth revisited,' *Oxford Economic Papers*, vol. 53, no. 4, pp. 605–627.
511. Pacione, M 2003, 'Urban environmental quality and human wellbeing – a social geographical perspective,' *Landscape and Urban Planning*, vol. 65, pp. 19–30.
512. Pack, H 1994, 'Endogenous Growth Theory: Intellectual Appeal and Empirical Shortcomings,' *Journal of Economic Perspectives*, vol. 8, no. 1, pp. 55–72. <https://pubs.aeaweb.org/> pristupljeno 23.4.2020., online: doi/pdfplus/10.1257/jep.8.1.55
513. Padilla, E 2002, 'Intergenerational equity and sustainability,' *Ecological Economics*, vol. 41, pp. 69–83.
514. Pasinetti, L 1981, *Structural change and economic growth—a theoretical essay on the dynamics of the wealth of nations*, Cambridge University Press, Cambridge.
515. Pasinetti, LL 1973, 'The notion of vertical integration on economic analysis,' *Metroeconomica*, vol. 25, pp. 1–29.
516. Pastuović, N 1993, 'Kvaliteta života kao kriterij održivosti razvoja-psihologijski pristup,' *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline*, vol. 2, no. 3, pp. 471–479.
517. Paternostro, S, Rajaram, A & Tiongson, ER 2005, 'How does the composition of public spending matter?,' *Policy Research Working Paper Series*, 3555, The World Bank. pristupljeno 2.7.2020., online: <http://documents.worldbank.org/curated/en/613861468763773308/pdf/wps3555.pdf>
518. Peneder, M, Kaniovski S & Dachs B 2003, 'What follows Tertiarisation? Structural Change and the Role of Knowledge Based Services,' *The Service Industry Journal*, vol. 23, no. 2, pp. 47–66.
519. Peračković, K, Turk, I & Šikić, L 2023, 'Tertiarization process in Croatia—Long term changes in the structure of economic activities by sectors' *Ekonomski pregled*, 74(3), pp.335-360.
520. Perera-Tallo, F 2003, *Growth Due to Globalisation*, *International Economic Review*, 44, 651–676.
521. Perez, C 1983, Structural change and assimilation of new technologies in the economic and social systems, 'Futures' 15 (5), 357–375.
522. Perez, C 1985, Microelectronics, long waves and world structural change: new perspectives for developing countries, *World Development* 13 (3), 441–463.
523. Persson, T & Tabellini, G 1994, Is inequality harmful for growth? *The American Economic Review*, 84(3), 600–621.

524. Petit, P & L. Soete 2001, Technical Change and Employment Growth in Services: Analytical and Policy Challenges, in Petit, P & Soete, L (eds.) *Technology and the Future of European Employment*, pp. 166-203, Cheltenham, Edward Elgar.
525. Petit, P 1986, *Slow growth and the service industry*, New York: St. Martin's Press.
526. Petit, P 2002, *The Roots of the New Economy: An Institutional Perspective*, *International Productivity Monitor*, No.4, Spring, pp. 39–54. pristupljeno 13.8.2020., online: <http://www.csls.ca/ipm/4/petit-e.pdf>
527. Pfeiffer, D, & Cloutier, S 2016 *Planning for happy neighborhoods*. *Journal of the American Planning Association*, 82(3), 267–279. pristupljeno 23.10.2023., online: <https://doi.org/10.1080/01944363.2016.1166347>.
528. Phillips, F 2011, 'The state of technological and social change: Impressions', *Technol. Forecast. Soc. Change* 78, 1072-8.
529. Pieper, U 2003, 'Sectoral regularities of productivity growth in developing countries -a Kaldorian interpretation', *Cambridge Journal of Economics*, 27, 831-850.
530. Pigou, AC 1929, *The Economics of Welfare*, 3rd edition, London Macmillan.
531. Pike, A 2020, *Deindustrialization*, *International Encyclopedia of Human Geography*, 213–222. pristupljeno 23.2.2022., online: doi:10.1016/b978-0-08-102295-5.10040-x
532. Pilat, D 2001, Innovation and productivity in services. State of the art. In OECD (Ed.), *Innovation and productivity in services* (pp. 17–54). Paris: OECD.
533. Pouw, N & J Gupta 2017, Inclusive development: a multi-disciplinary approach, *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 24, 104–108.
534. Powdthavee, N 2010, *The happiness equation: The surprising economics of our most valuable asset*, London: Icon Books Ltd.
535. Prebisch, RI 1950, *The Economic Development of Latin America*, United Nations. New York.
536. Pritchett, L 2001, Where has all the education gone? *The World Bank economic review*, 15(3), 367-391. pristupljeno 1.12.2020., online: <http://documents.worldbank.org/curated/en/859821468180273788/Where-has-all-the-education-gone>
537. Przywara, R 2019 'The interrelation between manufacturing productivity, Maximum Sectoral employment and national income per capita', *Athens Journal of Business & Economics*, Athens Institute for Education and Research (ATINER), vol. 5(2), str 93-122
538. Pugno, M 2002, *The Service Paradox and Endogenous Economic Growth*. U of Trento, Economics Discussion Paper No. 1-2003, SSRN pristupljeno 21.7.2020., online: doi.org/10.2139/ssrn.358350
539. Pugno, M 2006, The service paradox and endogenous economic growth, *Structural Change and Economic Dynamics* 17 (1), 99–115.
540. Purkeliene, V & V Starkauskiene 2011, Quality of Life: Factors Determining its Measurement Complexity, *Inzinerine Ekonomika – Engineering Economics* 22 (2), 147-156.
541. Quesnay, F 1758, *Tableau Economique*. In: Hagemann, H, Landesmann, M, Scazzieri, R (Eds.), *The Economics of Structural Change*, 3rd ed., Vol. I, Critical Writings. 2003, Edward Elgar, Aldershot.
542. Raghutla, C 2020, 'The effect of trade openness on economic growth: Some empirical evidence from emerging market economies' *Journal of Public Affairs*, 20(3), e2081.
543. Rahmawati, F & MN Intan 2020, 'Government Spending, Gross Domestic Product, Human Development Index (Evidence from East Java Province)', *KnE Social Sciences*, 774-786.
544. Raiser, M, M Schaffer & J Schuchhardt 2004, Benchmarking structural change in transition, *Structural Change and Economic Dynamics* 15 (1), 47–81.

545. Ramaswamy, R & E Rowthorn 1993, Centralised Bargaining, Efficiency Wages and Flexibility. (IMF Working Paper No.93/25)
546. Rapley, M 2003, *Quality of Life Research. A Critical Introduction*, London: Sage
547. Ray, DM, I MacLachlan, R Lamarche, & K Srinath 2016, Economic shock and regional resilience: Continuity and change in Canada's regional employment structure, 1987–2012. *Environment and Planning A*, 49(4), 952–973. pristupljeno 23.8.2018., online: doi:10.1177/0308518x16681788
548. Reardon, T & CP Timmer 2007, Chapter 55 Transformation of Markets for Agricultural Output in Developing Countries Since 1950: How Has Thinking Changed? *Agricultural Development: Farmers, Farm Production and Farm Markets*, 2807–2855. pristupljeno 18.6.2020., online: doi:10.1016/s1574-0072(06)0305
549. Redclift, M 2005, Sustainable development (1987e2005): an oxymoron comes of age. *Sustain. Dev.* 13 (4), 212-227.
550. Redding, S 1999, Dynamic comparative advantage and the welfare effects of trade, *Oxford Economic Papers* 51(1), 15–39.
551. Reddy, SM & NVV Narsi Reddy 2019, 'Social sector expenditures and their impact on human development in India: Empirical evidence during 2001- 02 to 2015-16', *International Journal of Recent Technology and Engineering*, 7(6), 1938–1943.
552. Reinert, E 1993, Catching-up from way behind: A Third World perspective on First World history. In J. Fagerberg, B. Verspagen, & N. von Tunzelmann (Eds.), *The dynamics of technology, trade and growth* (pp. 168–197). Aldershot: Edward Elgar.
553. Reinert, E 1995, Competitiveness and its predecessors: A 500-year cross-national perspective, *Structural Change and Economic Dynamics*, 6, 23–42.
554. Reinikka, R & J Svensson 2002, 'Coping with Poor Public Capital', *Journal of Development Economics*, 69 (October), 51-69.
555. Ren, Q, G Gu, Y Zhou & Z Zhang 2022, 'Research on the economic effect of employment structure change in heterogeneous regions: evidence from resource-based cities in China', *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 35:1, 6364-6384, pristupljeno 12.3.2023., online: doi: 10.1080/1331677X.2022.2048199
556. Ricardo, D 1817, 'On rent'. In: Hagemann, H, Landesmann, M, Scazzieri, R (Eds.), *The Economics of Structural Change*, Vol. I, Critical Writings. 2003, Edward Elgar, Aldershot.
557. Rivera-Batiz, LA & PM Romer 1991, 'International Trade with Endogenous Technological Change', *European Economic Review*, 35, 971-1001. pristupljeno 23.4.2020., online: <http://www.nber.org/papers/w3594.pdf>
558. Roach, S 1991, 'Services under siege. The restructuring imperative', *Harvard Business Review*, 69(5), 82–92.
559. Rocha, J, S Oliveira, CM Viana & AI Ribeiro 2022, 'Climate change and its impacts on health, environment and economy', in Prata, JC, Ribeiro, AI, & Rocha-Santos, T (eds.) *One Health*, San Diego, CA: Elsevier, pp. 253–279.
560. Rodrigue, J 2006, 'Transportation and the Geographical and Functional Integration of Global Production Networks', *Growth and Change*, 37(4), 510-525. pristupljeno 23.2.2022., online: doi.org/10.1111/j.1468-2257.2006.00338.
561. Rodriguez F & D Rodrik 1999, 'Trade Policy and Economic Growth: a Skeptic's Guide to the Cross-national Evidence', *NBER Working Paper* 7081.
562. Rodrik D 1999, 'Where did all the growth go? External shocks, social conflict and Growth collapses', *Journal of Economic Growth*, 4(4), 385-412.

563. Rodrik D 2006, 'Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank's 'Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform'', *Journal of Economic Literature*, Vol. 44(4), 973–987.
564. Rodrik D 2007, 'One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions, and Economic Growth', *Princeton University Press*, Princeton.
565. Rodrik D 2010, 'Structural transformation and economic development', *Policy Research Foundation of Turkey (TEPAV)*, Ankara. pristupljeno 1.6.2020., online: https://www.tepav.org.tr/upload/files/1293101213-4.Structural_Transformation_and_Economic_Development.pdf.
566. Rodrik D 2012, 'Unconditional convergence in manufacturing', *Quarterly Journal of Economics*, 128 (1), 165–204.
567. Rodrik D 2013, 'Structural change, fundamentals and growth: An overview', *Institute for Advanced Study*, September, revised. pristupljeno 8.11.2020. online: <http://j.mp/2nyz4as>
568. Rodrik D 2016, 'Premature deindustrialization', *Journal of Economic Growth*, 21. pristupljeno 8.11.2020. online: 10.1007/s10887-015-9122-3.
569. Rodrik D, A Subramanian & F Trebbi 2002, 'Institutions Rule: The Primacy of Institutions over Integration and Geography in Economic Development', *NBER Working Paper 9305*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
570. Rodrik, D 2013a, 'The Past, Present, and Future of Economic Growth'. GCF Working Paper 1. London: Global Citizen Foundation. www.sss.ias.edu/files/pdfs/Rodrik/Research/GCF_Rodrik-working-paper-1_-6-24-13.pdf.
Rodrik D 2015, 'Premature deindustrialization', *NBER Working Paper*, No. 20935.
571. Romer P 1993, 'Ideas Gaps and Object Gaps in Economic Development', *Journal of Monetary Economics*, 32, 543-573. https://econ171.ucb.files.wordpress.com/2011/06/romer_ideasgap.pdf
572. Romer PM 1986, 'Increasing Returns and Long Run Growth', *Journal of Political Economy*, 94, 1002–1037.
573. Romero J & J McCombie 2016, 'Differences in increasing returns between technological sectors: A panel data investigation using the EU KLEMS database', *Journal of Economic Studies*, 43 (5), 863-878.
574. Roodman D 2009, 'How to Do xtabond2: An Introduction to “Difference” and “System” GMM in Stata', *The Stata Journal*, 9 (1), 86-136.
575. Ros J 2000, *Development Theory and the Economics of Growth*, University of Michigan Press.
576. Rosenberg N 1963, 'Capital goods, technology, and economic growth'. In: Hagemann, H, Landesmann, M, Scazzieri, R (Eds.), *The Economics of Structural Change*, Vol. I, Critical Writings. Edward Elgar, Aldershot.
577. Rosenstein-Rodan P 1943, 'Problems of Industrialization of Eastern and Southeastern Europe', *Economic Journal*, 53(210-211), June-September, 202-211.
578. Rosenstein-Rodan PN 1961, 'Notes on the Theory of the ‘Big Push’’. In: Ellis, HS (eds) *Economic Development for Latin America*. International Economic Association Series. Palgrave Macmillan, London. pristupljeno 23.4.2019., online: doi.org/10.1007/978-1-349-08449-4_3
579. Rostow, WW 1960, *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge.
580. Rowthorn R & K Coutts 2004, 'De-industrialisation and the balance of payments in advanced economies', 28(5), 767-790.
581. Rowthorn RE & R Ramaswamy 1997, 'Deindustrialization: causes and implications', *IMF Working Paper*, (97/42). pristupljeno 11.1.2020., online: doi.org/10.3386/w20935
582. Rubalcaba L 2007, *The new service economy*, Edward Elgar, Cheltenham.

583. Runtunuwu, P C H 2020, 'Analysis of Macroeconomic Indicators and Its Effect on Human Development Index HDI', *Society*, 8(2), 596-610.
584. Russo, G & Schettkat, R 1999, 'Are structural economic dynamics a myth? Changing industrial structure in the final product concept', *Economia & Lavoro*, 33(3-4), 173-188.
585. Ruta, D, Camfield, L & Donaldson, C 2007, 'Sen and the art of quality of life maintenance: Towards a general theory of quality of life and its causation', *The Journal of Socio-Economics*, 36, 397-423, pristupljeno 18.3.2020., online: doi:10.1016/j.socec.2006.12.004.
586. Ruževićius, J 2014, 'Quality of Life and of Working Life: Conceptions and Research', *17th Toulon-Verona Conference "Excellence in Services"*.
587. Saba, C S 2020, 'Security as an outcome for promoting economic prosperity in the regional economic communities of Africa: Evidence from a panel data analysis', *African Security Review*, 29(4), pp.376-400.
588. Sachs, J D 2003, 'Institutions Matter, But Not for Everything. The Role of Geography and Resource Endowments in Development Shouldn't Be Underestimated', *Finance and Development*, Vol. 40(2), pp. 38-41.
589. Salam, M & Iqbal, J, Hussain, A & Iqbal, H 2018, 'The Determinants of Services Sector Growth: A Comparative Analysis of Selected Developed and Developing Economies', *The Pakistan Development Review*, 57, 27-44, 10.30541/v57i1pp.27-44.
590. Samuelson, P 1964, 'Theoretical notes on trade problems', *Review of Economic Studies*, 46, 145-154.
591. Samuelson, P A & Nordhaus, W D 2000, *Ekonomija, 15 izdanje*, MATE, Zagreb.
592. Sánchez, C J & R Duarte 2006, 'The Effect of Structural Change on the Self-Reliance and Interdependence of Aggregate Sectors: The Case of Spain, 1980-1994', *Structural Change and Economic Dynamics*, Vol.17, No.1, pp. 27- 45.
593. Sangaji, J 2016, 'The Determinants Of Human Development Index In Several Buddhist Countries', *Journal of Buddhist Education and Research*, 2(1), 48-60, <https://so06.tci-thaijo.org/index.php/jber/article/view/242974>.
594. Sapprasert, K 2006, *The Impact of ICT on the Growth of the Service Industry*, Centre for Technology, Innovation and Culture (TIK) University of Oslo.
595. Saviotti, P & A Pyka 2004a, 'Economic Development by the Creation of New Sectors', *Journal of Evolutionary Economics*, Vol.14, No.1, pp. 1-35.
596. Saviotti, P & A Pyka 2004b, 'Economic Development, Qualitative Change and Employment Creation', *Structural Change and Economic Dynamics*, Vol.15, Issue 3, pp.265-287.
597. Schalock, R L & Felce, D 2004, 'Quality of life and subjective well-being: Conceptual and measurement issues', In E Emerson, C Hatton, T Thompson, and T R Parmenter (Eds), *International Handbook of Applied Research in Intellectual Disabilities*, pp. 261-279, London: John Wiley and Sons.
598. Schalock, R L 2000, 'Three Decades of Quality of Life', *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 15(2), 116-127, pristupljeno 23.4.2020., online: doi:10.1177/108835760001500207.
599. Schalock, R L, Brown, I, Brown, R, Cummins, R A, Felce, D, Matikka, L, Keith, K D & T Parmenter 2002, 'Conceptualization, measurement, and application of quality of life for persons with intellectual disabilities: Results of an international panel of experts', *Mental Retardation*, 40, 457-470.
600. Schalock, Robert L 2004, 'The Concept of Quality of Life: What We Know and Do Not Know', *Journal of Intellectual Disability Research*, Vol. 48, No. 3.
601. Schepelmann, P, Goossens, Y & Makipaa, A 2010, 'Towards Sustainable Development, Alternatives to GDP for Measuring Progress', *Wuppertal Institute for Climate, Environment and*

- Energy*, Wuppertal special 42,
<https://epub.wupperinst.org/frontdoor/deliver/index/docId/3486/file/WS42.pdf>.
602. Schlogl, L & Sumner, A 2020, 'Economic Development and Structural Transformation', In: *Disrupted Development and the Future of Inequality in the Age of Automation*, Rethinking International Development series, Palgrave Pivot, Cham, pristupljeno 23.4.2020., online: doi.org/10.1007/978-3-030-30131-6_2.
 603. Schneider, P H 2005, 'International trade, economic growth and intellectual property rights: A panel data study of developed and developing countries', *Journal of Development Economics*, 78(2), 529–547, pristupljeno 8.11.2020. online: doi:10.1016/j.jdeveco.2004.09.001.
 604. Schön, L 2010, *Sweden's Road to Modernity. An Economic History*, SNS Förlag.
 605. Schultz, T W 1985, *Investment in Human Capital: The Role of Education and of Research*, New York: Free Press.
 606. Schumpeter, J 1928, 'The Instability of Capitalism', In: Hagemann, H, Landesmann, M, Scazzieri, R (Eds), *The Economics of Structural Change, Vol. I, Critical Writings*, Edward Elgar, Aldershot.
 607. Schumpeter, J 1934, *Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
 608. Schumpeter, J 1942, *Capitalism, Socialism, and Democracy*, New York: Harper & Bros.
 609. Schumpeter, J A 1935, 'The Analysis of Economic Change', *Review of Economic Statistics*, vol. 17, May, pp. 2–10.
 610. Schumpeter, J A 1943, *Capitalism, Socialism and Democracy*, London: Routledge, edition of 2010.
 611. Seers, D 1969, *The Meaning of Development*, IDS Communication 44, Brighton: IDS.
 612. Seers, D 1972, 'What are we trying to measure?', *Journal of Development Studies*, 8 (3): 21–36; reprinted in Baster, N (ed) (1972), *Measuring Development: The Role and Adequacy of Development Indicators*, London: Frank Cass, pp. 21–36.
 613. Sen, A 1993, 'Capability and Well-Being.' In: M C Nussbaum and A Sen (Eds), *The Quality of Life*, Oxford: Clarendon Press, pp. 30-53.
 614. Sen, A, 1960, *Choice of Techniques*, Basil Blackwell, Oxford.
 615. Sen, A, 1983, 'Development: Which Way Now?', *The Economic Journal*, 93(372), 745-762.
 616. Sen, A, 1985a, 'Well-being, agency and freedom: the Dewey lectures 1984', *Journal of Philosophy*, 82 (4), 169–221.
 617. Sen, A, 1985b, *Commodities and Capabilities*, Amsterdam, North-Holland.
 618. Sen, A, 1999, *Development as Freedom*, New York: Anchor Books.
 619. Sen, A, Fitoussi, J P & Stiglitz, J 2010, *Mismeasuring Our Lives: Why GDP Doesn't Add Up*, The New Press, Copy at pristupljeno 7.7.2020., online: <http://www.tinyurl.com/y63bg5dj>.
 620. Sen, A., 2020. 'Structural change within the services sector, Baumol's cost disease, and cross-country productivity differences' *MPRA Paper* 99614, University Library of Munich, Germany.
 621. Sepp, J Kaldaru, H. & Eerma, D, 2009, 'Comparative Analysis of Employment Sectoral Structure In European Union Countries', *International Review of Business Research Papers*, 5(2), pp. 76-88.
 622. Serra, N. & Stiglitz, J E (eds.), 2008, *The Washington Consensus reconsidered: Towards a new global governance*, London, England: Oxford University Press. pristupljeno 23.4.2020., online: doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199534081.001.0001,
 623. Seth, J, 1889, 'The Evolution of Morality', *Mind*, 14(53), 27-49.

624. Sharma, D, 2014, 'Indian IT outsourcing industry: future threats and challenges', *Futures*, 56, 73-80, pristupljeno 14.8.2020., online: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S001632871300133X?via%3Dihub>
625. Sharpe, A, 1999, Centre for the study of living standards, Csls.ca. pristupljeno 26.11.2020., online: <http://www.csls.ca/reports/paper3a.pdf>
626. Sherwani, R A K, Kamal, S & Abbas, S, 2017, 'Correlates of human development index in low, medium, high and very high human developed nations', *Pakistan Economic and Social Review*, 55(1), 31-52.
627. Siliverstovs, B., Kholodilin, K. & Thiessen, U, 2011, 'Does aging influence structural change? Evidence from panel data', *Economic Systems*, . pristupljeno 25.5.2020., online: doi.org/10.1016/j.ecosys.2010.05.004.
628. Silva, E G & Teixeira, A A C, 2008, 'Surveying structural change: Seminal contributions and a bibliometric account', *Structural Change and Economic Dynamics*, 19, 273–300.
629. Silverberg, G, 2002, 'The Discrete Charm of the Bourgeoisie: Quantum and Continuous Perspectives on Innovation and Growth', *Research Policy*, Vol.31, Nos.8&9, pp.1275–1289.
630. Šimko, J & Tuicu, L, 2015, 'Determinants of Human Capital: A study on Swedish municipalities,' diplomski rad Sveučilišta Jonkoping.
631. Sinden, A, 2019, 'The problem of unquantified benefits', *Environmental law (Northwestern School of Law)*, 49(1), pp. 73–129. pristupljeno 8.11.2022. online: <https://www.jstor.org/stable/26794280>.
632. Singelmann, J, 1978, *The Transformation of Industry: From Agriculture to Service Employment*, Beverly Hills, California: Sage.
633. Singer, H, 1950, 'The Distribution of Gains between Borrowing and Lending Countries', In: *American Economic Review*, Vol. 40, pp. 473-85.
634. Singh, M & Kaur, K 2014, 'India's Services Sector and Its Determinants: An Empirical Investigation', *Journal of Economics and Development Studies*, 2(2), 385–406.
635. Sirgy, M J, Michalos, A. C, Ferriss, A. L, Easterlin, R. E, Patrick, D & Pavot, W, 2006, 'The quality-of-life (QOL) research movement: Past, present, and future', *Social Indicators Research*, 76, 343–466.
636. Sirr, G, Garvey, J, & Gallagher, L. A, 2017, 'Local conditions and economic growth from South–South FDI', *The Journal of International Trade & Economic Development*, 27(4), 380–388, pristupljeno 23.4.2020., online: [doi:10.1080/09638199.2017.1385645](https://doi.org/10.1080/09638199.2017.1385645).
637. Skousen, M, 2007, *The Big Three in Economics: Adam Smith, Karl Marx, and John Maynard Keynes: Adam Smith, Karl Marx, and John Maynard Keynes*, 1st ed., Routledge. pristupljeno 18.9.2018., online: doi.org/10.4324/9781315700229.
638. Slavuj Borčić, L, Šakaja, L, 2017, 'Kvaliteta života kao predmet geografskih istraživanja: osvrt na razvoj interesa i teorijskih modela istraživanja', *Hrvatski geografski glasnik*, 79(1), 5-31.
639. Slavuj, L, 2012, 'Objektivni i subjektivni pokazatelji u istraživanju koncepta kvalitete života', *Geoadria*, 17(1), 73-92.
640. Sneddon, C, Howarth, R. B., Norgaard, R. B, 2006, 'Sustainable development in a post-Brundtland world', *Ecological Economics*, 57(2), 253–268, pristupljeno 8.11.2020. online: [doi:10.1016/j.ecolecon.2005.04.013](https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2005.04.013).
641. Snoek, F J, 2000, 'Quality of life: A closer look at measuring patients' well-being', *Diabetes Spectrum*, 13(1), 24. American Diabetes Association, USA. pristupljeno 23.4.2020., online: <http://journal.diabetes.org/diabetesspectrum/00v13n1/>.
642. Sofilda, E, Hermiyanti, P & Hamzah, M, 2015, 'Determinant Variable Analysis of Human Development Index in Indonesia (Case for High and Low Index at Period 2004-2013)', *OIDA International Journal of Sustainable Development*, 08(09), 11–28.

643. Sofilda, E, Hermiyanti, P. & Hamzah, M, 2015, 'Determinant Variable Analysis of Human Development Index in Indonesia (Case for High and Low Index at Period 2004-2013)', *OIDA International Journal of Sustainable Development*, 08(09), 11-28, <https://ssrn.com/abstract=2695465>.
644. Solow, R M, 1956, 'A contribution to the theory of economic growth', *Quarterly Journal of Economics*, 70, 65–94.
645. Solow, R M, 1997, 'Macroeconomic Policy and the Role of the State in a Changing World', In: Edmond Malinvaud and Amartya K. Sen (eds.), *Development Strategy and Management of Market Economy*, ch. 5, Oxford, U.K.: Clarendon Press.
646. Somarriba, N, Zarzosa, P & Pena B, 2015, *The Economic Crisis and its Effects on the Quality of Life in the European Union*, 'Social Indicators Research,' 120(2), 323-343. pristupljeno 25.10.2020., online: <http://www.jstor.org/stable/24721117>
647. Sorbe, S, Ga, P & Millot, V, 2018, 'Can productivity still grow in service-based economies?: Literature overview and preliminary evidence from OECD countries,' *OECD Economics Department Working Papers*, 1531, OECD Publishing. PRISTUPLJENO 12.11.2020., online: DOI: 10.1787/4458ec7b-en
648. Soubotina, T. P, 2004, *Beyond Economic Growth: An Introduction to Sustainable Development*, *The World Bank*, Washington.
649. Spengler, JJ, 1957, *Economic Factors in Economic Development*, 'American Economic Review, Papers and Proceedings,'
650. Spilimbergo, A, 2000, 'Growth and Trade: The North Can Lose,' *Journal of Economic Growth*, 5, 131-146.
651. Sposi, M, 2015, Evolving Comparative Advantage, Sectoral Linkages, and Structural Change Globalization and Monetary Policy Institute Working Paper No. 231, pristupljeno 27.8.2018., online: doi.org/10.24149/gwp231
652. Stewart, F, 2004, *Development and Security*, Gov.uk. pristupljeno 12.7.2022, online: <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08cd140f0b652dd00159c/wp3.pdf>.
653. Stiglitz, J, J. Fitoussi & M. Durand, 2018, *Beyond GDP: Measuring What Counts for Economic and Social Performance*, *OECD Publishing*, Paris, pristupljeno 2.2.2019., online: doi.org/10.1787/9789264307292-en.
654. Stiglitz, JE, 1989, 'Markets, Market Failures, and Development,' *American Economic Review* 79(2, May), 197-203. pristupljeno 12.3.2019., online: <http://www.jstor.org/stable/1827756> .
655. Stiglitz, J E, 2009, 'Rethink GDP Fetish,' pristupljeno 20.4.2019., online: http://host.madison.com/ct/news/opinion/column/guest/article_71fad514-9caa-11de-9a00-001cc4c03286.html
656. Stiglitz, J E, Sen, A & Fittoussi, JP, 2009, *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. pristupljeno 23.4.2019., online: <http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload112.pdf>
657. Stijepic, D, 2011, 'Structural change and economic growth: analysis within the “partially balanced growth framework”'. *PhD dissertation, Fern Universitat in Hagen*.
658. Streeten, PP, 2002, *Theories of development: A comparative analysis*, Uni-oldenburg.de. pristupljeno 23.4.2020., online: <http://www.c31.uni-oldenburg.de/cde/OMDE625/Todaro/Todaro%20Chapter%203.pdf>
659. Streimikiene, D, 2015, 'Environmental indicators for the assessment of quality of life,' *Intellectual Economics*, 9(1), 67-79.
660. Strong, P M 1979, 'Sociological imperialism and the profession of medicine: A critical examination of the thesis of medical imperialism' *Social Science and Medicine* 13A: 199-215.

661. Stutzer, A & Frey, BS, 2010, 'Recent advances in the economics of individual subjective well-being,' *Social Research: An International Quarterly*, 77(2), 679-714.
662. Suescun, R, 2007, 'The role of fiscal policy in human development and growth,' *LAC Regional Study*. pristupljeno 2.12.2021., online:
<http://documents.worldbank.org/curated/en/803941468180251387/pdf/784990WP0Fisca00Box377344B00PUBLIC0.pdf>
663. Summers, R & Heston, A, 1988, 'A new set of international comparisons of real product and product levels: Estimates for 130 countries, 1950–1985,' *Review of Income & Wealth*, 34, 1–25.
664. Summers, R, 1985, 'Services in the International Economy,' *Managing the Service Economy: Prospects and Problems*, Cambridge, Mass: Cambridge University Press, pp. 27–48.
665. Sventnilson, I, 1954, 'The process of economic growth,' In: *Growth and Stagnation in the European Economy*, U.N. Economic Commission for Europe, Geneva (Chapter 1).
666. Swan, TW, 1956, 'Economic growth and capital accumulation,' *Economic Record*, 32, 334–361.
667. Škrabić Perić, B, 2012, 'Utjecaj stranog vlasništva banke na njezin kreditni rizik u zemljama srednje i istočne Europe: dinamički panel modeli,' *Ekonomski fakultet u Splitu*, Split.
668. Škrabić-Perić, B, 2018, 'Analiza vemenskih nizova i panel podataka,' nastavni materijali. Split, Ekonomski Fakultet Split.
669. Šlaus, I, 2020, *Transforming Our World: Necessary, Urgent, and Still Possible*, Cambridge Scholar Publishers.
670. Theofilou, P, 2013, 'Quality of Life: Definition and Measurement,' *Europe's Journal of Psychology*, 9(1), 150-162.,
<https://pdfs.semanticscholar.org/e6d3/548eb9a7243f4cac2772cd3577b106596975.pdf>
671. Thomas, MA, 2006, 'What Do the Worldwide Governance Indicators Measure?', Unpublished Paper.
672. Thomas, Vinod et al, 2000, *The Quality of Growth*, New York: Oxford University Press,
<https://www.jstor.org/stable/43623321>
673. Timmer, CP, 1973, 'Choice of Techniques in Rice Milling in Java,' *Bulletin of Indonesian Economic Studies*, 9(2, July), 57-76.
674. Timmer, CP, 2007, 'The Structural Transformation and the Changing Role of Agriculture in Economic Development: Empirics and Implications,' *American Enterprise Institute*, Washington.
675. Timmer, M P, Erumban, A A, Los, B, Stehrer, R & De Vries, G J 2014, 'Slicing up global value chains', *Journal of Economic Perspectives* 28(2): 99–118
676. Tkalac Verčić, A, Sinčić Ćorić, D, Pološki Vokić, N 2010, *Priručnik za metodologiju istraživačkog rada: kako osmisliti, provesti i opisati znanstveno i stručno istraživanje*. Zagreb: M.E.P. d.o.o.
677. Todaro, M & Smith, S, 2012, *Economic Development*, 11th ed., Sussex, UK: Pearson Education.
678. Todaro, PM, 1994, *Economic development*, 5th ed., New York: Longman Publishers.
679. Tomić, D, 2017, 'Zašto je važno promatrati kretanje uvjeta razmjene u Republici Hrvatskoj?', *Oeconomica Jadertina*, 2, 10.15291/oec.214.
file:///C:/Users/SilviaC/Downloads/Zasto_je_vazno_promatrati_kretanje_uvjeta_razmjene_u_Republici_Hrvatskoj_Tomic.pdf
680. Topel R, 1999, 'Labor Markets and Economic Growth,' *ch. 44, p. 2943-2984 in Ashenfelter, O. and Card, D. eds., Handbook of Labor Economics, vol. 3, Part C, Elsevier, pristupljeno 23.7.2020., online: https://EconPapers.repec.org/RePEc:eee:labchp:3-44.*

681. Tregenna, F 2015, *Deindustrialization, structural change and sustainable economic growth, Inclusive and Sustainable Industrial Development Working Paper Series*, Working Paper 02–2015.
682. Tripathi, S 2021, 'How does urbanization affect the human development index? A cross-country analysis', *Asia-Pac J Reg Sci*, 5, 1053–1080, pristupljeno 22. listopada 2022. online: pristupljeno 18.6.2023 online: doi.org/10.1007/s41685-021-00211-w
683. Tripathi, S 2021, 'How does urbanization affect the human development index? A cross-country analysis', *Asia-Pac J Reg Sci*, 5, 1053–1080, pristupljeno 23.3.2023., online: doi.org/10.1007/s41685-021-00211-w
684. Triplett, JA & Bosworth, BP 2002, *Productivity in the U.S. Services Sector*, Washington, DC: Brookings Institution Press.
685. ul Haq, M 1995, *Reflections on Human Development*, Oxford University Press, New York.
686. ul Haq, M 1995, *Reflections on Human Development*, Oxford University Press, New York.
687. ul Haq, M 2004, 'The human development paradigm' u *Readings in Human Development*, ur. Fukuda-Parr & Shiva Kumar, New York, Oxford University.
688. Ulku, H 2004, 'R&D Innovation and Economic Growth: An Empirical Analysis', *IMF Working Paper 185*, https://www.imf.org/~media/Websites/IMF/imported-full-text-pdf/external/pubs/ft/wp/2004/_wp04185.ashx
689. UNCTAD 2008, 'Despite rapid economic growth, number of poor still rising in Least Developed Countries, Report warns', pristupljeno 12.7.2022, online: <https://unctad.org/press-material/despite-rapid-economic-growth-number-poor-still-rising-least-developed-countries>
690. UNCTAD 2016, *Virtual Institute Teaching Material on Structural Transformation and Industrial Policy*, pristupljeno 15.6.2022, online: https://unctad.org/system/files/non-official-document/indpolfull_UNCTAD_material.pdf
691. UNDP 1990, *Human Development Report 1990*, New York: UNDP,
692. UNDP 1994, *Human Development Report 1994*, New York: UNDP.
693. UNDP 2005, *Human Development Report 2005*, New York: UNDP.
694. UNDP 2010, *Human development report 2010, the real wealth of nations: Pathways to human development*, New York: UNDP.
695. UNDP 2015, *TRAINING MATERIAL FOR PRODUCING NATIONAL HUMAN DEVELOPMENT REPORTS: the multidimensional poverty index (MPI)*, <https://hdr.undp.org/system/files/documents/mpitrainingmaterial2015pdf.pdf>
696. United Nations 2021, *Our Common Agenda: Report of the Secretary-General*, New York, UN, https://www.un.org/en/content/common-agenda-report/assets/pdf/Common_Agenda_Report_English.pdf
697. United Nations General Assembly 2017, 'Work of the Statistical Commission Pertaining to the 2030 Agenda for Sustainable Development', A/RES/71/313.
698. Uppenberg, K & Strauss, H 2010, *Innovation and Productivity Growth in the EU Services Sector*, European Investment Bank: Luxembourg, Available online: pristupljeno 5.7.2020., online: http://www.eib.org/attachments/efs/efs_innovation_and_productivity_en.pdf, pristupljeno 12. ožujka 2018.
699. Usenata, N 2018, 'Environmental Kuznets curve (EKC): A review of theoretical and empirical literature', *Uni-muenchen.de*, pristupljeno 12.8.2022., online: https://mpr.a.uni-muenchen.de/85024/1/MPRA_paper_85024.pdf
700. Vamvakidis, A 2002, 'How Robust is the Growth-Openness Connection? Historical Evidence', *Journal of Economic Growth*, 7, pp. 57-80.
701. van Neuss, L 2018, 'THE DRIVERS OF STRUCTURAL CHANGE', *Journal of Economic Surveys*, pristupljeno 3.6.2020., online: doi:10.1111/joes.12266.

702. van Niekerk, AJ 2020, 'Inclusive Economic Sustainability: SDGs and Global Inequality', *Sustainability*, 12(13), 5427, pristupljeno 8.11.2022. online: doi:10.3390/su12135427.
703. van Niekerk, Arno J., 2020, 'Inclusive Economic Sustainability: SDGs and Global Inequality', *Sustainability*, 12(13), 5427, pristupljeno 23.7.2022., online: doi.org/10.3390/su12135427
704. van Praag, BM & Ferrer-i-Carbonell, A 2004, *Happiness quantified: A satisfaction calculus approach*, Oxford: Oxford University Press.
705. van Praag, BMS & Frijters, P 1999, 'The measurement of welfare and well-being: The Leyden approach', in D. Kahneman, E. Diener & N. Schwarz (Eds.), *Well-being: The foundations of hedonic psychology*, pp. 413–433, New York: Russell Sage Foundation.
706. Veenhoven, R 1996, 'The study of life satisfaction', in W. E. Saris, R. Veenhoven, A. C. Scherpenzeel, & B. Bunting (Eds.), *A comparative study of satisfaction with life in Europe*, Budapest: Eötvös University Press, pp. 11-48.
707. Veenhoven, R 2000, 'The Four Qualities of Life', *Journal of Happiness Studies*, 1, 1-39, <https://personal.eur.nl/veenhoven/Pub2000s/2006f-full.pdf>
708. Verdugo, M, Schallock, R, Keith, K & Stancliff, R 2005, 'Quality of life and its measurement: Important principles and guidelines', *Journal of Intellectual Disability Research*, 49, 707-17.
709. Verspagen, B 1991, 'A New Empirical Approach to Catching Up or Falling Behind', *Structural Change and Economic Dynamics*, Vol.2, Issue 2, pp. 359–380.
710. Viitamo, E 2012, 'Productivity as a competitive edge of a service firm: Theoretical analysis and a case study of the Finnish banking industry (PhD thesis)'. Aalto University, Aalto, Finland.
711. Vuletić, G & Misajon, R 2011, 'Subjektivna kvaliteta života', u: Vuletić, G. i sur. (2011), *Kvaliteta života i zdravlje – elektroničko izdanje*, Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Filozofski fakultet, pristupljeno 04.12.2021., online: https://bib.irb.hr/datoteka/592441.KVALITETA_IVOTA_I_ZDRAVLJE.pdf
712. Wang, C, Sun, J & Chou, T 1992, 'Sources of economic growth and structural change: a revised approach', *Journal of Development Economics*, 38, 383–401.
713. Webber, DJ 2002, 'Policies to Stimulate Growth: Should we Invest in Health or Education?', *Applied Economics*, 34, 1633-43.
714. Weiermair, K, 1988. *The labour market and the service sector*. Fraser Institute.
715. Wesselink, B, Bakkes, J, Best, A, Hinterberger, F & ten Brink, P 2007, *Measurement Beyond GDP*, Background paper for the conference Beyond GDP: Measuring progress, true wealth, and the well-being of nations, pristupljeno 11.12.2021., online: https://www.rivm.nl/bibliotheek/digitaaldepot/Measurement_Beyond_GDP.pdf
716. Whitby, A, Seaford, C, Berry, C & BRAINPOOL consortium partners 2014, *BRAINPOOL Project final report: Beyond GDP - From measurement to politics and policy*, BRAINPOOL deliverable 5.2, A collaborative programme funded by the European Union's Seventh Programme for research, technological development and demonstration under grant agreement No. 283024. WFC (World Future Council), 31 March 2014.
717. WHO (World Health Organisation) 1952, *Constitution of the World Health Organization, World Health Organization Handbook of basic documents*, 5th edn, Geneva: WHO.
718. Williamson, J 1990, 'What Washington means by policy reform', in J. Williamson (ed.), *Latin American Adjustment: How Much Has Happened*, Vol. 1, Washington, DC: Institute for International Economics, pp. 90–120.
719. Wirtz, J & Ehret, M 2009, 'Creative destruction: how business services drive economic evolution', *European Business Review*, Vol. 21 No. 4, pp. 380-394.
720. Wirtz, J & Ehret, M 2013, 'Service-based Business Models: Transforming Businesses, Industries and Economies', in R. P. Fisk, R. Russell-Bennett, & L. C. Harris (eds.), *Serving Customers: Global Services Marketing Perspectives*, Tilde University Press, pp. 28–46.

721. Wirtz, J, Tuzovic, S & Ehret, M 2015, 'Global business services: Increasing specialization and integration of the world economy as drivers of economic growth', *J. Serv. Manag.*, 26, 565–587.
722. Woelfl, A 2005, 'The service economy in OECD countries', *STI Working Paper No. 2005/3*, OECD, Paris. pristupljeno 11.11.2021., online: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1690930>
723. Wolf, MJ, Emerson, JW, Esty, DC, de Sherbinin, A, Wendling, ZA et al. 2022, *2022 Environmental Performance Index*, New Haven, CT: Yale Center for Environmental Law & Policy, epi.yale.edu
724. Wolfe, M 1955, 'The concept of economic sectors', *Q J Econ*, 69, 402–420.
725. World Bank 1980, *World Development Report 1980*, New York: Oxford University Press, , pristupljeno 24.10.2021. online: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/5963>
726. World Bank 1991, *World Development Report 1991 : The Challenge of Development*, New York: Oxford University Press, pristupljeno 24.10.2021 online: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/5974>,
727. World Bank 2002, *World Development Report 2002: Building Institutions for Markets*, New York: Oxford University Press, pristupljeno 23.4.2020., online: <http://hdl.handle.net/10986/5984>
728. WTO (World Trade Organization) 2010, *Measuring Trade in Services, A Training Module Produced by WTO/OMC*, World Trade Organization, Geneva.
729. WTO (World Trade Organization) 2019, 'Services trade in the future', in *World Trade Report*, WTO, pp. 82–151. pristupljeno 18.8.2022., online: https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/00_wtr19_e.pdf
730. Xiao, J J 2015, *Consumer Economic Wellbeing*, 10.1007/978-1-4939-2821-7_1.
731. Xinshen Diao, Margaret McMillan & Dani Rodrik 2017, *The recent growth boom in developing economies: A structural change perspective*, NBER working papers 23132, National Bureau of Economic Research, Inc.
732. Yang, Z & Abdollahian, M & Yeşilada, B 2018, *Human Development Dynamics: Economic, Social, Cultural and Political Change & Crisis*.
733. Yin, L, Zestos, GK & Michelis, L 2003, 'Economic convergence in the European Union', *Journal of Economic Integration*, 188-213.
734. Young, A 1991, 'Learning by doing and the Dynamic Effects of International Trade', *The Quarterly Journal of Economics*, 106, 369-405, pristupljeno 22.3.2021., online: <http://www.nber.org/papers/w3577.pdf>
735. Zerenler, M, Burak, S & Sezgin, M 2008, 'Intellectual capital an innovation performance: Empirical evidence in the Turkish automotive supplier', *Journal of Technology Management & Innovation*, 3(4), 31-40.
736. Zhan, L 1992, 'Quality of life: Conceptual and measurement issues', *Journal of Advanced Nursing*, 17, 795 ± 800.
737. Zhibiao, L & Yonghui, L, 2022, Structural transformation, TFP and high-quality development. *China Economist*, 17(1), pp.70-82.
738. Ziai, A 2016, *Development discourse and global history: From colonialism to the sustainable development goals*, Taylor & Francis.
739. Zweimuller, J 2000, 'Schumpeterian entrepreneurs meet Engel's law: The impact of inequality on innovation-driven growth', *Journal of Economic Growth*, 5(2), 185–206.

POPIS SHEMA

Shema 1: Tri stupa održivoga i uključivoga razvoja.....	22
Shema 2: Evolucija ekonomike razvoja.....	28
Shema 3: Čimbenici ekonomskog razvoja.....	66
Shema 4: Pet ciljeva razvoja prema Huntingtonu.....	75
Shema 5: Ključni ciljevi Strategije Europa 2020.....	77
Shema 6.: Globalni ciljevi razvoja do 2030. godine.....	78
Shema 7: Evolucija ciljeva ekonomskoga razvoja.....	79
Shema 8: Razumijevanje granica BDP-a kao mjere razvoja.....	85
Shema 9: Prikaz pojedinih ciljeva razvoja i čestih pokazatelja.....	87
Shema 10: Višeslojnost kvalitete života.....	116
Shema 11: Komponente poboljšanja kvalitete života.....	120
Shema 12: Objektivna i subjektivna dimenzija kvalitete života.....	131
Shema 13: Komponente indeksa ljudskoga razvoja.....	146
Shema 14: Agensi strukturne transformacije.....	156
Shema 15: Čimbenici ekspanzije tercijarnoga sektora.....	168
Shema 16: Utjecaj COVID-19 pandemije na strukturnu transformaciju i poslovnu dinamiku.....	176
Shema 17: Prikaz utjecaja tercijarizacije na ekonomski rast.....	186

POPIS GRAFOVA

Graf 1: Kuznetsova krivulja okoliša.....	136
Graf 2: Obrasci strukturnih promjena.....	151
Graf 3: Sektorska transformacija svjetskih gospodarstva – dodana vrijednost primarnoga, sekundarnoga i tercijarnoga sektora kao postotak BDP-a.....	178
Graf 4: Sektorska transformacija svjetskih gospodarstva – udio zaposlenih po sektorima.....	179
Graf 5: Sektorska struktura zaposlenosti Europske unije.....	180
Graf 6: Godišnji rast dodane vrijednosti sektora (%) u Europskoj uniji od 1995. do 2021. godine.....	181
Graf 7: Odnos između udjela tercijarnoga sektora u dodanoj vrijednosti i godišnje stope promjene BDP-a po stanovniku u 2021. godini u zemljama EU-a.....	191
Graf 8: Odnos između udjela zaposlenih u tercijarnome sektoru i godišnje stope promjene BDP-a po stanovniku u 2021. godini u zemljama EU-a.....	192
Graf 9: Odnos između dodane vrijednosti tercijarnoga sektora i HDI-a u 2021. godini u zemljama EU-a.....	194
Graf 10: Odnos udjela zaposlenih u tercijarnome sektoru i HDI-a u 2021. godini u zemljama EU-a.....	195

POPIS TABLICA

Tablica 1: Popis provedenih dubinskih intervjua.....	125
Tablica 2: Udjeli usluga u dodanoj vrijednosti, % BDP-a.....	184
Tablica 3: Varijable korištene u modelu.....	201
Tablica 4: Deskriptivna statistika varijabli u modelu.....	202
Tablica 5: Korelacijska matrica.....	205
Tablica 6: Rezultati analize utjecaja tercijarizacije i ekonomskoga rasta na ekonomski razvoj, mjereno kvalitetom života.....	207

LONG ABSTRACT

The quest for economic development is a universal aspiration, yet the approaches to this subject are both diverse and continually evolving. A consensus on the precise meaning and objectives of economic development remains elusive (Haider 1986), as well as the notion of the most accurate metrics for its assessment. Hence, while the concept of economic development was initially tied to strategies focused on improving opportunities for disadvantaged regions and economically challenged economies, it has evolved into a critical concern that transcends developmental stages, becoming pertinent to economies across the spectrum.

Recognizing the importance and contemporary relevance of the subject of economic development, the aim of the study was to expand understanding of this concept by analysing the impact of sectoral transformation on the economic development.

At its core, the research aimed to scrutinize the impact of tertiarization, on quality of life. This analysis entailed studying changes in specific objective determinants of quality of life, which were utilized in the paper as indicators of economic development.

The segments of the research conducted in this thesis were outlined with a research hypothesis:

H₁: Economic growth is an insufficient indicator of economic development.

H_{1a}: Economic development is a multidimensional concept and economic growth is just one of its components.

H_{1b}: The contemporary challenges encountered by societies, including economic crises, environmental circumstances, resource constraints, social disparities, and living conditions, impact the formulation of alternative and comprehensive measures of economic development.

H₂: The objective dimension of quality of life is an acceptable measurement framework for economic development.

H_{2a}: Quality of life serves as a effective indicator of economic development as it assesses the extent to which an increase in population well-being, a fundamental societal goal, has been achieved.

H_{2b}: Quality of life encompasses both objective and subjective components.

H_{2c}: The subjective component of quality of life is individuals' perception of the objective components; in other words, the subjective component emerges from the objective component.

H_{2d}: Objective components of quality of life are both a consequence of and a prerequisite for economic growth, making them an important measure of economic development.

H_{2e}: Indicators of the objective component of quality of life have advantages compared to indicators of the subjective aspect when making comparisons among nations, regions, demographic categories, and across time

H₃: Structural transformation has a significant influence on economic development and provides a better depiction of shifts in quality of life than economic growth.

H_{3a}: Tertiaryization is a key dimension of structural transformation in developed societies.

H_{3b}: Tertiaryization better describes changes in quality of life than economic growth.

Throughout history, the reconceptualization of development has been shaped by shifting perspectives and beliefs regarding development objectives across various historical frameworks. For a long time, economic development was a synonym for economic growth. Economic growth has long held sway as the focal point of development policies, substantiated albeit not always overtly, by vested interests or pragmatic factors like data accessibility, simplicity, and measurement consistency. Although it continues to feature prominently as a developmental target, it has become evident over time that this approach neglects other significant dimensions of the concept and falls short as a method of assessment (Michaelson et al. 2009, p. 12).

Over the past decades, development policies have progressively turned towards a more human-centred perspective. The shift towards novel development paradigms has yielded a more expansive and holistic comprehension of development. As the definition of economic development evolved, new indicators of development were being introduced (Lélé 1991; Redclift 2005; Sneddon et al. 2006; Holden et al. 2014; Ziai 2015; Fukuda-Parr 2016).

New development objectives emphasize the multidimensionality of this concept, including political, social, and economic transformations. The focus is progressively placed on growth of quality, encompassing benchmarks such as alleviating poverty and ensuring equitable distribution; sustainable development, which underscores the imperative of development that does not compromise the requirements of future generations; and inclusive development, which is rooted in the principle that development should be centred around people.

Examining the body of research on the progression of economic development objectives lends credence to the argument that economic development is a multifaceted notion, and economic growth represents merely one facet of it.

To better comprehend broader perspectives on indicators of development, especially quality of life, a qualitative study was conducted. The research was carried out through in-depth interviews with a group of experts in the fields of quality of life and economic development. The scholars' responses in the conducted qualitative research point to the conclusion that economic development is a multidimensional concept and economic growth is just one of its components - therefore, auxiliary hypothesis H_{1a} was validated.

Also, findings of the qualitative research bolstered the acceptance of auxiliary hypothesis H_{1b} that the contemporary challenges encountered by societies, including economic crises, environmental circumstances, resource constraints, social disparities, and living conditions, impact the formulation of alternative and comprehensive measures of economic development. Furthermore, review of the literature on evolution of development metrics and changing trends in measuring prosperity reinforced these findings.

Considering the aforementioned arguments, the hypothesis H₁ found its support in the derived conclusion that mere economic growth does not inherently signify comprehensive economic development.

Considering economic development as a multifaceted notion and economic growth as just one facet within it, this study delineated economic development as sustainable and inclusive expansion that effectively results in an enhanced quality of life.

The concept of quality of life is widely used across various fields with varying interpretations. Quality of life is pervasive topic, discussed in daily conversations, advertising, politics, and symbolizing diverse endeavours. It's in focus in various disciplines such as medicine, psychology, sociology, anthropology, philosophy, geography, urban planning, and marketing, all examining different aspects of this broad concept.

Also, there's a robust scholarly discourse on the quality of life in economics. The concept of quality of life gradually emerged as an alternative to the increasingly questionable notion of material well-being in affluent society, and it was considered a new, multidimensional, and much more complex development goal (Glatzer 2001, p. 436).

Over time, quality of life evolved into a comprehensive framework that influences the formulation of public policy, assessment of public services, and the creation of innovative

programs at local, national, and international levels (Schalock et al. 2002, p. 458). The concept efficiently assesses the achievement of the central development goal of improving overall well-being. It serves as a strong measurement tool for complex, multifaceted developmental processes, accommodating diverse societal aims such as material living conditions, health, education, and security enhancement. The increasing number of quality of life studies highlights its growing importance as a monitoring tool for development.

Within the European Union, the enhancement of living standards and quality of life in member states is one of central policy objective.

A qualitative study was undertaken to enhance the understanding of quality of life as a gauge of economic development and to identify essential dimensions of quality of life along with their corresponding indicators as metrics for economic development. Some of the findings which were highlighted by the participating scholars in the research are:

"The strengthening importance of the quality-of-life concept is undoubtedly shifting and expanding the focus of public policies."; "The goal of development is the overall well-being of society. From this perspective, monitoring shifts in quality of life becomes intriguing."; "Within the context of development, the interconnection between growth and quality of life indicators holds paramount significance. Understanding how economic growth translates into tangible outcomes is essential. As a result, alongside fluctuations in GDP, there is an increasingly prominent discussion surrounding the utilization of quality-of-life indicators as pivotal measures for assessing development."; "GDP growth is an important measure, but modern politics requires a broader perspective for successful public policies."

Building upon the aforementioned points, and complementing them with the literature review, the auxiliary hypothesis H_{2a} was validated. This hypothesis posits that quality of life serves as a good indicator of economic development, quantifying the extent to which the elevation of population well-being, as a fundamental societal objective is achieved.

Scholars who participated in the conducted qualitative research also deduced that, alongside the objective component encompassing societal, economic, and political factors, quality of life comprises a subjective facet involving individual evaluations of material, social, and emotional well-being. Noteworthy observations included: "Quality of life includes both objective conditions and the perception of those conditions. Some studies focus on the objective dimension, some only on the subjective, and some take a combined approach, depending on the

research goal."; "In addition to the objective dimension determined by economic, social, and political elements, quality of life is also influenced by the subjective perception of living conditions, which is essentially a personal assessment of material, social, and emotional well-being."; "The evolution of quality of life research has shifted the emphasis from the objective to the subjective dimension. Some refer to the objective dimension as living standards and the subjective as happiness – but the fact is that both aspects contribute to overall quality of life.".

The findings presented underscored the fact that quality of life encompasses both objective and subjective aspects and the auxiliary hypothesis H_{2b} was validated.

Furthermore, scholars emphasized: "Beyond the objective dimension determined by economic, social, and political factors, quality of life is also shaped by the subjective perception of living conditions. This perception essentially involves personal evaluations of material, social, and emotional well-being. It's worth noting that alterations in objective factors do not invariably correspond to changes in the subjective realm of quality of life."

The prevalent feeling among the scholars was that that the subjective component of quality of life is the individuals' perception about the objective components, indicating that the subjective component stems from the objective one. Moreover, differences in subjective components are significantly influenced by an individual's personality, character, value system, as well as desires and aspirations that determine how an individual experiences objective conditions. Therefore, auxiliary hypothesis H_{2c} was accepted.

In addition, contemplating on the objective components of quality of life such as health, education level, environmental quality, and safety, some of the participating scholars pointed out that these components are considered both as a consequence and a prerequisites of growth and development: "Good health, education, and safety are outcomes of economic growth, but at the same time, the good health of the population, education, and a secure environment positively impact economic growth."; "Economic growth is a prerequisite for increased investments in living conditions, and then these improved living conditions stimulate economic growth.".

One of the conclusions derived from the qualitative research underscored the significance of objective determinants of quality of life as pivotal measures of development. Among the insights shared by scholars were: "Assessing development entails evaluating comprehensive societal transformations, encompassing both economic metrics and non-economic indicators of

quality of life."; "If the aim is holistic development, it should be evaluated holistically, encompassing various facets of community life such as education, health, security, political climate, and more."; "The nexus between growth and quality of life indicators is pivotal in development. It's crucial to understand how economic growth manifests itself. Therefore, alongside changes in GDP, there is a growing discourse around using quality of life indicators as measures of development."

These findings underscored the fact the objective, material components of quality of life are both a consequence and a prerequisite of economic growth, and they are also important measures of economic development. This confirmed auxiliary hypothesis H_{2d}.

In the qualitative research, scholars have enumerated the strengths and drawbacks associated with both objective and subjective measures of quality of life. Objective indicators, as perceived by scholars, offer the advantage of relatively clear definitions and quantifiable metrics, and are less influenced by personal judgments. This facilitates comparisons across different countries and over time, with a high degree of reliability. However, most of the scholars also recognized certain methodological challenges associated with objective indicators. Additionally, objective indicators might oversimplify complex constructs like security or health by employing surrogate measures (e.g., crime rates or life expectancy) that are often chosen based on data availability and measurement convenience, rather than a robust theoretical foundation.

Furthermore, most of the scholars shared the view that individuals' perception of the quality of life does not necessarily have to be linked with the objective situation. For example, the level of satisfaction with personal income may not be exclusively linked to the amount of income, as individual expectations can significantly influence it. If an individual's expectations are low, satisfaction with income can be higher regardless of the actual income. Additionally, scholars warned that a realistic assessment of satisfaction requires familiarity with the specific subject matter. "People tend to give very positive assessments of things they have no knowledge about. For example, environmental satisfaction in Croatia is extremely high – which actually indicates how little people know about it."; "In essence, objective measures reflect standard indicators of reality, while subjective measures shed light on the diversity of individual perceptions and experiences of tangible living conditions."

Based on the aforementioned findings, it was asserted that indicators of the objective component of quality of life have advantages over indicators of the subjective component of

quality of life when comparing countries, regions, demographic groups, and over time and auxiliary hypothesis H_{2e} was confirmed.

All the aforementioned, along with the confirmation of auxiliary hypotheses (H_{2a}, H_{2b}, H_{2c}, H_{2d}, and H_{2e}), supported the acceptance of the second hypothesis of this dissertation (H₂) that the objective dimension of quality of life is an acceptable measurement framework for economic development.

Analysing scholars' responses regarding the fundamental segments, or key dimensions, of objective quality of life, while considering them as measures of development, a consensus became apparent regarding the subsequent dimensions: material living conditions; health; education.

Taking these findings into consideration, and reviewing the literature on quality of life indicators within the context of the selected key dimensions of objective quality of life, and in accordance with specific guidelines for indicator selection (Leitmann 1999, p. 59; Karon and Bernard 2002, according to Vedugo et al. 2005, p. 709, Sirgy et al. 2006, pp. 347-349), Human Development Index (HDI) emerged as the most suitable indicator for capturing the objective dimension of quality of life in this study.

The Human Development Index encompasses three essential components of human life – longevity and knowledge which refer to the formation of human capabilities, and income as a proxy measure for the choices people have in putting their capabilities to use (Anand and Sen 2000, p. 86). Its potency is derived from its simplicity and transparency, as it draws from publicly accessible data provided by international organizations (Klugman 2011, p. 251).

This indicator was chosen for use in assessing the impact of tertiarization on development measured by quality of life.

The process of economic development is accompanied by the gradual reallocation of economic activity across various sectors within the economy. This phenomenon is known as structural transformation (Herrendorf et al. 2014, p. 855).

The significance of structural transformation was accentuated by Nobel laureate Kuznets in 1973, who identified it as one of the six pivotal features of contemporary economic growth. Notably, the surge of interest in structural transformation was largely triggered by the process of deindustrialization, which took hold in developed nations during the 1970s and later

extended, to developing countries, particularly in Africa and Latin America (van Neuss, 2018, p. 1).

Historical evidence illustrates the trajectory where advanced economies moved beyond reliance on agriculture, natural resources, and conventional industrial goods, such as food, textiles, and clothing. As agricultural productivity improved, both labour and capital progressively migrated towards manufacturing and service sectors, leading to increased overall productivity and incomes. The share of the secondary sector in overall employment displayed growth until reaching a certain point, after which it began a decline. Deindustrialization emerged as a direct outcome of economic evolution and maturity, signifying the transition to more sophisticated forms of economic activity.

While the overall trend of altering sectoral compositions in developing countries closely mirrors that observed in developed nations, several studies point out that the proportions of the secondary sector in terms of employment and value added have reached their peak in recent decades and started diminishing at lower GDP per capita levels than historically seen. (Felipe et al. 2014; Rodrik 2016; Mironov and Konovalova 2019). This phenomenon is referred to as premature or early deindustrialization, which pertains to the substitution of manufacturing industries with low-productivity service sectors, often characterized by a high proportion of informal employment (Rodrik 2015; McMillan et al. 2017).

In the context of the European Union, the deindustrialization process has been underway for an extensive period. This transition has been counterbalanced financially by moving economic activities to the service sector, and the effect on goods production has been alleviated by the availability of cheaper products produced in countries with lower labour costs. Despite the continued reverence for their rich industrial heritage and formidable global standing in sophisticated production, European countries are confronting a contrasting reality. The proportion of manufacturing in terms of both employment and output continues to dwindle. In contrast, the service sector accounted for approximately two-thirds of total production within the EU in 2019 (WDI). Multiple studies have identified this macroeconomic shift towards services (Uppenberg and Strauss, 2010; Wirtz, Tuzovic, and Ehret, 2015). The dominance of services becomes even more conspicuous in the employment domain, with the service sector constituting 70 percent of total employment in 2019 (WDI).

Although productivity gains in the service sector typically lag behind those in manufacturing, the sector's substantial size contributes significantly to the overall production growth per employee within the European Union (Uppenberg and Strauss, 2010, p. 3).

Hence, studies on the relationship between structural transformation and economic growth in modern times have focused on two processes: deindustrialization (cf. Blackaby 1978; Gemmill 1982) and tertiarization or the emergence of a service society (cf. Bell 1974; Chenery and Taylor 1968; Fuchs 1968).

Tertiarization, characterized by an increasing share of the service sector in the economy, has been described by Victor Fuchs (1968) as having "revolutionary proportions."

Various researchers have endeavoured to comprehend the factors driving the expansion of the service sector. While numerous elements contribute to the growth of this sector, two factors stand out: the divergence in productivity growth rates between the secondary and service sectors, and the rise in income accompanied by shifts in consumption patterns. These factors have played a pivotal role in numerous theoretical and empirical discussions (Salam et al., 2018, p. 30), however there are other important drivers of tertiarization such as: intermediate demand and outsourcing (see Elfring 1988a, 1988b, 1989; Kox 2002; OECD 2005, Wirtz et al. 2015); globalization that leads to intensification of modernization, specialization, and interaction (see Coffey and Bailly 1990; Howells 1988; Cuadrado, Rubalcaba, and Bryson 2002). Jensen et al. 2005, p. 75). Important factors driving the growth and development of the service sector are also human capital, innovation, government and institutions, labour market changes and demographic changes.

In the context of the correlation between tertiarization and economic growth and development, it's vital to emphasize that the service sector encompasses various categories of services.

Economists have been notably interested in business services in recent decades. Business services, as influential production factors, encompass a variety of knowledge-intensive services (such as legal services, accounting, market research, consulting, design, research and development), services heavily reliant on information and technology (such as data processing, information technology, and communication infrastructure services), as well as a range of activities including financial services, employment services, and operational support. Business services are commonly outsourced, entailing the procurement of services that were formerly managed internally. Outsourcing, involving the delegation of less essential internal functions

to external service providers while concentrating on core business activities, serves as a method to enhance operational effectiveness (Greaver 1999, p. 3).

Interest in business services is primarily spurred by the high growth rates within this sector and the complexity of relationships with outsourcing (Wirtz et al. 2015), innovations, their impact on international trade (Eichengreen and Gupta 2013), and their productivity growth due to knowledge-intensive nature.

Five key facts underline the growing importance of the service sector in the global economy. First, the value added by the service sector accounts for more than 60 percent of the global GDP (WDI 2021), making it a leading driver of GDP growth across all countries (Anand et al. 2013). Second, the service sector comprises over 50 percent of formal global employment (WDI 2021). Additionally, the service sector constitutes an even larger share of informal labour markets in developing countries (ILO 2018). Third, services are increasingly tradable. The rising tradability of services has led to a gradual increase in the share of services in global trade, growing from only 9 percent in 1970 to over 20 percent in 2019 (WTO 2019). Innovations and technological developments enhance service tradability, enabling a broader range of traditional and digital services to be offered online (Sorbe et al. 2018, p. 6). Fourth, the service sector plays an active role in market integration and globalization (Rubalcaba 2007). Fifth, the service sector is becoming a more significant source of input in production through business services and is increasingly integrated into a country's overall production system. The growing trend of business services essentially signifies the increasing tertiarization of all production processes. Business services are no longer seen as peripheral activities supporting the manufacturing sector but as the cornerstone of global post-industrial economies. Baumol's pessimistic conclusions about declining aggregate growth have been mitigated and potentially reversed with two key parameters: service delivery efficiency and the role of services in enhancing human capital (Pugno 2002, p. 17).

Considering these facts, it was concluded that tertiarization plays a vital role in the structural transformation of developed societies, auxiliary hypothesis H_{3a} was accepted.

Building on the fact that tertiarization is a pivotal process characterizing structural changes, it is important to comprehend its impact on economic growth and development.

Examining empirical research, a consensus remains elusive. Certain studies indicate a negative effect of tertiarization on economic growth (see Pender et al.; Nordhaus 2008; Hartwig 2012, 2015). Dutt and Lee (1993) assert that the effect of service sector expansion can be either positive or negative, depending on how expansion is measured, although there is a strong argument that the effect tends to be negative. Roach (1991) and Brynjolfsson and Hitt (1993) show that substantial IT investments in certain service sectors since the 1990s have begun to yield high returns and positively impact economic growth. Several other contemporary authors also conclude that the service sector positively influences economic growth through its increasing contributions to overall output, employment, and trade, as well as indirectly through productivity growth and linkages with other parts of the economy (see Dasgupta and Singh 2005; Pugno 2006; Acevedo et al. 2009; Felipe et al. 2009; Chakravarty and Mitra 2009; Joshi 2011; Ghani and O'Connell 2014; Xinshen, McMillan, and Rodrik 2017).

In conclusion, it can be inferred, the effect of tertiarization will depend on the types of services it encompasses. An expansion dominated by labor-intensive services, such as consumer services (such as live entertainment, restaurants, hotels, and personal services) and public services (such as healthcare and education), is likely to have a negative impact on economic growth. On the other hand, an expansion dominated by capital-intensive services, particularly knowledge-intensive services, is expected to have a positive impact on growth.

Beyond its influence on productivity and economic growth, tertiarization significantly affects other aspects of development. The scope of impact is broad, ranging from basic assumptions such as improved services in education, healthcare, banking, insurance, communication, and transportation that enhance the quality of life, to assumptions about its impact on processes like digitization. The latter holds considerable potential to facilitate green transitions, a vital measure for environmental conservation.

This sparked research interest in examining how tertiarization influences development. To comprehend its influence on economic development, assessed by objective quality-of-life indicators, a study was undertaken using panel analysis.

Based on the findings of the conducted qualitative study, the Human Development Index (HDI) was selected as an indicator of the objective dimension of quality of life.

The prevalent indicators of tertiarization encompass employment and value added. Among the frequently used employment metrics are the 'total number of workers' and the 'total number of work hours'. The indicator selected for the purpose of this research is share of total workers employed in the service sector in total workforce. Value added can be quantified either in absolute terms, such as current or constant prices, or in relative terms. The indicator selected for this research is the share of services in gross domestic product. Disparities between employment and value-added ratios mirror variations in labor productivity, an intriguing subject within the spectrum of diverse service categories, although not the core focus of this research.

The indicator of economic growth used is the annual growth rate of real Gross Domestic Product (GDP) per capita. Control variables include the Gini coefficient, school enrollment, tertiary (% gross), government expenditure on education, total (% of GDP), Research and development expenditure (% of GDP), Inflation, consumer prices (annual %), Unemployment, total (% of total labor force), and Health expenditure, total (% of GDP).

Econometric analysis was conducted on a sample of European Union countries, including 27 full member states: Austria; Belgium; Bulgaria; Cyprus; Czech Republic; Denmark; Estonia; Finland; France; Greece; Croatia; Ireland; Italy; Latvia; Lithuania; Luxembourg; Hungary; Malta; Netherlands; Germany; Poland; Portugal; Romania; Slovakia; Slovenia; Spain; Sweden.

The analysis encompassed the timeframe from 2016 to 2021, with the aim of examining present trends to gain insights into the modern alterations in the structure of economic activities and their effects on the quality of life. The selected sample ensures representativeness and suitability for conducting panel analysis in terms of an appropriate number of instruments and groups in the model.

The presence of multicollinearity was analysed, and it was found that the correlation coefficient between the independent variables, the share of services in GDP and the share of employment in the service sector, is 0.82, indicating multicollinearity among these two variables (Gujarati and Porter 2009). Specifically, Hinkle, Wiersma, and Jurs (2003) state that a correlation coefficient with an absolute value exceeding 0.7 indicates a strong correlation. To address the issue of multicollinearity, the variable indicating the share of services in GDP was omitted from

further analysis, and the indicator representing the share of employment in the service sector was chosen for subsequent analysis.

For the purposes of this study, preference is given to this indicator primarily because employment expansion in the service sector is unambiguously linked to an increase in the standard of living and quality of life in modern economies (Messina 2004, p. 20), which is also the subject of this research. Numerous scholars in their research employ the employment share within the service sector as a gauge of tertiarization (see, for example, Messina 2004; Illeris 2005; De Vincenti 2007; Sep et al. 2009; Dietrich 2011; Berlingieri 2014; Ray et al. 2016; Ren et al. 2022). Van Neuss (2018, p. 10) underscores that employment indicators stand out as the prevalent choice for measuring structural transformation.

Given that the chosen dependent variable, the Human Development Index (HDI), exhibits dynamic behaviour, the analysis was conducted using a dynamic panel model. The Arellano-Bond estimator for a two-step dynamic panel model based on the Generalized Method of Moments (GMM) was used for the analysis.

The outcomes of the AB and Hansen tests, coupled with the analysis of the number of instruments within the model, collectively affirm the model's validity.

According to the estimated model, an increase of one percentage point in the share of employment in the service sector is associated with an average increase of 0.18 points in the Human Development Index, assuming constant values for the control variables. A statistically significant positive impact of the annual growth rate of real GDP per capita was demonstrated – an increase of one percentage point in the GDP growth rate per capita is associated with an average increase of 0.036 points in the Human Development Index, assuming constant values for the control variables.

The acquired findings provided empirical validation for the favourable influence of tertiarization on shifts in quality of life. The results suggested that tertiarization, measured by the share of employment in the tertiary sector, better describes changes in objective indicators of quality of life, measured by the HDI index, than economic growth measured by the annual rate of change in real GDP per capita. These results confirmed auxiliary hypothesis H_{3b} that tertiarization better describes changes in quality of life than economic growth.

The positive impact of structural transformation on economic development was demonstrated, also the results suggested that structural transformation better describes changes in quality of life than economic growth does - confirming the scientific hypothesis H_3 of the paper.

Within the European Union, the service sector plays a pivotal role in the economy, making substantial contributions to both the gross domestic product and overall employment figures. The growth of the service sector leads to increased availability of services. In numerous service sectors, the quality of services improves in tandem with the expansion of the workforce, evident in fields like scientific activities, trade, transportation, healthcare, and education. This heightened availability and improved service quality distinctly enhance the overall quality of life.

The research's proposed conclusion, that a rise in service sector employment has a favourable impact on economic development, can also be viewed as an intriguing counterpoint in light of concerns regarding the influence of labor productivity in the service sector on economic growth.

Service sector is traditionally linked to diminished overall productivity growth and reduced economic growth. However, these conclusions align with the fact that economic development is not synonymous with economic growth. While economic growth is an important factor in economic development, how it translates into improvements in quality of life is equally crucial. The influence of tertiarization on the objective determinants of quality of life is significant and positive, leading to the conclusion that it represents a positive change for society.

Taking into account the dominant role of services in the economic and social fabric, understanding the impact of tertiarization on quality of life as a measure of development is essential for informing stakeholders about sources of change in the socio-economic environment and encouraging policy makers to respond effectively to the challenges of societal changes. The obtained research results can be valuable for policy makers in directing structural changes, although they do not allow for definitive conclusions about the impact of tertiarization on quality of life. These findings, however, lay the groundwork for future scientific exploration.

Subsequent research is expected to advance econometric models that dissect the interplay between tertiarization and economic development. Different categories of services have diverse effects on economic growth, warranting an examination of how distinct service sectors influence variations in quality of life. Another avenue for further exploration lies in the choice of quality-of-life indicators. While the Human Development Index was selected here due to its simplicity and widespread recognition, it does have limitations in capturing the multifaceted nature of quality of life. Therefore, to comprehensively understand the influence of

tertiarization on development, future studies could expand their scope by encompassing additional dimensions of quality of life and assessing how tertiaryization affects them.

In summary, the investigation focused on European Union nations has illuminated the impact of tertiaryization on the quality of life in advanced countries. Extending this analysis to a more diverse sample, encompassing countries with varying developmental stages, would provide intriguing insights. The outcomes of this research, along with subsequent studies, can aid policy makers in addressing contemporary economic challenges, ensuring improved quality of life for citizens, leveraging the potential of service sectors for economic diversification, and nurturing constructive structural and social shifts.

IZJAVA

kojom ja, Silvia Crnić, doktorandica Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, kao autorica doktorskog rada s naslovom: Utjecaj tercijarizacije gospodarstva na objektivne odrednice kvalitete života:

1. Izjavljujem da sam doktorski rad izradio/la samostalno pod mentorstvom prof. dr. sc. Zorana Ježića. U radu sam primijenio/la metodologiju znanstvenoistraživačkog rada i koristio/la literaturu koja je navedena na kraju rada. Tuđe spoznaje, stavove, zaključke, teorije i zakonitosti koje sam izravno ili parafrazirajući naveo/la u radu citirao/la sam i povezo/la s korištenim bibliografskim jedinicama sukladno odredbama Pravilnika o izradi i opremanju doktorskih radova Sveučilišta u Rijeci, Ekonomskog fakulteta. Rad je pisan u duhu hrvatskog jezika.

2. Izjavljujem da kao student - autor doktorskog rada dozvoljavam Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci da ga trajno javno objavi i besplatno učini dostupnim javnosti u cjelovitom tekstu u mrežnom digitalnom repozitoriju Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci te u Nacionalnom repozitoriju disertacija i znanstvenih magistarskih radova sukladno obvezi iz odredbe članka 83. stavka 11. Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju (NN 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15).

Ime i prezime

